

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENHARMADIK KÖTET

(493., 494., 495. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

THE
BIBLIOTHECA
MUSEI HISTORICI
MUSEI HISTORICI
MUSEI HISTORICI

TARTALOM.

CDLXXXIII. SZÁM.

	Lap
KÖZGAZDASÁGUNK A HÁBORÚBAN ÉS A HÁBORÚ UTÁN. — Matlekovits Sándortól	1
SZABÓ BÉLA ELFELEDETT KÖZJOGÁSZUNK. — Concha Győzöttől	46
GERTRUDIS. — Tolnai Vilmostól	71
A DUALISMUS FEJLŐDÉSE. (I.) — Balogh Artúrtól	94
SZONTAGH GUSZTÁV KRITIKAI MUNKÁSSÁGA. — Császár Elemértől	107
A VÉREB. — Elbeszélés. — Schönherr Károly után németből	119
MEPHISTOPHELES AZ EGYETEMEN. Goethe <i>Faust</i> ja második részéből. Németből. — Kozma Andortól	125
SZEMLE: 1. <i>Rodin</i> . (1840—1917.) — D.-től	
2. <i>Színházi szemle</i> (Barta Lajos: <i>Szerelem</i> . Zsuzsi. MórícZ Zsig- mond: <i>Pocsirtaszó</i> . Herczeg Ferencz: <i>A két róka</i> . Árva László király. Molnár Ferencz: <i>Uri divat</i> .) — v. g.-től	134
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Délen</i> . (Berzeviczy Albert: <i>Délen</i> .) — n—y-től	
2. <i>Francia könyv a háború ellen</i> . (Henri Barbusse: <i>Le feu</i>) — Bárá Wlassics Tibortól	150

CDLXXXIV. SZÁM.

	Lap
SZÉCHENYI ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS. — Berzeviczy Alberttől	161
A TARTÓS BÉKE FÖLTÉTELEI ÉS A NEMZETKÖZI JOG JÖVŐ FELADATAI. — Bárá Wlassics Gyulától	177
ÁGAI ADOLF. — Kéky Lajostól	189
A DUALISMUS FEJLŐDÉSE. (II.) — Balogh Artúrtól	222
CORNÉLIA. (I.) — Elbeszélés. — Cervantes után spanyolból Király Györgytől	270
DISZNÓTOROK. — Költemény. — Vargha Gyulától	279
SZEMLE: 1. <i>Könyi Manó</i> . (1842—1917.) — Angyal Dávidtól	
2. <i>Jelentés az 1917. évi Greguss-jutalom tárgyában</i> . Első zené- szeti évkör. (1911—1916.) — Kern Auréltól	
3. <i>Tárlat</i> . (A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. Új művész- csoport a Nemzeti Salóban. Külön kiállítások. Az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállítása.) — D.-től	281

	Lap
ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Egy XVI. századi francia író.</i> (Eckhardt, A.: <i>Remy Belleau. Sa vie, sa «Bergerie».</i>) — Haraszti Gyulától	
2. <i>Kozma Andor utirajzai.</i> (Kozma Andor: <i>Hetedhét országból.</i>) — v-től	311

CDLXXXV. SZÁM.

	Lap
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NEMZETGAZDASÁGI ALAP- ESZMÉI. — Gaal Jenőtől	321
ZRINYI MIKLÓS EMLÉKEZETE. — Takáts Sándortól	341
AMERIKA BELSŐ ÉLETE. (I.) — Gróf Vay Pétertől	356
JUSTH ZSIGMOND. — Szinnyi Ferencztől	372
CORNÉLIA. (II.) — Elbeszélés. — Cervantes után, spanyolból Király Györgytől	408
ZRINYI MIKLÓS. — Költemény. — Ábrányi Emiltől	419
RUSZTAVELI SOTA. — Zempléni Árpádtól	423
SZEMLE: 1. <i>Ünnepi beszéd Széchenyiről.</i> — Jankovich Bélától	
2. <i>A mai török nyelv és műveltség.</i> — Germanus Gyulától	445
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Károlyi Árpád az 1606-iki bécsi békéről.</i> (Magyar Országgyűlési Emlékek, XII. k.) — d.-től	
2. <i>A magyarság ügye a külföldön.</i> (Révai Mór: <i>A magyarság ügye a külföldön.</i>) — v.-től	
3. <i>A hazai németiség kérdéséhez.</i> (Meggjegyzések Révai Mór <i>A magyarság ügye a külföldön</i> cz. művéhez.) — Bleyer Jakabtól	
4. <i>Világáramlatos kritika.</i> (Levél a szerkesztőhöz.) — Négyesy Lászlótól	462

KÖZGAZDASÁGUNK A HÁBORÚBAN ÉS A HÁBORÚ UTÁN.

I.

Még benne vagyunk a világ eddigi legnagyobb háborújában, még biztos végét nem látjuk, de általános óhaj követeli a békét és úton-útfélen felmerül a kérdés: mi lesz velünk a háború után. Visszatér-e megint a régi békés idő állapota, gazdasági viszonyainkban az erők szabad versenye által megteremtett helyzet lesz-e irányadó; az óriási drágaság helyt ad-e ismét megfelelő életnek; mezőgazdaságunk, iparunk, kereskedésünk virulni fog-e? Vagy továbbra is a háború alatt eltűnni kénytelen szokatlan állapotban maradunk-e; a drágaság jövőre is uralkodó lesz-e; és gazdasági életünk folytonos küzdelem marad-e? Avagy talán minden tekintetben még sötétebb lesz-e a helyzet; még nehezebb megélhetési viszonyok közé jutunk-e; még nagyobb küzdelmeket lesz-e kénytelen folytatni közgazdaságunk? Szóval milyen lesz közgazdaságunk a háború után.

Midőn e kérdések felvetésével a jövőbe akarunk pillantani, nem a jós szerepére vállalkozunk, hanem a múltak tapasztalatai, a közgazdasági élet természete és a tények következményei alapján kívánjuk a fejlemények valószínűségét fejtegetni és tisztába hozni azt, milyen alakulása lesz közgazdasági életünknek, ha egyszer a mai kényszerhelyzet megszűnik.

Mindenekelőtt foglalkoznunk kell a háborús közgazdaság természetével. A hadsereg rendkívüli szükségleteinek fedezése és ellenségeinknek az a törekvése, hogy bennünket a világ forgalmától elzárva kiéheztessenek és háború viselésre képtelenné tegyenek: közgazdasági életünk teljes átalakulását vonta maga után. A gazdasági élet fő elve: a szabad intézkedés saját ereje és termelése fölött, a legfontosabb gazdasági ágakban megszünt. Állami intéz-

kedés lefoglalta a termést, az állatokat, a nyersanyagokat és kész iparczikkeket, megszüntette a kereskedés közvetítő tevékenységét, a hol csak lehetett. Első sorban mindez a hadsereg kellő ellátása céljából történt, de azután, midőn a lefoglalás következtében az ország népessége nem juthatott szükségleteinek kielégítésénél a megszokott élelmiszerekhez és egyéb kívánt tárgyakhoz, állami és hatósági intézkedésekkel kellett gondoskodni a rendelkezésre álló javak réltányos megosztásáról. A gazdasági erők szabad működése és a verseny hatása helyébe az állami és hatósági gondoskodás lépett. Kenyér-, liszt-, tej-, burgonya-, szappan-, czukor-, szilva-, rizs-, stb. jegyek megszüntették a fogyasztás lehetőségét és jogot adtak az így korlátozott fogyasztás kielégítésének lehetőségére. Maximális árak igyekeztek a rendelkezésre álló czikkek túlságos árának korlátozására. Kényszereszközök útján kikutatták a forgalomból kivont, magasabb árak elérése végett elraktározott árukat és az így megtalált készleteket forgalomba hozták. Központokat állítottak fel, melyek gondoskodtak arról, hogy a különböző árú készletek annak a fogyasztónak és iparosnak hatáskörébe jussanak, a ki azokat megérdemli és oly mennyiségben kerüljenek rendelkezésére, a mint azt a közjó megkívánja és megengedi.

Bizonyos mértékben államszociális rendszer honosult meg. Az állam gondoskodott a szükségletek fedezéséről. Az állam vállalta magára azt, hogy a legfontosabb szükségleti anyagok kellő módon jussanak az illetők rendelkezésére. Megvalósult tehát a szociálisták egyik főkövetelése, mely szerint a szabad verseny helyébe az állam lép, ő gondoskodik mindenkinek jólétéről abban a mértékben, a melyben azt a közjó megköveteli és az illetőknek szükségletei indokolják.

A tapasztalás megtanított bennünket arra, hogy a háború alatt meghonosult állami gondozás egyáltalában nem felel meg viszonyainknak. Mindenki elismeri a kivételes intézkedések szükséges voltát és a háború alatt túri nyugalommal az intézkedések kellemetlenségeit és súlyát. De mindenki óhajtja, hogy a kényszerhelyzet minél előbb megszűnjék és kívánja, hogy az állam túlságos befolyása a gazdasági életben más rendszernek adjon helyet. Maguk a szociálisták ítélik el és ostromolják

legerélyesebben az állam ezen intézkedéseit; igaz, nem abból a szempontból, mintha magában a rendszerben látnák a hibát, mert hiszen elvi álláspontjuk épen az a törekvés, melyet ma az állam kifejt; hanem támadják azért, mert egy nézetük szerint helyes elvet ügyetlen eszközökkel, téves intézkedésekkel és hibás végrehajtással compromittálnak. A rendszer nézetük szerint helyes, de a mai államférfiak e rendszer életbeléptetésére alkalmatlanok.

Bármiként álljon is elméletben az állami beavatkozásnak és határának kérdése: a mai háborúban nemcsak nálunk, hanem a szervezkedés terén annyira dicsért Németországban is, a háború alatt kényszerűségből alkalmazott állami beavatkozás a közgazdasági életre előnyös vagy megnyugtató nem volt. Hazafias érzülettel tűrte azt mindenki, a kitartás szempontjából elviselte e rendszer súlyát, de azt czélszerűnek nem tartották és mielőbbi megszüntetését általában kívánják.

Voltak — főkép a háború első hónapjaiban — kik az állam gazdasági beavatkozását nem múlandó állapotnak tartották. Voltak például, kik a gabonára és lisztre vonatkozó állami intézkedésekben a gabona-egyedárúságnak egyik módozatát látrák és azt főkép mezőgazdaságunk érdekében állónak és a háború megszüntével fenntartandónak, sőt fejlesztendőnek tartották. Ők abban a véleményben vannak, hogy ilyen állami intézkedéssel legjobban lehetne gabonánk számára állandóan magas árakat biztosítani s így Magyarország mezőgazdaságát emelni. A ki azonban a gyakorlati életben kissé körülnézett, a ki a vidéken, a nagygazdánál épúgy, mint a parasztnál, látta azt az ellenszenvet, melylyel a requirálást, a lefoglalást tűrik és a ki a városokban tapasztalta azokat a kellemetlenségeket, melyek a liszt- és kenyérjegyekkel kapcsolatosak, azokat a küzdelmeket, melyekkel liszt- és kenyérjegyekkel a kézben ki kellett állani az illető árúsító helyeken, míg lisztet és kenyeret kaptunk s a ki eltűtö azokat a keserűségeket, melyek akkor keletkeztek, mikor liszt- és kenyérjegyek birtokában nem juthatott liszthez és kenyérhez és az így lejárt jegyeket a háborús viszonyok emlékeül szekrényébe helyezte, ha csak jobbnak nem találta tűzben megsemmisíteni: az az állami egyedárúságnak ezt a rendszerét jövőre fenntartani nem óhajtja.

A gabonamonopolium eszméje már a háború előtt is többször fel-fel tűnedezett. Ismeretes gróf Kanitz indítványa, ki Németország számára a külföldről behozott gabonával való kereskedést állami kézbe kívánta helyezni. Ismeretesek azok a törekvések, melyeket Helvétiaiban az állami gabona-egyedárúság okából tettek és melyek csak a háború második évében vezettek oda, hogy a külföldről jövő gabona az államszövetség kizárólagos egyedárúsága. Ismeretes, hogy Olaszországban az egységes Olaszország első éveiben őrlési adó czímén majdnem gabona-egyedárúság létezett. Kanitz javaslatát a német birodalmi tanács elvetette. Olaszország közgazdasága megkövetelte az őrlési adó megszüntetését. A schweizi eljárás egyelőre háborús kivételes intézkedésnek tekintendő.

Nálunk a gabona-egyedárúság akármely alakzata, akár mint állami gabonakereskedés, akár mint állami lisztkereskedés, akár mint őrlési adó vagy mint őrlési monopolium, határozottan közgazdasági veszély. A mit egy, a világ forgalmától elzárt országban kivételkép tűrni lehet, sőt ma tűrni kell, azt egy a nemzetközi forgalomba tartozó, tehát a nemzetközi forgalom igényeihez alkalmazkodni köteles országban tenni nem lehet, nem szabad. Nem vizsgálva azt, vajjon az állami egyedárúság a mezőgazdaságra előnyös-e, vagy sem; nem vitatva azt, vajjon lehetséges-e az egyedárúság útján a gazdának oly árakat biztosítani, melyek gazdálkodását jövedelmezővé teszik, melyek földbirtokának értékét biztosítják: az állami egyedárúságnak egy világgazdasággal kapcsolatos nemzetgazdaságra való hatását kell tekintetbe venni. Mindaddig, míg Ausztriával egy vámterületet teszünk, az egyedárúságot akkor lehetne legjobban érvényre juttatni, ha egységes magyar-osztrák egyedárúság jönne létre, mert termésünk feleslegének legnagyobb része az osztrák tartományokban talál kelendőségre. De alig képzelhető, hogy Ausztria hozzájárulna ahhoz a rendszerhez, melynek célja a gabona árát magasabbra emelni és így első sorban a magyar gazdának oly előnyt nyújtani, melynek nagy részét az osztrák lakosság és különösen az osztrák ipar és az ott alkalmazott munkás volna kénytelen megfizetni, ha mindjárt az egyedárúság nyereségének egy része Ausztria kincstárának jutna is.

A gabona-egyedárúság Ausztria nélkül mint külön magyar egyedárúság képzelhető és közjogi viszonyaink mellett létesíthető ugyan, de az, mint ilyen, sem pénzügyi, sem gazdasági tekintetben be nem válnék. Egy ilyen egyedárúságnál ugyanis a magyar termésnek nagy feleslegét kénytelenek volnánk külföldön (első sorban Ausztriában) világpiaczi áron, tehát nem az egyedárúság árain értékesíteni és ez visszahatással lenne az egyedárúság árainak szabályozására. De ezenkívül az egyedárúság magasabb árai csak a magyar lakosságot terhelnék, megdrágítaná tehát a munkabért és a termelési költségeket, vagyis a magyar termelést a külföldi versenynyel szemben kedvezőtlenebb helyzetbe hozná és amúgy is alárendeltebb gazdasági versenyképességünket még jobban csökkentené. A gabona mint világpiaczi cikk egy a nemzetközi forgalomban álló országban és oly országban, mely saját szükségletén felül több gabonát termel, lehetetlenség. Még a szükségleteit nem fedező államban is veszélyes kísérlet, mert mihelyt az egyedárúság tulajdonképeni célját, a nagyobb jövedelmet, el akarja érni, a gabona megdrágítására hat és így a termelés költségeit mesterségesen emeli, vagyis az ország iparának versenyképességét sújtja. Csak elszigetelt országban, csak a világforgalomtól elzárt államban mutatkozik esetleg célszerűnek az állami üzlet és egyedárúság; a háború alatt első sorban a hadsereg élelmezése követelte az állam rendkívüli beavatkozását és ez vont maga után a rendes kereskedelmi tevékenység kizárását és az egyedárúság természetével járó korlátozó intézkedések egész sorozatát.

Rendes és békés viszonyok közt az állami beavatkozás a gabonakereskedés terén csak gazdasági hátrányokkal jár és első sorban mezőgazdasági államban gazdasági veszély. Nálunk még az ú. n. «készletgazdaság» szempontjából sem volna indokolható nagyobb állami beavatkozás. A mai háború alatt ugyanis nagyon erős támaszt nyert az a közgazdasági nézet, hogy az ország maga termelje a szükségleteinek fedezésére megkívánt összes anyagokat, első sorban az élelmezés biztosítására valókat és tartsa készletben legalább egy évre való szükségletét, hogy így háború esetén ne szoruljon a külföldre. Nem akarunk ezzel az elmélettel vitába bocsátkozni, egyszerűen

utalunk arra, hogy például a mai háborúban az egyévi készlet a második és harmadik évben már meg nem lett volna szerezhető. De reánk vonatkozólag a «készlet» szerzése már azért sem szükséges, mert gabona-kivivők vagyunk, sőt az osztrák tartományokkal együtt is aránylag oly kevés külföldi gabonára szorulunk, hogy e végből kényszerintézkedéseket és az összes gabonaüzletet megrendszabályozó állami beavatkozást életbe léptetni nem szükséges. Kell-e honvédelmi szempontból gabonakészletről gondoskodni vagy nem: ez hadügyi kérdés. De ha kell, a készlet megszerzése a rendes üzleti viszonyok mellett sokkal gazdaságosabb, mint bármely állami kényszer útján és így e téren a jövőben a hadiállapot alatt meghonosult rendszer nem szükséges és a gazdasági erők szabad mozgását és versenyképességét kell minél előbb visszaállítani.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a béke beálltával azonnal szűnjék meg minden kivételes állapot. A kényszereszközökkel megteremtett és fenntartott mai helyzet gazdasági hátrányok nélkül nem szüntethető meg rögtön, átmeneti intézkedések és átmeneti idő nélkül. Sok, a mi a háborúban közgazdasági téren történt, csak lépésről-lépésre szüntethető meg veszély nélkül. A gabonakészletek, melyek felett ma a haditermény társaság az állam hatalmi eszközeivel rendelkezik, bizonyos rendszer szerint adandók át az üzleti életnek és csak ha a készletek átmentek a kereskedésbe, lehet szó arról, hogy a Haditermény működése megszűnjék és még ekkor is kérdés, vajjon a fogyasztók érdekében az ármegállapítás és a piac rendes ellátása céljából nem szükséges-e hatósági beavatkozás még bizonyos időn keresztül.

Állami beavatkozás a háború alatt mindenütt ott vált szükségessé, a mely üzletágakban a hadvezetőség a készleteket hadicélok számára lefoglalta, requirálta, vagyis a készletek feletti szabad rendelkezést eltiltotta. Ezek az áruk már most a forgalomba, illetőleg nem hadicélokra csak az állam engedélyével juthattak, vagyis e cikkekkel a kereskedés természetes rendje megszűnt, és a kereskedés mesterséges módon, állami intézkedés alatt álló «központok» útján történik. Ezek a központok kereskedelmi társaságok, melyeknek fő céljuk nem a nyereség, legfőlegbb üzleti költségeiket és a befektetési tőke sze-

rény kamatoztatását fedezik a nyereségből; főczéljuk a hadi szükségletre nem követelt készletnek a termelők körében az illetők szükségletéhez képest leendő igazságos megosztása, a megszbott méltányos és többnyire maximált áron. Ilyen központ ma igen sok czikkre áll fenn, nevezetesen a bőr-, burgonya-, csont-, czukor-, fém-, gyanta-, kávé-, kender-, korpa-, keményítő-, kaucsuk-, len-, szilva-, ujságpapír-, vágómarha-, olaj- és zsirközpont. Hogy az efféle intézmények az alap-oknak, az illető cikkek hadiczélra való lefoglalásának megszűnésével, feleslegessé válnak, és így az illető cikkekben a szabad forgalom ismét helyre álljon, ezt nem szükséges bizonyítani. Állami beavatkozás e téren csak akkor volna indokolt, ha netán egyik másik «központ» arra a meggyőződésre jutna, hogy a központosítás reája nézve szabad forgalomnál is előnnyel járna és az üzlet korlátlanlansága helyébe a termelés szervezése okából cartellszerű szervezetet akarna fenntartani. Egyáltalában az átmenet idejében az állam föladata lesz, hogy a capitalistikus egyesületek ügyeivel, esetleg törvényes állásuk rendezésével, tüzetesen foglalkozzék.

A háború alatt ugyanis az egyesülés erejét ép a közgazdasági téren bő tapasztalatok igazolták, és nem lehetetlen, hogy az egyesülés fajai a háború után az eddiginél nagyobb mértékben fognak életbe lépni. Ez alakulatoknál természetesen a tőke concentratioja fogja a főszerepet játszani és ezzel kapcsolatosan meg van az a veszély, hogy a gyöngébb vállalatok háttérbe szorulnak, esetleg megsemmisítésnek lesznek kitéve. A socialis iránynak ezen capitalistikus jelenségeinél ép ezért az állami beavatkozás szüksége fennforog; e beavatkozás azonban ne legyen olyan, hogy magát a capitalistikus egyesülés lehetőségét tönkre tegye; mert a capitalismus uralma alatt kell a capitalistikus alakulatok fejlődését megengedni, csak gondoskodni kell arról, hogy a gazdaságilag gyöngébbeket a közgazdaság hátrányára ne nyomják el.

A háború alatt a socialis érzék nemcsak az állam közvetlen befolyása mellett fejlődött, hanem a szövetkezeti ügy terén is háttározottan kedvező mozgalom mutatkozott. Egyrészt a fogyasztási szövetkezetek jelentősége nyert népszerűségében. Az a körülmény, hogy a fogyasztási szövetkezet a maga tagjait —

ha nem is oly bőséggel, mint béke idején — de legalább az életre szükséges takarékos módon, még pedig rendszeresen — elláthatta élelmi és háztartási cikkekkel, megnyugvást szerzett régi tagjaiknál és új tagokkal szaporította őket. A fogyasztási szövetkezetek a társadalmi szellem egyik legszebb gazdasági terménye. Ebben a háborúban fényesen kiállták tűzpróbát, és nálunk a középosztálynak ép úgy, mint a munkásosztálynak nagy szolgálatot tettek. Másrészt a termelési szövetkezetek jelentősége is nyert. A hadiszállításoknál a kisebb iparos sokkal gyöngébb egyéniség, semhogy magában állva a munkálatok részesítésében figyelembe jöhetne. A kisiparos hadimunkákat csak úgy kaphat, ha vagy a nagyvállalkozó a neki kiadott mennyiségből részt ad, szóval ha a nagy vállalkozó szállítója lesz; vagy egy állami és hatósági bizottság egy nagyobb szállítást megoszt több kisebb iparos közt és ügyel arra, hogy aállítás teljesítése a követelményeknek megfelelően. Mindkét esetben a kisiparos csak közvetett szállító, mások felelőssége és talán jóakarata mellett kapta a munkát. Ha termelő-szövetkezetben állna a kisiparnak illető ága, a szövetkezet, mint ilyen, époly egyenrangú vállalkozó, mint bármely megfelelő tőkével rendelkező más iparos vagy társaság. Csakhogy ily szövetkezeteket nem lehet rögtönözni; kellő időben elő kell készíteni, kellőképp ki kell őket nevelni és oktatni, hogy azután állandó hadiszállítók lehessenek. Ezt a szövetkezeti fejlesztést állami beavatkozással lehet és kell is előmozdítani, ha bár e téren nagy óvatossággal kell eljárni; a főczél nem állami pénz-segélyben áll, hanem a szövetkezet fenntartásához multhatlanul szükséges erkölcsi erőnek, a közös munkába vetett bizalomnak és főképp a kitartásnak kiképzésében kell keresni, és ép ezért megfontolt terv szerinti eljárásról kell gondoskodni. A szövetkezet nem panacea, attól az iparos nem várhat rögtön segílyt, és nem akkor kell szövetkezniök, ha hadiszállításról van szó. A szövetkezet erkölcsi erőt követel tagjaitól, a kölcsönös bizalom és a kölcsönös munkásságba vetett hit a támaszai. De ezeket a támaszokat nem lehet máról holnapra felfűjni, vagy csak ezért előteremteni, mert van hadiszállítás. Ezeket a gazdasági erőket fejleszteni kell; a szövetkezetet meg kell alakítani lehetőleg a tagok lassan megtakarított kis pénzeiből, (tehát hitelszövetkezet

által), állami vagy más segítség ne legyen az alakulás főoka, ez csak lendíthet, de nem teremthet virágzó szövetkezetet.

A háborúval mindenütt kapcsolatos a drágaság; a közgazdasági élet rendes folyamának megzavarása magával hozza az összes árúk árának emelését. Már a háború előtt mutatkozott nálunk a drágulás; már az évszázad első tizedének végén drágább lett az élet. Első sorban a világpiaczon a gabonaárak emelkedtek; a múlt század hetvenes éveiben jelentkezett árhanyatlás most lassan megszűnt, és jobb gabonaárak fejlődtek, melyeket a védvamos országokban a gabonavámok még emeltek. Nálunk is a gabonaárak emelkedésével jelentkezik a drágaság. Általános tapasztalat, hogy a gabonaárak a többi élelmiszerek és árúk áaira hatással vannak. Az élelmiszerek ára irányadó a munkabér magasságára; az ismét fokozza a termelési költséget; a termelési költség szabja meg az iparcikk árait. Magas gabonaárak tehát az összes életben emelkedő árakat vonnak maguk után. Mi okozta azonban a gabona drágaságát s vele együtt a nagyobb árakat? Ezen kérdés megfajtése sok vitát keltett már. Egyrészt utaltak arra, hogy az aranytermelés fokozása vonta maga után az általános ár-emelkedést. Az ú. n. mennyiségi elmélet ülte diadalát. Szerinte a többi árak a rendelkezésre álló arany- (vagy pénz-) készlet arányát követik. Ha kevés a forgalomban levő arany, kevés pénzt lehet adni más áruért, ha sok az arany, sok pénz jut az árúk vásárlására, vagyis kevés aragnál a kereslet az ajánlott áruhoz viszonyítva kicsi, az áru kínálata nagy és így az áru olcsó lesz és fordítva. Hogy az utóbbi évek nagy aranykészletei voltak hatással az árak képzésére, az nem valószínűtlen. Mindenesetre azonban más gazdasági okok is járultak a drágaság fejlődéséhez. Legvalószínűbb az, hogy a nemzetek gazdasági emelkedésével és népességeik szaporodásával az árúk fogyasztása megnagyobbodott, vagyis a kereslet aránya a kínálathoz képest gyarapodott és így az áralakulás természetes törvénye szerint drágaság keletkezett.

A drágaság, mely már a háború kitörése előtt megvolt, előbb nem sejtethő mértékben fokozódott a háború óta. Így a vásárcsarnoki feljegyzések szerint az élelmiszerek 1914-ről 1917-re emelkedtek: a marhahúsnál 700, a szalonnánál 330,

a sertéshúsnál 300, a vajnál 250, a tojásnál 200, a tejnél 180, a burgonyánál 115, a czukornál 65, a kenyérnél 64 százalékkal. Még nagyobb emelkedéseket látunk háztartási és ruházati cikkekknél, úgy hogy a drágaság a háború alatt oly mérvet öltött, mely az összes lakosságra nyomasztó.

Ezen rendkívüli drágaságnak főoka kizárólag a mai háború. Más háborúkkal is jelentkezik drágaság, de nálunk e drágaságot fokozta ellenségeinknek, első sorban Angliának az a törekvése, hogy a fegyverek harcához a kiéheztetés rendszerét, illetőleg lakosságunknak inség által leendő megnyomorítását, tehetetlenségét és a további háború folytatására alkalmatlanságát érje el.

Drágaság keletkezik ott, a hol az árúban hiány van. Ezt a hiányt Anglia elzárkozási politikája megteremtette nálunk. Igaz, a háztartás legnélkülözhetlenebb cikkeiben nem fokozhatta a hiányt annyira, hogy célját kiéheztetésünkkel elérje. Magyarország mezőgazdasága és utóbb Románia termései biztosították az ország, sőt szövetségeseink: Ausztria és Németország megélhetését. De a megélhetés, és elsősorban a hadsereg élelmezésének biztosítása oly rendkívüli intézkedéseket tett szükségessé, melyek a drágaságot fokozták és állandósították. A termés lefoglalása mulhatatlanul árfokozással járt. A lefoglalással kapcsolatos ármaximálás kizárta a kereslet és kínálat szerinti rendes áralakulást; az eladó a legmagasabb árt tekintette az eladásnál elérhető legkisebb árnak; a vevő, csakhogy árúhoz jusson, szívesen kínált és adott is a legmagasabb árnál nagyobbat, és ebben a küzdelemben a hatóság nem tehetett mást, mint hogy a fogyasztást minimumra korlátozza, és gondoskodik ennek a minimumnak kézhez jutásáról. Lefoglalás az árak meghatározásával és a fogyasztás adagolásával, beosztásával és korlátozásával kapcsolatos. Az emberi természet magával hozza, hogy bármily szigorú hatósági intézkedéseket, a mikor az élet nélkülözhetetlen szükségleteiről van szó, kijátszik. Eladó és vevő egyetértve szegik meg a rendeleteket, egyiknek sem érdeke a hatóságot figyelmeztetni a sérelmekre, mert mindkettőre nem sérelmes, hanem előnyös a rendeletek meg nem tartása. Így azután nemcsak a legmagasabb árak kiszabása, hanem azoknak kijátszása fokozza a drágaságot. Az élelmi cikkekben tulajdonképen nem a hiány, hanem a forgalom

mesterséges eltolódása és szabályozása okozza a drágaságot. Vannak azonban cikkek, a melyeknél határozottan a hiány teremti meg a magas árakat. A bőr, a szövet, a kaucsuk és efféle nagy forgalmi cikkek a háború előtti készlet kifogyásával valóságos hiányt mutatnak.

A hiány mellett a drágaságot fokozza és táplálja a pénzbőség. Háború alatt nagy mennyiségű bankjegy jutott forgalomba és igen sok ember a szokottnál nagyobb jövedelemre tett szert, még pedig igen sokszor könnyen szerzett jövedelemhez jutott. Ha meggondoljuk, hogy a háborús hat kölcsön Magyarországon közel 10, Ausztriában 20 milliárd koronára rugott és hogy ennek a 30 milliárdnak legnagyobb része (a zsoldon és fizetéseken kívül) hadi szükségletekre fordítottatik, el lehet képzelni mily összeg jutott gazdának, iparosnak, gyárosnak és kereskedőnek kezeibe. A könnyen szerzett pénz könnyen szokott kiadatni. A ki könnyen ad ki pénzt, nem nézi az árú árát, költekezik és ekkép emeli az árakat. Tapasztalásból tudjuk, mily magas áron vesz a paraszt ma marhát; a bankjegy neki papír, a marha az «jószág», a bankjegy nagyságát semunibe sem veszi, hiszen van elég. Csak végig kell nézni a főváros színházait és mulatóhelyeit, a magasabb helyárák mellett is sohasem voltak oly zsufolásig teli, mint a háború második éve óta. Avagy kérdezzük meg az ékszerészeket, emlékeznek-e időre, melyben annyi ékszert hallatlan magas áron és oly rövid idő alatt adtak el, mint e súlyos háborús években. Emlékezzünk meg a körülbelől egy évvel ezelőtt megalakult társadalmi mozgalomról, melynek célja az volt, hogy a hölgyek a nehéz időknél megfelelően egyszerű és olcsó ruhákban járjanak. És mi történt tényleg! Drágábbnál drágább öltözékek kelendők és mindenütt az előbbinél is fényűzőbben látjuk a női világot, a takarékossgot propagáló egyesület pedig csendesen alszik. Mindezek a jelenségek mutatják, hogy a sok pénz könnyelmű elhelyezést keres, a pazarló pedig nem mérlegeli az árt, hanem szórja a pénzt, és így növeli a drágaságot.

Mindezekhez járul az a lélektani elv, melynél fogva az árak megszabásánál mindenki más cikkek árához viszonyítja és hasonlítgatja saját árúját. Ha a marhahús ára 7-szer nagyobb, mint volt a béke idejében, miért kelljen a halnak is épp

annyival drágábbnak lenni, mikor a marha tenyésztési és piacra jutási viszonya határozottan más ; vagy miért emelkedett a baromfi, a gyümölcs, a zöldség ára oly mértékben, a miként azt tényleg tapasztaljuk; ennek okát csak abban találhatjuk, hogy az eladó a főélelmiszerrel, a hússal hasonlítja össze saját árújának árát, és most akármily magas áron túl tud adni árúján, mert elég a pénz.

Ime a háborús drágaság főokai: árúhiány, lefoglalás és legmagasabb árak, és könnyen szerzett pénzbőség.

Megszűnik-e a háború után a drágaság? Erre természetesen azt kell felelni, hogy a dolog rendje szerint meg fog szűnni, még pedig abban a mértékben, a mint az okok szűnnek, melyek a drágaságot előidézték. Ha a hadsereg számára lefoglalt és a háború bevégzésével még készletben levő élelmiszer, háztartási cikk, ruházati szövetek, bőr stb. forgalomba jut, ha jövőre a gabona szabad üzlet tárgya lesz, ha az elzárkózás ismét a nemzetközi szabad forgalomnak enged helyet, főképp ha a világ gazdaságában ismét a régi rend áll be, ha egyik nemzet a másikkal ismét üzleti érintkezésbe lép: akkor a drágaság egyik alap-oka, az árúhiány vagy az árú gyér jelentkezése meg fog szűnni, és mihelyt az árú a kereslet és kínálat törvénye szerint versenyre léphet, a kivételesen magas árak ismét a rendes mederbe fognak szállni.

Sokkal rövidebben lehet ezt az ellenvetést nem tűrő elvet és szabályt kimondani, de az életben valósággá csak igen lassan fog válni. Már magában véve az a gyakorlati tapasztalás, hogy az árak sokkal gyorsabban emelkednek, mint a mily idő alatt csökkennek, magával fogja hozni az árapálynak a kívántnál lassabb lefolyását. Ehhez járul még, hogy minél jobban alkalmas valamely tárgy a közvetlen fogyasztáshoz, annál később érzi az árcsökkenés szükségét. A búza ára előbb száll le, mint a liszté; a kenyéré később, mint a liszté, szóval a fogyasztó legkésőbb jut az ármérséklés előnyéhez. Az átmeneti idő némely cikknél el fog tartani évekig, míg a világ nemzetközi üzlete megint abba a kerékvágásba jut, a melyet az egész világ erősen megingatott egyensúlya megkíván. Nem szabad feledni, hogy nemcsak a mi közgazdaságunk és szövetségeseinké, hanem ellenségeink és a semlegességben maradt országok közgazdasága

is erősen megingott, mindet sarkaiban megrázta ez a háború. Ott sincsenek meg a rendes viszonyok közt megkívánt készletek, a könnyen szerzett pénz ott sem más jellegű és a mi fő, az évtizedeken át kitartással szőtt nemzetközi hálózat össze van tépve, megújítása szükséges. Ezek a viszonyok is rendezkedést igényelnek, szóval minálunk a drágaság a szerint fog szűnni, a mint a világ más országaiban a rend lassan-lassan visszatér. Mindehhez járul még az a nehézség, mely a hajók pusztulása folytán a tengerentúli közlekedésnél fel fog tűnni. A hajófuvar tekintetében rendkívüli állapottal fogunk szemben állani. Az árú tömegekben fogja gyors elszállítását követelni; Európa országai nagy mohósággal várják majd a megrendeléseket, és a két oldalról jövő kereslettel szemben a kínákozó hajó nem lesz elegendő. Szokatlanul magas lesz majd a hajó fuvarbére és az árú drágulását vonja maga után, vagyis a ma fennálló drágaságnak csökkenését részben gátolni és lassítani fogja.

Ha majd mégis az árú hiánya szűnik, ha ismét a kínálat és kereslet szabad versenye foglal majd helyet az ár meghatározásánál, a mai drágaságnak egyik tényezője, a könnyen szerzett pénz bősége sem lesz oly hatású, mint a milyennek ma mutatkozik. Háború után elég alkalom fog kínálkozni a pénz gazdaságos elhelyezésére; a gazdasági ágak mindegyike befektetésre szorul; mindenütt gépek, szerelvények, épületek és effélék lesznek szükségesek; a pénz tehát talál hasznos czélokra elhelyezést. Meg fog szűnni az a ma nagyon is elterjedt vélemény, hogy a bankjegy csak papír, a bankjegyben rejlő pénznek nincs értéke, előbb-utóbb úgyis devalvatio lesz: adjunk tehát túl minél előbb akárhogy pénzünkön, nehogy elveszítsük vagyonunkat. És ha egyszer a gazdasági fellendülés szakában leszünk, ha a pénz elhelyezése gyümölcsöző módon lehetséges lesz: megszűnik a könnyelműség pénz dolgában, ismét értékessé válik a bankjegy.

II.

Milyen volt gazdasági állapotunk a háború alatt? Szenvedett-e, megélt-e vagy fejlődött-e? Ha valamikor, úgy a mai háború alatt bizonyosodott, hogy gazdasági erőben, a gazda-

ság folytonos tevékenységében, gazdasági jólétben bírja a hadsereg sikeres működésének alapjait. Ha tekintetbe vesszük, hogy Ausztria húsz, Magyarország 10 milliárd korona kölcsönt vett fel a háború alatt és hogy ennek az óriási összegnek egésze hadi szükségletekre fordított, és ha más oldalról figyelembe vesszük, hogy hadi szükségleteink legnagyobb részét : az élelmezési czikkeket, a katonai felszereléseket, ruhákat, fegyvereket, lőszereket, töltényeket, ágyúkat, gránátokat, torpedókat, repülőgépeket, légbenjárókat, automobiloikat, szekereket, lovakat, stb. stb. maga a monarchia és arányos részben Magyarország teremtetten elő : akkor következtetést vonhatunk arra, hogy a háború alatt közgazdasági tényezőink el voltak foglalva, sőt jól voltak elfoglalva, és ép ezért a háború alatt jövedelmeztek is.

Közgazdaságunk összes ágai : a mezőgazdaság, a bányászat és az ipar ebben az időben egy nagy bajjal küzdött, a munkáshiánnyal. A munkás elem teszi a katonaság legnagyobb részét, és ezt ki kellett vonni a termelés köréből. A legnagyobb nehézséggel kellett küzdeni valamennyi termelési ágnak, hogy az erős és jártas munkásokat a még rendelkezésre maradt emberanyagból pótolja, de pótolni kellett, mert termelni kellett. Ha nem sikerült is teljesen a hiányzó munkások helyébe megfelelőket találni, nagyban és egészben, gyöngébb, tanulatlan és ügyetlenebb egyénekekkel, nagy részt nőkkel, folyik a munka mindenütt. Mihelyt a háború kitörése után a riadalom első hónapjai elmúltak, és a háború óriási méretei nagyobb hadifelhéskészülést tettek szükségessé, a hadi megrendelések özöne megkezdődött : termelési ágaink gyorsan berendezkedtek az új kívánalmakhoz. Gyárak abba hagyták eddigi gyártásukat és hadiszükségletek gyártására rendezkedtek be, műhelyek tetszés szerint más és más felszerelési gyártásra alakultak át, és iparunk nagy része megmutatta, mennyire képes alkalmazkodni újabb és újabb igények kielégítésére.

Végig tekintve termelési ágainkat azt látjuk, hogy mindenütt életet és tevékenységet keltett a háború ; a teljes munkahiány és pangás, mely a háború kitörésekor igen sok munkaágban beállt, csakhamar lázas tevékenységnek engedett helyet.

A bányászat minden ágában élénk a tevékenység ; ha van

munkás, mindenütt van munka ; a munkáshiány és a munkások követelése, valamint a vasúti szállításnak a háborúval kapcsolatos megbízhatatlansága okoz e téren nehézséget. A szénbányászat soha nem látott kereslettel és árakkal állt szemben. A vasércbányászatról ugyanazt kell mondani. A fém-bányászat pedig még ott is, hol előbb a világ-verseny hatása miatt abbahagyták, megújult ; az előbb jövedelem hiánya miatt kevésbé mivelte telepeket most, a mennyire csak munkaerő engedi, újra művelés alá veszik. A bányászat minden tekintetben fejlődik és mindenütt élénk.

A mezőgazdaság köztudomás szerint, a munkás viszonyoknak megfelelően, teljesen működött és a nagy munkaidőben szabadságra bocsátott földművesekkel, különben hadifoglyokkal a hadvezetőség részéről is támogatásban részesült. Igavonó állatban és mezőgazdasági gépekben mutatkozott ugyan hiány, de ezen túl kellett esni és a viszonyokhoz alkalmazkodva a termés eredménye mégis jövedelmezővé lett, sőt a háború előtti évekhez képest a pénzbeli bevétel gazdag volt

Az ipar különböző ágairól hasonlóképen kedvező képet lehet nyújtani. Legnépesebb iparunk, a ruházati ipar, a katonai ruházatok számos fajainak, a cipő és lábbelieknek megrendelésével túl volt halmozva, az otthoni maradt lakosság szükségletének alig tudott megfelelni és ez utóbbi esetben főleg a szövetek és bőr nagy hiánya következtében küzdött a helyzettel. Ezen iparággal kapcsolatban a szövő- és fonóipar óriási mértékben volt elfoglalva ; gyáraink, melyek a háború kitörése előtt félig válságos helyzetben voltak és nagy eladatlan készletekről rendelkeztek, (nemcsak nálunk, hanem kíváltk Ausztriában) csakhamar megszabadultak készleteiktől, és újabb meg újabb megrendelésekkel vannak elhalmozva, úgy, hogy ma már nyersanyaghiányban szenvednek. A szövő- és fonóipar körében csak a színnyomatozó gyárak jutottak kellemetlen helyzetbe, mint-hogy a színnyomatozáshoz szükséges nyersszöveteket meg nem szerezhették. A hadiszükséglet egészen a maga részére foglalta le a pamutot, s így más czélokra, tehát színnyomatozásra, legalább a polgári lakosság számára nyersszövet nem jutott.

Egészen a hadvezetőség és céljai számára dolgozott a vas- és fémipar, valamint a gépipar. A működő gyárak és vállala-

tok legnagyobb része átalakította rendes gyártását hadiczikák készítésére. Ágyútalpak, ágyúk, mozgókonyhák, gránátok, lövegek és effélék tömeges gyártása foglalt helyet most, és a polgári lakosság igényei mellőztettek. Gazdasági gépgyáraink sem maradtak meg eddigi üzemüknél, itt is alkalmazkodtak a háború igényeihez. Újabb és újabb gyártási ágakat követel az automobil és a repülőgép alkalmazása, a tengerihajók és tengeralattiak erősen igénybe vették hajógyárainkat. A vasúti forgalom túlságos követelménye a waggon- és lokomotivgyártást nagyban elárasztotta megrendelésekkel; gyárainkat meg kellett nagyobbítani, új gépekkel felszerelni, sőt új vállalatokat teremteni. Hogy e csoportban a hadfelszerelési vállalatok éjjel-nappal dolgoztak, és hogy ezek a vállalatok mind jövődelmező keresettel bírtak, ezt alig szükséges érinteni.

Az élelmezési ipar nagyvállalatai nem álltak abban a szerencsés helyzetben, mely a vas- és fémipart és a szövőipart jellemzi, de azért megállják helyüket. Ezen csoportba tartoznak legnagyobb mezőgazdasági iparágaink: a malom, szesz-, cukor- és sör-ipar. Ezek az iparok a hadi élelmezés rendszere következtében szabad rendelkezési jogukat elvesztették, de a kormány gondoskodott róluk, hogy folytonosan működhessenek, sőt kényszeríthette is a működésre. A malmok csak a Haditermény társaság által megszabott gabonát őrlhették, és a kormány által meghatározott órlesi díjat szedhették; megszűnt tehát gabonakereskedési joguk és a lisztet szabad forgalomba hozási tevékenységük, működésük korlátok közt állott, gőzmalmok üzemképességüknek csak egy negyedét használhatták ki, de így is volt nyereséges üzletük. A szeszgyárak nyersanyagban és a termelés mennyiségére, valamint terményük árára nézve voltak hatósági intézkedésnek alá vetve. A sörgyárosok az árpára nézve voltak szabad működésükben megszorítva. A cukorgyárak terményük eladásánál estek a Haditermény társaság intézkedései és maximált árak alá. A cukorrépa megszerzése körül és általában a korlátolt forgalom következtében beállt nehézségek okozták, hogy a botfalusi és marosvásárhelyi ujonnan épült cukorgyárak nem is kerültek üzembe, a szathmári gyár pedig felszámolt. Különben az élelmezés terén működő malmok, sör-, szesz- és cukorgyárak, mint tőke-erős nagyvállalatok,

a háború alatt nem juthattak ugyan oly nyereséghez, minőt foglalkozásuk a háború rendkívüli conjuncturáiban könnyen nyújthatott volna, de a háború alatt is szilárdan megállanak.

A vegyészeti ipar a hadiszükségletek, valamint a polgári lakosság igényei által el volt halmozva megrendelésekkel. A petroleumgyárak, a kocsikenőcsgyárak, robbanószerkezetek gyárjai, műtrágyagyárak, gyufagyárak épúgy, mint a nyersanyagban szenvedő szappan- és gyertya-gyárak és olajgyárak nem tudtak eléggé megfelelni a minden oldalról jövő kívánságoknak. Ugyanezt kell mondani a gőzfűrészekről; ezen nagy vállalatok a különféle deszka, lécz, talpfa és másféle félgyártású faanyagokat alig győzték szállítani, annyival kevésbé, mert munkáshiányban szenvedtek és a szállítás nehézségeivel küzdöttek.

Gyári és nagyiparunk ezek szerint a háború alatt kedvező képet mutat, és sok tekintetben gyarapodott és megerősödött. Az erőltetett gyártással járnak ugyan hátrányok, különösen a gépek és felszerelések megfelelő fenntartással és újítással nem tarthatók karban; de csak kevés vállalatról mondható az, hogy a háború rontott helyzetén.

Az építőipar sajátságos helyzetbe jutott. Egyrészt a hadicélokra szükséges mindenféle építkezés, fogolytábor, kórház, rokkant-telep, stb. gyors és gyakran rögtön követelt felállítására és felszerelésére erőltetett munkaszolgáltatást követelt és így természetesen túlfizetett keresetet nyújtott építésznek, kőművesnek, ácsnak, asztalosnak, lakatosnak, bádogosnak, szerelőnek, mázolóknak, s egyéb mesterségnek; másrészt azonban munkáshiányában, építőanyag szűkében és leginkább megrendelések tartózkodásánál a polgári lakosság számára való építkezések majdnem teljesen szüneteltek. Sokan abban a hiszemben voltak, hogy tőkehiány, és kivált az ú. n. építkezési hitel hiánya oka ennek a pangásnak és ez okból a kormány 30 millió korona erejéig támogatást ígért azon hitelintézeteknek, melyek építési kölcsönökre hajlandók. Ámde e hitelt eddig nem vették igénybe, sőt jelzálog-kölcsönt nyújtó intézeteink épp a háború alatt azt a tapasztalatot tették, hogy a jelzálogos-kölcsönöket nagyban visszafizetik, vagyis nem a hitel hiánya az építkezés szünetének az oka, hanem az építkezés drágasága, melyet ismét a munkáshiány és anyagihiány idéz elő.

Ha a kézműipart és kisipart tekintjük, nem szólhatunk oly általánosságban, mint a gyáriparról. A mesterséget a háború más és más alakban éri. Azok az önálló iparosok, a kik egészen segéd nélkül dolgoznak, számszerint 300,000 mester, ha hadbavonulni kénytelenek, természetesen üzletüket is bezárják, hacsak ne jöjnek valamiképp fenn nem tudja tartani. A többi üzletnél is nagy nehézség állhatott be, ha meggondoljuk, hogy vagy a mester, vagy képzett segéde, esetleg segédei közül több, hadbavonult. Egyedileg itt más és más következménnyel jár a háború az iparosok közt, mert míg a hadbavonulónak üzlete károsul, az otthon maradó nagyobb üzleti kört nyer. A különböző mesterségek egyébiránt a háborús viszonyok közt, a szerint, a mint az iparukhoz szükséges nyersanyaghoz és félgyártmányhoz könnyebben vagy nehezebben jutnak, jobb vagy rosszabb üzletet csinálnak; megrendelés mindig elég volna, illetőleg cikkeiknek kelendősege biztos, még pedig legtöbb esetben igen magas árakon. Legbiztosabban haladnak az élelmiszer árusai, a mészárosok, hentesek, sütők, cukrárszok, csokoládégyárosok; a kereslet a polgári lakosságban az élelmezés cikkeinél a háború korlátozásai következtében oly nagy, hogy ez biztos, sőt fényes keresetet nyújt mestereinknek. Hasonlót mondhatni a ruházati iparról. A szabó, cipész, szűcs, kalapos nemcsak a hadifelszerelésnél talált, ha mindjárt mint alvállalkozó is, jövedelmező foglalkozást, de a mennyire a hozzávaló szövet, bőr, szőrme és gyapjú készlete rendelkezésére állt, a polgári lakosság rohamos kívánsága, sőt legtöbb esetben fényűzési törekvése mindenkor előnyös foglalkozást biztosított. Egyáltalában tapasztalhattuk, hogy a mennyire nyomorogtak a háború első hónapjaiban a fényűzéssel kapcsolatos iparágak, pl. a női divatárúsok, az arany- és ezüstmívesek, az ékszerészek, az órássok s effélék, annyira emelkedtek hónapról-hónapra üzleteikben, úgy hogy ma a mindenoldalról jövő kívánságoknak a legnagyobb árak kínálásával sem tudnak megfelelni, és ha még oly drága árú felett rendelkeznének is: ma biztos vevőkre találnának. Nem oly kedvező a helyzet az asztalosok, ácsok, lakatosok, kocsigyárosok, bádogosok, szobafestők és egyéb építési és lakásberendezési iparosoknál. Igaz, ezeknek egy részét a hadiszükséglet ellátása veszi igénybe, és így jó keresetnek

örvendenek ; azok azonban, a kik a polgári lakosság kielégítésére hivatvák, el volnának ugyan halmozva megrendelésekkel, s főkép a kiigazítási munkálatoknál folytonos és sürgős munkát találhatnának, de munkás hiányában szenvednek, leginkább ifjú, alig tanult, és öreg, már gyöngé, kitanult munkással igyekeznek a legsürgősebb követelményeket kielégíteni.

Sajátságos képet tüntet fel a fuvarosipar. A személyszállítás, épúgy, mint az áruszállítás, a háború alatt nem magát a fuvarosipart, hanem az összes gazdasági életet sújtja. A fuvaros ló és takarmány szűkében, megfelelően leszállította a tőle követelt teljesítményeket, és ezzel szemben felemelte a fuvarbéreket. Ritkább és drágább lett a fuvar. Maga a fuvaros pedig jövedelmében a háborús viszonyoknak megfelelően gyarapodik.

A háború után beálló gazdasági viszonyok méltatásánál mindenekelőtt meg kell állapodnunk az iránt, milyen maga a közgazdasági állapot akkor, mikor belépünk ismét a béke korszakába. Mintegy leltárt kellene készítenünk és megtekintennünk, mit veszítettünk, esetleg mit nyertünk a háború alatt, szegényebbek vagy gazdagabbak lettünk-e ? Ezeket a szempontokat mindig a nemzetgazdaság álláspontjából, és nem egyéni vagy egyes termelési ágak avagy osztályok álláspontjából kell vizsgálni, miután nem egyesek vagyoni helyzete, hanem az összesség állapota döntő.

Vizsgálódásunk első szomorú pontja az a gazdasági nagy veszteség, melyet a háború az emberanyagban okozott és melyet legértékesebb munkabíró lakosságunk elvesztésében fájlalunk. Biztos adataink ugyan nincsenek még elesett hőseink számáról, de azt hisszük, legalább 200,000 legjobb korban álló férfi vesztette életét e vérengző háborúban. Legalább is ennyit kell számítani a rokkantakra, a kiknek munkaereje többé-kevésbé megbénult. Egy országban, a hol munkáskézben amúgy sincs nagy bőség, ez a veszteség nagyon számba veendő. Átlag egy-egy munkás keresetét évi 2000 koronára téve, és feltéve, hogy a rokkant munkaerejével legalább felét keresi annak, a mit az ép ember szokott keresni, 600 millió korona évi veszteség mutatkozik a háború által okozott nagy emberhiányban.

Az emberanyagvesztességhez csatlakozik az a nagy kár, a melyet a háború lovakban okozott, a melyről hasonlóképp nincsenek még pontos adataink, de melyet közel 100,000 lóra becsülhetünk, és darabját csak 1000 koronára számítva, 100 millió kor. veszteséget vehetünk fel.

A hadifelszerelés összes készletei, kezdve az egyenruha, a fehérnemű, a fegyver, a sátrak, a szekerészet különböző részletein, az egészségügyi felszerelés, tábori kórházak, lövészárki felszerelések, drótsövények stb. a lövegek egész tömege, repülőgépek, torpedók, buvárhajók, automobilmek és számtalan más készülékek, óriási mennyiségű építő és utakhoz való anyag, czement, fa stb. megsemmisült és tönkre ment. Ezek a veszteségek milliárdokban nyerne kifejezést. Ha ezen háborús veszteségeknél mégis van némi kárpótlás, az abban található, hogy éppen ellenségeink elzárási rendszere következtében a kárba vesztett tárgyaknak legnagyobb részét maga az ország termelte és így ellenértéke legalább benn maradt az országban, míg ellenségeink, köztük az ipar-dús Anglia is hadifelszerelvényeiket külföldön voltak kénytelenek beszerezni és így a hadban tönkre jutott tárgyak ellenértékét is kiadták nemzeti vagyonukból más nemzetnek.

A háború sanyarú következményeihez tartozik az a nagy veszteség, melyet vasutaink az erőltetett használat következtében úttesteikben épúgy, mint felszerelésükben, kivált mozdonyaikban és kocsikészletükben szenvednek, a mi annál súlyosabban jut érvényre, mert a vasutaknak erőltetett igénybevétele meg nem engedte, hogy a megfelelő javítási és fenntartási munkálatok kellő időben végeztesse. Rendes időben is romlik a vasutak állaga, csakhogy e romlással szemben megfelelő fenntartási és pótlási munkálatok igyekeznek a karbantartásról gondoskodni. Most a romlási arány óriási mértékben növekedett, és a rendes fenntartási munkálatoknak csekély része volt csak végezhető. A veszteség, melyet a háború a vasutakon okozott, bátran egy milliárdra tehető.

A háború közvetlen kárai még azokban a tényleges pusztításokban jelentkeznek, melyek azokon a vidékeken részint az ellenséges hadak, részint védekezési és hadászati okokból saját seregeink által követtettek el, a hol a harcz színtere volt, illetőleg

az ellenség benyomult. Északmagyarország és Erdély, csekély mértékben a déli megyék egyes részei szenvedtek e részben. Nagy vagyon ment így tönkre, melyet számokban pontosan ma még megállapítani nem lehet, de Magyarországra vonatkozólag 3 milliárdra (Ausztriára nézve 15 milliárdra) becsülve, nem túlozunk.

A háború alatt szenvedett veszteséggel szemben nagy kérdés az, vajjon mutatkozik-e a háborúban gazdasági nyereség is. Ezt a kérdést annyival is inkább fel kell vetnünk, mert úton-útfélen «háborús nyereség»-ről hallunk s maga a törvényhozás is jónak látta a háborús nyereségeket külön adó tárgyává tenni. A háború, mint minden nagy világesemény, gazdasági lendületet, jó conjuncturát teremt, melyben az árúk ára felcsökik és ez által a termelőnek, illetőleg az eladónak a szokottnál nagyobb hasznot nyújt. Az árlendületet különösen a hadvezetőségnek az a követelése okozza, hogy hiányzó árúból sokat, rövid idő alatt, lehetőleg rögtön szállítva kíván, minek a szállító csak nagy erőfeszítéssel, rendkívüli eszközök alkalmazásával és nagy munkabérek fizetésével, vállalkozói tevékenységének túlfeszítésével tud csak megfelelni; és mivel ily viszonyok közt rendszerint versenyző nélkül kínálja szolgáltatást: vállalkozói nyereség fejében a rendesnél nagyobb ellenszolgáltatást, tehát magasabb árakat követelhet. Gazdasági lendületben, jó conjuncturában, a vállalatok a rendesnél mindig nagyobb nyereséget szednek. A háborúban a lendületeknek egyik legnagyobbika mutatkozik közvetlenül mindazon ipari és termelési ágakban, melyek hadiszükségletet és élelmiszereket szolgáltatnak és ezen termelési ágak útján áttérjed a lendület az egész termelésre. A mezőgazdák, bányászok és ipari vállalatok ebben a lendületben nyereségre tesznek szert és ezért látjuk, hogy a háború alatt a takarékbetétek eddig nem ismert mértékben emelkednek, részvénytársaságok alaptőkében és tartalékokban gazdagodnak, a hadikölcsönök az országban találnak elhelyezést, a mire a háború alatti időben még csak gondolni sem mert senki és az ingatlan értéke nagy mértékben emelkedik s mindenfelé van pénz bőviben. Ezen káprázatos «hadinyeremény» bőség mindazáltal nagyjában nem a nemzet vagyonosodása, nem a nemzet gazdagodása. Ezzel szemben

állnak éppen azok az összegek, melyeket a hadvezetőség az egyes termelőknek fizetett és melyeknek ellenértékét a hadi-szükségletekben a háború felemésztette. A nemzet tehát a hadi-nyereségekben nem részesült, nem vagyonosodott és nem gazdagodott meg. A háború alatt a hadilendület elsősorban az egyes gazdagságok vagyon-eltolódásában jelentkezik: a mezőgazdák, a bányászok és az ipari vállalatok, valamint a szállítók egyáltalában a szokottnál nagyobb nyereségekben részesülnek, ezzel szemben a fogyasztók és természetesen a hadifogyasztásban legnagyobb részes, az állam, nagyobb költségekbe veri magát, melyet kölcsönök útján kell fedeznie. A háborús lendület, illetőleg a hadi-nyereség bizonyos mértékben mindazáltal még nemzeti szempontból is vagyonemelkedés, a mennyiben a háborús lendület által megdrágult árúra a külföld és itt Ausztria is jelentkezett mint vevő, illetőleg fogyasztó. A mezőgazdasági czikkek: gabona, hüvelyes, főzelék, gyümölcs, szarvasmarha, sertés, zsír, vaj, stb., stb., a mi Magyarországból Ausztriába és Németországba ment és melyekért a háborús árakat bevettük, részben nemzeti nyereséget is jelentenek és a mennyiben ezekkel szemben osztrák vagy német, esetleg semleges államokból behozott árúk háborús árai ellensúlyul nem szolgálnak, a nemzet vagyonosodásával is járnak.

III.

Ezek után nézzünk a jövőbe. Milyen lesz közgazdaságunk a háború után?

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az újabbkori háborúk mindegyike után, a győző országban ép úgy, mint a legyőzöttben, erős gazdasági lendület, pezsgő élet, nagy tevékenység mutatkozott; igaz, hogy a nagy lendület olykor annyira fokozta a vállalkozási szellemet, hogy szédelgésre és könnyelmű alapításokra vezetett, sőt súlyos gazdasági válságokat szült. Közvetlenül a béke-kötés után mindazáltal lendületes gazdasági állapot mutatkozik. Így 1866-ban az olasz és német hadjáratok után mind Olaszországban, mind Németországban, de Ausztriában és Magyarországon is közgazdasági emelkedéssel találkozunk; igaz, nálunk a politikai viszonyoknak jobbra válása és az alkot-

-mányos élet megújulása is adott indító okot a gazdasági állapotok javulására is, de a háború súlyos nyomai kétségtelenek a gazdasági átalakulásnál. Miként a természetben nagy rombolás után nagyobb erővel újul meg az élet, így látjuk azt a jelenséget a gazdasági életben is. Az 1870—71-iki német-francia háború után ismeretes a győző Németországnak szédületes emelkedése, (miből az 1873-ban kitört nagy gazdasági válság fejlődött), de az öt milliárd hadi-sarczczal megterhelt és legyőzött Franciaország talán a megújítás és gazdasági jólét folyamán nagyobb előmenetelt tanusított, mint maga Németország. Az angol-búr háború után mind Angolországban, mind Dél-Afrikában lendületes élet fejlődik. A nagy japán-orosz háború után a lenyűgözött Oroszország gazdasági téren nem sejtett haladást tüntet fel és Japán mesésen fejlődik gazdaságában.

És ha meggondoljuk, hogy minden háborúban a győző nemzet épügy, mint a legyőzött, óriási veszteséggel áll szemben, melyet rövid idő alatt saját léte érdekében pótolnia kell, mintegy természetesnek fogjuk találni azt, hogy a háború után a közgazdaság terén élénk tevékenységnek kell beállania, szóval lendületes korszak elé, vagy mint a németek mondják: «Hochconjunctur» elé nézünk.

Tényleg a háború után sok lesz a teendő, sokat kell pótolni és sokat kell előteremteni.

Első sorban áll a honvédelmi szükséglet. A hadsereg felszerelése majdnem teljesen tönkrement. Be kell szerezni a rendes hadsereg számára az egyenruhát, lábbelit, fegyvert s ezt a tartalék és részben a népfelkelők számára is, nehogy úgy járjunk, mint ebben a háborúban, mikor akkor kezdtünk csak a népfelkelők ruházatáról gondolkozni, mikor ők már bevonulásra jelentkeztek. A felfegyverkezés egész láncolata: a fegyverek különböző neve, puska, kard, szurony, ásó, ágyú, a lövegek, azonkívül a hadihajók, repülőgépek, automobilmek, torpedók, buvárhajók és összes felszerelésük helyreállítása, megújítása és újabb szerek elkészítése válik szükségessé. Éveken át a rendesnél is nagyobb munka vár tehát az összes textilgyárakra, a bőriparra, a szíjgyártókra, a vas- és fémiparra, a hajógyárakra, a gépgyárakra és a mechanikai iparokra. Ezekkel karöltve természetesen mindazok az iparágak, melyek az említett iparok-

kal, akár mint nyersanyag, akár mint félgyártmány vagy felszerelési czikkek szállítói kapcsolatosak, pl. a vas és fémkohók, a szerszám- és munkagép-gyárak, hasonlóképp éveken át a rendesnél nagyobb munkával lesznek ellátva.

A háború tönkretette vasúti hálózatunkat. Helyreállítandó, sok esetben újra építendő vagy felújítandó a vasúti test, kicserélendő a sínek, kijavítandók vagy újraépítendő a hidak és átjárók, kijavítandó és megújítandó a felépítmények legnagyobb része mozdonyok és kocsik készítenők. Félő, hogy waggongyáraink a nagy követeléseknek megfelelni alig képesek; de bizonyos, hogy az állami gyár a locomotiv szükségletet nem tudja előállítani és jó lesz fennálló nagy gyárainkat még kellő időben lokomotivok gyártására felszerelni. Mind ehhez járul még, hogy a vasútaink hálózatában stratégiai szempontból tapasztalt hiányok rövid idő alatt pótlandók s így új vasutak építése leendő szükséges. A mi a vasutakon történik, ugyan annak szüksége felmerül országútainkon is. E téren kivált az automobilnak használata katonai célokra a kívánalmaknak egész seregét tárta fel, azonkívül új útvonalak szüksége is bebizonyult. Szóval a vasutak és utak helyreállítása, újjáépítése és karbantartása éveken át tartó munkára ad kilátást.

A hadiszükségleten felül a nemzet összes életében sok bajon kell segíteni, a mit a háború okozott. Itt állunk mindjárt mezőgazdaságunkkal szemben. Erősen megfogyott az állat-létszám, még pedig mind az igavonó-, mind a tenyész- és haszonállat száma megapadt, sok helyen hiányzik a ló, ökör, szarvasmarha, sertés. Itt multhatatlanul hozzá kell látni a pótláshoz, annyiival inkább, mert nemcsak a szükséges munkaerő, hanem a trágya is hiányzik a gazdaságban, szóval a helyes gazdálkodás első feltételeit kell pótolni. Mezőgazdaságunk a háború alatt nagy hiányt szenvedett abban is, hogy nagyon nehezen, vagy éppen nem jutott gazdasági szerszámhoz és gazdasági géphez; nem tudta a hiányzó munkaerőt gépekkel pótolni, a rendelkezésre álló gépek és felszerelések a háború hosszú három éve alatt romlottak és javításukra nem volt mód és alkalom. Ugyanez áll az épületekről, melyek részben tönkrementek.

Az ipar terén, habár épen a háború alatt már nagy lendület mutatkozik és nagy befektetések és újítások történtek s új

vállalatok és gyárak keletkeztek, a háború után is nagy lendület fog beállani. A számos hadi- és polgári szükségletre mindenekelőtt újabb berendezkedés lesz szükséges; háború alatt legtöbb gyár rendes működési terét elhagyva, átalakult hadi célokra; most vissza kell majd állítani a berendezkedést, esetleg a hadiszállítás mellett a polgári szükséglet számára berendezkedni és a mi fő, a háború alatt elmaradt pótlásokat és megújításokat a felszerelésekben minél előbb meg kell tenni.

Mindehhez járul még az összes lakosságra nézve a háború ideje alatt szenvedett hiányok pótlása. Ma igen sok szükségleti cikk azért nem jut forgalomba, mert nincs. Magas, sőt túlságos árakat is szívesen adnának sokan, ha csak kaphatnák az illető cikket. Áll ez különösen a ruházatra nézve. Az összes polgári szükségletek terén, a háztartásiaktól kezdve a ruházatig és a fényűzési tárgyakig, ékszerekig, tömeges lesz a kereslet, tömeges lesz a megrendelés, tömeges lesz az a követelés, hogy minél előbb jussunk ismét a rég megszokott dolgokhoz.

A lakás-szükség városokban, de főképp a székesfővárosban, — miután közel hat év óta az építkezés különböző okoknál és a háború alatt a háborús viszonyoknál fogva pangott, sőt szünetelt — ma már oly fokra hágott, hogy multhatatlanul új építkezésekbe kell fogni, esetleg hatósági és állami ösztönzéssel új építkezésekre kell az ipart serkenteni.

Ime minden téren találkozunk azzal a követeléssel, hogy a termelő minél többet és minél gyorsabban szállítson, szóval a lendületes gazdaságnak egyik fő feltétele: a nagy kereslet meglesz.

Oly állapotban lesz-e majd közgazdaságunk, hogy e tömeges követelésnek eleget tehet? Ha figyelembe vesszük, hogy a termelési foglalkozások a háború alatt termelési képességükben nem szenvedtek, ha továbbá tekintetbe vesszük azt, hogy az egyes termelési ágak vagyoni erőben gyarapodtak, és ha tudjuk, hogy háború után még bizonyos időig a most uralkodó magas árak nagy ingert nyújtandanak a termelőnek: akkor bátran nézhetünk a jövő elé és közgazdasági erősségünk iránt bizalommal lehetünk.

A termelésnek egyik fő kelléke, a vállalkozási szellem, a háború alatt is annyira kifejlődött, hogy minden téren: mező-

gazdaságban, bányászatban és iparban, a háború után is a szükséges vállalatok fenntartása biztosítva lesz. Mezőgazdaságunk a magas árak hatása alatt törekedni fog a háború alatt szerzett nyereségnek egy részéből a mulasztott befektetéseket, gazdasági eszközöket, gépeket, felszereléseket, igavonó- és tenyészállatokat; a mennyire lehetséges, pótolni. Bányászatunk és gyár-
iparunk a háború alatt gyűjtött rendkívüli tartalékokat fel fogja használni telepeinek, felszereléseinek javítására és bővítésére. Szóval megvan a lehetőség, de meg lesz az ösztön is termelő ereink szilárdítására és fejlesztésére. A közgazdasági lendület korszakában a gazdaság és ipar fejlesztése magától halad, nem lesz szükség állami ösztönzésre, az állam feladata inkább abban fog nyilvánulni, hogy elhárítsa azokat az akadályokat, melyek a fejlődés útjában állanak, vagy akadályozza azokat a túlzásokat, melyek ily alkalmakkor jelentkeznek és válságokra vezetnek.

Nem megvetendő helyzetünk a háború után, ha a termeléshez szükséges tőkét tekintjük. Főfoglalkozási ágaink a háború alatt mind kedvező pénzügyi helyzetbe jutottak. Mezőgazdaságunk a magas terményárakon meggazdagodott, a mit legjobban bizonyít a jelzálogkölcsönöknek rohamos fogyása és a földvásárlási kedvnek túlságos árak mellett folytonos emelkedése. A gazda a szükséges befektetésekhöz elég tőkével rendelkezik. Bányai- és gyári vállalataink részint tartalékaikban, részint alaptőkéik szaporításában a jövőben megkövetelt tőkével rendelkeznek. Bankjaink is gondoskodtak tartalékok és alaptőke-emelések útján, hogy a bekövetkezendő lendületes időre készen legyenek. A betétekben felgyűlt magánpénzek is biztatnak azzal, hogy a nagyobb termeléshez megkívánt tőke meglesz. Mindehhez járul még a gazdasági viszony, mely köztünk és Németország közt a háború alatt kifejlődött. Németország megtanulta ismerni Magyarországot, tudja mily erős nép és mily természeti kincsekben gazdag ország vagyunk. Eddig befektetett tőkéi dúsan kamatoznak s így ha a szükség kívánja, nem fog vonakodni magyar gazdasági vállalatban résztvenni, szóval tőke tekintetében, ha kell, biztos forrásunk lesz Németországban.

Míg a vállalkozási kedv és tőke tekintetében nem lesz hiány és ebben az irányban bátran nézhetünk a jövő elé, már

kényesebb lesz a helyzet a feldolgozandó nyersanyag és félgyártmányok, különösen az országban rendelkezésre nem álló cikkek tekintetében. Már magánál a mezőgazdaságnál nehézségbe fog ütközni az igavonó és tenyészállatok beszerzése. A háborúban lekötött lovak számából nagyon kevés hasznavehető jut majd vissza. Szarvasmarhát okvetlenül a külföldről kell beszerezni, de ott is az első időben alig áll rendelkezésre elég anyag, mert még a semleges államokban is a világháború pusztító nyomokat hagyott maga után. Súlyos helyzete lesz azonban az iparnak, mert itt a feldolgozandó nyersanyag legnagyobb része teljesen elfogyott és leginkább a tengerentúli országokból várja pótlását. A pamut, juta, kaucsuk egészen tengeren túlról jön; gyapju, nyersbőrök, vörösréz, ón, horgany nagyjából Európán kívüli országok küldeménye; nyers vas, ólom, kender, len nem elég jut ki a vámterületből. Tehát az ipar által feldolgozandó legfontosabb cikkekről kell gondoskodni. Igaz, a háború előtt is külföldről bőven kaptuk ezeket a nyersanyagokat, de akkor rendszeresen, időről-időre gondoskodhattunk behozatalukról. Most, mikor a készlet teljesen kifogyott, mikor a nagy kereslettel szemben bizonytalan mennyiség áll rendelkezésre, egészen más a helyzet. Saját magunk és vámszövetséges társunk rendelkezései már oly tömegek lesznek, hogy rendszeres kielégítést nem nyerhetnek. Ehhez járul még az a körülmény, hogy Európa többi országai is hasonló nyersanyaghiányban szenvednek és részükről is ugyanazzal a rohamossággal fog fellépni a beszerzés vágya. A tömeges megrendeléssel szemben áll a tengerentúli cikkeknel a szállítás lehetetlensége. A háború alatt a tengeri hajók száma megapadt; a rendelkezésre álló tengeri hajók sem állnak a kíváncsian szerint azonnal szolgálatra. A fuvarbéreknek rendkívül magas állása e szerint magában véve még nem nagy baj, mert ezzel szemben a belőle készülő cikkeknek még amúgy is fennmaradó magasabb árai kárpótlást nyújtanak, de a nehézség abban álland, hogy a követelt sok nyersanyag csak időnként és lassan-lassan lesz csak szállítható. Ép ebből az okból, és nehogy az amúgy is céltalan versenygés a nyersanyag árát még a rendkívüli helyzet által okozott mértékről jobban felcsigázza, a beszerzés rendszeresítésére, eset-

leg állami közbenjárásra, sőt nemzetközi intézkedésre lesz szükség.

Legnagyobb nehézségek fenyegetik közgazdaságunkat a munkásügyben. A háború alatt mintegy szélsendő uralkodott a munkáskérdésben. Kevés is volt a munkás, a munkabérek ez okból és a drágaság folytán magasak, a munkás és munkaadó közti viszony, ha nem is békés, de tűrhető volt. Uszítás rendszeresen nem folyt, erőszakos mozgalmak vagy strike-ok csak elvétve jelentkeztek és csak sziporkáikkal jelezték az aknatűz paraszát; még sem bízhatunk abban, hogy háború után a munkáskérdés terén nyugodt viszonyok lesznek. A háború a munkásügyben sajátságos jelenséget támasztott. A hadiszükségletre dolgozó vállalatokban s így azt lehet mondani, majdnem minden nagyobb gyárban és műhelyben, a munkások katonai hatóság alá vétettek; a munkások nagy részét a hadbavonultakból rendelték ki a gyárakba, katonai fegyelem alá helyezték és katonailag ellenőrizték. A munkás és munkaadó közt felmerülő kérdések eldöntésére katonai elnök alatt munkás és munkaadóból álló panaszos bizottság állíttatott fel, szóval szigor és bírói döntés útján jött létre a szükséges összhang és béke. Fájdalom, vállalataink vezetői a katonai rendszerben nem látnak kedvező fejleményt. A munka nem folyik úgy, mint kellene, és a munkások követelései napról-napra nagyobbak. A fegyelem csak külső, a gyári munkához szükséges erkölcsi fegyelem, az a tudat, hogy a vállalat érdeke épúgy a munkásé, mint a vállalkozóé, hiányzik. Ily munkás-elem fejlődött a háború alatt, melyet egyelőre csak a katonai fegyelem tart látszólag féken. A háború befejeztével ez a munkás-elem a ma még harcban álló munkásokkal fog megszorodni. Munkások, kik éveken át a harctéren küzdöttek, kik tudják, mily szolgálatot tettek az országnak, joggal követelőbbek lesznek, mint voltak előbb. Ily munkássággal kell már most a lendületes gazdasági korszakban dolgozni. A munkaadók, a munkásvezetők legnagyobb körtekintésére és az államnak lehető legnagyobb figyelmére lesz szükség, hogy az így rendelkezésre álló munkásanyag a háború utáni közgazdaságba alkalmas módon beillesztessék és az összesség javára működésben tartassák.

A munkásügy fejlődése nálunk a legnagyobb figyelmet

igényli épen most, midőn hatalmas gazdasági lendülettel lesz dolgunk. Eddig nálunk a munkáskérdés nagyon egyoldalúan fejlődött. A munkaadók tömörülése a munkásokéval szemben gyöngé. A munkásszervezetek megerősödtek és velük szemben a munkaadók a szervezkedés szükségét nem látják be. A munkaadók legnagyobb része ma még azon állásponton van, hogy ő vállalatának föltétlen ura, munkásaival szemben épúgy, mint munkaadótársaival is; a munka közössége egyelőre még nem uralkodó nálunk. Nálunk még nem jutottak annyira, mint pl. Németországban, hogy legtöbb iparágban a munkaadók szervezete a munkások szervezetével (szakszervezettel) közös megbízottak útján rendezi a fontos ügyeket és egyenlíti ki a vitás kérdéseket. Nálunk csak a graphikai iparban és a fővárosi malom-egyesületben van már meg a munkaadó és munkás-elem együttes működése. Legtöbb iparunkban a munkáskérdés czéljából még hiányzik a munkaadók szervezete; ott pedig, a hol van, egyelőre ellenséges lábon áll a munkásszervezettel. Itt az ideje, hogy e téren haladjunk és a társadalmi békére megtegyük a szükséges lépéseket.

Míg az ipari munkások érdekében a helyes szervezkedés kívánatos, a mezőgazdasági munkások érdekében a megélhetés és a helyhez kötöttség biztosítása végett a birtokszerzés, a telepítés, illetőleg a parcellázás czélszerű keresztülvitele az, a mi okvetlenül megoldandó. Politikai és nemzeti szempontból is rendezésre vár a birtokpolitika, de ép oly fontos a mezei munkások ügye is és annál fontosabb lesz, ha meggondoljuk, hogy a gazdaság nagyobb intensivitása egyrészt a munkások állandó foglalkoztatását nem kívánja, de másrészt időszakonként nagyszámú munkásnak készenlétben tartását óhajtja. A mezőgazdaság jövője nálunk csak úgy biztosítható, ha gazdasági munkások telepítéséről gondoskodunk, ha a munkást a nagy gazdaságok közelében lekötjük, ha kisbirtokossá tesszük és létét a földhöz lánczoljuk.

A bányamunkások ügye is figyelmet igényel. A társláda intézménye az újabb kor követelése szerint a betegség és baleset-biztosítás elveire alapítandó, illetőleg alakítandó át és a bányanép érdekében is telepítésekről kell gondoskodni, a mi egyes bányavállalataink részéről tényleg már is létesült.

Közgazdaságunk nehéz viszonyok közé jutott a háború által, melynek súlyát valószínűen még a béke után sokáig kénytelen lesz megszenvedni. A pénz értéke megromlott és az állam pénzügyei elvesztették az egyensúlyt

A pénz értékének megromlása a belföldön a nagy drágaságban, a külföldön a váltóárfolyam magasságában mutatkozik. Mindkét jelenség közgazdaságunk hátrányára van, Az 1892-ben annyi küzdelem után nagy nehezen rendbeszedett valutánkat a háború ismét teljesen megzavarta. Gyöngé vígasz az, hogy a többi háborút viselő, sőt még a semleges államokban is rosszbultak a pénzérték viszonyai; a háború következménye tényleg mindenütt megzavarja a valutát, de nem abban az arányban, mint nálunk történt és így a rend helyreállítása is nehezebb lesz nálunk. Pénzünk értékének megromlását két fő ok idézte elő: a bankjegy aránytalan szaporodása és a nemzetközi forgalom alakulása. Megszaporodott a bankjegyek forgalma, nem a fennálló és a pénz értékének biztosítása végett megállapított fedezeti arány szerint, nem is rendes üzleti alapon, hanem egészen önkényes módon az államnak adóssága által, melyet a banktól kikényszerített. Az állam a háború céljaira oly rendkívüli kiadásokra volt szorítva, melyeknek fedezésére a nyomasztó gazdasági helyzetben gyors segítséget másutt nem talált, mint a banknál, a melytől adóslevelének lekötésére nagymennyiségű bankjegyet kapott; ezekkel a bankjegyekkel fizette azután azokat a kötelezettségeit, melyek oly nagy mértékben felmerültek. A bankjegyek ekkép nagyobb arányokban jutottak forgalomba, az így forgalomban levő jegyek — legtöbb esetben könnyen szerzett pénz — elhelyezést kerestek; a betétek szaporodtak, a hadikölcsönök jegyeztettek, pazarlás mutatkozik, ékszerek és egyéb luxustárgyak nagyban és drágán vásároltatnak, az ingatlanok kerestetnek, áruk hallatlanul magas. A pénz értéktelenedésének és főkép a könnyen szerzett pénznek minden jelenségeivel találkozunk. A drágaság — más okokon kívül — részben a bankjegyek áradatából, az inflációból keletkezik és gyarapodik.

A pénz értékének csökkenése részben a nemzetközi fizetési viszonyunkban beállt változás eredménye. A háború alatt a nemzetközi forgalomban hátrányunkra szolgál az, hogy ki-

vitelünk a behozatallal szemben erősen megapadt és fizetési mérlegünk rosszabbá vált, a nemzetközi váltóárfolyam (valuta) ez okból hátrányunkra emelkedett. Így volt :

	1914 jul. 24.	1914 decz. 31.	1915 decz. 31.	1916 decz. 31.	
100 hollandi forint ...	199·75	235	343	374	K
100 márka	118·30	126	147·75	156·25	«
100 svájci franc ...	95	110·5	149	183·50	«
100 bulgár leva	86·95	84	113·5	125·75	«

Ha visszagondolunk arra, mily nehézségekkel kellett megküzdenünk, míg végre 1892-ben sikerült pénzértékünket szilárd alapra fektetni; ha meggondoljuk, hogy a pénz értékének megzavarása minden nagyobb háború után nálunk mindig súlyos és hosszantartó nehézségekkel volt kapcsolatos; ha a népünkben még ma is élő félelem az ú. n. devalvációtól eszünkbe jut; s ha a külföldön is figyelembe vesszük azokat a küzdelmeket, melyek nagyobb háború után a különböző államokban a pénzérték szabályozása érdekében folytak: elképzelhetjük azt a káros hatást, melyet pénzértékünknek már is megromlott állapota a háború után közgazdaságunkra gyakorolni fog; de tisztán áll előttünk az is, hogy az állam, a kormány és a törvényhozás egyik fő feladata és teendője pénzértékünk rendezésében álland.

Az állam a háború által a rendesnél nagyobb mértékben követel pénzbevételeket, és ha e részben egyelőre az adók, a jövedékek és üzemek nagyobb bevételeit erőlteti is, a nagy kiadásokat kénytelen kölcsönök felvételével fedezni, és ekkép a jövőt e kölcsönök kamatjaival és törlesztésével terhelni. A magyar állam már ma 10 milliárddal több adóssággal van terhelve, mint volt a háború előtt, ennek évi kamatterhe 600 millió korona, azaz közel kétszer akkora, mint a mennyit 1914-ben az ország összes egyenes adói kitettek. Pedig az új adósságok kamatain kívül nagy teher vár az országra a háború közvetlen hatásában: a rokkantak, a hadiárvák, a hadiözvegyek ellátása, a háború pusztításainak kártérítése és főképp a hadikészlet újra teremtése és a nélkülözhetetlen befektetések oly összegeket követelnek, melyeknek fődözésére az állami adózást

fokozni kell. Adórendszerünk akkép lesz átszervezendő, hogy az egyes gazdaságok jövedelméből a mainál sokkal nagyobb összegeket kénytelen elvenni. Összes vagyoni erőnk és termelő-tényezőink az állam érdekében többet kötelesek adózni, mint eddig. Megfontolandó lesz, nem lehet-e több állami üzemet, főkép bányát, kohót és gyárat magán kézbe eladni, és ezáltal az adósságot némileg törleszteni, új gazdasági és adóalapokat teremteni és pedig annnyival is inkább, mert a béke beálltával lesz elég élénk vállalkozási kedv, lesz minden vállalat számára elég megrendelés, és lesz elegendő tőke, mely hasznos befektetést keres. Bármikép alakuljon azonban a helyzet, számolni kell azzal, hogy az állam az egyes gazdaságoktól a mainál sokkal nagyobb adókat követel, és hogy a termelés súlyosabb adóteherrel lesz kénytelen számolni.

IV.

A midőn így a jövőbe pillantva azt látjuk, hogy a közgazdasági ágak a háború után mind oly állapotban lesznek, hogy a nagy szükségletnek megfelelni képesek és hogy vagyonejünkben új alkotásra, lendületes gazdasági időszakra készek. de látjuk azokat a nehézségeket is, melyek a háborús közgazdasági intézmények leszerelésével, a munkás osztálynak a békés állapotba leendő visszahelyezésével, a nyersanyagok beszerzésével járnak, és tudjuk azt, hogy a pénz értékének visszaállítása mily nehézségekkel jár és végül meggondoljuk, hogy a háború költségei az állami pénzügyeket oly állapotba juttatták, melyeknek rendbehozatala az összes lakosság pénzerejét nagyban igénybe fogja venni, és így a gazdasági haladás és lendület megakasztása valószínű: azt kell mondani, hogy a közgazdasági politika, melyet a háború után követni kell, államférfiaiink számára igen nehéz feladatokkal jár.

Ha a háború tapasztalatai szerint bizonyos is, hogy az állami beavatkozás a gazdasági élet körébe abban a terjedelemben és abban a modorban, miként az a háború alatt eddig történt, nem tartható fenn, s a gazdasági erők szabad mozgása és versenye mulhatatlanul visszaállítandó: mégis gondoskodni kell bizonyos átmeneti időről, mely alatt a mai intézetek és

intézkedések lassankint leszerelendők. Minden rögtönös átmenet bajokat okozhat, és e bajokat első sorban a gazdaságilag gyöngék, nálunk a munkások és a rendes fizetésből élő alkalmazottak fogják megsínleni, kiknek védelme pedig nagy állami érdek. A törvények- és rendeleteknek az a tömege, mely a mai helyzetet szabályozza, lassankint megszüntetendő és azzal együtt meg kell szüntetni a velük kapcsolatos berendezéseket, központokat, zárlatokat és egyéb gátakat, melyek a szabad cselekvést és intézkedést ma akadályozzák.

Az ebbeli törekvésnél nagyon megfontolandó, vajjon a háború alatt szükségessé vált kényszer-társulatok, nevezetesen a központok, nem válhatnának-e magjává a gazdasági koncentrációnak, az egyes erők és vállalatok állandó egyesítésének. Úgy, a mint azok a háború alatt alakultak és talán szükségesek is voltak, a kényszer hatalmával és kényszereszközök segélyével, a jövőben semmiesetre fenn nem tarthatók. De az egyenlően érdekeltek szabad társulatává átalakítva, esetleg állami ellenőrzés és támogatás mellett, az illető vállalatok közös ügyeit gazdaságosan láthatnák el. A cartellekhez hasonló egyesületekké alakulhatnának, melyeknek főcéluk: a termelésben megfelelő rendet teremteni. Vállalatainknak egyik fő hibája az a törekvés, hogy minden cikket előállítsanak, nem törekszenek arra, hogy egy nagy cikkben tömeges gyártással uralkodjanak a piacon. Az új egyesületeknek egyik főfeladata abban állna, hogy a specializálást rendszeresítsék, és akkép a termelést olcsóbbá és nagyobbá tegyék.

Egyáltalában a jövő gazdasági politikában nagyobb súlyt kell fektetni a gazdasági társulás szellemére. A divatos «altruista» törekvésekben benne van a jövőben szükséges irány, és ez abban áll, hogy az egyéni tevékenységnek magában álló önzését a hasonló működésűek önzésével összhangba hozva, közös előnyök elérése útján saját maga számára nagyobb előnyt szerezzen, mint ha egymagában társainak versenye közt működne. A szövetkezés kipróbált szerét mindenesetre fejleszteni kell, és azokat a hibákat, melyek e téren éppen a kormány részéről még a háború előtti időkben elkövették, helyre kell hozni. Itt különösen az ipari szövetkezetek ügyét kell minél előbb rendezni és odahatni, hogy az országos központi hitel-

szövetkezetben az az antagonizmus, mely az ipari szakszövetkezetek elhibázott ügye következtében az iparral szemben egyáltalában keletkezett és fennáll, megszűnjék. Óvatossággal kell a termelő szövetkezetek kérdését megoldani és ezzel kapcsolatban a kézműiparosoknak a hadiszállításokban való közvetlen részvétele lehetőségét szabályozni.

Magyarországon a háború előtti időben is a közgazdasági politika erősen hajlott az állami beavatkozás irányára. A mezőgazdaságban és az iparban állami közbenjárással való fejlesztés volt a jelszó. A közlekedés főágait maga az állam kezeli. A bányászat és kohászat terén az állami tevékenység nagy. A hitelügy terén állami szervezetek működnek. Ez az irány szükségesnek látszott leginkább azért, mert népünkben a kezdeményezés szelleme gyöngye és az újítások iránt bizonyos ellenszenves tunyaság jelentkezik. A háború után közgazdaságunknak erősen kell fejlődnie. A többtermelés jelszava hangzik mindenfelé, és ha gazdasági ágainkat vizsgáljuk, tényleg mindenütt megvannak a föltételek arra, hogy az országban többet termelhetnénk; hiányzik azonban a termelés fejlesztésére szükséges értelem, akarat, kezdeményezés és vállalkozási szellem. Ép ezért jövőben közgazdaságunk politikájának az állami beavatkozás útján kell maradnia, sőt ezt az irányt sok tekintetben, kivált a béke első nehéz éveiben, erősen kell fejleszteni.

Mezőgazdaságunknak egyik nagy hátránya a tanulatlan-ság. Kezdve a népiskolától, fel a még hiányzó főiskoláig, minden oktatási ág nagyobb mértékben fejlesztendő, a már megkezdett irányban a felnőttek oktatására szükséges tanfolyamok és gyakorlati előadások szaporítandók; minden gazdasági tanintézet és állami gazdaság a gazdák gyakorlati felvilágosítására szolgáló tudakozó hely legyen; az egyetemeken addig is, míg a gazdasági főiskola, melyről már harmincz évvel ezelőtt kész terv volt, létre jön, gazdasági tanfolyamokat kell rendezni, hogy az egyetemekre járók, többnyire gazdaszülők gyermekei, abban az üzemágban nyerhessenek oktatást, mely tulajdonképp hivatásuk. A gazdasági oktatás terén az állam nem tehet fölöslegest; minél többet tesz e téren, annál biztosabban fog haladni az ország a többtermelés irányában.

Nagy teendő vár az államra az állattenyésztés ügyében.

A háború meglehetősen csökkentette elég jól fejlődő állattenyésztésünket; a miket az állam a lótenyésztés, a tenyészállatok beszerzése, a baromfitenyésztés és tejtermelés terén eddig oly sikerrel végzett, ezt a béke első éveiben hatványozott erélylyel kell teljesítenie. Kivált a szarvasmarha- és a sertés-tenyésztés várja az állam fokozottabb beavatkozását és a külföldről behozandó tenyészállatok megszerzésének és alkalmas szétosztásának rendezését. A sertés-tenyésztés felvirágzásának egyik alapfeltétele a központi sertéspiaczoknak, esetleg hízalóknak rendszeresítése, mert mióta a kőbányai piac megszűnt, ezt a kérdést nem sikerült helyes kerékvágásba hozni; talán a nagytétényi telep fog a bajon némileg segíteni, ha minden tényező, első sorban az állam, kellően közrehat fennállásán.

Legfontosabb feladat vár az államra a birtokpolitika terén. A nagybirtokok alkalmas parcellázása és így gazdaságosabb művelésbe jutása a többtermelést leginkább előmozdíthatja. Nincs itt szó erőszakos intézkedésekről, de az állam jóakarátú és tanácsadó befolyásával a községek, egyházak és sok nagybirtok intézőire annyira hathat, főkép midőn törekvéseik folytán legtöbb esetben anyagi előnyöket nyújt az illetőknek, hogy az annyira szükséges birtokparcellázás nem tartozik a oldhatlan feladatok közé.

Eddig aránylag kevés történt a föld javítása körül, öntözési tekintetben. Vizekben gazdag országunkban a vízrendezés leginkább védekezés szempontjából történt, és e tekintetben mindenesetre óriási munkát végzett az állam. Culturmérnöki karunk a talajjavítás terén is elég buzgó; de vízgazdag országunkban, épen a többtermelés érdekében, jövőre többet kell tenni, és ha a magánvállalkozás ezt a talajjavítási ágat nem tudja elég erélylyel felkarolni: az állami beavatkozás módját kell megtalálni; mert nem szabad a víztömegeknek ezt a mennyiségét használatlanul hagyni, országunk termékenyítése nélkül a tengerbe folytatni. Ugyancsak a birtokrendezés és tagosítás régóta vajudó ügyét kellene végre helyes mederbe hozni.

A hitelügy terén az utolsó években eléggé fejlődünk. Jelzálogkölcsönök kötésére van törvényünk s vannak megfelelő intézeteink; a hitelszövetkezeti ügy szépen halad és újabb

állami támogatással az Országos Központi Hitelszövetkezet működését még fokozni lehet; gyöngye lábön áll még a talajjavító hitel és egészen rendezetlen a termésre és állatokra (ú. n. zöld-hitel) nyújtandó hitel ügye. Itt a törvényhozás intézkedése és esetleg állami közbenjárás útján a hitel szervezése szükséges, miként hasonló irányban már is intézkedések történtek a szőlőfelújítás és a tenyészállatok beszerzése érdekében.

A mezőgazdasági munkásügy terén megvannak az állam kezdeményező intézkedései; habár sok tekintetben bírálni lehetne a fennálló viszonyokat, mindenesetre az első lépések megtörténtek és a fejlesztés útja lehetséges. Nagyon is megfontolandó, nem kellene-e a betegség- és baleset-biztosítást az ipari munkásokéval azonos alapra, vagyis a kötelező biztosítás elvére fektetni, és a lakásügyre vonatkozólag a törvény szellemének megfelelő intézkedéseket tenni.

A bányászat terén az állam eddig elsősorban mint bányatulajdonos és azután a bányatörvény végrehajtója működik. Nagyon megfontolandó, hogy az állam megtartsa-e jövőre is a mai bányatulajdont, és ne adjon-e túl most, mikor elég belföldi tőke áll rendelkezésre, legnagyobb részén, annál is inkább, mivel az állami bányatulajdon nem jövedelmező és legalább is kevesebbet jövedelmez, mint a magán kézen levő bányászat. Még a kőszénre nézve is legalább megfontolandó, vajjon a viszonyok legközelebbi fejlődése megköveteli-e az állami bányászkozást. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy az állam az eddiginél nagyobb erélyvel kutassa fel bányakincseinket, különösen kőszén- és kőolajtelepeinket, miután erre a műveletre a magántőke nem mutatott megfelelő hajlandóságot. A felfedezett telepekre azután könnyen találkozik vállalkozó, ki a kincseket kiaknázza. A geológiai kutatások eredménye szerint összesen 1416 négyszögkilométer bányaterületen 1717·7 millió tonna kőszén és barnaszén állna rendelkezésre, miből ma csak 316 km² 316·9 millió tonnával van művelés alatt. Mennyi kincs vár még kibányászásra! A bányászat érdekében szükséges volna az 50 év óta vajdó bányatörvénynek meghozatala és a bányamunkás-kérdés rendezése, illetőleg a bányatársládai intézménynek a munkásbetegségi és balesetbiztosítási intézkedésekkel való összhangba hozatala.

Az ipar terén az eddig követett politika, jelesül az iparfejlesztés állami beavatkozással nagyjában fenntartandó, de abba az irányba terelendő, hogy az erőik rendszeres egyesülése nagyobb mértékben történjék, mint eddig.

Különös súlyt kell fektetni az oktatás ügyére. Az eddigi keretek viszonyainknak megfelelnek, a tanonciskolák, iparizsakiskolák, középiskolák, a technológiai intézet és az általa szervezett tanfolyamok nemcsak fenntartandók, hanem szakirányban fejlesztendők. Az a pénz, melyet az állam erre a célra fordít, legjobb iparfejlesztési hatással bír.

A gyáriparnak az eddigi módok szerint való támogatása a jövőben némi megfontolást igényel. Mindenesetre fenntartandó az az elv, hogy közszállítások a hazai ipart illetik, és e részben a hadiszükségletek kielégítésére a magyar ipar megfelelő részletetését ki kell erőszakolni. Az új alapítások bizonyos időig való adómentességét jövőre is megkívánhatjuk. Állami segélylyel való ösztönzése új vállalatoknak, mint rendszer, abban a lendületben, mely a békével be fog állni, nem szükséges.

A kézműipar és a kisipar ellenben közvetlenül a háború után a kormány és hatóságok nagyobb figyelmét igényli. A háború számos üzemben nagy változást idézett elő. Önálló üzlettel bíró iparosok a hadbavonulás által addigi üzletüket megszüntették, mások alkalmazottaikat elvesztvén, üzletük terjedelmét kisebbitették. A béke után esetleg újra kell kezdeniök, sok esetben pénz hiányában sinlődni fognak, esetleg önállóságukról lemondanak. Itt a fennálló iparszervezetekkel, kamarákkal és ipartestületekkel karöltve, talán az iparfelügyelők és ipariskolai tanárok vezetésével oly tevékenységet kell kifejteni, mely a kézműves-ipar további fejlődését előmozdítja. Ezen működés anyagi támogatása céljából az ipari hitel-, anyagbeszerzési és fogyasztási szövetkezetek megteremtésére alkalmas központi intézetek bízandók meg és esetleg állami közegek szervezendők e szövetkezetek szellemi vezetésére. Ha ezen célokra állami segély szükséges, ennek megadása, okos és megfontolt módon való támogatás mellett, semmi esetre sem lesz gazdasági hátrány.

Az ipar terén a kérdéseknek egyik legnehezebbike, az ipari munkások kérdése fogja az állam gondoskodását igénybe

venni. Ipartörvényünk a munkáskérdésben még a teljes liberalismus terén áll; a munkás és munkaadó szabad egyezkedését ismeri el a munkásviszony rendezésénél; föltételezi, hogy a munkás ép oly erős társadalmi tényező, mint a munkaadó, és ép ezért a szabad alkú lehetősége szerint gondolta megoldhatónak a munkaviszonyt. 1885 óta azonban épen az ipari munkás helyzetében nagyot fordult a világ. A munkaadó az egyes munkással szemben a föltétlenül döntő tényező; ép ez okból fejlődött nálunk is a munkásosztályban az egyesülés teljes erőben és szakszervezetekben tömörülnek össze és közös megállapodással lépnek fel a munkaadóval szemben. A munkaadók más országokban a szakszervezetek ellenében szintén tömörültek, és munkaadók egyesülésében védekeznek a szakszervezetek hatalmaskodásával szemben. A két oldalú szervezet ellenségeskedéséből lassankint békeszövetség keletkezett, és a szervezetek vezetői az illető ipar érdekében oly összhangot teremtettek, mely kölcsönös engedmények mellett az illető vállalatok anyagi előnyeit biztosítja és a munkások teljes megelégedésére vezetett. Nálunk, sajnos, a munkáskérdés a társadalmi béke ezen fokáig még nem fejlődött. A munkások közt a szakszervezetek sokkal erősebben vertek gyökeret, mint a munkaadók körében; az egyes munkaágak külön szakszervezetekkel bírnak, melyek a szakszervezeti tanácsban közös szervvel rendelkeznek, külön politikai napilapot adnak ki és a *Népszavában* a munkások közvéleményére hatnak. Ezzel szemben a munkaadók szervei még nagyon gyérek; vannak ugyan itt is erős szakegyesületek, mint az Országos Iparegyesület, a Gyárosok Országos Szövetsége, a Vas- és Gépgyárosok Országos Egyesületei, a Bányászati és Kohászati Egyesület, a Malom Egyesület, a Cukoriparosok Egyesülete, az Építészek Egyesülete, a Vegyészeti Iparok Egyesülete, továbbá a különböző ipartestületek, de ezek közül a munkáskérdés állandó rendezésével kevés foglalkozik, inkább az ipar általános ügyeit tárgyalják. Két munkaadó egyesületünk, a graphikai iparok főnökegyesülete és a budapesti malmok egyesülete, a megfelelő munkás szakszervezettel teljes összhangban rendezi a vitás kérdéseket. Két egyesület, az építészek országos egyesülete és a vas- és gépgyárosok egyesülete, ellenkezőleg, állandó harcban áll a

szakszervezetekkel és nem tud megbékélni azzal az eszmével, hogy korunkban nagyvállalatok munkásügyeibe a munkásoknak is van joguk beleszólni. A többi egyesületek néha-néha foglalkoznak munkás kérdésekkel is, de a szakszervezetekkel szemben tömör szervnek nem mondhatók. Ily helyzetben a béke beálltával rendkívüli sürgős a munkáskérdés alkalmas szabályozása. Bármikép gondolkozunk is, ma már a társadalmi békét és az ipari rendet másképp, mint a munkásokkal egyetértve, nem teremthetjük meg. Minden iparágban a munkásokból és munkaadókból alakult vezető bizottságot kell teremteni, mely a vállalatok munkásügyeit egyetértéssel irányítja és vitás kérdésekben dönt. Nem lehetetlen, minden munkás szakszervezettel szemben egy-egy munkaadó szakszervezetet alakítani; ha szükség, rendelje el ezt a törvény, és akkor már csak egy lépés szükséges, az, hogy a két szervezet vezetőiből alakuljon egy irányító közeg, mely egyetértéssel vezesse az ügyeket. Meglehet, hogy ez esetben is fognak nehézségek felmerülni, talán egyenetlenségek, munkaszüntetések, de meg lesz adva a mód, hogy a bajok elháríttassanak és a kibékülés bekövetkezzék. A munkáskérdés említett irányba leendő terelése több irányban törvényhozói tevékenységet igényel. Mindenekelőtt szabályozni, illetve módosítani kell az ipartörvénynek a munkások viszonyára szóló határozatait, még pedig a mai socialis és gazdasági helyzetnek megfelelően és a nemzetközi megállapodásokkal megegyezően. Rendezni kell törvénnyel a munkások egyesülési jogát, a teljes szabadság, nyilvánosság és felelősség alapján. A munkás betegségi és balesetbiztosítási törvény hiányait ki kell javítani, esetleg a túlságos autonómia sallangjaitól megszabadítani és lehetőleg egy központosított biztosító intézetet, a munkások és munkaadók megfelelő közreműködésével, megteremteni, szóval, a mai törvény bevált részeitől a gátló intézkedéseket eltávolítani, és azután a még hiányzó biztosítási ágakat, az aggkor, munkanélküliség és a rokkant biztosítást, rendezni.

Ugyancsak meg kell fontolni, mi történjék a nagyipar és őket egyesüléseivel, az ú. n. cartellekkel. A capitalismusnak ezen erőteljes alakulatai ellen erős a közvélemény hangulata, pedig megtisztítva visszásságra vezető kinövésseitől, a fejlődő

világgazdaságban okvetlenül szükségesek. Ezek az alakulatok várják törvényhozói rendezésüket, és helyes szabályozás esetén nálunk is közgazdaságunk javára lesznek, sőt az ipar helyes fejlődése szempontjából szükségesek.

A hitel és kereskedelem terén jövőre is a szabad mozgás elvét kell követni. A háború alatt kitűnt, mily erős és biztos hitelszervezetünk. A háború első napjaiban a közönség riadalma mintegy megingatni látszott hitelintézeteinket, de az első ijedtség elmúltával egész teljességében kifejtették hitelintézeteink működésüket. A hadikölcsönök sikeres elhelyezése fényes bizonyíték arra nézve, hogy hitelintézeteink teljesíteni tudják egyik fő hivatásukat, az országban rendelkezésre álló tőkék felszívását és egy célra egyesítését. Hitelintézeteink ellen még a háború előtt, de különösen a háború alatt több oldalról hangzottak el oly nézetek, mintha természetes hatáskörüket túllépve a termelés terére térnének át, és minden üzletágot hatalmukba igyekeznének keríteni, s mintegy egyeduraságot teremtenének a közgazdaság összes ágaiban. Egy országban, hol a magántőke oly nehezen bocsátkozik nagyobb vállalatokba, mint nálunk; a hol az állami ösztönzés minden eszközeit kell alkalmazni, hogy a haladó korrall szemben a szükséges vállalatok létrejöjjenek, igazán nehéz megérteni azt a panaszt, hogy hitelintézeteink gazdasági és ipari vállalatok vezetésében részt vesznek, a midőn a náluk rendelkezésre álló tőkéket az ország előnyére szolgáló vállalatokba fektetik. Évekkel ezelőtt hangos volt a panasz, hogy hitelintézeteink elzárkóznak az ipar teréről. Ma az ellenkező nézettel találkozunk. Pedig ha a nyugati országait tekintjük, Franciaországban éppen úgy, mint Németországban, nagy gazdasági vállalatok erős pénzügyintézetek körébe tartoznak és sok esetben általuk jöttek létre, vagy alakultak át nagy és erős vállalatokká.

Ugyancsak jogosulatlan az az ellenszenv, mely ismételtelen felmerül a kereskedelem ellen. Igaz, hogy e tekintetben rendszerint az «illegitim» kereskedést, a «felesleges közvetítőket», az «uzsorás» üzleteket akarják támadni és üldözni; csak hogy nehéz, ha nem lehetetlen, az «illegitim» kereskedelem vagy a «felesleges közvetítés» fogalmát megállapítani. Hány kézen megy keresztül a braziliai kávé, míg az a kávécsészében a fogyasztó

elé kerül, avagy a búza, míg kenyér alakjában a munkásnak jut; ki itt az illegitim kereskedő vagy a felesleges közvetítő? Hogy minden kéz, melyen átmegegy az árú, nyerni akar valamit s így megdrágítja az árút és hogy Braziliában olcsóbb a kávé, mint Budapesten, mert számos közvetítő foglalkozott vele, az bizonyos. Rendszabályozni a közvetítést és a kereskedést nem lehet; itt csak a szabad verseny segít a bajon, csak az élet szabad folyása űzheti el az «illegitim» kereskedőt és a «felesleges» közvetítőt. Maga a társadalom az oka annak, ha a kereskedésben káros kinövések mutatkoznak; e kinövések ellen lehet konkrét esetben küzdeni, lehet intézkedni, de soha sem szabad általánosítani és a kereskedés ellen kikelni. Gazdaságilag minél fejlettebb egy nép, aránylag annál több a kereskedője és annál nagyobb a kereskedése, ép ezért a kereskedői foglalkozás nagyobbodására inkább törekedni kellene és nem ellenezni fejlődését. Ha valahol, e téren kell tartózkodni az állami beavatkozástól; e téren az állam hivatása csak az lehet, hogy a felmerülő akadályokat elhárítsa és a szabad fejlődést lehetővé tegye.

Ez a szabály állna a nemzetközi kereskedelmi politikára és a vámpolitikára is, ha e téren nem kellene más nemzetek akarátát és intézkedéseit tekinteni. Milyen lesz jövőben vámpolitikánk, ez első sorban ellenségeink magatartásától függ. Föltéve, hogy a nemzetközi forgalomban — a mint valószínű — a háború előtti világ gazdaság iránya lesz döntő, azaz ha a nemzetközi forgalomban a szabad verseny a legnagyobb kedvezés alapján lesz lehetséges: ez esetben döntő lesz számunkra, mint eddig is, Németország magatartása, a mely ezúttal valószínűleg hű szövetségesének gazdasági érdekét legalább is annyira szívén viselendő, mint harmadik és talán volt ellenséges államokéit. Részünkről a Németországgal való vámunió gazdasági érdekeinknek meg nem felel. Vám-előnyök nyújtása (preference vámpolitika) a legnagyobb kedvezés érvénye mellett, legalább hosszabb időre, lehetetlenség. Kölcsönös érdekeinknek legjobban a tarifa-szerződés politikája felel meg, melylyel a többi nemzetekkel is meg kell küzdenünk és a szerződéses elv keresztülvitelére törekednünk. A háború utáni első években a vámtételek magassága a gazdasági életre alig lesz

hatással. A magas árak, melyek csak lassan engednek, a mai magas vámokat nagyon is jelentéktelenné teszik. Hat koronás búzavám akkor, mikor a búza ára 18 kor. volt, egészen mást jelent, mint a mikor 40 korona az ár. Ha mégis a követendő vámpolitika irányáról kell szólni, az átmeneti idő után igen magas pénzügyi vámok, és körülbelől a mai agrár- és ipar-vámok fogják adni a keretet, melyben természetesen a teljesen meddő agrár vámok (pl. gyümölcs, szőlő, baromfi, tojás stb.) mellőzendők, és bizonyos nagy jelentőségű félgyártmány (vas, ólom stb.) vámja leszállítandó, vagy teljesen törlendő volna.

A vámkérdésben az átmeneti idő alatt czélszerű lenne az esetleg megállapítandó egyezményekben kikötni a szabad intézkedési jogot. Ugyanis közgazdaságunk közvetlenül a háború után behozatali és kiviteli tilalmak vagy korlátozások által lesz kénytelen gazdasági viszonyaink szabályozásánál eljárni. Kereskedelmi szerződések pedig a vámpolitikának ezt az eljárását tiltják; ép ezért most a háború alatt vagy közvetlenül utána szerződések és egyezmények vámpolitikai téren csak azzal a megszorítással köthetők, ha az átmeneti időre a szabad intézkedés joga bizonyos korlátok közt fenntartatik.

A külkereskedelmi politikával szoros kapcsolatban áll a pénz értékének visszaállítására vonatkozó kormányzati intézkedés. Pénzünk értéke, valutánk rosszabbodott; a túlságos drágaság és fizető váltóink agioja mutatja ezt. A pénz értékének rosszabbodását okozza az államadósságok alapján forgalomba jött túlságos sok bankjegy, és az ország fizetési mérlegének nagyobb passivitása, vagyis az, hogy a háború alatt sokkal több értéket hoztunk be, mint a mennyit kivittünk. Ismerve a pénz értéktelenítésének okait, tudjuk a valuta-rendezés módját; be kell vonni az államadósságok útján forgalomba jött bankjegy-özünt és a fizetési mérleg passivitását meg kell szüntetni. Csakhogy abban fekszik a nehézség, mikép lehetséges ez. Az államadósság alapján forgalomban levő bankjegyeket be kell vonni vagy rendkívüli adók kivetése útján szerzendő állami bevétellel, a mely az illető adósság törlesztésére fordítatik, vagy új törlesztéses, avagy járadékos adósság felvételével, mi által a ma függő adósság megszüntethető és a tőke helyett az országot az évi kamat, esetleg a törlesztés is terheli, vagyis az egyszeri

súlyos teher, mely ma ránk nehezedik, részletekben hosszabb időre s kisebb évi összegekben nehezedik közgazdaságunkra. Az így átalakult kölcsön felvétele után a megfelelő bankjegyek kivonandók a forgalomból, mi által a pénz elértéktelenedésének egyik oka, a túlságos bankjegyáradat, megszűnnék. Az e célból szükséges pénzügyi művelet természetesen, már a szükséges összeg nagyságánál fogva is, nem vihető keresztül rögtön, sőt több évre megosztva lesz szükséges az összes pénzügyi állapotokkal összhangban haladni, nehogy az adóképeség túlságos igénybevétele az ország gazdasági erejét megingassa. A váltófolyam agiojának megszüntetésére több irányban lehet intézkedni; mindenekelőtt fokozni kell a kivitt és csökkenteni a behozatalt, azaz törekedni kell arra, hogy a kivitt árúk értéke túlhaladja a behozottakét, vagyis hogy a nálunk fizetendő váltókat jobban keressék, mint az általunk külföldön fizetendőket. Ez a törekvés a háború utáni első időben nehezen lesz érvényre juttatható; egyrészt ha van is erős kivitelünk cukor, fa, nyersbőrök, tojás, gyümölcs dolgában, a monarchia legnagyobb kivitele gyártmányokból áll (pamut-, gyapju és lenárúkból, vas- és fémárúból, gépekből); ám de ép e gyártmányokból ma készlet nincs, sőt a szükséges nyersanyag hiánya folytán egyelőre még csak kilátás sincs rá, mikor lesz oly nagy e gyártás, hogy ismét kivitelre jusson. Ezzel szemben mulhatlanul kell nagy mennyiségekben nyersanyagokat (nyersbőrök, gyapju, olajmagvak, mézgák, pamut, len, kender, kaucsuk, fémek, bőr) iparunk számára, szénét, kávé, dohányt és más fogyasztási cikkeket, gépeket mezőgazdaságunk és iparunk felszerelésére behoznunk, még pedig azonnal a háború befejezte után; szóval gazdasági helyzetünk valószínűvé teszi azt, hogy egyelőre még bizonyos időig a behozatal értéke jóval felül haladja a kivitelét. Lehet ugyan az élvezeti és fényűzési cikkek behozatalt korlátozni akár magas vámmal, akár tilalmakkal is, csak hogy az ily intézkedések a kiviteli cikkeink ellen alkalmazható ellenintézkedések által meghiúsíthatók, de különben sincs a behozatal lényeges csökkenésére hatásuk. Tekintettel arra, hogy a béke után a nyersanyag és a szükséges félgyártmányok behozatala amúgy is okvetlenül az állam közbenjárásával, sőt valószínűleg Ausztria és Németország kormányaival együtt

rendezendő, nagyon megfontolandó nem volna-e tanácsos a reánk eső behozatalt az állam által külföldön felveendő kölcsönből nyert pénzen kifizetni, és a hazai czégekre áthárítani a megfelelő összegeket, magát a kölcsönt pedig törlesztés útján visszafizetni. Ily módon az azonnali fizetés nem követelne tőlünk kiviendő értéket, mert az állami kölcsön külföldi pénzből történék, a kölcsön kamatai és törlesztése pedig évek hosszú során át történvén, fizetési mérlegünk nem rosszabbodnék hirtelen nagy összeggel, hanem évi kisebb összegekkel, melyeket gazdasági életünk megújulásával és kivitelünk fokozásával könnyen lehetne ellensúlyozni.

Gazdasági politikánkat mindenesetre abba az irányba kell terelni, hogy kivitelünk fokozódjék és behozatalunk csökkerjen mindez az oly sokszor hangoztatott többtermelés által érhető el; minél jobban fejlődik mezőgazdaságunk és iparunk, annál vagyonosabbak leszünk, annál inkább fog javulni fizetési mérlegünk és így pénzünk értéke és valutánk. De ahhoz, hogy közgazdaságunk tényleg oly állapotban legyen, melyben saját benső erejéből megjavítsa a háború által elromlott valutát, ahhoz hosszú évek sora kell. Időközben meg kell tenni azokat a kísérleteket, melyek külföldről hozzánk tőkét hoznak. Ez három úton történik (miután külföldi papir aránylag kevés van a monarchiában s így ezeknek eladásáról nem szólhatunk): külföldön felveendő állami kölcsönök, belföldi értékek, kivált jelzáloglevelek és államkölcsönpapirok eladása és végre külföldi tőkének hazai vállalatokba való bevonása útján. Eladósodunk ugyan ezáltal és jövőbeli termelésünk megfelelő részét külföldre fogja fizetni s így fizetési mérlegünket állandóan szenvedő tételekkel szaporítjuk, ámde a külföldi tőke beözönlésével egyszerre oly cselekvő tétel jut mérlegünkbe, melynek egyensúlyát azonnal helyre hozhatjuk és jövő gazdasági tevékenységünknek a külföldi tőke által is fokozódó eredményével törleszthetjük azokat a szenvedő tételeket, melyeket a külföldnek évenként ki kell fizetnünk. Hosszú és nehéz út vezet pénzünk értékének helyreállítására, de azt meg kell tennünk, ha közgazdaságunk sorsa és jólétünk szívünkön fekszik.

Összes közgazdasági viszonyainkra legsúlyosabb hatással

lesz állami pénzügyünk sorsa. Az óriási költség, melybe a háború sodort és melyet a háború után az ország érdekében még ki kell adni, az ország népességének vagyoni erejét eddig nem ismert mértékben fogja igénybe venni. Micsoda adók és intézkedések lesznek szükségesek, hogy az állam pénzügyi egyensúlya helyreálljon és fenntartassék, ez egyik legnehezebb feladata a háború utáni törvényhozásnak és kormányának.

Az osztrák-magyar bank és hitelszervezetünk annyira bevált a háború alatt, népünk készséges részvétele a hadikölcsönökben oly bizalmat tanúsított az állam pénzügyi helyzete iránt, hogy a jövődöbeli pénzügyi intézkedéseknél a hitelszervezet erejét és az államba vetett bizalmat gondosan kell ápolni. Ép ezért szó sem lehet az annyira ijesztő «devaluation» semmiféle módjáról, erőszakos kölcsönökről vagy az államjádékok kamatainak megrövidítéséről. Bele fog nyúlni, bele kell nyúlnia az államnak a polgárok jövedelmeibe és vagyonába, de lehetőleg úgy, hogy a gazdasági fejlődést meg ne gátolja. A nagy jövedelmek és a nagy vagyon természetesen fokozottabb mértékben fogja az adózás tárgyát tenni, de egyenes és közvetlen adóban mindenki kénytelen lesz az eddiginél sokkal nagyobb mértékben résztvenni az állami terhek viselésében. A háború költsége és a szükséges befektetések nagy része a nagy adóteher mellett mindenesetre kölcsön útján fedezendő, s így a jövődö ivadékok is bevonandók a mai nehéz idők súlyának viselésébe.

Nagy terheket, súlyos áldozatokat kell majd nemzetünknek viselni, de országunk természetes gazdagsága, a háború alatt kifejtett tevékenység által szerzett nagyobb vagyoni erő, a béke beálltával minden oldalról felmerülő szükségletek és ezek folytán a mindenfelől jövő megrendelések, oly lendületes viszonyokra adnak kilátást, melyek tapintatos eljárás és okos politika mellett az ország virágzására vezetnek.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

SZABÓ BÉLA ELFELEDETT KÖZJOGÁSZUNK.

I.

A magyar közjog bibliographiáiban, melyeket a közjogi írók rendszeres műveikben közölnek, megtaláljuk Szabó Béla nevét és egyetlen ismert művének (*A magyar korona országainak statusjogi és monarchiai állása a practica sanctio szerint*) címét. A 166 lapra terjedő, Pozsonyban nyomott, Oroszvárról 1848 április 30-án keltezett, az író sajátjaként, hely nélkül megjelent mű azonban közjogászaink részéről, nem is szólva az activ politikusokról, méltánylásra nem talált s a tudomány szempontjából értékes tartalma a köztudatra elveszett.¹

Nem sikerült nekem *Politikámban* (I. kiadás, 602. l.), immár több mint húsz éve, Szabó Bélát és művét a feledéstől megmenteni. Pedig rámutattam arra, hogy az ő munkája «az összekuszált fogalmak kibonyolításának helyes útját látja». Felállítja ugyanis a tételt: «Két vagy több állam összeköttetése nem alapulhat másan, mint pactumokon vagy fegyveres foglaláson, más összeköttetési, egyesítési politikai jogczím nem létezik». Így fog hozzá «az ausztriai birodalom nevezet alatt előforduló publico-politikai mysterium megfejtéséhez» s kiindulópontjára nézve ott áll, a hova még ma sem mondhatjuk, hogy egyértelműleg eljutottunk volna.

A munka keletkezésének oka, a Széchenyi és Eötvös, a conservativ és liberalis pártok ellen benne foglalt polemia, megjelenésének ideje, 1848 április 30-án, legfőképp azonban tartalma tesz ki mintegy kötelességemmé, nemcsak hogy egyik tipikus magyar gondolkodónk emlékét megóvjam, hanem közjogi

¹ Megjelenéséről 1848-ban Szinnyei szerint csak a *Pesti Divatlap* számol be. Ennek 793. lapja említi az igen érdekes politikai munkát, melynek tudós szerzője Szabó Béla.

gondolkodásunknak ez eredeti, becses lánczszemét megmentsem s a nemzet akkori vezető részének gondolkodására, valamint bizonyos közhangulatokra is világot vessek.

Szabó Béla erős szellemi egyéniség. Látszik ez az akkori napi áramlatok tekintetében megőrzött önállóságából csak úgy, mint tárgya tudományos kezelésében.

Előbbi tekintetben szembeszáll a népszerű beszéddel, hogy törvényes statusjogi állásunk rehabilitációját valami pesti dicsőséges forradalomnak köszönjük. Nyugateurópai események csak nem magyar forradalom, mondja. Azon tény pedig, hogy Pesten egy vers kinyomatására kényszerítettett, nem tudom, melyik nyomdatulajdonos, vagy hogy egyik-másik utca másképp neveztetett el a hatóság engedelmével, csak nem forradalom. Ez legfőllebb zavargás, kravall. (130. l.)

De ugyanily önálló munkája tudományos részében. Szigorú, szabatos megállapításokra törekszik azon jelenségeket és fogalmaikat illetőleg, melyek hazánk fiai 48 táján foglalkoztatták. Nem retten vissza a scholastikus szörszálhasogatás szemrehányásától, mikor a politikai harcok valamely homályos, sokfélekép értett céljának tisztázásáról van szó. A pedánságig kérlelhetlen ily érvelesein. E mellett nyelve, irálva nehézkes. A Corpus Juris hosszú mondatai ismétlődnek nála. Gondolata kifejezésére szóalkotásoktól sem retten vissza. Ezek között a «főállítandása», «nyilvánulandása» félek bizony mai nap visszatetszenek, de «a nemzetesülés», «az országlás» jellegzetesen ad vissza jelenségeket.

A mi azonban egyéniségének legkiemelkedőbb vonását teszi, hogy a míg legjobbjaink közéletünk reformját nagyban véve nyugateurópai elvek receptiója által vélik keresztül vihetni, addig Szabó Béla ugyanezt csak a magyar jog, a magyar állam ősi elveivel tartja megengedhetőnek. Azeurópai állambölcséletben, köz- és nemzetközi- jogban teljesen otthon van, de államunk s társadalmunk reformját illetőleg a tacitusi elvet tartja: Omne imperium iis artibus retinetur, quo initio partum. A conservatív párt «közbirodalmi egységével», az ellenzék «összmonarchiai érdekeivel» szembe állítja a magyar korona álladalmát; és a conservatívok átalakítási törekvéseit olyanoknak tekinti, melyek bekövetkezhetnek, de nem indulván ki a magyar korona sajátság-

gos közjogi gondolatából, a bekövetkező átalakulás minden lesz, csak nem magyar. Egy administrator élezelődésére, mintha «Corpus Jurisunk azért hizott volna meg annyira, hogy se magával ne birjon, se más hasznát ne vegye», kérdezi, miből lehet hát a magyar államszerkezetet megismerni? Két könyvet ismer, melynek igazságaiban nem kételkedik, ezek a Biblia és a Corpus Juris. Azt mint vallásos keresztyén ember, ezt mint a magyar állam honpolgára, kizárólagos és egyedüli kalauzául választotta.

Munkájára az indító okot Magyarországnak Ausztriához való viszonya adta. Mert erre nézve, legalább is jogi szempontból, tarthatatlan, homályos, bizonytalan álláspontot foglaltak el legjelesebb vezér-embereink is. Nem volt jobb akkori doctrinánk sem.

Széchenyi a *Politikai programm-töredékben* (24., 25. l.) Magyarországot az ausztriai közállomány legnagyobb részének nevezi, azzal egybeházasítottnak mondja. Széchenyinek ezt a helyét veszi Szabó Béla mottóul. Eötvös a *Reform-ban* (1846. 231., 291. l.) a birodalom integritásáról, a conservatív párt 1846-iki nyilatkozatában a közbirodalmi egységről beszél. Sőt az 1847-iki *Ellenzéki Nyilatkozat* is (Bajza, *Ellenőr* 585. l.) «az összes monarchia egységének s biztos fennállhatásának érdekeivel» nem akarja a magyar érdekeket ellentétbe hozni.

Ezek ellen a logikailag zavaros, jogilag veszélyes fogalmak s a rájuk épített politika ellen kél harcra Szabó Béla. E fogalmak, mondja, ausztriai birodalom, ausztriai monarchia és még sokféle más nevezet alatt jelennek meg s valóságos politico-publicistikai mysteriumnak, fából készült vaskeréknek tekinthetők. Leron-tásukra az állam fogalmával, szuverénitásával természetével, s különösen a magyar jog positiv határozmányaival törekszik Szabó, hogy Magyarországnak, mint mondja, statusjogi — értve ezen nemzetközi — állását Ausztriához a tényleges status quo-val ellentétben megállapítsa.

Munkáját 1847 telén, az *Ellenzéki Nyilatkozat* megjelente után írta, de a censura miatt ki nem adhatta. A 1848-iki törvény a sajtó szabadságát biztosítván, munkáját 1848-ban közzétette, de elhagyta második részét, mely a 1848-iki törvények által már létesített s Szabót kielégítő reformokra vonatkozott s csakis a Magyarország statusjogi állására vonatkozó

részt adja sajtó alá, mert ezt publicistáink egészen el mellőzték, akár azért, mivel annak ismeretét mindenkinél föltételezték, akár mivel ennek vitatásába bocsátkozni nem tartották jó politikának. Ő azonban úgy van meggyőződve, hogy vajmi sokan vannak, a kik honunk statusjogi állását nem ismerik, s mivel ezt tárgyaló publicistikai iratról tudomása nincs, ezért teszi közzé még 1847-ben írt munkáját, megtoldva azt «Monarchiai állás» cím alatt (127—166. lapokon) az 1848-iki nagy reformot s az akkori közéleti jelenségeket is méltató sorokkal.

Munkája kapcsolatos mindenesetre az actualis politikával. Előszava Jellachich kinevezéséről, az osztrákok közti szláv törekvésekről, a bécsi császári Akadémia első kiadványáról — egy *Vergleichende Slavische Grammatik* — mutatják e téren való tájékozottságát is. De az actualis politikához való vonatkozása mellett a munka derekát, gerinczét Magyarország és Ausztria viszonyának eredeti, komoly, tudományos vizsgálata teszi, melyre nézve nemcsak nálunk, hanem a külföldön is újnak nevezhető megfeyjtést törekszik adni, midőn az államkapcsolatok okát vagy az államnak szabad akaratóban, vagy egyik államnak a másik által való meghódításában jelöli meg. Első közjogunk rendszerét pedig a szent korona testületi jogi személyisége alapján oly részletességgel állítja föl, a mint azt előtte senki sem tette. Úgy, hogy ebben az államkapcsolatokra nézve jelentékeny munkában, egyúttal a magyar szent korona elméletének is első részletes kifejtését találni, mely már 1848-ban bizonyos fokig felöleli mindazokat a kérdéseket, melyekre Balogh Artúr *Az államélet főjelenségei tekintettel a magyar szent korona elméletére* és Ferdinandy Géza *Magyar közjog*-ában, vagy *A rendi elemek a magyar alkotmányban* című munkájában egy félszázad után feleletet adni iparkodtak.

De más tekintetben is nevezetes Szabó Bélának magyar közjogi elmélete. Míg ugyanis a szent korona elvének magyarázóí az abban foglalt közjogi és magánbirtokjogi elemeket elválasztják, ő ezek válhatlan kapcsolatát, köz- és magánjogunknak azonos forrását akarja kimutatni.

Úgy, hogy Szabó Béla a magyar szent korona dogmatikájának megállapítását is igényelhetné. Mert bár az érdeemes eperjesi lyceumi tanár, Pancratz Mihály, a későbbi szász püspök, az első

terjedelmesebb, 1668-ban megjelent közjogi compendiumnak szerzője, a szent korona elvének értelmében munkája I. r. 38. §-ában Magyarországot eszmei testnek (*corpus quoddam mysticum*) nevezi, melynek a feje a király szent felsége, a tagjai pedig az ország négy rendje, III. r. 2. §-ában pedig ennek a mystikus, eszmei testnek tökéletességét a fej és tagok egyenlő szükségességű együttműködéséből származtatja, sőt a II. r. 34. §-ában a főhatalmat, a plenaria potestast Verbőczy szellemében egyenesen az ország szent koronájából vezeti le, mégis ennek értelmét a német birodalmi jogászok *Lex Regiájára* való hivatkozással (I. r. 32., 33., 34. §-ok), a királyi hatalom kiemelkedő voltának hangsúlyozásával (II. r. 32., 33., 34. §-ok) elhomályosítja és közjogunk részleteinek összefoglalásánál eléggé nem hasznosítja.

Még határozottabban fejezi ki az Ürményi — Rosenmann-féle közjog (1792-ben) a szent korona szuverenitását (II. Theil, I. §. 45. l.) és a nemességnek, mint a szent korona tagjainak ebben való részesedését. Az is nevezetes e közjogásunkban, hogy igen egyszerű, világos értelmét adja annak, mit jelent a szuverenitásnak a szent koronába helyezése, a mint azt Verbőczy előadja. Azt jelenti, hogy a magyar királyság testület, melynek feje a király s tagjai a nemesség, s a mely testület kölcsönös meg egyezéssel vezeti a köznek ügyeit (II. Th. 2. §. 46., 47. l.). Ezen megállapításokon túl azonban nem vizsgálja a magyar államnak mint testületnek természetéből folyó következményeket.

Szabó Béla ellenben egész állami életünk rendjét a szent koronából, mint a magyar állam jogi személyiségét, a magyar nemzetnek egy válhatlan testben egyesülését jelentő fogalomból akarja kimagyarázni.

Ez elméleti, elvi fejtegetésre szüksége van, hogy műve főcélját, Magyarországnak Ausztriához való nemzetközi állását, helyesen megállapíthassa. A műve címében használt statusjogi álláson ugyanis a nemzetközi, vagy, mint az akkori terminologia használta, népjogi (*völkerrechtlich*) állás értendő.

Művének tulajdonképeni célja e szerint, hogy Magyarország viszonyát Ausztriához tisztázza. A magyar szent korona, a magyar állam fogalmának meghatározása az ehhez vezető út.

Hol van Magyarországnak Ausztriához való nemzetközi állása meghatározva?

Téves azok vélekedése, a kik ezt az 1723 : I. és II. t.-cz. által tartják meghatározottnak. Mert e törvények csakis az országlási örökösödést állapították meg. Egyedül összekuszált, határozatlan szövegezésük kelti annak látszatát, mintha Magyarország Ausztriával akár egyesítve, akár összekötve volna és Magyarország megszűnt volna független állam lenni s egy közbirodalomnak részévé vált volna.

Szabó e törvények magyarázatában mind fölveti azokat a nehézségeket, melyek értelmezőikre napjainkig abban a részben fölmerültek, hogy rendelkezéseikből akár az elválaszthatatlan birtoklást, akár a közös védelmet kiolvassák. Szabó e mellett támadásaiban s megállapításaiban különös tekintettel van a német birodalom közjogára, az ausztriai örökös tartományoknak a német birodalomhoz való hűbéri viszonyára.

A *sanctio pragmatica* s az egyidejűleg hozott VIII. és CIV. t.-cz.-ek, így érvel, a nem-egységet, a nem-összeköttetést, a nem-közbirodalmiságot biztosították s Magyarország álladalmi önállóságát és függetlenségét az akkor szokásos kifejezésekkel obvallálták. A *pragmatica sanctio* nem oly szerződés, mely ország és ország közt létesült, hogy ezek összekötessenek, egy közbirodalomná váljanak, vagy közöttök népi (értsd nemzetközi) viszony állíttassék föl, hanem szerződés a magyar nemzet és királya között az országlásbani örökösödés iránt. Mint nemzet és személy közötti *pactum* pedig csak személyes jogot állapított meg, melynél fogva a tenséges Habsburg-Lotharingi háznak első szülöttje örököse a magyar országlási jognak.

De nem csatolhatta-e 1723 után Mária Terézia vagy bármelyik utódja «tulajdonszerű» ausztriai tartományait Magyarországhoz? vagy nem tekinthette-e ezeket úgy, mint részét oly politikai territoriumnak, melynek ugyanazon fejedelme van s így a közbirodalmiság mégis létesült?

Az osztrák tartományok a német birodalom hűbérei voltak, melyeket a feudális és imperialis jog szerint csak férfiak birhattak. Ezért támadtak Mária Terézia ellen, ki azonban fegyverrel biztosította az ausztriai tartományokban háza jogait, s ezek nemzetközi szerződések által megerősítettek. Ámde ezzel nem szűnt meg e tartományok hűbérisége s a német birodalomba tartozása s az osztrák tartományok urai abszolút

urasági hatalmukkal, (landesherrliche Macht) sem oldozhatták föl e birodalmi tartományokat a német-római birodalomhoz való hűbéri kapcsolatuk alól és se Magyarországhoz, se bármely más államtesthez nem köthették.

Nem létesítette a közbirodalmiságot sem az osztrák császári cím fölvétele, sem a német birodalom feloszlása, s a német fejedelmeknek a német birodalom iránti hűbéri kötelességeik alól való föloldozása 1806-ban. Nem a bécsi congressus 1815-iki zár-actája, mely az osztrák örökös tartományokat mint külön államot a német államok szövetségébe sorozza, mi által status-jogilag Magyarországtól, még ha 1806-ban egyesítettetett volna is, épen elválasztotta.

A német birodalom s az osztrák tartományúri jog tekintetében egyaránt nagy tudományos készüllettel folytatja polemáját. Ha a *pragmatica sanctio* értelmezésében a betűszerinti magyarázaton felül emelkedni nem bír is, s a törvény kifejezett indokait mellőzve, annak rendelkező részeihez ragaszkodik, ha az 1741: XI. t.-cz.-nek azon szavaiha: «Et ad ipsum Status Ministerium nationem hungaram adhibere dignabitur», — meglepőleg azt a lehetetlen értelmet kívánja bele magyarázni, hogy ez állam-ministerium csak a magyar, nem az osztrák állam-ministeriuma lehet, még ebbeli okoskodása is az általános elvek iránti érzékének bizonyossága. Mert ha ez az állam-ministerium, mondja, nem magyar ministerium, «akkor meg kellene engednünk, hogy e törvény az ausztriai status kormányát, magyar egyének ahhoz alkalmazandásával, Magyarország kormányául is tette, a mit megengedni tilt maga a *pragmatica sanctio*, tiltanak annyi törvények».

A *pragmatica sanctio* keletkezésének története, nevezetesen az országgyűlés óhajtása, hogy az osztrák rendek is erősítsék meg a közös birtoklást, Szabó Béla korában nem volt ismeretes s a törvény kuszált, homályos fogalmazásánál fogva több tekintetben még ma is controversiák tárgya, ennél fogva Szabó Béla téves végkövetkeztetése és e mellett kitartó makacssága menthető, de menthető legfőképen azért, hogy helytelen következtetései ellenére a helyes alapot az államkapcsolatok létrejötté tekintetében megjelölni bírta.

Ennek az alapnak előtérbe helyezése adja meg munkájának

doctrinális becsét. «Mert két vagy több álladalom összekötése — mondja egy helyütt (29. l.) — nem alapulhat másan, mint vagy pactumokon, vagy foglaláson, más összekötési, egyesítési politikai jogcím nem létezik. Mondják meg az összekötést, az egyesítést állítók, ezek közül melyiket akarják alkalmazni». Később (33. l.) így apostrophálja az ellenkező nézetűeket: «Ugyan mondják meg a monarchiai egyesültség tanárai, vajjon a magyar koronai országok úgy vannak-e csatolva vagy kötve az osztrák tartományokhoz, hogy ezek együtt és egymásnak alá és mellé rendelten (sous et coordonné) anyagi és szellemi irányközösséget vallanak s egy nemzeti érdekközösséget követelnek, mert ekkor . . . egy szövetségi álladalmat alkotnak, vagy úgy vannak csatolva s politikailag egyesítve, hogy mindegyiknek státuszjogi önállása s függetlensége egymás közt tiszteletben tartatván, ezen állásukat örök időkre biztosítják? mert ekkor a lényegben egymástól különböző alkotmányos és abszolút szuverenitás, országlás és uralkodás miatt más nem lehetnek, mint álladalmak szövetsége (Staatenbund); vagy úgy vannak egyesítve, hogy nemzeti frigyszerű viszonyaik csak bizonyos s meghatározott föltételek létezéséig igényelhetnek közös biztosítást, mert ekkor a föltételeesség, pl. az országló család kihalása, vagy más föltétel miatt frigyesült álladalmak (alliierte Staaten) lesznek.»

Magyarország és Ausztria viszonyának meghatározásában az elvi alapnak helyes megjelölése lesz Szabó Béla elévülhetlen érdeme, melyet el nem homályosíthat gyakorlati megfejtésének elhamarkodása, a számvetési hibák, melyeket a jól fölállított probléma megoldása közben pl. az által elkövet, hogy az 1723. évi I. és II. t.-cz. indokait mellőzi, hogy elzárkózik az 1832/36-iki országgyűlés alsó táblájának V. Ferdinánd király czímezése ügyében tett nyilatkozata elől, mely szerint «azon Magyarország, mely az ausztriai birodalombeli tartományokkal a kölcsönös védelemre egyesülve vagyon, azon birodalomnak mindazáltal nem kiegészítő része.» Vagy a mi legfeltűnőbb, megjegyzésre tartja érdemesnek az 1847/48-iki alsó tábla feliratát, mely Magyarország és a szomszéd örökös tartományok közt levő szövetségről emlékezik, nem magukat a munka megjelenésekor, április 30-án már szentesített 48-iki törvényeket, melyek első

beszédében a *pragmatica sanctio* által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományokat, a III., a XVIII. t.-cikkeket, melyekben a birodalmi kapcsolatot említve találjuk.

Az volt-e az oka a 48-iki törvények idevonatkozó helyei mellőzésének, hogy a mű még 1847-ben íródott és Szabó Béla azt 1848-ban hirtelen közzé akarván tenni, e törvénybeli kijelentések figyelmét elkerülték? Vagy jogos ellenszenve a határozottan ma sem körvonalazott értelmű «birodalom», «imperium» kitétel ellen, sarkallta merev álláspontja fenntartására?

Bármint legyen, Szabó Béla a jogi megoldás elvi útját jól látta, ha a tények vagy a status quo egyes törvényes intézményének értékelésében tévedett is. Vezérpolitikusaink ellenben jogi iránytű nélkül a birodalom, a monarchia, a közös érdekek labilis jelszávaival s a nemzet függetlenségével egyszerre dolgoztak. E részben Szabó Béla állott a helyes jogi elv alapján, midőn kimondotta, hogy Magyarország Ausztriával vagy szerződésnél fogva lehet összekötve, vagy foglalás, azaz hódításnál fogva. Az elsőt nem látta, így a jogi összeköttetést tagadta, a sokat emlegetett közbirodalmat, ausztriai közállományt, a közbirodalom, az összes monarchia egységét, melynek Magyarország csak kiegészítő része, e lealázó törvénytelen status quo-t nagyon is látta s másnak, mint foglalásnak, hódításnak nem minősíthette, mely által a magyar állam önállása, függetlensége paralysálva, nullificálva van.

Szabó Béla annak a régi magyar, a XVIII. századi jogbölcselet hatása alatt kifejlett, teljesen még mindig ki nem veszett gondolkodásnak incarnatiója, mely Magyarország és Ausztria között jogi kapcsolatot egyáltalán el nem ismert s Magyarországot nem Ausztriával, hanem, mint magát vigasztalta, csak annak fejedelmével látta viszonyban. Ebből azonban Szabó szerint más nem következik, mint természetes frigy (*alliance naturel*), mely jó szomszédságot jelent, semmi egyebet. E felfogás több államnak állandó érintkezését, összeköttetését, mihelyt az rövid tartamú, feltételes véd- és dacz-szövetségeken túl megy, egynek vette azok souverainitása egybeolvadásával.

Az Ausztriával való jogi kapcsolat tagadása alapján vitatták még 1867 január 28-án, a 67-es bizottság ülésén Tisza K. és Ghyczy K., hogy Magyarországot nem terheli védelmi köte-

lesség Ausztria irányában, hogy ez csak a király személyére, nem államára vállaltatott.

Ha elgondoljuk, hogy Magyarország és Ausztria kapcsolata, a mint az az 1867: XII. t.-cz.-ben meg van határozva, nevezetesen a törvény szerződési vagy nem szerződési jellege, vezér-államférfiaink közt ma is mily controversia tárgya, nem lehet csodálkozni Szabó Béla makacsságán, melylyel a *pragmatica sanctio*nak merőben örökösödési törvény jellege mellett sikra száll. De igen azon, hogy az államok egybeköttetésének vagy egyesülésének okát, a szerződést vagy a hódítást elvileg oly világosan oda tudja állítani s konkrétan Magyarország és Ausztria viszonyában csakis a jogtalan foglalást, hódítást találja meg.

Annál meglepőbb ez, mert Szabó igen jól látja a szövetséges állam, az államok szövetsége s azok egyszerű frigye között a különbséget. Sőt felismeri az államok közti egyesülésnek és kapcsolásnak igen részletes lehetőségeit. Erdély egyesítését vizsgálva állapítja meg, hogy több állam uniója az országlás, kormányzás és igazgatás egységét foglalja magában, míg a kapcsolás mellett meglesz az igazgatás különbsége.

Ámbár mereven elutasít bármely jogi kötelezettséget Ausztria irányában, ebből nem következik szerinte, hogy a magyar nemzet királyának segedelmet ne adjon trónja biztosítására, de ez csak jól felfogott politikából történhetik. Magyarország jogtalan nemzetközi állásának föltüntetésével nem akar ő izgatni s nem kívánja annak az európai körülmények ignorálásával azonnal és mindjárt való helyreállítását. Így kikel az ellen a láрма ellen is, melyet a magyar ezredeknek Lombardiából való visszavonása miatt támasztanak, mikor az olasz háborút a magyar kormány megalakulásakor mint folyó ténytet (fait courant) találta.

Ily gondolatmenetben jut Szabó Béla a kérdéshez, vajjon, ha se egyesítés, se kapcsolat az osztrák tartományokkal jogilag nem is áll fenn, nem kell-e azt jövőben fölláztatni.

E végből az állami lét végső alapjának, a nemzetnek, természetét veszi bölcselmi vizsgálat alá, majd a német Bund-nak, s ebben az osztrák császárságnak positiv jogi állapotát rajzolja.

Erős, logikus fő szól ezen — mint maga mentegetőzve mondja — scholastikus fejtegetésekből.

Nemzet Szabó Béla szerint: hasonló jogú és kötelességű, egymástól független egyéneknek oly politikai társulata, mely a közös államcél elérése végett sajátyszerű törvényes eszközök alkalmazásával, minden külhatalom közvetlen befolyása nélkül és föltétlen (értsd: abszolút) beluralkodás alattiság nélkül intézkedik. *Nemzetiség*: egy politikai társulatnak oly sajátyszerű jelleme, mely minden politikai intézkedéseiben, más politikai társulat mellett, önállólag, függetlenül s változatlanul nyilvánul. *Nép*: egy különféle jogú és kötelezettségű egyének oly összege, mely a status-cél elérésére föltétlen vagy föltételezett uralkodás által csupán eszközül alkalmaztatik. És e szerint *Népiség*: a status-cél elérésére alkalmazott egyének összegének oly nyilvánulása, mely akkép változik, a mint a cél változik.

Szabó e meghatározásaival elsőbben is véget akart vetni a nemzet és nemzetiség szavak 48 előtti zavaros használatának, illetőleg fölcserélésének, s a nemzettel nem a nemzetiséget, hanem a népet állította szembe, a nemzetiség valakinek, valamely alanynak tulajdonságát jelentvén, míg nemzet és nép egyaránt alanyt fejeznek ki. Az első az activ, szuveren állam-alanyt, a másik a szuveren államalany működésének alávetett összalanyt jelenti, illetőleg a hol egy nemzeten belül több nép találtatik, sokféle ily összalanyt.

Méltán kifogásolja (119., 148. l.) a 48-iki V. t.-cz.-nek «népképviselő» elnevezését. A nemzet képviselője van itt rendezve. «Az eddigi magyar nemzet — a nemesség — a mult országgyűlésen nem alakította át magát néppé, mert eddigi jogait s a magyar status-szerkezetet megtartotta: hanem az eddigi népnek legnagyobb részét magához fölemelte, azaz nemzetesítte.»

Gondolata azonban nem egyedül logikai, skolasztikus helyességű. 'z állami és nemzeti lét mivoltára nézve tudatosabb megvilágítást nyújt, mint azon időbeli, de még későbbi tudományunk s alkotmányos praxisunk is. Így a «nemzetiség» kétértelműsége a 70-es évekig tart, kőbe vésve az egykori budai Népszínház homlokzatán, a «Hazafiság a Nemzetiségnek» jelszó alatt.

Nevezetesen az állam nemzeti alapja van e megkülönböztetésekkel világosan megjelölve, s az egyéni szabadság utáni törekvések elé a nemzet jellege által vont korlát van fölállítva.

Szabó Béla gondolatát legjobban visszaadják következő szavai: «Egy politikai, független álladalom létezhet egy nemzettel s több néppel együtt, de több nemzetből... egy politikai álladalom teljes lehetetlenség.

«A nemzetet nem alkotó nép foglalkozása szerint lesz mezőgazdasági, iparos, bányász, faj szerint magyar, német, tót nép, szabadalom tekintetében városi, falusi, privilegizált nép.»

Állambölcseleti érvelésére pozitív jogunkban is támaszt keres, így találja az 1741. évi LXI. t.-cz. 7. §-át, hogy a horvátok «sub denominatione Hungarorum intelligantur» vagy hogy jogunk csak magyar nemességet ismer, mely eddigelé a nemzetet alkotta.

Ily elvekből kiindulva vizsgálja a német Bund viszonyait, melyhez Ausztria is tartozik.

A német nemzet romjain alakult ezen Bund 38 német szuverén államból áll, mely államok lakói nem nemzetek, csak népek, politikai *nem-lények*, minthogy föltétlen uralkodás (domination absolut) alatt állnak. Ezért nevetséges lenne osztrák, bajor, szász stb. nemzetekről beszélni, mikor a szövetséget nem ők, hanem absolut fejedelmek kötötték. Viszont a 38 államnak a népiség színvonalára süllyesztett lakói nem szüntek meg németek lenni s a német territoriumok tulajdonos-féle urai nem fogják a német népek «nemzetcsülését» megakadályozni.

Az osztrák tartományok föltétlen uralkodói, országúri hatalom alatt állván, közöttük az olasz és lengyel népek az ausztriai császár tulajdonszerű tartományai lévén, a német Bundhoz tartozó népek «nemzetcsülésre» törvén, a magyar korona álladalmát czélszerű sem lenne velök egyesíteni.

Ennek sajátságos, nemzeti jellege egyenesen ellene mond ennek, a mi végett a magyar államot alkotó elemeiben szükséges megismerni.

II.

Mik a magyar állam végső alkotó elemei?

A föltétlen rendelkezési jog, a minőt az embernek a dolgok tulajdona ad. Ezt a jogot a vándorló magyarok társulata a mai

magyar föld megszállása által szerezte. E föltétlen rendelkezési jog a magyar állam egyik alapja, alkotó eleme.

Mivel pedig mind egyenlő jogokkal és kötelességekkel bírtak, ennélfogva maguk fölött maguk közül uralkodót el nem ismertek, egyesült erejüknél fogva pedig magukon kívül álló külhatalom akarata előtt sem hajoltak meg. A magyar állam másik alkotó eleme ebben a kifelé független, befelé egységes rendelkező hatalomban rejlett, melylyel a megszálló magyarok közviszonyaikat rendezték.

A mint a földet, azonképen a közviszonyok rendjét maguk adták, maguk alkották maguknak. A magyar állam s annak alkotmánya «sem nem kifolyása valamely kedveskedő kegyelemnek, sem valamely rendező hatalom eredménye, sem nem ajándék fölülről, sem nem foglalás alulról, hanem a honfoglaló nemzetségek önjogú társulatának önnön alkotása».

A magyar állam alkotó elemeit betetétzte Szt. István az által, hogy a nemzetségek szövetségi viszonyát a vezérékénél nagyobb tekintélye, hatalma, fölkenetése, birtok-adományozásai segélyével monarchikus, állami egységgé változtatta.

Az adományosok mellett azonban megmaradtak az ősi szállás (*primæ occupationis*) birtokúak. Ezeknek is bele kellett a monarchiai egységbe foglaltatniok. Mivel pedig ezeket mint önállókat és függetleneket személyétől függésbe nem hozhatta, valamely tárgyhoz kellett őket kapcsolni, ilyen volt eleinte a keresztyén vallás, s ennek megerősödtevel a korona; mint a keresztyén királyság symboluma.

A vegyesházi királyok alatt a szállás- és adománybirtokok közti különbség enyészni kezdett, mert a szállásbirtokúak is nagyobb biztonság végett adományt kértek, vagyis az ország egész földjét lassan-lassan a korona szállta meg, ennek vált az tulajdonává.

Ekként lett «a magyar államnak életműtlen monarchája a korona». Valamint egy templomnak vagy iskolának lehet tulajdona a föld, azonképen lett a magyar föld 800 év óta a koronáé.

Ez életműtlen monarchának, *pactum conventum*nál fogva, személyesítője a Habsburg-Lotharingiai család elsőszülöttje, kinek országlási (fölségi) joga annyi és olyan, a milyen és mennyi az önjogú magyar nemzet s az országló között megállapított.

Mert a fölségiség, a legfőbb hatalom-gyakorlás, a tulajdonnak kifolyása, e tulajdon pedig a koronáé lévén, a királynak nem önjogán, hanem mint a korona képviselőjének van fölségisége.

«Az álladalom tulajdonosa, mely nálunk a korona, az álladalom határain kívül nem tartathatik.»

Ellenben «a magyar álladalom országgló monarchája nem köteleztetik az állam határain belül lakni, minthogy ennek törvényszerű helytartója a nádor.»

Ez a magyar államban 800 év óta létező monarchiai elv, mely szerint a magyar föld az életműtlen koronának tulajdona ; igen gyakorlati elv, melynek segélyével legsikeresebben megőrizhetjük a magyar álladalmi egységet. A magyar korona fölségisége a nemzet oszthatlanságának gondolatát rejti magában.

Szabó Bélát itt Kölcseyvel rokon gondolat vezeti, a ki szerint a szent korona az egyesült, idegen bitorló, valamint egyes hontiak féktelensége ellen is biztosító, egy testbe foglalt néperőt jelenti.

Mindezekből a magyar államnak az a nevezetes alkotó eleme, jellemvonása következik, hogy a magyar állam a királynak dynastikus, úri tulajdonává nem válhatott s nem válhatik. Az ausztriai ház elsőszülöttjének nem a magyar állam, hanem az országglási jog (jus regiminis) az öröksége, a magyar korona álladalmában nem országúr, Landesherr, mint Ausztriában.

A magyar föld a kifejtettek szerint a koronáé lévén, vagyis a magyar állam térbelileg a korona tulajdonát tevén, a szuverénítás a korona tulajdonának folyományául tekintendő. De ugyanily eredményre jutunk, ha a magyar államot dynamikai oldaláról, mint a benne társultak akarati hatalmának megnyilatkozását vesszük, mely által a szuverén hatalom úgy tulajdont adó adományozási oldaláról, valamint törvényhozó, kormányzó minőségében a koronára ruháztatott. Mert a szuverénítás minden álladalomban vagy a földtulajdon kifolyása, így okoskodik Szabó, vagy pedig az állami társulatba állók pactumon nyugvó engedélye a legfőbb hatalom kifejtésére.

Verbőczy már egyenlő színvonalra helyezte a birtokadományozásnak és az uralkodásnak hatalmát s közöttük a kölcsönös átruházást és a viszonyos kapcsolatot hangsúlyozta. A nemesítésnek módja ugyanis Verbőczy szerint ingatlan jószággal

való megajándékozás. Az armálisok útján való nemesítés akkor még teljesen ismeretlen. Az adományozás joga ép úgy, mint az uralkodás és kormányzás joga, a szent koronát, következőleg a királyt illeti, kire a szent korona hatalma a nemesek választása által száll át, de a kit viszont egyedül illet a nemesítésnek s következőképen a birtokadományozásnak hatalma.

Szabó a Verbőczy-féle felfogáson annyiban túlmegy, hogy a földtulajdonból magyarázza ki a fölségiséget, az államhatalmat is. Verbőczy a *communitas* hatalmából vezeti le a tulajdonnal, birtokkal való fölruházást és az uralkodás, kormányzás hatalmát. Ellenben Szabó a prius-t a tulajdonban látja s csak ezzel bírja a szuverénitást magyarázni s a hontfoglalt magyaroknál, mint tulajdonosoknál tudja csak az uralkodást és kormányzást, illetőleg ennek átruházását a koronára elképzelni.

Az állam ausztriai patrimonialis, tulajdonszerű rendszerének erős ostromlója, Szabó Béla, a tulajdonnak s a szuverén hatalomnak azon a szoros kapcsolatán, mely Verbőczinél is megvan, s melyet ő még fokoz, midőn a dolgok fölötti tulajdont jelöli meg a szuverénitás forrásának, nem ütközik meg.

A szuverén hatalom, a korona fictiv tulajdonától elvonatkozva, nála a földesurak hatalma tulajdonkép. Ezt az arisztokratikus, nemesi patrimonialitást, minthogy általa a földesurak egyező akarata érvényesülhet s egy embernek uralmát az összesség fölött kizárja, elfogadhatónak találja, noha kifejezetten a nemesek szent korona tagságában nem lát semmi fölségiséget (80. l.), hanem őket a korona tulajdonának birtokos tagjaiként tekinti.

Megnyugtatta az, hogy a magyar szuverénitás, akár a szent korona tulajdonjogának, akár e korona tagjaitól származó átruházásnak folyománya, nem valakinek személyi tulajdonságából következik, nem az állam fölött gyakoroltatik, ellenkezőleg, az államtól nyert minőség a főhatalomnak meghatározott föltételek mellett történő gyakorolhatására.

A magyar király nem tulajdonosa tehát a szuverénitásnak, hanem csak birtokosa, annál kevésbbé tulajdonosa a magyar álladalomnak, ezen nem uralkodik, ennek nem ura (*dominateur*, *Herrscher*), mert az uraság a tulajdonnak kifolyása; hanem

igenis országol (regnat, il régne, er regiert), a mint az 1723. évi II. t.-cz. szavai is mondják : coronam regendam et gubernandam transferunt. A királyi hatalom patrimonialitása elleni hadakozás hevében nem veszi észre, hogy az *országolás*, a *regnat*, a francia *régne*, az uralkodásnak synonymái.

Végül arra a merész, az állami lét alapföltételeit, de az alattvalóság természetét is ignoráló, a magyar jog világos rendelkezésével ellenkező állításra ragadtatja magát, hogy valamint a magyar nemzet (értsd nemesség), ép úgy ennek egyes személyei a magyar királynak nem alattvalói (subditi, sujets, Untertan) : mert, mint mondja, nincsenek neki személyes szolgálattal alávetve, személyes céljai végett, a mi az alattvalósághoz csakugyan nem tartozik.

A királyra és a nemességre, mint testületre nézve még volna bizonyos fokig értelme az itt vitatott egyenrangúságnak, ámbár ezzel szemben is a király fensőbbiségét Verbőczy előtt és óta a jognak annyi rendelkezése minden kétségen felül emelte.

Az egyes nemes alattvalóságának kétségbevonása azonban nyilván ennek a jobbágysággal való összetévesztéséből ered és elfeledkezés a Hármaskönyv tételéről, hogy a nemes a koronás király hatalmának van alávetve.

Abból azonban, hogy nem uralkodik, hanem országol, nem következik Szabó Béla szerint, hogy a király e honnak első tisztviselője, hivatalnoka s csak első hasonlók között ; hanem az következik, hogy 'mivel országol, oly állása van, milyen senkinek széles e hazában s országló minőségénél fogva, személyére nézve, állása miatt «illetetlen s azért szent». Szabónak eredeti magyarázata szerint, melyben a «Roi régne, mais ne gouverne pas» francia alkotmányos jelszót a magyar szent korona rendszerében is — a francia forrás említése nélkül — bennrejlőnek tekinti, továbbá az következne, hogy az országlás nem lévén egyéb, mint az országos törvények szerinti intézkedésnek megparancsolása, a király mint országló nem hibázhat, senkit sem sérthet, mivel a nem törvényszerinti intézkedés nem az ő tette. És így a magyar királynak megvan az a fölségi tekintélye és joga, melyet a magyar monarchikus alkotmány igényel, s megvan azon állása, melyben a többi monarchiák körében egyenlőséget követelhet.

A magyar állam alkotó elemeit ekként megismerve, világossá válik, hogy a német, olasz, lengyel tartományokban jog szerint fennálló uralkodói és alattvalói viszony egyenes ellentéte a magyar országlói és szabad nemzeti viszonyoknak. Ez által a kétféle szuverénítás, s így a két álladalom közt oly válaszfal keletkezik, hogy ezek egyikük vagy másikuk alapjogának feldúlás nélkül nem egyesíthetők s az ennek ellenére jogtalanul fennálló status quo megszüntetendő.

Ennek módját fejtegetve, szükségesnek tartja a királytól határozott választ kívánni arra a kérdésre, vajjon Magyarország Ausztriával egységet alkot-e. Gondoskodni kell Magyarország nevének s királya címének megfelelő elhelyezéséről is. Meg kell kérdezni, van-e Magyarországnak Ausztriától független kormánya? melyben «alterius nationis homines non se ingerunt». Nem lévén királyunk s a nemzet között atyai és fiúi viszony, az atyai kormányféle kitétel törvényeinkbe Ausztriából csúszott be, innét jött az abszolút, felelőtlen kormányzás is. Ott az jog szerint fönnáll, nálunk ellenben az 1507: V. és VII., 1608: X., 1613: XXV. t.-cikkek ily kormányzást egyenesen tilalmaznak.

Az osztrák patriarchalis és «tulajdonszerű» kormányzásból alakult ki Ausztriában a rendek panaszkodásának (gravamen) és kérelmezésének (postulatum) rendszere, nem lévén az atya, az országúr ellen a törvénysértéseknek más orvoslási módja. Onnét szívárgott át e kormányzási rendszer hozzánk is s ásta alá kormányzatunk függetlenségét, alkotmányosságát, nyomta le országgyűléseinket is alkotmányos hatalmuk magaslatáról a gravamenek, a panaszkodás alacsony fokáig s lehetővé tette egyes sérelmeknek nemzedékek életére kinyúló fennmaradását. Holott alkotmányos, korlátolt monarchiában, minő a miénk, sérelmek tovább nem tarthatnak, mint a mennyi idő eltelik a törvény sértése- vagy mellőzésétől a következő hongyulásig.

Az ekként vázolt osztrák-magyar status quo megszüntetése tekintetében hasztalannak jelezve mind Széchenyi, mind a conservativok s az ellenzékiek taktikázását, áttér a magyar monarchikus állam belső alkotmányának tárgyalására.

A magyar nemzetet, mondja, 1848-ig a nemesség alkotta. Vagyis az ország lakosainak tizenkilencz huszadrésze nem tartozott a nemzethez s csak nép volt. Ez arányt véve, mely az

ország nemzete és népei között fennáll, önként támad a követelmény, hogy az ország minden lakója a nemzet tagjává teendő.

De miként? A magyar nemesség s így a nemzet eredeti alapja a föld birtoka volt. A magyar államban levő népek «nemzetesülés»-nek is a magyar földbirtok útján kell véghez mennie.

Ugyanis a magyar monarchikus állam azon elvitázhatlan igazságon nyugszik, hogy az «egész magyar földnek tulajdonosa a korona s ennek földtulajdonosi minőségéből folyik az a hatalom, melyet fölségiségnek mondunk.»

Ám a XIX. század általános iránya mindenki részére követeli a tulajdont, ha azonban a magyar földet magánosok tulajdonává tesszük, ezzel el kell ismernünk teljes szabadságukat, hogy a magyar föld lényegéről kizárólagos joggal rendelkezhessenek. Mivel pedig a magyar föld lényege magyarságában és a magyar államot egy oldalról alkotó álladalmi állomány mivoltában áll (constitutivum status), ez annyit jelentene, hogy a tulajdonos azt nem magyarrá és nem állománynyá tehetné, az államból kivonhatná.

Ilyen lévén a földtulajdon, az e honban magánosoknak nem adható, mert ezzel elvennők a magyar koronától a föld tulajdonát, s mivel a korona tulajdonán nyugszik a magyar szuverénítás, ha egyeseknek, magánosoknak adunk tulajdont, el kell ismernünk az úgynevezett népszuverénitást, mely bármily magasztos status-jogalap legyen is máshol, nálunk magyaroknál — miért, ezt nem fejtegeti — nem alkalmazható és ha alkalmazható lenne is, nincs észszerű ok ezt miért óhajtani vagy akarni. Ellenkezőleg, ha megmaradunk a koronánál, mint az egész magyar föld osztatlan tulajdonosánál, ezzel compact álladalmi egységünk biztosítva van, jogelv lévén, hogy a korona azért souverain, mert tulajdonos, és mivel tulajdonos, e minőségénél fogva van nála a *jus summi dominii*, a fölségiség. E fölségiség gyakorlása királyi családunknak meghatározott föltételek alatt adatott által, azért a királynál a fölségiség csak birtok és nem tulajdon, fölségi hatalma korlátolt s e korlátoltság által definiáltatik a magyar alkotmány.

Ha állami életünk ezen alapelveit fenntartjuk, bármily nyelvű és eredetű földbirtokos — úgy véli Szabó — józanul azon gondolatra nem vetemedhetik, hogy földbirtokával a

magyar status-szerkezetből kiléphessen vagy abban megmaradva, evvel ellenkező irányt követhessen. Ha pedig mégis ily gondolatra vetemednék, szent és világos marad a jog őt a magyar államszerkezetben és magyar nemzetiségben maradásra kényszeríteni. Minő módon, minő eredménnyel? erről nem szól. Ellenben mindenkit tulajdonosnak ismerve el a magyar korona territoriumában, a magyar monarchia elv fényképpé válik, a magyar politikai nemzetiséget pedig a sokféle népiségek indulatos és gyűlékony szeszélyére bízuk.

Mit kell tehát tenni? Föl nem adva a korona tulajdonjogát az egész magyar föld tekintetében, úgy kell változtatnunk birtokrendszerünket, hogy a mint eddigi adományrendszerünk szerint földbirtoka csak családnak lehetett, úgy ezentúl az csak személyé lehessen. Ezzel elég lesz téve korunk irányának, hogy az egyén ön- s övéi fenntartása mellett tehetségeinek kifejtésében a legkevéssbbé korlátoztassék, s összhangban maradjunk államszerkezetünk alapelvével.

A magyar nemzetből 48-ig kizártak «nemzetesüléséhez» nem kívántatik hát egyéb, mint a magyar korona területén levő minden birtoknak egyazon jogi jellegűvé tétele vagyis az addig fennálló jogkülönbségnek (nemesi, városi, úrbéri stb.) a birtok tekintetében a megszüntetése. A nem szabad birtokúak is szabad birtokosokká tétetvén, ezzel megszerzik a nemzettag qualificationalis kellékét és a magyar nemzet tagjaivá válnak a nemesekkel egyenlően s velök egyenlő magán és politikai jogokban részesülnek.

Minden földbirtokos nemzettaggá lévén, szükséges azok »nemzetesüléséről» is gondoskodni, a kiknek vagyona nem földből áll, hanem észbeli és ipari képességből valami hasznost végezni.

Ekként a nemzet tagjaivá tévén mindazokat, a kiknek akár földbirtokukban, akár észbeli, akár ipari képességükben gyökerező vagyonuk tekintetéből érdekükben áll napjaikat a magyar korona territoriumán leélni, meg lesz alapozva minden időre az önálló, független s szabad magyar koronai birodalomnak szilárd nemzeti alkotmánya.

Szabó Bélának e megingathatatlan bizakodását a korona tulajdon- és államrendszerének nemzetfenntartó erejében

lehet indokolatlannak tekinteni. Mert hisz a korona, mint a tulajdon végső forrása, mint a szuverén hatalom osztatlan eszmei egésze az élet konkrét erői fölött, az effectív hatalomnak a nemzet különböző elemei közt való elosztása tekintetében, nem gyakorolhat egyenes, külső, döntő szerepet. Egységének csak egy nemzethez, a magyar nemzethez tartozókra lehet összekapcsoló ereje. Ennek vége, a mint a magyaron kívül más nemzet is akar territoriumán föltámadni. A családi, ősi birtok, az ősiség intézményének helyettesítése az általa úgy nevezett személyi birtok intézményével, bármily fontos legyen közgazdasági, társadalmi tekintetben, az állami, a nemzeti egységre nem nyújthat biztosítékot az által sem, ha a koronából származtatják le.

El lehet ítélni tévedését, midőn a XIX. század közepén a nemzeti létet a társadalmi léttől elválasztani nem tudja s az egyéni tulajdon-adta hatalmat a közhatalommal még mindig összekeveri. Meg kell azonban ennek ellenére is hajolni törekvése előtt, hogy a magyar társadalmi rendnek a nemzet egységét, szabadságának közhatalmi jellegét sok századon át biztosító szent korona jogi conceptiójával és nem a külföld újkori alkotmány-mintáival akarta nemzetének 1848-ban kezdődő új életét is irányozni. S abban a részben teljesen igaza is volt, hogy a szent korona államrendszerében, — patrimonialis elemei nélkül is — megvoltak a nemzet új alkotmányához a vezérelvek s így az a jogfolytonosság megbecsülhetetlen fonálán, s a receptio foldozása nélkül jöhet létre.

Szabó Béla e patrimonialis elemek nélkül a szent korona alkotmányának szellemében vizsgálja tovább a magyar nemzeti alkotmányt, melynek lényeges kiegészítő részét állította helyre az 1848: III. t.-cz. a független felelős ministerium létesítésével. Mert e ministerium — mondja — nem valami új a magyar alkotmányban, hanem csak fölüjútása az Ulászló-féle tanács-törvénynek, az 1608. k. e. X. és XVIII. t.-czikkeknek, melyek szerint idegeneknek Magyarország kormányába avatkozni nem szabad s ha a király az országból távol lenni kénytelen, hatalmát a nádor gyakorolhassa.

A kormánynak, Szabó helyes gondolatmenete szerint, az alkotmányban döntő szerepét épen Magyarországnak Ausz-

triához jogtalan kapcsolása bizonyítja. A kapcsolat, sőt egyesítés csak az által vált lehetségessé, hogy az alkotmánynak, a törvényeknek egyenes megváltoztatása nélkül a magyar kormány nem functionált ezek szerint, hanem helyét az osztrák burokratikus kormány foglalta el, melyet Kaunitz kezdeményezett, József császár tovább fejlesztett, Metternich a tökély türehtetlen fokára emelt. E burokratikus kormányt maga az osztrák nép rombolta le, hisz reá nehezedett legjobban. Így a jogtalan kapocs is, az osztrák kormány, megszűnt, mely Magyarországot Ausztriához kötötte s a magyar alkotmány minden irányban helyreállt a független, felelős magyar kormány létesülése által.

A ministerium, a kormány ugyanis szabad nemzeteknél a nemzet önkormányzatának eszköze. Mert, midőn valamit rendel, «voltakép nem tesz mást, mint az időt jegyzi ki annak teljesülésére, a mit önalkotta törvény következtében önként teendők valánk». Ezért az országló király a ministerium ki-nevezésében az ország óhaját nem mellőzheti, mint a patrimonialis országok fejedelme. Ezért szabad nemzeteknél a ministerium szoros egység, míg a patrimonialis, absolutista monarchiákban a ministerek egymástól függetlenek s csakis a fejedelemtől függnék. Ezért nem lehet — így érvel hosszabban a 48-iki III. t.-cz.-nek a status-tanácsra vonatkozó rendelkezésével kapcsolatban — szabad országokban a status-tanácsnak más hatásköre, mint tanácsadás akkor és oly ügyekben, a mikor a kormány azt használni jónak látja, mert ha hatalomgyakorlásra, a kormányzásba avatkozásra is feljogosíthatnék, ezzel a ministerium hatalma s felelőssége, ezzel egész alkotmányunk rendülne meg.

Szabó a magyar állam egységéből, a nemzet önkormányzatából vezeti le kormánya egységének, központosításának szükségét. Hatásköréhez tartozik, a mi elkerülhetetlenül szükséges arra, hogy a magyar monarchia egysége, önjogúsága sértetlenül fennálljon. A ministeriumnak más földata nem lehet, mint a magyar önjogú álladalom szerkezetének megőrzése.

Minő eszközökkel kell e végből rendelkeznie? Szabó itt

nem állít fel oly általános, elvont elvet az eszközök tekintetében, a minőt a kormány céljára nézve, hanem empirice ekként szabatosítja a kormány eszközeit: Mindazon tárgyak, melyeket eddig a municipiumok kezeltek, de bennük eredményt elérni nem tudtak, a kormánynak adandók át.

A municipiumoknál, vagyis a megyéknél maradjon meg az igazgatás, melyet önválasztotta tisztviselőik útján végeznek, de hogy ezt el is végezzék s azt, a mit a kormány a világos törvéynél fogva akar, ne hátráltassák, kebelökbe helyezve van egy tőlük független moderator. Constant Benjamin igen szépen értekezik a municipalis hatalomról. Nekünk magyaroknak azonban nem tőle, hanem agyon ócsárolt Corpus Juris-unkból s magából municipalis életünkéből lehet azt csak megtanulnunk.

A községek feladata a rendészet. Minden nagyszerűben a munka-elosztás a főkéllék. Ezt nem fogta föl a francia nemzet, s kormánya fölszívta magába az igazgatást is, nem lévén nála megyék, sőt a rendészetet is, megszorítván a községek hatáskörét. Ezért nála a kormány minden polgári és politikai jogot elnyelt s mindenről felelni tartozván, lehetetlent vállalt, az élet kiállhatatlanná vált s forradalomban tört ki.

Példálózva ekként rajzolja meg felfogását. Ott, a hol a kormány kormánykodik is, igazgat is s tán rendőrökodik is, ott, a hol a hadvezér vezérkedik is, kapitánykodik is, káplárkodik is, a hol a jószágigazgató igazgat is, tiszttartóskodik is, ispánkodik is, ott az illető dolgok nem mehetnek jól. Kormányunk helyzetét az alkotmány egészében ily módon szintén a magyar államélet meglevő hagyományaiból, a Corpus Jurisban lefektetett elvekből s a megyei élet gyakorlatából igyekszik magyarázni.

Büszkeséggel vallja is magát corpus juris-os és municipiumos embernek s tévedésnek mondja azok fölfogását, a kik alkotmányunk különböző századokban keletkezett, Corpus Jurisunknak egymástól távol eső, szétszórt decretumaiban föltalálható alapelvei helyett, egy codexjellegű alkotmány-chartára és municipalis önkormányzat nélkül francia jellegű centralisatióra kívánják alapítani nemzetünknek reformálandó, új államéletét.

Szabó Béla erős ragaszkodása mellett a szent korona államrendszeréhez feltűnik, hogy a koronának hagyományos, diplomatikus «szent» jelzőjét egyáltalán soha sem használja. A saját nyilatkozata szerint is erősen vallásos szerzőnek a pozitív jogtól eltérő ez álláspontját másként alig lehet magyarázni, mint azzal, hogy egyszerűsítse a magyar állam alapjellegének az osztrák tartományok jellegétől való különbözősége meghatározását. Tisztán a világi jog szempontjából akarta érthetővé tenni a magyar államrendszert az által, hogy a szuverenitás tulajdonát a korona eszmei személyiségébe helyezte s a souverainitás összes szerveit, királyt, országgyűlést, kormányt csak e főtulajdonosból, e végső forrásból eredeztette. A magyar állam hieratikus elemének mellőzése nyilván ez okból történt. Annak is fölvétele csak bonyolította volna bebizonyítani kívánt főtételét, a magyar államnak az osztrákétól annyira elütő jellegét.

*

A jelentékeny munka szerzőjének érdekes egyéniségét meglehetősen homály fedi. Midőn az iránt még 1895-ben tájékozódni akartam, a kik közel állottak hozzá és élete körülményeit ismerték, többnyire elhaltak, mint egyik unokatestvére, Czuczor Gergely, kivel éveken át együtt lakott a Mehmed szultán-körúti 25. sz. házban, vagy mint a másik, az akkor már 95 éves nagy tudós, Jedlik Ányos élt ugyan, de teljesen meggyengült elmével. Szabó Alajossal, az állatgyógyintézet igazgatójával való rokonságát később tudtam meg, mikor nála sem lehetett már tudakozódnom. Legtöbbet életkörülményeiről unokaöccse, Szabó Gyula negyedi földbirtokos közlésének köszönök, kire negyedi birtokát is hagyta. Nagybátyja halálakor azonban fiatalember volt, kevésbé érdeklődött annak multja iránt, így közlései is hézagosak s nem egészítik ki eléggé Szinnyei és Wurzbach gyér adatait.

Szabó Béla 1808-ban Negyeden, Nyitra megyében született, mint unokaöccse jelzi, egyszerű közbirtokos szülőktől, kiket kiskorában elvesztett. Iskoláit Érsekújvártt, Nagyszombatban, Nyitrán végezte, jogra Győrbe ment. Innét került

Bezeredy alispán gyermekei mellé nevelőnek. Majd ügyvédi oklevelet nyert s gróf Zichy Manó titkára, jószágigazgatója lett. Az 1832—36-iki országgyűlésen absentium legatus volt. Koronaőr őse által 1628-ban nyert nemességét 1836-ban Győr megyében, 1842-ben Mosony megyében kihirdettetvén, e két megye táblabírájává választatott.

Úgy látszik, gróf Zichy Manó útján nyert közelebbi, személyes betekintést az osztrák s a német birodalmi viszonyokba. Gróf Zichy nővére, Melanie volt Metternich herczegnek harmadik, fölényes szellemű felesége. Uraságának érintkezése nővérével és sógorával Bécsben neki, a titkárnak is alkalmat adhatott Bécsben, Metternichnek legalább környezetében személyes tapasztalatokra, irodalmi, tudományos tanulmányokra.

A kapcsolat gr. Zichy Manóval Színnyei s az unokaöcs tudomása szerint is 1847-ben megszűnt. Ám Szabó Béla munkája 1848 ápril 30-án Oroszvárról, gr. Zichy Manó uradalmának székhelyéről van keltezve, így a kapocs megszűnését 1847-nél későbbi időre lehet tenni.

Mi idézte elő gr. Zichy Manóval a szakítást? valamely személyes ok-e, vagy Szabó Bélának csatlakozása a magyar kormányhoz, név szerint Kossuthhoz? nem tudjuk.

Unokaöccsének közlése szerint 1849-ben, közvetlenül Világos előtt, mint Kossuth megbízottja Ihász Dániellel levelet csempészett be Komáromba Klapkának, hogy a várat tartani kell.

Szabó Béla rokonsága körében e megválásról az a hagyomány maradt fenn, hogy annak mélyebb érzelmi oka volt. Az elegáns, nagyvilági megjelenésű férfi Metternich herczeg leánya iránti reménytelen szerelme miatt távozott volna gr. Zichy Manó szolgálatából. E miatt meghasonlott a világgal s teljesen visszavonulva élt negyven éven át.

Bármint legyen, a tudományra csak veszteség, hogy első munkájának nem volt folytatása.

Jelen megemlékezésemmel nemcsak egy érdemes tudósunk derék munkája értékét, viszonyát volt czélom megállapítani kora gondolkozóihoz.

Abból a meggyőződésből is származott az, hogy magyar

tudományosságunk megizmosodását csak akkor várhatjuk, ha saját szellemi globusunk minden pontját gondosan nyilván tartjuk, az elődöknek, egymásnak munkáját továbbhaladásunkban fölhasználjuk vagy ha az tévedések forrása lenne, illő kritikával eltávolítjuk.

Mindenesetre jobban várhatjuk tudományosságunk éltető erejét saját világunkra ily irány által, mintha mindenek fölött európai notorietásra törekszünk, a külföld kérész életű tudományos eredményein is kapva kapunk, érdeklődésünkben nem a saját, hanem a külföldi tudomány adott helyzetéből indulunk ki.

CONCHA GYŐZŐ.

GERTRUDIS.¹

(Katona Bánk bánjában.)

Tolsztoj *Mi a művészet?* című könyvének kilencedik fejezetében külön fejtegetést szentel a művészetben előforduló homálynak. Baudelaire-ből kiindulva egyaránt kárhoztat minden rejtelmességet, titokzatosságot, bármilyen műalkotásban kerüljön is elő. Nem elégszik meg avval, hogy a francia decadens íróktól megtagadjon minden művészi értéket, hanem velük egy kalap alá fogja — a symbolista, impressionista és neoimpressionista festőkről nem is szólva — Boecklin-t, Stuck-ot és Klinger-t, majd Liszt, Berlioz, Brahms zeneköltőket, sőt még Michel-Angelo-nak, Ráfael-nek és Lionardo-nak sem kegyelmez meg, hozzájuk sorozza Goethe, Schiller, Victor Hugo költeményeit, Dickens regényeit, Beethoven és Chopin zenéjét is, csak azért, mert művészetük homályos; e homály pedig abban nyilvánul, hogy művészetük nem közérthető, nem mindenki számára hozzáférhető. Már pedig: «a művészetet minden más szellemi tevékenységtől ép az különbözteti meg — mondja az orosz apostol — hogy minden ember kivétel nélkül megérti és e nyelv mindenkit meghat... A művészet a szellemi tevékenység többi alakjától abban különbözik, hogy az emberekre fejlettségüktől és műveltségüktől függetlenül hathat... Ha a tömeg azt a művészetet nem érti meg, ennek egyszerűen az az oka, hogy rossz művészet, vagy egyáltalában nem is művészet.»

Tolsztoj felfogásán nem kell megütköznünk, ha tudjuk, hogy ez nem egyéb, mint társadalmi elméletének végső következtetése, az «egy akol egy pásztor» végletbe hajtott elve, az emberiség tökéletes egyenlősége, gondolkodásban, érzelemben, képzeletben való egyöntetűsége, mely gyűlöl mindent, a mi különbözik tőle, a mi kimagasodik az átlag színvonala fölé. Tudjuk, hogy

¹ Felolvastatott a M. Tud. Akadémia 1917 nov. 19-iki ülésén.

nem Tolsztoj az első, s valószínűleg az utolsó sem, a ki az emberiséget így teljesen egyszínűvé szeretné tenni; de az az érdekes, hogy ő az első, a ki a művészetet következetesen és tisztán ebből a szempontból ítéli meg s szeretné a maga elveihez szabni; ennek végeredménye pedig tudvalevőleg a művészetnek teljes elítélése.

Az elfogulatlan, előleges elvtől nem irányított tapasztalat pedig ép az ellenkezőt bizonyítja. Egyetemes művészet nincsen. Minden kornak, minden társadalmi, műveltségi rétegnek megvan a maga külön művészete. Minél magasabbra emelkedik, minél mélyebbre hatol a művészet, annál kevesebben követhetik útját, annál kisebb a megértő beavatottak, a kiválasztottak száma; annál több a meg nem értésből eredő homály a nem egyvívásúak számára.

Van azonban a meg nem értésből eredő homályon kívül más művészi homály is, mely nem elriaszt, nem visszautasít, hanem vonz és érdekel, s ezt Tolsztoj nem veszi számba. A művészi élvezetnek egyik sarkalatos lélektani tényezője, hogy a műalkotás az élvezőt öntevékenységre is bírja; hogy nem mondván el mindent, megindítsa bennünk a kiegészítő folyamatot, hogy a mi lelkünket is cselekvőleg foglalkoztassa. Ez által a műalkotások tisztán objectív volta subjectivvá válik; a művet sajátunkká tesszük, birtokba vesszük; mintha nem is mi egészítenők ki az ő hézagait, hanem az egészítené ki a mi lelki világunkat. Ez a tevékenység elfoglalja egész valónkat s a műélvezet a művészi alkotáshoz hasonló gyönyörűséggel tölt el. Természetes, hogy ez az alkotó, kiegészítő élvező tevékenység igen különböző s igen különféle. Az igazi nagy műalkotások, a remekek hatása koronként, egyénenként, sőt az egyénen belül is a pillanat hangulata és valónk készsége szerint egyre változó, s ezért új meg új élvezetek forrásává lesz.

Minden kor, minden idő más-másként magyarázza Lionardo Mona Lisa-jának titokzatos mosolyát; az ájtatos zárándokok ezrei keresik azt a pontot, a hová a Louvre istenasszonya, a milói Venus szegezi tekintetét és találgatják Ráfael sixtusi Madonnája fájdalmasan távolba révedező szemének célját; Stuck Sphinxé előtt önkéntelenül idézzük Heine *Buch der Lieder* előhangját, melyből a kép keletkezett, avval az örök kérdéssel, mely az emberiség egészére nézve olyan régi, az

egyenre nézve azonban örökké új marad ; kimondhatatlan érzelmek árja zajong lelkünkben Beethoven symphoniáira, Chopin fájdalmas dallamaira, Grieg bizarr dissonantiáira ; századok állottak Dante «vizének mélységei felett», más-másként tükröztetve bennük önarczukat, mert saját lelkük egy-egy darabját viszik bele a halhatatlan sorokba, önlelkük egy-egy új darabját találják meg benne.

Minden igazi műélvezet nem egyéb, mint felfedező út saját énünk eladdig ismeretlen tájai felé.

S mindezt a remekeknél bizonyos ki nem mondott, ki nem fejezett, a szavak, a hangok, a színek, a formák mögött rejtőző eleme teszi, mely megremegetteti lelkünk minden húrját, s minden lélekben más-más accordot zendít meg, mert minden léleknek más a resonantiája. *Ez* a homály, *ez* a titokzatosság, *ez* a rejtelem valóságos művészi tényező.

Más a tehetetlen nagyotakarásnak szálnalmas vergődése, mely érthetetlen rébuszaival az embert bosszankodó nevetésre bírja, vagy még inkább arra, hogy vállat vonva közömbösen tovább menjen ; s más a lángész sejtető titokzatossága, mely az élvezőben a gondolatok, érzelmek és képek szunnyadó rajait kelti életre.

Sajátságos dolog : a legtöbb nagy remekkel úgy vagyunk, hogy a bennünk ébredt æsthetikai hatás teljes ; hogy mint élvezők a műalkotásban — egy újabb német eredetű műszóval élve — maradéktalanul fölolvadunk. De számat adni róla nem bírunk ; értelmi eszközökkel az okok és okozatok szövevényét szétbontogatni, a bennünk végbemenő lelki folyamatot lépésről-lépésre kísérni, nem áll tehetségünkben. S ha megkísértjük is, és véleményünk szerint sikerült is a magyarázat, más valaki helyreigazít bennünket, más magyarázatot talál, a mienktől teljesen elütő értelmezéssel szolgál ; mi pedig lelkünk mélyén érezzük — mert hiszen megvallani nem valljuk — hogy igaza van, de mégsem egészen. Egy szóval, vannak műalkotások, s talán a legtöbbje olyan, hogy megérezni megérezzük őket, de teljesen megérteni nem bírjuk ; hogy az élvező egészen meg van elégedve, a bíráló azonban ritkán, vagy egyáltalán nem. Az ilyen örökké érdekes műalkotások újra meg újra kihívják a bírálók és magyarázók ítéleteit örökös és végeérhetetlen

szellemi harcra ; míg az élvező nem törődve az ezer meg ezer mert-tel és minthogy-gyal, minden föltétel nélkül és teljesen átadja magát a lelkében támadó gyönyörűségnek.

*

Ezek a minden bizonynyal nem új gondolatok ébrednek bennem, valahányszor Katona *Bánk bánjának* egyik főalakjával, Gertrudissal foglalkozom. Mikor a művet olvasom, vagy egy nagy művész nő alakításában a színpad deszkáin látom, érzem, hogy Gertrudis vonásról vonásra csak ilyen lehet s nem más ; hogy minden szava, minden tette mélyen jellemében gyökeredzik ; hogy az a borzasztó vég, mely a királyság legnagyobb hívének kezétől éri, igazságos ; hogy Bánk gyilkában saját vétségének bosszuló fegyvere sújt le rá ; szóval, hogy a hatalmas asszony tragikuma teljes és hiánytalan. Mikor azonban magyarázatait olvasom, mindig marad valami hézag, valami homály, s értelmem nem találja meg a teljes kielégítést.

«Gertrud nem egészen érthető» — mondotta annak idején Vörösmarty¹ a királyné jelleméről. Ezt pedig teljes joggal mondhatta is a saját és a maga kora drámáinak szempontjából ítélve. Katonát s talán az egy Teleki Lászlót kivéve, a XIX. század első felének színi költői általában inkább a mese bonyolításában keresték a drámai érdeket, mint a jellemek megalkotásában. Szövevényes cselekvény, romantikus indítékokból fejlesztve ; a néző kíváncsiságának fölsigázása, idegeinek megfeszítése szertelen és rendkívüli eszközökkel ; titokzatos bűnök ; bonyolult családi körülmények ; szoros kötelékek erőszakos eltépeése ; egymáshoz közelálló egyéneknek egymásra való uszítása valamely rajtuk kívül és fölöttük álló végzet vagy véletlen kegyetlensége következtében ; főleg pedig a sötét, féktelen bosszú — ezek voltak a dráma mozgató elemei. A jellemek maguk rendszerint az ártatlan szenvedő, a korlátlan zsarnok, a feketelelkű cselszövő tipikus alakjai : egy-egy elvont, de magában igen egyszerű tulajdonságnak, jellemvonásnak megtestesítői, kiket csak egyetlen szenvedés, egyetlen szenvedély mozgat. Lelkük alkotában a néző számára egyszerűek

¹ Dramaturgiai Lapok CL. (Vörösmarty Ö. M. VII. 203.)

és átlátszó ; a színpadon azonban, egymással szemben nem látók és vakok, míg végre a catastrophában az anagnorisis : a felösmerés oldja meg rettenetesen a tragikus bonyodalmat. Az anagnorisis, mely az ó-görög drámának ép oly jellemző eleme, mint a népmesének, az adomából lett középkori széphistóriának, az új-classikus drámának, a XVIII. századi sentimental regénynek s a romantika valamennyi műfajának is. Ilyenek nálunk is általában a huszas-negyvenes évek drámái, novellái, sőt regényei is. Könnyen érthető tehát, hogy Vörösmarty és kora, mely hozzászókkott volt az egyszerű jellemeknek inkább kuszált, mint valóban bonyodalmas mesébe való beállításához, homályosnak találta Gertrudist.

S az ő szemükkel nézve voltaképen nemcsak Gertrudis homályos. Nemcsak az ő lelke van igen sok, látszólag egymással ellenmondóan is bonyolódó szálból szöve.¹ A tragédia valamennyi cselekvő személye, valamennyi jelleme sok elemből van összetéve, Tiborcznak, az egyszerű parasztnak lelkétől kezdve, fokozatosan drámai fontosságukhoz képest föl a királyig, Bánkig. S nem is egy tragédia játszódik le szemünk előtt, hanem a tragédiák egész sorozata, melyeket nem a külső végzet vagy véletlen, hanem a jellemekből s a belőlük eredő helyzetekből folyó, sokszorosán egymásba kapcsolódó drámai érdek bogoz össze szükségszerűen egyetlen rettenetes csomóba. A két hatalmas lélekből, Gertrudis és Bánk lelkéből kicsapó lángok nemcsak őket magukat hanívasztják el, hanem mind azokat is, kiket a családi kötelék, az érdek, a helyzet és a viszonyok, a sors hozzájuk fűznek ; és valamennyinek a lelkében van több vagy kevesebb gyulékony anyag, mely tüzet fog s elpusztít a nagy vészben minden reményt, törekvést, érdeket, minden kis és nagy szenvedélyt.

A hatalmas Bánk bukásában odavész a bojóthi Mortundorfok terepélyesedni kezdő családi szerencséje ; a nemesi szabadságért bosszuló kardot emelő Peturok élete ; a hűségcs jobbágy öregségének istápjá, háza népének és falujának minden reménye, mely a nyomorgatott jobbáagság sorsát példázza ; — Gertrudis tragédiája darabokra szaggatja a királyban az

¹ Erre czéloz több ízben Bárány Boldizsár, *Bánk bán* első bírálója is.

emberi szívet s a megtört emberben lappangó fejedelem sírva szedi össze a feldúlt királyhűség megmaradt törmelékeit; a meráni nagy Berchtold családi címerét kitörlik az uralkodó fejedelmek sorából; a nagy királyné ravatalánál semmivé lesz a szenvedélyes thüringiai lány kilobbanó, szinte krimhildai bosszújának kielégítetlen vágya; — a mindenből hasznot húzó, és számító eszével az emberek balgaságaiból élő lézengő ritter egy önfeledt pillanatban feltámadó lovagi büszkeségeért életével fizet s annak alattomos döfésétől esik el, kinek bujaságát és gyávaságát könnyen kamatozó tőkének tekintette.

Íme összetett jellemekből és összetett indítékokból, a szó legszorosabb értelmében vett shakespeare-i módon egymásba szőtt tragédiák sora, egyetlenegy tragédiába csomózva.

És sajátságos, e shakespeare-i anyag — mint nemrégiben egy bűvárunk éles szeme meglátta¹ — szigorú francia föl-építésben jelenik meg s a cselekvény szerves egységén kívül, az idő és a hely egységének is szinte teljesen meghódol. Azt hiszem azonban, hogy francia mintára még sem szabad gondolnunk, erre Katonának sem drámai tanulmányai, sem a *Bánkot* megelőző művei nem jogosítanak föl; én legalább a francia classikus drámának semminemű érdemleges nyomát nem találtam a tragédia előzményeiben. Valószínűleg a tárgy természetében, a mint történeti forrásaiban is látjuk, aztán a költőnek szigorú szerkesztő érzékében kell az okot keresnünk.

«Gertrud nem egészen érthető» mondotta Vörösmarty s ez indította Aranyt arra, hogy Bánkon kívül különös gondot fordítson Gertrudis elemzésére és kipuhatolja a költő szándékát a királyné jellemének megalkotásában.

S ekkor megírta irodalomtudományunknak első mélységes lélekelemzését, melyben nem tudni, mit csodáljunk inkább: a minden legkisebb részletet észrevező vagy számbavevő tudóst-e?, vagy az élesszemű lélekűbúvárt?, vagy a hatalmas költőt, a ki sejtő ihlettel követi nagy költőtársát titokzatos útjában?²

¹ Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. Olcsó Könyvtár 1837—1842. sz. 201. l.

² Katona József *Bánk bánja*, Arany János jegyzeteivel és tanulmányával. Bpest, 1898. Ráth Mór. (Utóbb az Olcsó Könyvtárban is 1314—1318. szám.) Itt főképp a tanulmánynak IV. fejezete kerül szóba.

Gertrudis szereplésének megfejtése Arany szerint ezen a kérdésen sarkallik: «Mennyire akarta szerző Gertrudot Melinda gyalázatjának bűnrészesévé tenni?... Mennyire bűnös a királyné?» — A felelet: «Nem teljesen... nem volt célja szerzőnek, hogy Gertrud egészen az Ottó aljasságáig süllyedjen... a királyné tudja öcsese szándokát, tudva segítte azt elő... Melindának el kell bukni... De nem úgy, mint a hogy Ottó később elejti, erőszak, hevítő-szerek által — semmi sem volna ellenkezőbb a királyné céljaival — hanem önkint... Gertrud magában a tényben ártatlan volt... tisztán érthető, mennyire vétkes a királyné Melinda irányában. Vétke először a laza erkölcsi fogalom, mely szabadosnak, udvari hanghoz tartozó játéknak veszi az erény behálózását. Innen indulva ki, elősegéli öcsese bűnös vágyait, a mennyire azt egy asszony, egy királyné teheti. De Ottónak férfiatlan gyávasága által... oly helyzetbe szorúl, hogy a mi előbb játék vala, most kényszerűség: Ottó félúton meg nem állhat... Melinda bukását könnyelmű udvari morállal segíté előidézni, azután a kezdett ösvény el nem hagyása főbenjáró érdekke vált...»

Íme Gertrudis szereplésének lényege Arany saját szavaival. Két főmozzanata van: az egyik a királyné laza erkölcsi felfogása, mely megengedi a csábítást; a másik a kényszerűség, mely Ottó tehetetlenségéből következik.

Ez a kiindulópont. Innen kezdve aztán Arany lépésről-lépésre követi a kérlelhetetlen következetességgel folyó eseményeket, főkép Gertrudis sorsát: viselkedését Ottóval szemben, jeleneit Melindával, Izidórával, Mihál bánnal, s végül a IV. felvonás nagy jelenetében, abban az óriás lelki párbanban, melyet Bánk bánnal vív, s melynek mind a kettő áldozatává lesz.

A bíráló el is fogadta Arany magyarázatát, mert teljes és világos megfejtését adja mindannak, a mi a darab folyamán történik, a minek meg kell történnie.

De vajon világos-e teljesen a lelkek s az események szövevénye a darab előzményeire nézve is? Nincsen-e itten valamely rejtettebb rugó Gertrudis lelkében? Elgondolható-e igazán, hogy Katona, a ki annyira megalapozza minden jellemét s a lelkek mélyéből fakadó okokból szövi a tette-

ket,¹ a ki annyira ismeri és tiszteli a tragikum fenségét — elgondolható-e, hogy Katona Bánknak egyetlen ellenfelét, ezt a hatalmas, világbíró asszonyt holmi silány udvari botrányban buktassa el?

Itt látok én még homályt Gertrudis lelkében, itt van egy felderítetlen pont, melynek ösmerete nélkül legnagyobb, legfenségesebb tragédiánk léha udvari komédiává süllyed. Érezzük, hogy ez nem lehetséges. Érezzük, hogy sokkal mélyebben rejlő okok mozgatják a jellemeket s a cselekvényt, hogy itt óriás erők élet-halál harca megy végbe, melynek Melinda sorsa csak egyik eleme, de nem tengelye.

Növeli a jellemek és a cselekvény homályát még Katona előadásmódja, a dráma külső technikája is. Valóban, a személyek többet gondolnak és cselekszenek, mint a mennyit beszélnek; több történik, mint a mennyit szemmel látunk. A jelenetek rendszerint a párbeszéd folytatásával kezdődnek, nem az elejével, úgy hogy a beszélgetés előzményeire csak következtethetünk; (pl. a III. felv. kezdete Bánk e szavával kezdődik: «Hazudsz!» Melinda vallomása föltétlenül megelőzte ezt a súlyos szót, mely az első, 1815-i fogalmazásban néhány erőtlen mondat után következik). A költő, eltérve korának s még közvetlen utókorának szónokias és bőbeszédű szerzőitől, igen sokat bíz a néző kiegészítő képzetére, de még többet a színészre, a kinek gyakran játszania kell ott is, a hol szöveg sincsen (pl. az I. felv. 14. jelenetében Izidóra és Biberach néma-játéka). Innen van Katona művében az a korában oly szokatlanul sok részletes és beható színpadi utasítás, mely néha szinte versenyre kél Hamlet utasításaival, különösen, ha a dráma első fogalmazását is figyelembe vesszük. Nyilvánvaló, mennyire nem olvasmányoknak szánta a költő tragédiáját, hanem élő drámának. Az utasítások részletes vizsgálata pedig ugyancsak nyilvánvalóvá teszi, mennyire ösmerte Katona a színpad világát, az élő előadás minden sajátágát. *Bánk bán* két fogal-

¹ «Különös költői tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos... hogy tudott annyi számítással — költeni!» mondja róla Arany. (Idézett tanulmánya előszavában említi Arany László).

mazásának utasításaiból, a játékszínről írt értekezéséből¹ és Kisfaludy Károly *Ilkájának* bírálatából² valóságos kis dramaturgiát lehet összeállítani, kis kátét színműírók, színészek, nézők és bírálók számára, mely bár töredékes, értékben és súlyban mégis fölülmulja a XIX. század közepéig írt fejtegetések legtöbbjét, mert nem idegen minták után és elvont okoskodás alapján van írva, hanem a színpad valódi ismeretéből ered. Ha tehát valamelyes homály mutatkozik a tragédiában, annak hibája, hitem szerint, inkább a színészre és a magyarázóra hárul, mint a költőre, a ki a dráma természetével járó takarékságból szándékosan csak annyit mond, a mennyi elkerülhetetlenül szükséges, csak egy-egy szót ejt el, egy-egy utasítást ad, melyet a maga teljességében a színésznek a játékban kell kifejtenie, a nézőnek pedig képzeletében kiegészítenie. Legszabatosabban Arany jellemezte Katona drámai nyelvét Szász Károlyhoz írt levelében,³ hol Vörösmarty lyrai nyelvével szembe helyezi Katona nyelvének drámai erejét, a párbeszédekben egyre haladó cselekvényt, a jellemek fejlődését, a költői subjectivitas helyett a teljes objectivitást stb.

*

Nézetem szerint minden homályt teljesen eloszlat, ha Gertrudis tragédiájának csíráját nem magában a drámában, hanem a cselekmény előzményeiben, a személyeknek a drámát megelőző helyzetében, egymáshoz való viszonyában keressük.

Hogy ezt megértessem, rövid pillantást kell vetnünk Gertrudis jellemére. Ki kell választanunk belőle azt a vonást, a mely uralkodó, azt az elemet, mely egyeduralomra, kizárólagosságra törve, jellemének többi elemét mind megsemmisíti, vagy magának alárendelve magába olvasztja és hőst tragikus bonyodalomba sodorja.

Theodoricus, Szent Erzsébet XIII. századi életírója, ezeket mondja: «Endre pedig csöndes és jámbor ember volt; a ki-

¹ *Mi az oka, hogy Magyarországban a Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni.* Tud. Gyűjtemény. IV. köt. 1821. 1—22. l.

² Miletz János: *K. J. ismeretlen munkái.* Bpest, 1886. 205. l.

³ Arany levelezése. 247. levél, 1859, márcz. 19.

rályné azonban hatalmas és erélyes asszony, a ki asszonyi elméjével férfias lelket egyesítve vitte a királyság ügyeit.» E szavakat a költő történeti forrásaiból szórul-szóra idézi¹ jegyzetképen az Előversengés ama helyéhez, a hol Mentor megismer-teti vele Gertrudist :

Berthold... leánya lett Magyar Király —
Mondom Király!

A legenda szavait véve mintegy jeligéül, a költő Gertrudis jelleme főelemének a hatalomra való törekvést, az uralom-vágyat teszi meg.

Leghatalmasabban, szinte elemi erővel, nyilatkozik meg ez Gertrudis IV. felvonásbeli monológiájában (Arany László felosztása szerint IV. felv. 3. jel.), mikor megfeledkezve mindenről, csak ez a gondolat tölti be lelkét :²

Gertrudis.

(Elmerülve.)

Uralkodás! Parancsolás! minő
más már csak ennek még a' hangja is,
mint engedelmeskedni — hát minő
ez még valóságában? — Egyj Magyar
Országba'! Majd Polyák'-Podólia',
aztán Velence', a kevély Velence' —
Európa harmadába' ...
Törvényt kiszabni, és úgy lenni e' felett,
miképpen a' Nap sok világokon! Csak ez —
is elfelejtetheti velünk rövid
éltünknek álmatlan sok éjtszakáit — ...
Saját Eszünket, 's Akaratunkat, a'
leg-ostobább köntösben is annyira
szentté teremteni, hogy azt egyj egész
ország imádja. Önn' magunknak az
lehetni, a' minek szerettyük; és
másnak parancsolhatni, lennie
az, a' minek kell lenni —

(IV. felv. 3. jel.)

¹ «erat enim (autem) Andreas vir quietus et bonus; Regina vero Mulier virtuosa et fortis, quæ Fæmineæ cogitationi virilem animum inserens Regni tractabat negotia.» Katona József: *Bánk bán*. Első kidolgozás 1815-ből. Kiadja Császár Elemér. Bpest, 1913. 8. l. (én a kiadásban jelzett kézirati lapszámot idézem). — Pray: *Vita S. Elisabethæ*. Tyrnaviæ. 1770. 42. l. — Katona István: *Hist. Crit.* V. 91, 133.

² Mindenütt az eredeti, 1821-i kiadás szövegét idézem.

Olvasmánya a világtörténelem nagy törvényhozóinak, Solon- és Lycurgusnak életrajza (IV. felv. 1. jel.), mely semmiképen nem lehet pusztá időtöltés, mint Arany véli: «E könyv, a világtörténet könyve, aligha nagyon foglalkoztatja most lelkét, úgy látszik csupán szórakozást keresett benne»;¹ s ha ez volna is, micsoda asszony az, ki e zord férfiak életrajzában szórakozást keres? — de nem, ez nem henye unaloműzés, ez a hatalmas asszony férfias lelkének legőszintébb megnyilatkozása, annak a léleknek, mely csak a hozzája hasonlókkal társalkodik és diadalmas gúnnyal állítja szembe Ottó pulyaságával a maga erejét:

egyj Férjfiú nem tud ki fogni — egyj
Asszony személyen; 's egyj Gertrudis — egyj
Asszony tud országok felett megállni.

(I. felv. 12. jel.)

Néhány sorral alább csúfolódva gyalazza a női nem gyöngeségét, melyben nem érzi magát részesnek, s ép ezért lázongva támad sorsa ellen, mely őt «csak» asszonynak, nem pedig férfiúnak teremtette:

Hogy nem lehet Solon, 's Lycurgus — Asszony!

(IV. felv. 1. jel.)

A ragyogó nap előtte a világot befogó uralomnak férfias jelképe, mely hanyatlásában is a hatalom fenségét sugározza:

Vitézi módon méssz-
le szép nap! — Ah, hol illy' halál? eredj,
eredj! utól nem érlek — én csak Asszony
vagyok.

(IV. felv. 6. jel.)

Mikor Bánk tördöféseit után szívén érzi a halál dermesztő kezét, első gondolata nem férje, nem gyermekei, hanem az elvesztett hatalom:

Meghalni — nem királyi széken — ah! —

(IV. felv. 8. jel.)

Ezt tudják is róla, ilyenek ismerik mindannyian az udvarban, az országban. A magyarság sérelmén kívül ez is háborítja Petur lelkét:

¹ Arany id. tan. 223. l.

Tő Aszszonyok' kezébe, nem Királyi-
pülezánk.

(II. felv. 1. jel.)

A pozsonyi jelenetben Endre asszonyos gyámoltalansága, ellentétben Gertrudis gőgös férfiaságával, Peturban a férfiúi önérzetet is haragra lobbantja (II. felv. 2. jel.); Biberach szerint egy ország fél tőle (I. felv. 7. jel.); Ottó nem a magyaroktól, nem az egész országtól, csak «rettentő királyi» nénjétől reszket. (III. felv. 5. jel.). — Férjéhez semmi más nem köti, mint a hatalom érdeke. Endre eszköz a kezében, ő általa jutott a jelentéktelen Meránia hercegnője Európa egyik első trónusára, honnan mohó pillantást vet még többre:

ha egyszer annyira
segítne Endre' fegyvere...

(IV. felv. 3. jel.)

Csak a halál pillanatában említi Endrét, akkor is kétséges, hogy mint férjét-e.

Gertrudis jellemének fő, minden egyéb fölé emelkedő, a többit elnyomó vonása az uralomvágy, a hatalom mohósága, mely lélektanilag férfias természetéből ered. Én legalább nem vagyok hajlandó e vonást csupán női szeszélynek felfogni.¹ A női szeszély nem olyan czéltudatos, nem olyan határozott, mint a milyennek a költő Gertrudist rajzolja; nem hiú csillogás vágyainak végső célja, hanem a hatalom bírása és cselekvő érvényesítése.

E positiv jellemvonást kiegészíti egy negativ vonás: nőietlensége. Sajnálja a maga női voltát, megveti a női gyöngeséget, nem hisz a női erény állhatatosságában. Női volta az ő szemében az egyetlen igazi akadály, mely nagyralátó terveinek útjában áll. Női voltára csak egyetlen egyszer hivatkozik érdemlegesen, midőn Bánk kitörésével szemben mondja:

Ha a'
Királynak a' Hitvesse nem nyer is
Alattvalójától becsületes magaviseletet — add meg azt, Leventa, egyj
Aszszony személynek!

¹ Arany id. tan. 240. l.

De ép ez a hivatkozás a lovagi kötelességre egy hölgygyel szemben teljesen kiforgatja Bánkot önmagából, a kinek szemében a királyné teljesen eljátszotta minden női kiváltságát, eltiprott nejében pedig imádattal bálványozta a női eszményt s érthető, mikor Gertrudisnak szeme közé vágja:

holott nem érdemes, hogy a' saru-
szíjját megoldja; mert kenőcsli testét
lelkét — —

ekkor lázad fel a királynében a megsértett női büszkeség, vagy inkább a hiúság, s dühösen felugorva, «gonosz hazugnak» mondja Bánkot (IV. felv. 7. jel.).

Haldokolva, a hatalom elvesztésének gondolata után ébred fel benne az anya s a hitves:

Gyermekek —
hol vannak a' Gyermekeim? — még ne is
láthassam őket? — Endre — Gyermekek —

(IV. felv. 7. jel.)

Ez elkésett hitvesi és anyai sóhajhoz Arany a következő jegyzetet fűzi: «Gertrudnak mostan jutnak először eszébe gyermekei. Az urakodás-vágy eltűnt, az asszony van előttünk. S hogy nem láthatja őket, ez egy érzetben bűnhődik.» Ez a megjegyzés úgy tünteti fel a dolgot, mintha Arany csak ebben látná Gertrudis tragikai bűnhődését. Ez azonban csak olyan szövegalatti jegyzet; magában a tanulmányban ennek Arany semmi nagy fontosságot nem tulajdonít s csak futólagosan említi: «a végső perczben, egy anyai enyhítő vonással gyermekeire gondol». ¹ Csekély is volna bűnhődésnek; Gertrudisban a nőiesség, a hitves, az anya, olyan mellékes, olyan alárendelt tényező, hogy ebben az érzelmében nem is érheti bűnhődés, mert tragikai bűnhődés a hőst csakis a tragikai vétséget előidéző, uralkodó jellemvonásban érheti. Már pedig Gertrudis nőiességének az egész dráma folyamán — az említett lényegtelen részleteken kívül — semminemű nyomát nem találjuk, sehol sem cselekvő indítéka tetteinek. Mikor leányát, Erzsébetet, átadja a thüringiai követségnek, akkor sem az anya áll előt-

¹ Arany id. tan. 135., 237. l.

tünk, hanem a hatalmas, a gazdag királyné; kincseivel elkápráztatja Lajos embereit; alig hogy egy-két szóval Bertha szeretetét ajánlja a maga lányát (IV. felv. 2. jel.). Ő mindenütt és mindenkor a «nagy Berchtold» — sajnos — női utódja, a hatalmas királyi asszony. Hevesi Sándor a maga Bánk-tanulmányában¹ végletekbe viszi Arany futólagos jegyzetét, midőn ezt mondja: «a megtagadott nőiesség válik Gertrudis tragikumává». Én a legjobb akarattal sem bírom Gertrudis bukásában a nő bukását látni, de igenis a királynéét, a szertelen hatalomra törő uralkodót, a ki könyörtelenül végig gázol mindenben s elvakultságában a maga sírját ássa meg.

Íme tehát, ez a hatalmas asszony, ki uralkodik, nem nőiességének ellenállhatatlanságával, hanem lelke férfiasságával, ki parancsolója férjének, a királynak s elküldi őt hódító háborúba, hogy egy lépéssel közelebb jusson nagy terveinek megvalósulásához, Európa harmadának uralmához — képzelhető-e, hogy ez a «királyos asszony» egy kis udvari botrány miatt — hiszen csak ilyennek fogja ő fel egy gyöngé nő megejtését — kockára tegye nagy céljait? Méltó volna-e Bánk költőjéhez, hogy egy XVII–XVIII. századi udvarba illő *chronique scandaleuse*-nek ledér epizódjával összekapcsolja a haza sérelmeit, a nemzet legféltettebb jogaiért való küzdelmet?

Vagy talán a testvéri szeretet volna megindítója e rettenetes tragédiának, mely trónt ingat, nemzetségeket zúz össze? mert erre is történik hivatkozás. Gertrudis maga mondja:

Magam készíték útát;
mível beteg Testvérem megvidámitása
volt **Késztetőm**...

(I. felv. 12. jel.)²

Melinda is említi a «testvéri indulatot», mely vesztét okozta (IV. felv. 4. jel.). Én ebben a testvéri szeretetben nem bírok hinni. Gertrudis Ottóban, mint öcsésében, nem az egyént szereti — hiszen eléggé kimutatja, mennyire lenézi, megveti pulya, férfiatlan voltát — hanem szereti benne a maga nem-

¹ Athenæum Isk. Könyvtára X. 167. l.

² Heltai Gáspár Magyar Krónikája. II. András, I. rész; — v. ö. E. Ph. K. 32:407, 1908.

zetségét. Dynastikus fajszeretet ez, mely leghatalmasabban Bánk átkára robban ki:

örökre átkozott légy, átkozott!
és átkozott a' Hely, mellyben születted!

erre Gertrudis: «mint egyj tigris, neki dühödve, tört kap, és Bánkba akarja ütni» e szóval:

Hitvány! ne bántsd Hazámat!

(IV. felv. 7. jel.)

Arany ebben honleányi, engesztelő vonást lát,¹ de ezt nem tartom valószínűnek. Gertrudisban felforr a Nagy Berchtold vére, mely nagy elődeihez méltóan csak az ő ereiben csörgedez; Ottóban azonban, kitől «undorodva» elfordúl, hitvánnyan elkorcsosult:

Ki vagy te? és ki én?
Az én Anyám, 's Hazám Meránia
szült téged'? a' nagy Berchtold' vére így
fajult el?

(I. felv. 12. jel.)

Ennek az Ottónak «mulattatására» alacsonyodnék le a nagy királyné, ki már amúgy is teljesen megelégtelte öcscsének «sztelenkedéseit»? Nem, ez nem hihető.

Dynastikus fajszeretete, mely voltaképen nem egyéb, mint uralmi vágyának más megnyilatkozása, szintén pozitív tényező, melynek természetes negatív kiegészítője a magyarság gyűlölése; annak a magyarságnak, mely erélytelen, mint Endre; vagy elkáprázik az udvari fénytől és «lévnyalóvá» lesz; vagy duzzogva távol marad tőle, ha pedig szeme elé kerül, nem rejti elégedetlenségét az elharapódzott idegen uralom miatt. S Gertrudis gyűlöli az egész magyarságot, mivel vagy nem eléggé eszköze terveinek, vagy előtte érthetetlen makacssággal állandó gátja és akadálya.

Volna még egy pont, melyet számba lehetne venni, mivel a történeti források említik és Katona is beleszötte drámájába. Talán azért engedi meg Ottónak az efajta szórakozást, hogy hatalma és felsősége magaslatáról szánakozva mulasson a gyalgó embereken és «hogy a király után való bánatjait kiverje

¹ Arany id. tan. 236. l.

fejéből» (Elővers.)? Bonfinius csakugyan beszél ilyesmit: «Íme megérkezett Alemanniából Gertrudis királyné öccse, hogy megvigasztalja nénjét, ki fájlalta férje távollétét.»¹ A költő azonban Bonfinius e helyét valóságos iróniával adja Gertrudis ajakára; dehogy öli bánat férje után, hisz ő maga küldte Polyákországba, hogy az ötesztendő Kálmán számára országot hódítson, mely majd az ő, a királyné hatalmát növeli.

Ezek után talán már világosak Gertrudis jellemének uralkodó vonásai s azok az indítékok, melyek cselekvésre bírják.

Gertrudisnak nagyhatalmi vágyai, hódító céljai vannak; lényét teljesen betölti az uralkodás olthatatlan szomja. Míg férje, feleségének engedelmes eszköze, otthon van, senki sem áll terveinek útjában; a magyarokat «Rang', Igéret', és Aranyhegyek' zacskóba zárt szelével» (II. felv. 2. jel.) elkábítja, kiveti őket tulajdonukból és méltóságukból, melybe saját embereit ülteti. A királynak otthonlétében nem szól senki sem. Ámde a királynak hadba kell mennie; távollétében Bánk a helyettese, az ő kezébe van letéve a hatalom s ő tud élni a hatalommal; ő, a király személye, «kinek markában egy ország felébe mért ménkőcsomó dörög». (V. felv. 5. jel.), «kinek tenyerére koronák tétettek le... kinek lépései alatt reng Magyarország.»² Ő nem az a gyöngé Endre, kit felesége porázon vezet; hanem öntudatos, nagyakaratú uralkodó, királyi lélekkel, királyi fenséggel. De egyszersmind nagy magyar is, az országnak különben is kuszált belső ügyeit jobban szíven hordja, semhogy a határon túl kalandos vállalatokba keveredjék. Egyéni nagyravágyása nincs, mint a királynénak; csak itthon tud, csak itthon akar uralkodni, de aztán úgy, mint egész király.

Ha valaki, akkor csak Bánk az, a kitől Gertrudis tarthat, hogy terveinek útjában áll. Gertrudis érzi, tudja, hogy Bánk az egyetlen ember Magyarországon, a ki lelki nagyságban vele vetekedhetik, a ki egyrangú vele, de egyenrangú ellenfele; ellenfele politikai téren; az egyetlen ember kortársai között, a kiben a királynéval szembenálló magyarság a maga teljes-

¹ Bonfinius. *Dec. II. Lib. III.* «Ecce ex Alamannia Gertrudis Reginae frater advenit, ut sororem, viri absentiam ægre ferentem consolaretur.» Katona hivatkozik Bonfiniusra az 1815-iki fogalmazás előversengésében, 8. l.

² Katona id. ért. 16—17. l.

ségében egyesülhet. Ezért döbben meg, mikor Izidórától megtudja Bánk váratlan hazaérkeztét («megmerevedik, végre halkkal mondja: A' Nagy-úr?!... Bánk itthon —» IV. felv. 2. jel.); hivatja, s mikor az udvornik bejelenti, döbögve, azaz remegve, halasztaná el a végzetesnek érzett találkozást: «Ne még —!» (IV. felv. 5. jel.). Mikor Bánk belép, elfogja a bizonytalanság, nem mer a szeme közé nézni, első szava habozó, tétovázó (IV. felv. 6. jel.).

Ebben az ellentétben látom én a tragédia cselekvényének a csíráját. Két éles tör egy hüvelyben. Két hatalmas, egymással szemben álló akarat. Két egymáshoz méltó ellenfél, kinek küzdelme halálosan komolylyá kell hogy váljék, ha összeütközésre kerül a dolog köztük.

Gertrudis átlátta, hogy Bánkot útjából el kell távolítani, különben elkerülhetetlen az összeütközés, ha csak le nem tesz nagy terveiről; de éppen ez nem fér Gertrudis hatalmas lelkéhez. Erőszakkal azonban Bánkot nem lehet láb alól eltenni, annál sokkal hatalmasabb ember ő, hiszen mint a király helyettese «nem jobbágy, hanem Élet-halál' Ura».¹ Valamely váddal belékötni sem lehet, a ki a király leghívebb embere, a nemesség oszlopa, a nép istájpja, a becsület maga. S Gertrudis éppen erre a legutóbbi pontra alapítja az eszéhez méltó tervét, mely a milyen pokoli, olyan félelmetesen nagyarányú is: Bánkot becsületében kell megtámadni, tört kell vetni neki, hogy a hurokban lába megakadjon s elbukjék. Udvari nyelven szólva: lehetetlenné kell tenni őt.

Endre távolléte a legjobb alkalom. Az áldozatra szántat még magasabbra kell emelni, hogy annál mélyebben zuhanjon alá. Úgy látszik, hogy a király helyettesítése, a nádori hivatal is már Gertrudis terve volt. Erre mutat az a célzás Biberach és Ottó párbeszédében az Előversengés folyamán:

Biberách.

De Bánk — az áldozat' kipótoló —?

Ottó.

Ej, őtet a' Nagy-Úri hivatal —

Biberách.

Elfogja úgyé majd vakítani? —

¹ Katona id. ért. 17. l.

Biberach kérdésben adott válasza világosan mutatja az udvar, Ottó s valószínűleg a királyné felfogását is. Erre czéloznak Petur szavai is :

Az olyanoknak mint te vagy Nagy-úr,
Ó, Rang', Igéret', és Aranyhegyek'
zacskóba zárt szelével eltudá
mázos kegyelmét osztogatni

(II. felv. 2. jel.)

A nádori hivatal azonban teendővel jár ; az országban mindenütt zavar fenyeget, melynek gyökere az idegenek garázdálkodásán felháborodó nemesség magatartásában (I. Pontio di Cruce levelét, I V. és V. felv. elején), s a sanyargatott jobbágy-ság nyomorában van. A királyné figyelmezteti Bánkot, hogy itt is, ott is szükség lehet az ő személyes jelenlétére ; «munkákat tetéz munkákra» (I. felv. 6. jel.), el kell országvizsgálásra mennie (II. felv. 3. jel.), s így távol lévén az udvartól, sem egyikének, sem másikának útjában nem lesz (u. o.).

Az egyik s a másik : Gertrudis és Ottó.

Itt kapcsolódik bele Gertrudis tervébe Melinda, Bánk neje.

«Ottó, nénje, Gertrud magyar királyné udvarához jöven, meglátja valahol, s megszereti Melindát.»¹ Hol látta meg, ez a drámában nincsen megmondva. Elég az, hogy Ottó maga vallja :

Midőn bejöttem ez
Országba — mindjárt szemembe tűntél...
Akkoron
levék teremtvé, a' midőn először
megláttalak...

(I. felv. 9. jel.)

Az bizonyos, hogy az első találkozás nem az udvarban, hanem vagy Bánk falusi birtokán, vagy a bojóthi Mortundorfok valamely jóságán történt. Ottó mindjárt akkor kezdett Melinda megostromlásához, ravaszul úgy tüntetve fel a dolgot, hogy neki Fülöp király megöletésében ártatlanul meggyanúsítva kellett Németországból menekülnie (I. felv. 9. jel.) ; evvel sikerül is Melinda részvételét felköltenie, úgy hogy könnyet is ejt miatta (Előv. ; I. felv. 9. jel. ; 12. jel. stb.) ; közben nagyokat só-

¹ Arany id. tan. 176.

hajtva, mintegy önfeledten ejt ilyen szavakat : «mért nem maradtam a' Hazámba»... ? (Előv.), szóval a szánalom útján szeretne Melinda szívéhez férni. De az «egyűgyű» asszony, a ki nem jártas az udvar erkölceiben, a ki a bűnös szerelem kivetett töreit nem ismerve, nem sejti az aljas czélzatot, őszinte részvéttel és köteles hódolattal fogadja a herczeg álnok hazugságait és széptevését. A herczeg, a ki eddigelé bizonyára könnyű győzelmekhez volt szokva, a tiszta, «egyűgyű» ártatlanságban sokkal erősebb védőbástyára akadt, semhogy szokott fegyverei meghódolásra bírhatták volna. De az akaratlan ellenállás csak még inkább szította szenvedélye lángját s az udvarba érve, nénjének elpanaszolta kudarcát. «Beteg vagyok érte» mondhatta ő is, mint Zách Klára tragédiájában Kázmér ; a krónikák is említik ezt a mozzanatot¹ s a költő magának Gertrudisnak is ajkára adja :

Magam készíték útát ;
mivel beteg Testvérem' megvidámítása
volt Késztetőm

(I. felv. 12. jel.)

Evvel Gertrudis kezébe kapta a fegyvert, melylyel Bánkot elejtheti. Bánk, kinek kései, de egyetlen és egész lényét betöltő szerelme Melindát félti az udvar levegőjétől, feleségét eddig nem hozta fel. Gertrudis jóságosnak látszó szemrehányást tesz ezért neki :

Nagy-Úr, — — ej — — Bánk-bán...
nem illik, Ország első Nagyja, hogy...

(II. felv. 3. jel.)

t. i. neje ne éljen az udvarban. Melinda maga is szemére veti a királynénak :

Köszönöm, Nagy-asszonyom,
hogy olly' kegyes valál, 's átláttad azt,
hogy a Bojóthi Melindának nem illik
Falun magányban lakni; mert Nagy-úrné

(I. felv. 11. jel.)

¹ Bonfinius id. h. : «Regina intellectu fratris ardore, præ temeraria quadam commiseratione, quæ fœmineo plurimum inest ingenio, ei nimium indulsit.» és Heltai fentebb idézett helye.

Most következik Bánk hivatalos küldetése: az országvizsgálás — s minden akadály el lévén távolítva, Gertrudis alkalmat ad a többszöri találkozásra s mármost Ottóra bizza, hogy befejezze hódítását. Ha sikerül, — s ebben Gertrudis részben a női gyöngeségről való léha felfogása, részben Ottó férfi voltában való hite következtében nem kételkedik — ha Melinda elbukik, akkor megvan a kis udvari botrány, Bánk családi becsületében megrontva otthagy mindent: udvart, hivatalt, nádorságot, s talán zúgolódva, de mindenesetre megtörve távozik az udvarból, a hol lehetetlenné van téve. Ennyire ösmerte Gertrudis Bánknak becsületére kényes lelkét s ezt mint határozott tényezőt számítása alapjául vette. Arra azonban álmában sem gondolt, hogy Melinda tisztasága és Ottó pulyasága eltépi a finoman szótt hálót; hogy Bánknak családi sérelme, egyéni becsületének megrontása — melyhez aztán a nemzeti sérelem is mint egyrangú tényező járult — a nádort tragikus elhatározásra bírja; hogy az egyoldalú támadásból rettenetes párviadal támad, melyben mind a ketten elesnek. A helyzetnek ilyenén válságos fordulatát Gertrudis rögtön fel is ösméri; mutatja a IV. felvonásban, az Izidóra-jelenetben a halálnak fölmerülő s egyre erősülő gondolata, mikor észreveszi, hogy a Bánknak ásott gödörbe Ottó esik bele s őt is magával rántja.

Csakis így magyarázható meg az a sok — a «testvéri szeretettel» egyáltalán össze nem egyeztethető — szenvedélyes kifakadás Ottó ellen, mikor látja, hogy miatta nem sikerül, miatta válik végzetessé szépen kieszelt terve. Mikor az I. felv. 12. jelenetében öcsce bevallja kudarcát, ezért nevezi «Bíborunk' bemocskolójá»-nak. Ezért van, hogy a IV. felv. 2. jelenetében egyre csak Ottó nevét ejti, mikor Izidórától megtudja Bánk váratlan hazaérkeztét, Melinda erőszakos megejtését. Érzi, hogy sodró örvény szélére került, hogy vágyai, tervei mind összeomlanak, és csupán Ottó miatt: «Ottó! — — Ottó! Meránia! — — Dicső Kinézéseim! — — Átok reád Fiú, ki örök mocsok közé keverted a' Hazádat!» S mikor ábrándozva merül el nagy álmaiba és hirtelen a rettentő valóságra ébred, így kiált fel: «Átkozott! mitől foszthatsz meg, Ottó, még tán engemet!» (IV. felv. 3. jel.). Ez egyetlen magyarázata annak, hogy mikor Bánk véres tette

után Ottó berohan s ordítva Gertrudis vonagló testére rogyik, a királyné elfordított arcát a földhöz nyomja e rettenetes váddal: «Ottó! Ottó! — Gyilkosom!» (IV. felv. 8. jel.) Valóban, Ottó adta Bánk kezébe a gyilkos tórt, Ottó miatt omlott össze a nagy tervek egész alkotmánya s temette romjai alá a hatalmas asszonyt.

De itt fölmerül Ottó büntetlenségének kérdése. Mért csak ő az, a ki megtorlás nélkül vétkezhetik minden ellen, a mi nagy, a mi fenséges, a mi szent? A felelet nem nehéz. Nemcsak a történelmi hagyományhoz való ragaszkodás bírta a költőt erre a megoldásra. Igaz, hogy a források mind azt vallják, hogy a királyné öcsese büntetés nélkül menekül meg, szökése közben még halmozva gazságainak nem csekély sokaságát. De ez nem köthette volna meg a költő kezét, szabadságában állott volna őt is elejtetni. A döntő körülmény azonban más. Ottó a maga nyomorult tehetetlenségében nem való arra, hogy a tragikum magasságára emelkedhessék; ő csupán gazember, a nagyság minden eleme nélkül; pedig nagyság nélkül nincs tragikus jellem, nincs tragikus vétség, nincs tragikus bukás. E tekintetben még Biberach is elérhetetlen magasságban áll fölötte. S a mi még lényegesebb, az, hogy nem is ő maga cselekszik, mert csak eszköz, öntudatlan és vak eszköze Gertrudisnak, és semmi sem volna költőietlenebb, semmi sem rontaná meg jobban a mű fenségét, mint ha az eszközt is ugyanaz a csapás sújtaná, mint a kezét, mely forgatta. Ottó bűnében is csak Gertrudis a vétkes, mert Ottó gazsága csak Gertrudis tragikus vétségének eszköze.¹ A tragikus bűnhődés összezúzza a vétkes kezét, az eszköz pedig földre hull.

Ilyenformán úgy látszik, hogy Katona drámája inkább Gertrudis tragédiája, mint Bánké. Valóban a királyné az erősebb, hatalmasabb alak; cselekvőbb, céljaiban tudatosabb. **«Az egész háborodásnak oka a' Magyarok jussaiba belemarkoló és Férje' pálczájához nyúló királyné»** mondja maga a költő.² Tragikuma sokkal inkább saját magából ered, mint Bánké.

¹ Péterfy Jenő: «A királyné a démon, Ottó csak eszköze.» (Jelen Írók Isk. Tára XXII. 154. l.)

² Katona id. ért. 17. l.

Gertrudis akaratának korlátlan törekvésével maga teremt helyzetet, melyből bonyodalom lesz; míg Bánkot akaratán kívül, a Gertrudis teremtette helyzetek állítják megoldhatatlan feladatok elé. Gertrudis maga szab utat az eseményeknek; Bánknak kiszabott úton kell járnia. Gertrudist saját akarata teszi tragikussá, Bánkot a helyzet bonyolult volta. Gertrudis inkább az erőszakos III. Richárd céltudatos, akadályt nem ismerő jellemével egyezik; Bánk jelleme a tépelődő Hamlet felé húz. Hosszú monológokban keresi a megoldás útjait, míg végre — s ez lényeges eltérése Hamlettől — a több irányból szított s pusztító lángban kitörő szenvedélye halomra dönti minden megfontolását.

Az író szíve azonban, érthető okokból, jobban Bánk felé hajlik; innen van, hogy bár a cselekvény tengelye a hatalmas királyné, Bánk jelleme gazdagabban, terepélyesebben bontakozik ki szemünk előtt. Ő benne több érdek szála egyesül; a nemzet panasza beszél az ő panaszából; a lelkében megtiprott ember jajszava visszhangot ébreszt a mi lelkünkben is. A tragédia hatásának aristotelesi fogalmazásából félelmünket Gertrudis vonja maga felé, míg szívünk részvéte teljesen Bánk mellé szegődik. De bármennyire Bánk pártjára áll a költő, a nádor bosszuló töre Gertrudist nem tüntetheti el a színről. Már Arany figyelmeztet arra, hogy szereplése, bár holtan is, az ötödik felvonás végéig tart.¹ Már csak azért sem fölösleges az utolsó fölvonás, nem lanyhul el a cselekvény, mint itt-ott hangoztatták. Én úgy látom, hogy Gertrudis tragikus bűnhődése valójában csak testi halála után válik teljessé. A IV. felvonás rohanó eseményei nem fejezhették be Gertrudis bűnhődését. Míg Bánk összetörve s szívének minden kincsétől, nagy lelkének minden támaszától megfosztva fetreng Melinda holtteste mellett, előtte pedig egy hosszú, kínos élet sívársága és örökös vádja áll szakadatlan vezeklésül, addig Gertrudis halhatatlan része is szertézúródik a ravatala mellett fölhangzó vádaktól, melyeket Endrének minden igyekezete, minden szeretete sem bír semmivé tenni, sőt maga is kénytelen igaz voltukba beletörődni («méltán esett el a királyné», az V. felv. végén). De legsúlyosabb bűnhődése

¹ Arany id. tan. IV. rész végén, 238. l.

abban van, hogy erőszakos halála megtorolatlan marad, s a bosszútól lihegő Izidóra, mintegy Gertrudis személyének életben maradt része, megsemmisülve borul a királyné tetemére e sikolylyal: «Gertrudis! a' Gyilkos Szabad!» (V. felv. 6. jel.). A kielégítetlen bosszú kísérteties réme lobban fel előttünk: Gertrudis lelkének örökös nyugtalanságban kell bolyongania, mert kiontott véreért nem ömlik ki engesztelésül a gyilkos vére.

Ilyennek látom Gertrudis tragédiáját. Hatalmi érdekből tartja szükségesnek Bánk eltávolítását, mivel ő az egyetlen, a ki gátja lehet törekvéseinek, a ki igazi ellenfele. Egyrangúaknak mondja őket a költő is, mikor Bánkról írja, hogy: «egy hatalmas, egy Királyi-Bánk nem mint Jobbágy öl, hanem mint Élet-halál' Ura, Hazájának és becsületének teszi meg, mint Vetélkedő Vetélkedőjén, a' maga erőszakos áldozatját.»¹ Ebben a harcban a királyné eszközéül szolgál Endre lágysága, Melinda ártatlansága, Ottó szenvedélye és Bánk becsületessége. Saját hatalmának és mindenek felett uralkodó felsőbbbségének elvakult tudatában semmibe veszi az erőszakoskodásai által megsértett nemzetnek elfojtott, de már-már kitörni készülő haragját; semmibe veszi — mert benne nincsenek meg — az egyéni lélek finom, de mélységükben nagyerejű érzéseit; a családi kötelék gyengéd, de szentségtelen kézzel nem illethető szálait. Minthogy óriás módra kimagaslik alacsony környezetéből, szemét távoli czélokra szegezi s a közelében, kis pályán mozgó tárgyakat nem látja meg; emberismerete is úgyszólván csak messzelátó, a közeli részletek elmosódnak tekintete előtt.

A tragédiában tehát három főindíték van: egyfelől Gertrudis nagyhatalmi érdeke, másfelől Bánk királyi alakja, kiben a családi és a nemzeti érdek egyesül. Össeütközésükben egyenlő erejűeknek bizonyulván, mindkettejüket a teljes megsemmisülés sújtja.

TOLNAI VILMOS.

¹ Katona id. ért. 17. l.

A DUALISMUS FEJLŐDÉSE.

Első közlemény.

I.

A magyar nemzet nevezetes esemény évfordulóját ülhette volna meg koronás királyával az 1917. év folyamán, ha a világháború közepett a sors el nem szólítja az élők sorából agg uralkodóját, kivel a kölcsönös megértésre törekvés hosszas vajudása után végre félszázad előtt állami életének új alapjait rakta le.

A kapcsolatnak, mely az uralkodóháznak a magyar államot az uralkodó többi országaival összekötő közösségén alapul, ekkor vonattak le a változott viszonyok által igényelt új közjogi következményei. Annak a kapcsolatnak, melyre — mint Szilágyi Dezső az uralkodóhoz intézett millenáris ünnepi, imponans beszédében kiemelte — szükségünk volt a letűnt századok folyama alatt «mint az erőnek és a biztosságnak forrására — a monarchia mindkét államára nézve». Hogy valóban «nagy és maradandó érdekek sikeres védelmének és érvényesítésének biztosítéka» mindkét államra nézve, épen a világháború mutatta meg, mely alatt e kapcsolat legnehezebb erőpróbáját állotta ki.

A mily soká vajudott a kiegyezés ügye, míg a döntő körök Magyarországnak alkotmányos önállóságához való ragaszkodásában a «birodalom» fennállása elleni támadást láttak, ép oly gyorsan haladt a megoldás felé, a mint a külpolitikai viszonyoknak ránk nézve kedvező fordulatával a fenti felfogás megváltozott és belátták, hogy éppen az az érdek követeli a kérdésnek a jogfolytonosság elismerése alapján való rendezését, melynek kedvéért az országot annyi kísérlettel az összbirodalomba beolvasztani akarták, nevezetesen a nagyhatalmi állás biztosítása.

Deák államférfíúi bölcseségén nem lehet eleget csodálkozni. A jog márványalapján állva vár hosszú éveken át, de a mint alkalmasnak látja az időpontot, mitsem mulaszt el, nehogy a nemzetet a vonakodás vádja illethesse. Az országgyűlés már 1866 márcz. 1-én megválasztja a hatvanhetes bizottságot, utóbbi május 3-án a tizenötös albizottságot. Ez június 25-én már be is terjeszti jelentését, de a hatvanhetes bizottság csak 1867 január 28-án kezdi meg tanácskozásait, miután a háború befejeztével az országgyűlést ismét összehívó, 1866 november 17-iki királyi kézirat elismerőleg szól az albizottság munkálatáról s a tárgyalások gyors és kedvező eredménye érdekében kijelöli a kiváló figyelemre érdemes, főbb szempontokat a közös ügyek tüzetes meghatározása körül. A bizottság, hat ülésben foglalkozva az albizottság munkálatával, igen rövid idő alatt, már február 4-én befejezi tanácskozásait.

Miután az albizottság kisebbsége által beadott különvéleményt Tisza Kálmán már az első ülésen visszavonta, «nem szándékozván ez által a kölcsönös capacitatiónak útját állni», ez nem is került tárgyalás alá.¹ Az albizottság javaslata, mely a bécsi közös értekezletek megállapodásainak eredményeként már előzőleg módosult, a bizottságban több rendbeli, bár nem alapelvei, lényegbe vágó módosítást szenvedett s kiegészítést nyert.²

¹ Ez a különvélemény csak egyetértő, de nem közös intézést vett észbe a külügyre, a hadügynek némely részeire s az ezen két tárgyra szükséges költségek tekintetében. Ennek folytán közös szerveket nem fogad el. A mai delegatiók helyét a két országgyűlés, illetve ezek meg nem egyezése esetén az általuk választott javaslatkészítő-küldöttségek érintkezése foglalta volna el. A külügyeket magyar részről az uralkodó oldala mellé rendelt magyar minster intézte volna, a hadügyeket illetőleg az uralkodó, mint legfőbb hadparancsnok, egy főhadparancsnokság útján az országok erre megbízott ministereinek ellenjegyzése mellett intézkedett volna. A quota-javaslatot mindegyik ministerium külön terjesztette volna az illető országgyűlés elé.

² A bizottsági javaslat 31. szakaszába Szentkirályi indítványára veszik fel, hogy a delegatio tagjainak száma egy-egy részről hatvanat meg nem haladhat. Ugyancsak az ő indítványára nyer a 37. szakasz kibővítést a közös ülések rendjére és az ezekben való szavazásra vonatkozólag. Deák indítványára vétetik fel a 41. szakaszba a közös ministerek felvilágosítás adási kötelességének szabatosabb körülírása. Lónyay indítványának elfogadásával kerül a javaslat 43. szakaszába a havonként befolyt államjövedelmekből a közös költségek fedezésére szolgáló résznek azon arányban átszolgáltatása,

Az 1867 : XII. t.-cz. már létrejöttében is különbözik más törvényeinktől. A két ház előbb országos határozattá emeli a hatvanhetes bizottság véleményét a közös viszonyok tárgyában. A képviselőház márczius 30-án, a főrendiház április 3-án fogadja el. A balközép némi módosításokkal fenntartotta a hatvanhetes bizottságban visszavont javaslatát. Fenntartotta ebben, hogy Ausztriával nem szerződünk, a védelmi kötelezettséget csak az uralkodóval szemben ismerte el, közös ügyeket Magyarország és Ausztria közt nem fogadott el, közös szerveket sem. Delegatio és közös kormány nem kell, hanem az országgyűlés a fejedelemmel intézte volna el az ügyeket. Míg korábban a külügynek, valamint részben a hadügynek közösségét elismerte, az új különvélemény a közösséget Ausztriával mindkettőre nézve tagadta és ezeket a királyi jogok körébe utalta. A képviselőház mellőzi a különvéleményt és miután a főrendiház hozzájárulásával létrejő az országos határozat, azután fog hozzá Deák, hogy a hatvanhetes bizottság elfogadott véleményét munkatársaival törvényjavaslat alakjába öntse. E közben a munkálat csak kevés, nem érdemleges változáson megy át s rövidesen végez azzal a két ház is, változtatás nélkül. Négy nappal a koronázás után, június 12-én szentesíti az uralkodó hat más törvényezikkel együtt «a magyar korona országai és Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok közt fennforgó közös érdekű viszonyokról s ezek elintézésének módjáról» szóló tizenkettedik törvényezikket.

Az 1867 : XII. t.-cz. annyi félreértés és közjogi bonyodalom után valóban kiegyezés volt a nemzet és uralkodója között. A magyar felfogás azonban, a rendi állam hagyományaihoz képest, melynek nem egy nyoma van magában e törvényezikk-

a mily arányban áll a közös költségek összege az országos költségek összegéhez. Mindezeknél fontosabb azonban a 8. szakasznak Gorove javaslatára történt kiegészítése a diplomatai és kereskedelmi képviseltetés és a nemzetközi szerződések tekintetében. Az ebből önállóságunkra vonható hátrányos következtetéseket a bizottság nem vette észre, sőt az országgyűlés sem. Végül Lónyaynak javaslatára vétetnek fel a vám- és kereskedelmi szövetségre, közvetett adókra, vámbevételekre, vasutakra, pénzrendszerre és pénzlábra, az államadóssági járulékra vonatkozó, tulajdonképen Deák által összegezett szakaszok (L. Deák F. beszédei. IV. 209. l.).

ben, azt általában is mint királyával létrejött megállapodást tekintette s tekinthette a törvény szavai szerint,¹ holott nyilvánvaló, hogy a közös ügyek kezelésének módjára vonatkozó rendelkezései tulajdonképen ajánlatot foglaltak magukban az alkotmányosságot nyerendő Ausztriával szemben, melyet ennek el kellett fogadni.

Ez pedig még mindig nem ment minden nehézség nélkül. A centralisták és foederalisták egyaránt felzúdultak Beust ellen, hogy a magyar kiegyezés ügyének sikeres dűlőre juttatásában közreműködött s hogy a dualismus létrejöttével a nélkül, hogy erre nézve az osztrák tartományok előzetesen meghallgattattak volna, kényszerhelyzet állt elő számukra, melyhez utóvégre is hozzá kell járulniok. A kiegyezés ügye annál inkább zavarólag hatott rájuk, mert Andrássy a német balpártokat igyekezett megnyerni. A dualismus már azért a foederalisták ellenzését keltette föl s a csehek abban a legkeserűbb elódást látták terveik megvalósulása tekintetében. Négy év múlva döntő csapást készültek reá mérni a cseh állammal.

Beust magatartása kétségkívül sokat lendített a dolgok kedvező fejlődésén. Nem csekély buzgalommal pártolta a kiegyezést; nem magáért az ügyért, nem mintha alkotmányosságunk helyreállítása különösen szívén fektűt volna, hanem egyszerűen azért, mert belátta, hogy a kérdésnek meglegedésünkre való megoldása egyenesen a nagyhatalmi állás biztosítása. A külpolitikai tekintélyt kellett helyreállítani a német

¹ 18. §: «Ezek azon tárgyak, melyeknek a fentírt módon közössége a *pragmatica sanction*ból folyónak tekintetik. Ha ezekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás» stb. — A «mindkét fél» alatt, mint ez a tárgyalásokból megállapítható és mint Csengerynek az első quota-küldöttség alkalmával beterjesztett jelentése is kiemeli, nem a magyar állam és az uralkodó többi országai és tartományai, hanem a magyar király és a magyar országgyűlés értettek. — Egyébiránt a törvényczikk egész szövege mint az országgyűlésnek a királyhoz intézett javaslata tűnik fel (bevezetés második bekezdés); az egész törvényczikkben az országgyűlés beszél; az ország fogad el vagy tart fenn magának valamit és így hangja egészen olyan, mint a rendi törvényhozási alkotásoké. Az osztrák trónbeszéd is a Magyarországgal létrejött megegyezésre utalt.

szövetségből való kiszorulás, a szerencsétlen hadjáratok után. A monarchia kifelé való erősségéről szó se lehetett, míg a belső béke és politikai elégedettség helyre nem áll s ennek alapján a rettenetes anyagi kimerültség orvoslása foganatba nem vétetik. Ezért állt Beust a kiegyezés ügyének szolgálatába.

A tartománygyűlések hiába tiltakoztak egymás után az ellen, hogy a kormány a Magyarországgal való kiegyezést befejezett tényként közölte, azt az osztrák parlament feje fölött létesítette. A kormány 1867 június 17-én beterjesztette azt a négy törvényjavaslatot, melyek az alkotmány reformját, a közös ügyek és kezelési módjuknak megállapítását czélozzák. A dualismus minden egyébre talál az osztrák parlamentben, csak szíves fogadtatásra nem. Most itt újul fel az aggodalom, hogy veszélyeztetni fogja a monarchia nagy hatalmi állását; a mit létrehoz, nem más, mint «monarchia felmondásra» s a közös ügyek költségei viselésének aránya felett meg-megújuló vita a két fél versengését csak növelni, az egymásra utalt és mégis egymás ellen küzdeni kénytelen kormányok működését bénítani fogja. A legkülönbözőbb irányú felszólalások hangzanak el, a personal-uniótól az összállamig. November 10-től december 14-ig foglalkozik a képviselőház a javaslatokkal, melyeket az urakháza december 20-án fogad el s már a következő napon szentesítést nyer az, mint «az osztrák monarchia összes országainak közös ügyeire s azok kezelésének módjára vonatkozó törvény». De már előbb, az 1867: XII. t.-cz. szentesítése után nemsokára, július 24-én megtörténik az első közös minisztérium kinevezése. Csakhamar a közös ügyekre és azok kezelésének módjára vonatkozó osztrák alaptörvény létrejötte után, 1868 január 29-én összeül az első delegatio. A közös ügyek kezelésére hivatott új szervek megkezdték működésüket.

A magyar kiegyezés létrejötte után, mint látjuk, Ausztriában is rövid idő alatt sikerült a változott viszonyoknak megfelelő törvényhozási intézkedéseket létesíteni. De nálunk is, Ausztriában is megmaradtak a kiegyezést ellenző törekvések. Ezek azonban nálunk és oda át homlokegyenest ellenkeztek egymással. A kik nálunk nem voltak megelégedve a rendezéssel,

nagyon szorosnak, ausztriai ellenesei viszont nagyon lazának találták a kapcsolatot.¹

Az ausztriai jelenségeket részletesebben vizsgálva, tisztában lehetünk azzal, minő politikai hangulat közepett, mily indokok alapján és mily feltevések mellett történt ott a rendezés elfogadása.

Már az osztrák urakházának a trónbeszédre adott válaszfelirata kifejezést adott annak a súlyos aggodalomnak, mely az osztrák köröket a birodalom államjogi kettéválasztása felett eltöltötte, mely kettéválasztás épen az után következett be, hogy Ausztria egy fontos tartományát elvesztette és a német szövetségből ki kellett válnia. A javaslat tárgyalása alkalmával pedig mindkét házban oly nyilatkozatok tétettek, melyek az elfogadást egyszerűen a kényszerhelyzettel indokolták s annak a reménynek adtak kifejezést, hogy a létrejött rendezést sikerül még megjavítani.

A quota-javaslat előterjesztése alkalmával az urakházában Hock báró, a javaslat előadója, őszinte beismeréssel magyarázta meg a kiegyezés elfogadásának szükségességét. «A kormány 1865-ben már nem látta az egységes osztrák államot tovább fenntarthatónak. Mindinkább arra kényszerült, hogy tekintettel a magyar korona országainak régtől fogva elismert állására, a birodalom kettéválasztását léptesse életbe és a viszonyok rendezése céljából összeköttetésbe lépjen Magyarország ama férfiúival, a kik ugyan ragaszkodtak az ország ősi alkotmányának ahhoz a formájához, melyet legutóbb az 1848. évi törvények által nyert, de elismertek a birodalom mindkét felével közös és közösen intézendő ügyeket. A tárgyalások folyamán bekövetkeztek az 1866. év szerencsétlen eseményei. A mi korábban szabad elhatározás vagy a választott politikai rendszer következménye volt, most politikai szükségességgé vált. A Magyarországgal való kiegyezésnek létre kellett jönni, hacsak azt nem akartuk, hogy Ausztriának megtámadott állása és tekintélye

¹ Belcredi az albizottsági munkálat fölött tartott közös értekezletek elején concedálta, hogy Bécsben a németeknek «tetszik a munkálat, de azért nem pártolják, mert előre látják, hogy belőle teméntelen confusio fog származni, melyek ismét szigorú centralisatióra fognak vezetni». Deák Ferencz beszédei. IV. 24. l.

végleg megtöressék ; ezért a császári kormány elfogadta a meg-
egyezésnek azokat az alapjait, melyekhez Magyarország szó-
vívői ragaszkodtak. Abban a véleményben volt, hogy a mi
abban hibás vagy tökéletlen, azt a birodalom két felének békés
kölcsonhatása fogja majd megjavítani».¹

Különösen a delegatiók intézménye keltett erős vissza-
tetszést. — Azt hiszem, — mondja Plener a képviselőházban —
már a legközelebbi idők tapasztalatai meg fogják mutatni ennek
a teljesen egészségtelen és mesterkélt megoldási módnak tart-
hatatlanságát. A personal-uniónak mindkét törvényhozás jogai-
nak teljes különválasztása mellett való megvalósítása oly módon,
hogy azok csak esetről-esetre léptek volna küldöttségeik által
tárgyalásra, de a véghatározatot maguknak tartották volna
fenn, sokkal ajánlatosabb lett volna. Skene szerint különösebb
képet nem is lehet elképzelni, mint a minők a delegatiók lesznek.
Ezt a tervet igazán csak egy irányban kellene még tökéletesíteni :
ki kellene mondani, hogy a gyülekezet setétben tárgyal, így leg-
alább nyugodtan és kedélyesen menne a dolog, mert egy olyan
gyülekezet, mely hallgatva tárgyal és szavaz, nem más szavazó-
gépnél. Az urakházában nem egy panaszos hang hallatszik, hogy
Ausztia egysége, melyben annyian látták a monarchia hatal-
mának, tekintélyének és nagyságának biztosítékát, áldozatul
esik a dualismusnak. Thun Leo gr. a kiegyezési küldöttség ki-
küldése ellen nyilatkozik, miután az ellenkezik az októberi diplo-
mával és a februári alkotmánynyal és különösen óva int a
paritástól, melynél fogva Magyarország a delegatióban egyenlő
számú képviselőkkel rendelkezik. Schmerling pedig egyenesen ki-
mondja : abban a reményben fogadjuk el a delegatiókat, hogy
ebből az intézményből valamikor oly birodalmi képviselet fog
kifejlődni, mely a birodalom minden részét magában foglalja, mely
birodalmi gyűlésben minden néptörzs egyértelmű működésre fog
egymásnak kezet nyújtani. — Még azok is bizonyos kétségekkel
néztek a jövőbe, kik az új rendezésnek hívei voltak. — «A dualis-
musnak — mondotta gróf Auersperg Antal az első delegatio
megnyitó ülésén — lehetnek aggodalmat keltő, de többé nem
mellőzhető oldalai. Ha azonban őszintén követjük az elénk

¹ Kolmer : *Parlament und Verfassung in Österreich*. I. 308. 1.

szabott irányt, el fogjuk mellőzhetni az ezen formával összekötött aggodalmakat». ¹

Kétségtelen, hogy a kiegyezésnek változatlan elfogadását Ausztriában csak a külpolitikai eseményeknek, az ezek által kiváltott aggodalmaknak s a kényszerűségnek, melynél fogva a Magyarországgal már létrejött megállapodással számolniok kellett, lehetett tulajdonítani. Az elfogadás a német pártoknak köszönhető, a kik különben uralmuk elvesztésétől tartottak. A foederalisták azonban továbbra is a dualismus ellenzői maradtak. Ebben főleg a csehek tűntek ki, kik az új rendezésben a német elem ausztriai uralmának biztosítását látták. Az új alkotmány 19. szakaszára támaszkodva csakhamar megindulnak a kiegyenlíthetlenségnek látszó nemzetiségi törekvések. Ez a szakasz ugyanis, mely az új alkotmány legkényesebb, legtöbb belső küzdelemre okot adó határozmányának bizonyult, kimondja, hogy az állam minden néptörzse egyenjogú és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megőrzésére és ápolására. A cseheknek a képviselőházból, majd a tartománygyűlésből való távolmaradásával, az utóbbihoz küldött declaratiójával, melyben egyebek közt a delegatiót is mint hazájukra romlást hozó octroyálást tekintették, a németekkel szemben érzett ellenszenvöknek nyílt utczai zavargásokban is nyilvánult, elkeseredett kitöréseivel aztán megindulnak azok a súlyos belső egyenetlenségek, melyek időnkint a közös ügyek kezelésén az új rendezésben megállapított módozatát is a kivihetlenség veszélyével fenyegették.

De a kiegyezésnek nálunk is megmaradt a maga ellenzéke. Az alkotmány visszaállítása után a pártok főleg azon az alapon alakultak meg, hogy melyik minő álláspontot foglal el a kiegyezés kérdésében. Az ezt létesítő Deák-párt s a conservatívek egyikek voltak annak védelmezésében, a balközép és szélsőbal ellenben támadták. A balközépnek a 67-es bizottságban elfoglalt álláspontját változatlanul fenntartotta Tisza Kálmán az 1868. évi nagyváradi értekezleten. Kiindulási pontjuk, hogy «Magyarország semmi más nemzetnek vagy országnak alá nem vetett szabad és független ország». Ennek következtében a pártnak

¹ Kolmer : i. m. 310. és köv. l.

minden alkotmányos eszközzel oda kell hatnia, hogy mindazon törvények, melyek az ország függetlenségével ellentétben állanak, megszüntetessenek. Meg kell tehát szüntetni a delegatiót és a közös ministeriumot. Azok a törvényes intézkedések pedig, melyek az ország függetlenségére szükségesek, létesítendők. Nevezetesen: a magyar hadsereg, pénz- és kereskedelmi ügyeink függetlensége s hazánk törvényes függetlenségének diplomatiái elismertetése.

Hét év múlva azonban, a Deák-párt és a balközép közti coalitio vagy fusio kérdésére nézve oly fontossá vált, 1875 febr. 3-iki képviselőházi beszédében már egyenesen azt mondja, hogy «az 1867. évi XII. t.-cz. módosítása ma és nem tudni meddig előtérbe nem léphet, égető kérdést nem képezhet».¹ Programjának legsarkalatosabb tételeit nem követelte többé, illetve azok érvényesítését felfüggesztette.² A gazdasági kérdésekben is engedett, a mennyiben, bár a nemzetnek az önálló vámterülethez való jogát hangsúlyozta, elfogadta a közös vámterületet. A bankkérdésben is jobbnak tartotta az önálló magyar banknál a közös banknak paritásos berendezését. Alig két hét múlva létrejő a két párt közt a megegyezés s a fusióból megszületik a szabadelvű párt, mely aztán a kiegyezésnek nemcsak legrendíthetlenebb védelmezőjévé vált, hanem Tisza vezérsege alatt, közjogi kérdések iránt tanusított kevés fogékonyságánál fogva (mely körülmény aztán bukásának is okozója lett) még szükséges következményei megvonásában is aggodalmaskodott. A kiegyezés ellenzékeként ezután az 1874. évi programjában negyvennyolcas és függetlenségi párttá átváltozott szélsőbal

¹ Korábban a Deák-párt és a balközép egyesülésének kérdésénél mindig fenntartotta azt a szándékát, hogy alkalmas időben előterjesztést fog tenni az uralkodónak a közjogi alap módosítása iránt. (Móricz Pál: *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei*. II. 47. l.)

² 1873. jul. 15-iki kissingeni levelében így nyilatkozik: «A fusiót nem tartottam lehetőnek, nem tartom ma se. Egy coalitiónak — eljöhet az ideje, akkor is két alapfeltétele van. Először érvényre juttatni általa elveinek egy részét, másodsor fenntartani — a jogot a többi keresztülvitelére, vagyis nem mondani le azokról, de ha elhalasztatik is az arra vonatkozó javaslat tárgyalása, fenntartani, hogy azok elfogadására fenn és lenn a kedélyeket és a meggyőződést előkészíteni lehet». (Móricz P. f. i. m. II. 25. l.)

szerepelt, mely párt minden közös ügy mellőzésével törekedett az «önálló és független Magyarország» megvalósítására.

A kiegyezési politika fenntartását fényesen igazolta az ország közvéleménye a fusióra következett általános választások alkalmával (1875 júl. 1—15.). A szabadelvű párt 330 tagjával óriási többségre jutott. Vele szemben mindössze 37 negyvennyolczas és függetlenségi és 19 jobboldali ellenzéki (Semmyey-párt) állt. Ezen felül 25 mandatum a nemzetiségiéknak jutott. A korábbi Deák-párt mindenesetre alaposan leolvadt. Míg közvetlenül a fusio előtt 210 tagja volt s a balközépnek csak 70, most a szabadelvű párthoz tartozó képviselőknek több mint fele a korábbi balközép híveiből került ki. A kiegyezési mű nagy alkotója még megérte politikájának fényes igazolását a nemzet részéről. Nyugodtan zárhatta le szemeit örökre, azzal a bizakodással, hogy alkotását a nemzet és jövőendő vezérei híven fenntartják s megvédik.

Félszázad nem nagy idő egy nemzet élete folyásában. De arra, hogy alkotmányi berendezéseknek, intézményeknek a nemzeti életre alkalmassága vagy tarthatatlansága kitűnjék, mindenesetre elegendő. Ha valamely alkotmányi berendezés, intézmény nem alkalmas a szabad nemzeti életnek, fejlődésnek biztosítására, ha egyáltalán nem alkalmas azoknak a politikai célok elérésére, melyek kedvéért alkottatott, használhatatlansága ennyi idő alatt sokszorosán nyilvánvalóvá lehet. Egészében bevált volta mellett is kitűnhetnek egyes hiányai, fogyatkozásai. De a politikai berendezés akár alapjában, akár egyes részleteiben oly változásokat, átalakulást szenvedhet, melyekre alkotása idején nem számítottak.

A dualismus ötvenéves multjára visszatekintve, nem annak kimutatására vállalkozunk, hogy az 1867. évi alkotmány-módosításnak, az általa létrehozott új, dualistikus rendezésnek minő eredményei mutatkozhattak e félszázad alatt abból a szempontból, hogy egyfelől sikerült-e Ausztria-Magyarországnak e rendezés alapján az európai állam-rendszerben általuk elfoglalandó helyet kellően betölteni, másfelől sikeres volt-e ez a rendezés a két szövetkezett állam független belső fejlődése szempontjából. Az ezen kérdésekre való újabbi válaszadás megkísérlését annál inkább mellőzhetjük, mert ezzel hivatottabb

résről kimerítőleg foglalkoztak.¹ A huszonegy év előtti igazság nem változott. A kiegyezési mű bevált voltát feltüntető megállapítást csak újabb bizonyítékokkal lehetne támogatni. Hogy Magyarország souverainitását az 1867-iki rendezés miben sem adta fel, a szaktudomány és publicistika eléggé kimutatta. De már Deák a hatvanhetes bizottság tanácskozásai folyamán és képviselőházi nagy beszédében meggyőző erővel fejtette ki, hogy a közös ügyek nem 1867-ben keletkeztek, megvoltak azok előbb is és csak kezelésüknek új módját kellett a változott viszonyok következtében újból megállapítani. Ez az új megállapítás azonban az országnak semminemű jogát fel nem adta és a közöseknek elismert ügyek körén belül Magyarország oly befolyásra tesz szert, minővel tényleg korábban nem rendelkezett.

Az 1867-iki alkotmánymódosítás azonban éppen azért, mert a szövetszert államok souverainitását fenn akarta tartani, nem olvasztotta őket semmi tekintetben egy összállamba, de e mellett a kitűzött közös célokra való sikeres összenűködésüket akarván hatékonyabban biztosítani, kétségkívűl nem valami egyszerű rendezést létesített, hanem olyan szervezeteket teremtett, melyek megfelelő működésének megvannak a maga feltételei, hiszen már az egész rendezésnek alapfeltétele az ország alkotmányának fenntartása, valamint az alkotmányosságnak az uralkodó többi országai és tartományaiiban is életbelépése volt. Az új rendezés, mindent összevéve, csak bizonyos feltételek mellett léphetett életbe és csak ezek mellett állhat fenn. Másfelől annak vezérgondolata: a teljes paritás, mindkét államnak teljes egyenjogúsága a dualismuson belül, az 1867: XII. t.-cz.-ben ugyan alapelveként ki van mondva, ennek összes következményei azonban a törvényben le nem vonattak. Hogyan fejlődött e tekintetben a dualistikus viszony félszázad alatt, hogyan teljesedtek a törvény alkotóinak várakozásai a rendezés egyes részei tekintetében, mi következett be, a mire számítottak s mi nem következett be, a mitől ellenzői tartottak, hogyan tisztázódott a dualistikus viszony a közfelfogásban, e kérdésekre kívánunk az alábbiakban válaszolni.

¹ Gr. Andrássy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről.

II.

A közös ügyek intézéséről szóló törvény két alapeszméből indul ki, egyfelől a *pragmatica sancti*óból, az ebből folyó közös és együttes védelemből, másfelől az ország alkotmányos közjogi és belkormányzati sértetlen fenntartásából. Csak oly ügyeket ismer el közösöknek, melyek a közös és együttes védelemnek eszközei s ezek intézésére egyenlő befolyást biztosít mindkét államnak. Mellőzhetlen feltételként mondja ki a közös ügyek kezelésére nézve a teljes paritást. Mindkét állam megegyezésével történt az államhatalmi functiók bizonyos körének más módon való gyakorlása a közöseknek elismert ügyekre, mint a hogyan gyakoroltatik az egyéb tárgyakra nézve. A *souverainitás*ok korlátoztattak részben, de lemondás egyik részen se történt, se valami új összhatalom kialakulása.

Deák szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy közös ügyekké csak olyanok tétessenek, melyeknek közösségét a *pragmatica sancti*óból következtetett közös és együttes védelmi kötelezettség megkívánja. Ezért ellenzi végül a bécsi kormány javaslatát, melyet ez a tizenötös bizottság munkálatával szemben készített. E javaslat szerint közös lett volna még a közös vasutak, a védrendszer változtatása vagy átalakítása és a hadsereg kiegészítése, továbbá a tengerészeti, posta- és távírdakezelés fő elveinek megállapítása, a pénzrendszer és pénzláb. Jól látta, hogy ezek közösségét a közös és együttes védelem nem kívánja s a tervezett kiterjesztés az ország részéről fontos jogokról való lemondást foglalt volna magában.

Igaz, hogy kezdetben két kérdésben nem vonta meg szigorúan a határvonalat, hogy csupán a *pragmatica sancti*óból folyó közös és együttes védelem eszközeiként jelentkező ügyek tétessenek közösökké. Ez az eltávolodás az elfogadott alapelvtől azonban nem mentát a törvénybe. A *Debatte*-nak a hűvétől ezikk után rövid időre megjelent cikkei ugyanis, melyeket ugyan nem maga Deák írt, de kétségtől az ő sugalmazásából irattak, közös ügygyé akarták tenni «a közös uralkodó háztartását» s a közvetett adórendszer bizonyos általá-

nos elveinek megállapítását is, holott a fent érintett alapelvből egyik sem következik.¹

Átment azonban a fent kiemelt alapelvvvel ellentétben a hatvanhetes bizottság munkálatából a törvénybe a kereskedelmi képviseltetésre és a nemzetközi szerződésekre vonatkozó rendelkezés (8. §.). Ezt Goroye javasolta mint kiegészítést és Hollán módosításával fogadták el. Se Deák, a ki ehhez a kérdéshez hozzá se szólt, sem a felszólalók nem vették észre egyfelől az ellentétet, mely ezen rendelkezés és az önálló vámterület jogi lehetősége közt fennforog, másfelől, hogy az mennyire hátrányos az önálló magyar külügyek elismerésére. Talán ez az egyetlen eset, a hol a közjogi vonatkozás egy ága Deák éberségét némi részben kikerülte.

BALOGH ARTÚR.

¹ Az udvartartásra nézve még az albizottság 1866 május 5-iki ülésében is így nyilatkozik: «Közös tárgy az udvartartás, ha külön udvartartást akarunk, akkor nem közös.» Deák F. beszédei. III. 509. l.

SZONTAGH GUSZTÁV KRITIKAI MUNKÁSSÁGA.

Mindszent hetében, mikor lelkünk el van telve a kegyelet mélabús érzésével, a tisztelt Társaság engedelmével e felolvasó asztal mellett is a kegyelet szavát hallatom s a megemlékezés virágaival díszítem Társaságunk egy rég elhunyt tagjának nevét.¹ Sírja fölött a kerepesi temetőben még messze kiemelkedik egy szép fehér márvány obeliszk, de munkásságának azt a felét, melylyel a Kisfaludy-Társaság tagságát kiérdemelte, a műbíróit, már egészen-elborította a feledés avarja. Az utókor ezúttal igazságtalan volt: Szontagh Gusztáv sem egyéniségével, sem kritikai munkásságával nem szolgált reá erre a kegyetlen sorsra.

Emberi és írói pályafutása egyaránt mozgalmas és sajátos. Magyar nemes szülők gyermeke, anyja meg épen gyökeres magyar nemzetség sarja, magyarul mégis csak később tanul meg s még első könyveit is németül írja. Húsz éves korában katonának megy, végig küzdi mint zászlós a napoleoni háborúk utolsó éveit, s noha négy véres ütközetben vesz részt, utána még majd másfél évtizedig meghagyják hadnagyi rangban. Mikor aztán nagy nehezen főhadnagyi, majd kapitányi rangot nyer, otthagyja a hadsereget s magyar íróvá lesz, de nemesak nyelvben, hanem érzésben is. Hogy a súlyos aczélkard forгатása nem durvítja el a kezet s nem teszi alkalmatlanná a lant gyöngéd húrjainak illetésére, azt Balassi Bálinttól Bárd Miklósig katona-költőink hosszú sora bizonyítja. De Szontagh, noha írt vígjátékokat is, mint író első sorban tudós volt — s ez már ritka jelenség irodalmunk életében. S milyen tudományokat művelt! Szinte már rikító tarkaságban követik egymást kritikai,

¹ Felolvasta szerző a Kisfaludy-Társaságban 1917. nov. 7-iki ülésén.

philosophiai és a gyakorlati gazdaság körébe vágó munkái, regény- és drámapíratok, egy új, magyar szellemű philosophiai mozgalomnak, a különböző bölcseleti irányokat összeegyeztető, úgynevezett egyezményes philosophiának rendszere, s részletes, megbízható utasítások az okszerű dinnye- és dohánytermelésre. Ezt a sokfelé ágazó tudományos munkásságot csak egy szál tartja össze: az a komolyság, melylyel Szontagh minden munkáját végezte. Akár a philosophia legnehezebb problémáit fejtegeti, akár a gazdákat tanítja földjük megmunkálására, egész erejét, minden tudását beleviszi az írásba: mindenütt iparkodik a legjobbat adni.

A kritikában is, sőt itt a legnagyobb sikerrel. Az irodalmi bírálat, a bölcselet, a gazdaságtudomány az emberi szellemnek annyira eltérő nyilvánulásai, hogy közös mérték alá nem foghatók, de azt hiszem, nem csalódom, ha Szontagh működésének legjelentékenyebb felét kritikai munkásságában keresem. Gazdasági tanácsait meghaladta az újabb kor gyakorlata, bölcseleti iránya téves irányban haladt és elavult, kritikáinak ma is van értéke és jelentősége.

Kritikusi pályája önmagában tekintve is különös. Fiatalabb korában írt ugyan két kritikai kísérletet, de aztán vagy egy évtizedig pihentette tollát; mikor azonban Bajza, Vörösmarty és Toldy társaságában, 1837 elején megindította a *Figyelmezőt*, irodalmunknak mind máig legbecesebb kritikai folyóiratát, Szontagh neve egyszerre felbukkant a folyóirat hasábjain s maga az író a lapnak jóformán megszűntéig legmunkásabb dolgozótársa maradt. Működése nagy méltánylásra talált mind az írók, mind a közönség körében, mégis, mikor a *Figyelmező* 1840-ben megszűnt, ő is, s most már végleg, búcsút vett a kritikai pályától. Hiába kínálkozott a 40-es évek szépirodalmi és kritikai folyóirataiban újra tér munkásságára, Szontagh nem élt az alkalommal. Ő a *Figyelmező* kritikusa volt, még pedig határozottan a legkiválóbb kritikusa.

Termékenységre ugyan nem mérkőzhetik Toldyval, de tudatosabb kritikus s működése tervszerűbb. Már a megbírálandó művek kiválogatásában határozott szempontokat érvényesít: egyrészt nem szórja szét érdeklődését az irodalom sokfelé elágazó jelenségei között, hanem csak két műfaj termékeire

korlátozza, a regényre és drámára, másrészt csak jelentékeny költői alkotásokat bírál, kora irodalmának legkiválóbb termékeit, vagy tehetséges íróknak fogyatkozásaik ellenére figyelemreméltó műveit. Értéktelen kísérletekkel, fércművekkel, teljesen elhibázott költői munkákkal nem vesződik, s így már az a körülmény, hogy valamely munkáról bírálatot írt — neve vagy *Tornay* név alatt — kitüntetésszámba ment s az értéknek nyilvánvaló bizonyossága volt. Különösen regénybírálataira áll ez. A drámai termésen más kritikusokkal is kellett osztoznia, a regény azonban egészen az ő kezére volt bízva¹; feladatát mintaszerűen oldotta meg: a *Figyelmezőtől* felölelt öt év (1836—1840) regénytermését teljesen belevonta bíráló szemléje körébe s a *Csehek Magyarországon* című regény kivételével, minden megjelent értékes regényről hallatta véleményét. Az *elbujdosott*-ról (Petrichevich Horváth Lázár), a *Szirmay Ilonáról* (Gaal József), az *Abafiról*, *Zólyomiról* és a *Könnyelműekről* (Jósika), a *Tárcai Bendéről* (Vajda Péter),² a *Carthausiról* (Eötvös). Drámát kevesebbet bírált, az *Atyátlant* (Tóth Lőrincz), a *Peleskei nótáriust* (Gaal) s Szigligeti három történeti drámáját, a *Pókaiakat*, *Vazult*, *Abát*.³

Ezek a bírálatok nemesak a *Figyelmező* műkritikái közül emelkednek ki, hanem számot tesznek a magyar kritika életében is, s általuk Szontagh legjelesebb kritikusaink sorába lép.⁴ Nem olyan ragyogók, mint a későbbi korok műbíróinak, Erdélyinek, Salamonnak, Gyulainak írásai. Épen azok a vonások hiányoznak belőlük, a melyek az utóbbiakat rendkívüliekké teszik: az egyéni, jellemző styl, a metsző kritikai él, a dolgok legrejtet-

¹ Csak *Az utolsó Báthoriról* írt Toldy.

² Sorban a *Figyelmező* köv. helyein: 1837. I: 109—114, 123—125, 127—129, 143—145, 159—164. l.; 1837. II: 5—13. h., 1839: 113—119. h. — A *Tárcai Bende* bírálatát *Karácson Tivador* névvel jelent meg; hogy e bírálat szerzője Szontagh, azt okiratilag nem tudom igazolni, de nemesak a bírálat szelleme, előadása egyezik teljesen Szontagh többi regénybírálatával, hanem Gaalról és Jósikáról itt mondott véleménye is az előbbi bírálatokban formulázott ítéletével. Az álnév maga is Szontaghra utal. *Karácson Tivador* (így!) a *Szirmay Ilona* egyik alakja, s Gaalnak ezt a regényét Szontagh egy pár hónappal azelőtt ismertette, így a feltűnő név élénken emlékezetében lehetett.

³ Sorban u. ott: 1839: 321—326, 442—445, 549—557. h.

⁴ *Figyelmező*, 1837. I. 163. l.

tebb mélyébe ható pillantás, a meggyőződésnek hévvé, sőt szenvedélylyé fokozódó ereje, a szellem fénye s az ötletek csillogása, végül az a csodálatos harmonia, melybe későbbi nagy kritikusainknál a felfogás s hang subjectivitása az ítélet objectivitásával olvad. Genialitást nem szabad Szontagh bírálataiban keresnünk, de igen mindazt, a mi a kritikának megadja az értékét.

Első sorban czéltudatossága érdemel méltánylást. Szontagh rendkívül világos elméjű ember volt; jól megérezte s ha nem is elég határozottan, de ki is fejtette, hogy az ismertető bírálatnak igazi hivatása a közönség tájékoztatása.¹ Figyelmezteti ugyan helyenként a szerzőt is olyan hibáira, melyek nem tehetségének fogyatékoságából következnek s így erős akarattal, fokozott műgonddal megjavíthatók, de erejének javát az olvasók követeléseinek kielégítésére fordítja. Képet akar nyújtani a műről, hogy a fogyatékos ismeretű, fejletlen æsthetikai műveltségű laikus az ő megvilágítása mellett való színében ismerje meg s megtanulja, mit és miért kell becsülnie vagy gáncsolnia az új alkotásban. A milyen tisztán látja a czélt, olyan biztos eszközökkel dolgozik is megvalósításán. Szilárd alapul előre bocsátja a mű meséjét. Akár röviden, csak egy pár mozzanatra kiterjedve, akár részletesebben adja, olyan ügyesen választja ki és fűzi egységbe a legfontosabb szálakat, hogy eljárása szinte művészi, sőt egy ízben, Szigligeti *Pókaiak* című drámájáról szólva, a mese elmondását összeköti bírálattal s az egyes mozzanatok bemutatásánál mindjárt elemzi szerepüket a cselekvény egészéhez mérve. A mese anyagának ismertetése után a szövését vizsgálja, majd a jellemzés művészetét és az előadást, tekintettel mindig annak a műfajnak sajátos követelményeire, a melyhez a mű tartozik s arra az eszmére, melyet a szerző meg akart valósítani. Hogy milyen biztos érzékkel állapította meg egy-egy mű költői eszméjét, arra legesattanóbb példa Jósikával annak *Zólyomja* fölött folyt vitája. Szontagh egészen más eszme költői kifejtésének tartotta a regényt, mint Jósika, s a két ellenmondó meghatározásból² kitűnik, hogy a kritikus jobban tudta,

¹ Szontagh kritikai működésének jelentőségét leghatározottabban Szücsi József emelte ki. (*Bajza József*, 1914, 337–338. l.)

² Figyelmező, 1837. I: 159. l.

mi a regény alapeszméje, mint maga a költő. A mellett mindig határozottan, világosan beszél, nyíltan kimondja véleményét s mivel minden ítéletét okokra alapítja, az olvasó, ha elfogadja szempontjait és kánonait, nemcsak megismerkedett alaposan a munkával, hanem öntudatlanul meg is állapította értékét.

Az olvasót annál inkább magával ragadja Szontagh józan ítélete, higgadt érvelése, mert tisztán látja, hogy a kritikustól távol áll minden tendentia. Nem akar mindenáron dicsérni vagy gáncsolni, nem törekszik a szigorú vagy az elnéző műbíró palástjában fellépni. Az értékítélet nála nem a hízélgés vagy a bosszú eszköze, hanem pusztá következmény, akár egy hosszú matematikai bizonyítás zártétele. Van is valami a hangjában, noha éppen nem száraz vagy rideg, a matematikus öntudatos nyugodtságából: komoly és férfias, híján minden szenvedélyességnek és személyeskedésnek s nemcsak metsző sarkamus és fölünyes ironia, de még a játszi tréfa is hiányzik belőle.

Ezért Szontagh bírálatinak legfeltűnőbb vonása az objectivitás szokatlan mértéke. Ítéletét nem vesztegeti meg sem a megbírált mű szerzőjének helyzete, sem az a viszony, melyben vele áll; érzelmű motívumok, a tekintélyt megillető tisztelet, a bártnak járó rokonszenv, nem játszanak bele a mérlegelésbe. Jósika Abafiját égig magasztalta s éppen ő volt az, a ki e munkát legkiválóbb regényünknek hirdette, mégis habozás nélkül kimondja, hogy későbbben megjelent regényei nem érnek fel az elsőhöz; Tóth Lőrinczhez nemcsak tudományos és közéleti kötelek fűzték, hanem igaz barátság is, de azért szigorúan ítélt drámáiról. Tárgyilagossága azonban nem lesz ridegséggé: a kemény ítéletet enyhíti hangjának rezgése s az a meleg tónus, mely az igazságos bíró mellett az érző ember jelenlétére utal.

A kritika mérlegét elfogulatlanul kezelni csak egyik, mintegy negatív feltétele az igazságosságnak. A másik: igaz súlyokat vetni a serpenyőbe. Ehhez is megvolt Szontaghnak nemcsak akarata, hanem tehetsége is. Sokat olvasott, tisztult ízlésű, józan ítéletű ember volt, s mi több, erősen fejlett érzékkel bírt a költői szépségek iránt. Nemcsak műértő, hanem műélvező is volt, hálás a költőnek a műve keltette gyönyörűségért. Jól ismerte a nyugat költészetét s azt a különbséget, mely a fejlett

külföldi irodalmakat a mi zsendülő irodalmunktól elválasztja, s tudta, hogy remekművek nem egy pillanat alatt érnek, hanem hosszú fejlődés gyümölcsei — e folyamatnak pedig mi még csak az elején vagyunk. Ezért nem támasztott költészetünk irányában megvalósíthatatlan követelményeket. Nem hajszolt ábrándképeket, nem Shakespeare és Gœthe remekeit kereste irodalmunkban, meglegedett Szigligetivel és Jósikával. Leszállította a színvonalat, hogy abszolút értékek helyett legalább relativeket találhasson s «a' magyar Musa' szüleményeit nem a tudomány és művészet' magas álláspontjairól, hanem az alacsonyabbról, literatúránkérő» bírálta.¹ A fejlődés elvét egyébként is szigorúan szemmel tartotta, mind az egyes műfajok életében, mind az egyes írók tehetségének kialakulásában. A szemeláttára kibontakozó regényirodalmunk első hajtásait, P. Horváth Lázár és Gaal regényeit, még enyhébb mértékkel méri, a későbbiekkel szemben már követelőbb, hasonlóképen Szigligetitől is mind többet vár, a mint drámaírói pályáján emelkedik.

Így értékítéleteit bizonyos relativitas jellemzi. Ez a relativitas azonban, az ítélet tudatos hozzáalkalmazása a meglévő viszonyokhoz, nemesak indokolt, hanem egészséges is volt; ennek köszönhető, hogy bár ítéletei egyben-másban elavultak s a haladó kor sokat elvesz jó szívvel osztott dícséreteiből, ha nem az æsthetika abszolút érvényű normáit alkalmazzuk a Szontaghtól megbírált művekre, hanem beleállítjuk őket irodalmunk fejlődésébe s történeti szempontra helyezkedünk: jóformán minden méltányló szavát elfogadhatjuk. A kritikák irodalomtörténeti jelentősége kétségtelen s rendkívül tanulságosan tükrözik vissza a kor felfogását. Ez azonban érdemüknek csak egyik fele, van ezen túl tudományos becsük is. A színvonalnak az a leszállítása, a melyről Szontagh megemlékezett, csak annyiban érvényesült, hogy pazarabb k'zzel osztogatta az elismerést, de a fogyatkozások előtt nem húnyt szemet s æsthetikai álláspontját nem adta fel. Kritikáinak bíráló fele nem vesztett értékéből ma sem, s az értékek végső megállapítása olyan sikerült, hogy a tudománytól szentesítve átmentek a köztudatba. Csak egy pár példát említek. Ismeretes az *Abafi-*

¹ V. ö. Figyelmező, 1837. I. 159. l.

bírálat, a magyar műbírálatnak leglelkesebb terméke. Felismeri a regényben az abszolút és maradandó értéket s Jósikában a magyar regény megteremtőjét. Az a szólam, a melylyel a kritikát megnyitja: «Le a kalapokkal uraim», az ő révén került szálló ígének nemzetünk ajkára. Épúgy felismeri Eötvös *Carthausijának* jelességét, s már akkor, mikor a regénynek csak első részlete jelent meg. Megállapítja, hogy Eötvös jelentősége nem a lyra, hanem a regény terén lesz nagy, s kimondja, hogy a korabeli magyar írók között az ő prózájában van a legnagyobb gondolat-, érzés- és képzeletgazdagság. Kitérő s minden ítéletében érvényes Vajda *Tárcai Bendéjének* bírálata, a regénynek mind máig legmegbízhatóbb elemzése; az a pár sor, a melylyel egy időben fellépett három regényírónkat, Gaalt, Jósikát, Vajdát, egymással párhuzamban jellemzi, mértékben, arányban, a fény és árny elosztásában oly mesteri, hogy mai styre átírva minden változtatás nélkül megállhat. Szigligeti érdemeit és fogatkozásait meg már költői pályája elején olyan biztossággal állapítja meg, hogy annak végeztével a tudomány sem módosított rajta: «Szigligeti' drámai költészete a' gyakorlati színpályából keletkezett... művei azért... mindenek felett *színszerűek, színi hatást gerjesztők*, s nem egyedül belső jó elrendezés, s jól vitt dialog, hanem, és főleg, cselekvénybeli gazdagság' s meghatározható helyzeteiknél fogva... Drámái' dús cselekvényei 's hatásra számított helyzetei nem kapnak meg úgy, mint azt tőlök, egyéb tulajdonaiknál fogva, várni lehetne, mert lélektani hihetőségek iránt kétkedések támadnak bennünk. A karakterfestésben általában gyöngye... főleg csak a' helyzeteket veszi szemügyre 's a' karaktereket ezek szerint képezi 's módosítja.»¹

Már ez az idézet is mutatja, hogy Szontagh értékelései csak részben köszönik kíváncsiságukat szerzőjük fejlett ízlésének, része, sőt döntő része van benne az ő filozófiai műveltségének, sőt annak a mélyenjáró tudományos gondolkodásnak is, mely őt épen e bírálatok idején filozófiai rendszerének megalkotásához vezette. Ezek eredményeként Szontagh mindig határozott æsthetikai elvek alapján, állandó szempontokból ítél a munkákról. Mielőtt kritikusként lépett fel,

¹ Figyelmező, 1839., 549—550. h.

elmélkedett a költészet hivatásáról, forrásairól, eszközeiről s leszűrt nézetekkel látott munkához. Szempontjait ki is fejti, hosszabb-rövidebb elméleti fejtegetéseket fűz bírálataiba s így könnyen össze lehet állítani elveit és vezető motívumait, sőt akár rendszerbe is foglalhatjuk: egész regényelmélet fejlik ki belőlük. Az eseményes költészetnek — ez a kiindulópontja — nem egyszerűen gyönyörködtetés a hivatása, hanem e mellett élet-, világ- és emberismeretet kell nyújtania, de nem szárazon, rideg oktatás formájában, hanem concret példában. A dráma, s még fokozottabb mértékben a regény, ez által nem pusztán érdekes események kapcsolatos sora, hanem ebbe, mint valami keretbe, egész világkép illeszkedik, úgy mint az eposnál, még pedig a nemzeti életnek idealisált, de mégis hű képe. A cselekvény hordozóit, a szereplőket, pedig úgy kell rajzolni, hogy bennük az általános emberi jellemvonások összeolvadjanak a nemzetiekkel és egyéniekkel.

E rövid megállapításból is kitetszik Szontagh æsthetikai álláspontja, mely szerencsés vegyületben egyesíti az idealismust és a realismust, s egyenes következménye philosophiai alapfelfogásának, mely a német Klug W. T. tanításaihoz csatlakozva az idealis és realis összeolvasztásával akart harmóniát teremteni. Ezt az összeolvasztást a költészetben Szontagh körülbelül úgy gondolta el, mint később Arany János elmélete hirdette és gyakorlata megvalósította. A tárgyi költészet forrásaiul a képzeletet és a megfigyelést jelöli meg; önmagában egyik sem elég, egyesülnen kell megjelenniök: «a' művészet csak ott remekelhet, hol mindkét eredeti eleme, a' valódiság és idealisálás teljes; 's mindkettő tökéletes összehangzásban mutatkozik».¹ Bár fogalmazásában és kifejtésében eredeti, a gondolat alapján Goethéé. Szontagh elméleti követelései ugyan teljes harmóniában vannak kora philosophiai felfogásával, de mégsem rendszeres æsthetikai vagy poetikai munkák alapján formulázta őket, hanem egyrészt a külföld nagy költőinek, első sorban az angol regényíróknak munkásságából, másrészt s még fokozottabb mértékben Goethe tanításaiból és utalásaiból merítette. A kettős kapcsó-

¹ Figyelmező, 1837., I. 163. l.

lat nyilvánvaló, de az idegenből vett ösztönző mozzanatok alkalmazása Szontagh érdeme.

Tanítását az ideál-reál ábrázolásról indokolja is. A való puszta másolása nem költészet, hanem próza, valóság nélkül pedig hazug minden kép, minden jellem, bármilyen erős teremtőképzelet szüli is. Az előbbi nem gyönyörködtet, az utóbbit nem fogadjuk el igaznak, már pedig a költészet célja lélektanilag igaz fejleménynyel gyönyörködtetni. A két tényező szerepét oly módon kívánná megjelölni, hogy a képzelet inkább a mese alkotásában és szövésében, a megfigyelés a milieu-rajzban — erre nagy súlyt vet — s a jellem-ábrázolásban érvényesüljön.

A két követelmény, az élethűség és az idealisálás, így egyen-súlyban tartja ugyan egymást, mégis mintha a realis mozzanatot fontosabbnak érezné Szontagh. Megkülönböztetvén ugyanis a regény két fajtát, a valóságon alapulót s a képzelet merész játékát — mai terminológiával: a realist és romantikust — az előbbit felsőbb rendűnek s értékben magasan az utóbbi fölött állónak nyilvánítja. De nem esik túlzásba s bármennyire hangoztatja is a realis ábrázolás szükségességét, nyomatékosan figyelmeztet, hogy a képzelet alakító ereje sem nélkülözhető. Hiába hivatkozik a költő arra, hogy művének valamely mozzanatát maga élte át, ez önmagában nem jogozím, sőt még a históriai valóság sem ment valamely eseményt, ha nem lesz általa a költői mű «bevégzett».

Általán mi a való, mi az igaz, a mely ilyen szilárd alapja a tárgyi költészetnek? Nem az igazság a maga elvonáságában, hanem konkrét formájában, vagyis az, a mit a közönség igaznak tart. A költőre nézve tehát az fontos, mit tud az illető tárgyról a közönség; a mit nem hisz igaznak, a miről tudja, hogy másként van, azt mint üres képzelődést elveti. Ezért szabadabb a költő képzeletének munkája, ha olyan viszonyokat fest, melyeket olvasója nem ismerhet. Egy igen szellemes példával igazolja: Schiller *Räubere* nekünk tetszik, mert a haramiaéletet nem ismervén, igaznak hisszük — Sobri Jóska azonban megütközött volna rajta.

Így érthető, hogy egyik legfontosabb s mindenesetre legtöbbször alkalmazott æsthetikai kriteriuma a belső, lélektani valóság. Szoros kapcsolatban van ez a követelése is philoso-

phiai felfogásával, hiszen itt is a lélektani módszert hirdeti egyedül célravezetőnek. A költészetben a lélektani valóságot még a romantikus regénytől és drámától is megköveteli. A véletlent ugyan nem rekeszti ki a regény mozgató rugói közül — a drámában kevésbé tűri meg — de a költőnek mint elengedhetetlen tartozását szívére köti, hogy a történeteket iparkodják motiválni, a hősök lelki mozgalmaiból megfejteni. E ponton kell igazán mind a regénynek, mind a drámának a valóságban gyökereznie; ha a költő a fejlemények indító okait a képzelet ábrándjaiból meríti, ha a jellemek idealisált, elvont fogalmak s nem életvalóságok, vesztett ügye van. S ebből következik, hogy a drámát és regényt a költészet legfensőbb, legnehezebb ágának tartván, művelésükre csak az érett férfikort tartja alkalmasnak. Ismétli Goethe mondását, hogy a művész csak azzal kelthet hatást, a mit maga megélt, tapasztalt, a dráma és a regény pedig az életnek és az embereknek olyan mély ismeretét követeli meg, a melylyel csak a sokat megélt, kifejtett érzés- és gondolatvilágú ember rendelkezik.

Ezek a zárt rendszerré szövődő æsthetikai elvek nemcsak arra tették Szontaghot hivatottá, hogy komoly, értékes ítéletet mondjon kora irodalmi terméséről, hanem arra is, hogy hol önállóan közbeiktatott, hol a konkrét bírálaton átc sillámló megjegyzéseivel a közönség æsthetikai érzékét fejleszsze. Tétélei, elvei, tanításai ma már közkeletűek, de abban az időben nálunk újszerűek voltak, s az olvasók, az által, hogy nem nehéz tudományos fejtegetésekben, hanem positiv jelenségekkel kapcsolatban ismerkedtek meg velük, az æsthetikai fogalmaknak, követeléseknek, szempontoknak egész sorát szerezték meg, öntudatlanul, minden fáradság nélkül.

Bár Szontagh nézetei nem voltak szigorúan véve egyéniek, hanem kora írói gyakorlatából, æsthetikai felfogásából és a maga philosophiai nézeteiből szűrődtek le, éppen mert határozott philosophiai elvekre támaszkodtak s ezek érvényessége nem mindig volt kétségtelen, óhatatlan volt, hogy tanítása néhol téves irányba ne jusson. Csak a legfontosabbra utalok, mely több helytelen követelésének és hibáztatásának forrása lett. Szontagh az eseményes költészetnek fentebb megállapított két célja, a gyönyörködtető és ismeretközlő, mellé egy harmadikat is rendelt: megköve-

telte tőle, hogy a jó eszméjét szolgálja s megkedveltetve az erkölcsöt, megutáltatva a gonoszt, nemesítse az emberi szívet. Vagyis a mint æsthetikai irodalmunkban már a XVIII. század vége óta a német popularis philosophia, főként Sulzer hatása alatt általános volt, s a mint regényíróink, Jósika és Eötvös is hirdették, az æsthetikai szempontok közé ethikaiakat kevert. A mint philosophiai dolgozataiban is hirdette, a művészetnek, s a tudománynak is, hármas rendeltetése: a szép, igaz és jó megvalósítása. E ponton tehát szembe fordult mesterével, a l'art pour l'art elvét hirdető Goethével. A művészet és erkölcs kapcsolatának útvesztőjében a rossz vezetők tévutakra csalták, s minden költői műtől erkölcsi okulást vagy legalább erkölcsi alapeszmét várt s ha nem talált, elítélte. Bár ez a felfogás már Platon æsthetikájának alapjául szolgált s azóta Gregussig ismételten felbukkant az elméletben, téves volta oly nyilvánvaló, hogy czáfolatra sem szorul. Szontagh a mellett szerencsétlenül is illusztrálja tételét. Hibáztatja az egyébként bámulandónak ítélt *Werthert*, mert nem egyezik a jó eszméjével, hiszen az a végzetes tanulság szűrődik le belőle, hogy a szerencsétlen szerelmes emészsze el magát. Nem kell mondanunk, hogy ez a tanítás nemcsak távol állott Goethétől, hanem még ki sem lehet olvasni a *Werther*ből. Hibáztatta *A könnyelműek* hőseinek jellemrajzát, mert Jósika e regényében a karakterek érdekesek ugyan, de nem árnyék nélkül valók, azaz erkölcsileg rosszak; hibáztatta a *Carthausit*, mert az alapjául szolgáló világfelfogást, a pessimismust, jogosulatlannak tartja. Vajon a pessimismus mint philosophiai világnézet jogosult-e, annak eldöntése nem tartozik reánk, hogy azonban mint költői világnézet teljesen jogosult, azt a világirodalom sok remeke kétségtelenné teszi.

Ép ily indokolatlan volt az a hév és kitartás, melylyel Szontagh a költői igazságszolgáltatás elvéért küzdött. A költőt mindenáron a bíró szerepében kívánta látni, a mint műve végén igazságos ítéletével lesújt a bűnösökre s megjutalmazza a jókat. Alapja e felfogásnak szintén a két nagy szellemnyilvánulás, az æsthetika és az ethika elveinek összezavarása, de megerősödésében közrejátszott egy másik körülmény is, Szontagh nézete a költészet hivatásáról. A költészet szerinte a küzködő, szenvedő emberiség balzsama: menedéket nyújt az élet prózájából, üdü-

lést, felfrissülést annak sívársága után, harmoniát teremt az élet disharmoniájától felzaklatott, elgyötört ember lelkében. Ezért kelt ki azon költői művek ellen, melyek túlságos mértékben halmozzák az aljast, a rutat, ezért üldözte a francia regények sikamlósságát s ezért kívánta, hogy ha már az életben nincs igazságszolgáltatás, az érdemnek jutalma, a bűnnek megtorlása, legyen a költészetben, s találja meg az olvasó itt azt a derűt és megnyugvást, melyet ott hiába keres. Meg is rótt a Jósikát, hogy ezt az elvet nem ismeri el s regényeiben az élet igaz képét akarván adni, nem riad vissza a sívár, igazság nélkül szűkölködő megoldásoktól. Jósika a jó ügyet rosszul védelmezte, s a nagy készültségű Szontagh szinte diadallal verte vissza a támadást, könnyű feladata volt, hiszen a közvéleménynek adott hangot s atudomány tulajdonképen csak a jelen században jutott arra a meggyőződésre, hogy a költői igazságszolgáltatásnak évszázados dogmáját sem a világirodalom nagy költőinek alkotásaival, sem philosophiai principiumokkal nem lehet igazolni.

Mindez nem kisebbíti Szontagh kritikáinak érdemét. Egyrészt tévedései az alapjukul szolgáló æsthetikai elvekkel együtt benngyökereznek kora tudományában s osztozott bennük szinte az egész irodalmi köztudat, másrészt ítéletét csak színezte s nem rontotta meg. A mit az új magyar munkákban kifogásolt, az rászolgált a gáncsra, még Eötvös pessimismusa is, csak a motiválás volt néha helytelen. Így is a harminczas évek második felének legkiválóbb szépirodalmi kritikusa volt s ha termékenységben és sokoldalúságban Toldy, hévben, bátorságban és a pillantás élességében Bajza meghaladták is, ő viszont amazt mélységben, emezt munkakörének magasabb rendűségével, s mindkettőt æsthetikai elveinek értékével s alkalmazásuk biztonságával. Valóban nagy vesztesége tudományos életünknek, hogy Szontaghot is elérte előtte élt hivatott kritikusainknak, Batsányinak és Kölcseynek végzete: műbírói pályája derékban kettétört. Elnémulásának okát nem is sejtjük, csak fájlaljuk magát aényt és sajnáljuk az embert, a ki — noha annyi téren sok komoly igyekezettel — nem tudta megtalálni önmagát. Végzete betelt s az utókor még igazi érdemeit sem méltányolta.

A VÉREB.

Nem volt egy szív, mely megesett volna nyomorúságán. Nem volt pénz a világon, sem forint, sem hatos. Végre gyilkolt, úgy vette el, a mire szüksége volt. Egyszerre lett pénz, halommal. A jó emberek száz forintot tűztek ki fejére, ha valaki kézre keríti akár élve, akár holtan. A környék minden zsandárja őt üldözte, de nem tudta elfogni, a mint az már szokott lenni. Pedig előbb elfogni, csak aztán akasztani.

Az emberek azt mondták: — Ha valaki kézre tudja keríteni, hát csak a fekete örsvezető; más senki. Az még mindenkint elcsípett.

Nem hiába hívja az egész környék vérebnek. Nem ismeri a fáradságot; térdei nem rogygyannak meg soha. Barnára cserzette a szél, az időjárás; a szeme mint a hiúze; egész nap a hegyek közt, fel és le, elhagyatott úton; már bizony, ez a fekete ember csendőr, tetőtől talpig. És okosabb, meg ravaszabb, mint az urak mind együttvéve a zöld asztalnál. Azok azt hitték, a gyilkos már túl van hegyen-völgyön, egyik elfogató levelet a másik után írták. Jobban tudja azt a fekete ember; ő csak nevet a fogai közt, melyek fehérek, mint a kutyáé:

— Papirpusztítók! A csizmájukba szállt az eszük! A ki az asszonyért, meg a gyerekért rabol és bicskáz, az nem szalad el messzire a fészktől.

Pedig a fekete csendőr érti a dolgát; neki magának is van otthonn felesége, gyermeke! Ő a közelben szimatol. Résen áll éjjel-nappal. Isten látja, nem a vérdíjért; eszébe sincs. Igazi csendőrnek fő a becsület.

Az utcán csúfolódnak az emberek:

— A mi zsandárjaink ó-nürnbergiek! nem fognak azok meg senkit, a míg meg nincs.

Gúnyos nótákat énekeltek. A hol egy zsandárcsákó feltűnt, így köszöntötték, ha csak szemmel is : Jó reggelt, csendőr úr ; nem látta a gyilkost?

A postakocsis felesége zsémbel vele : — Már megint loholsz. Se éjjel, se nappal, se éte, se itala. Otthonn se' ember, se apa.

Égő arczczal fakad ki erre :

— A míg az ilyen lator vasban nincs, nem is vagyok zsandár, csak afféle csörgősapkás bohóc. A föld alá sülyedek szégyenemben.

S azzal tovább, mint a kit lát kerget ; átalvetővel, puskásan, a gyilkos után.

— Ficzkó, kerülj a kezemre, vagy elemészt a nyugtalanság.

Vigyázz, csendőr, téged meg ne fogjon valaki. Valaki les rád. Erős legény.

Egyszer alkonyat felé nyomába ért a gyilkosnak. Látja, a mint óvatosan, settenkedve az erdőbe lopózik a víz partján. Mint egy reszkető állat az ól felé. Az őrsvezető rögtön tudta : Haza húzza valami, a csibéihez. Az átkozott, még egy czirógatásra vágyik, holnap feladja magát. A fekete ember zsandárszíve erősen dobog. Zsákmányra éhesen, előterem a csalitból. Kihúzza magát, hat láb hosszan, gyertyaegyenésre :

— Állj! A törvény nevében!

Hogy is ne! Már a milyenek a gyilkosok. Majd épen megállanak, bevárják a csendőrt. Egy szökéssel a part alatt terem, az ár szélén ; csak egy pillanatig haboz ; már a fekete ember ráteszi a kezét jó csendőrfogással :

— Előre, mars!

Eszeveszetten védekezik. Ököre, kesre megy ; mi veszteni valója van egy gyilkosnak.

Egy szempillantás alatt mind a ketten a vízbe zuhannak ; ő is, a csendőr is. Esés közben a gyilkos kiszabadul a marokból ; kiúszik az árra. A véreb csizmásan, sarkantyúsan utána ; nem hagyja a zsákmányt.

— Nem vagyok vén nürnbergi ; nem menekülsz.

Arasznyira van a zshiványtól ; mégsem éri el. Erőset lök magán. Meg akarja markolni. A mély vízbe kerül, átalvetősen, puskásan. A hullámok alattomosan nyaldossák.

— Az ördögbe! Elmerülök!

Bizony, vízben a gyilkosság felényire sem oly nehéz, mint a tölténytáska, puska, kard.

A gyilkos nekibátorodik. Érzi előnyét. Vigan úszik.

— Fogj meg, csendőrkutya. Megfogtál már?

A veszély nagy.

— Az ördögbe, elkap az ár — hallatszik a káromkodás a vízből. — Nincs erre senki? .

Nincs, csendőr úr. Egy lélek se. Csak a gyilkos, ott előtted, a hullámtorlatban. Gondolja magában:

— Veszsz ott! Minél előbb, annál jobb! Véreb!

Tovább úszik; hátra se néz.

A csendőr körül örvény támad; a habok felcsapnak.

— Segíts hát, Isten, az asszony, meg a gyerek kedvéért . . . — hangzik még egyszer harsányan a víz felett.

Erre fölfigyel a gyilkos; hallgatózik . . . asszony meg gyerek kedvéért . . . ez úgy cseng a fülében, mint valami régi, fájdalmas ének abból az időből, mikor még becsületes volt. Az asszonyért, meg a gyerekért csalt, lopott, tette tönkre a becsületét, azért züllött el; rabolt, ölt, hogy betömje az éhes száját.

Asszonyért meg gyermekért . . . Ezt a sikoltást nem nyeli el a hullám; ha gyilkos, gaz is az ember — a gyilkos megfordul, mint a hajó, ha ellengőzt kap; a zsandár felé igyekszik. Azt már majdnem elnyeli a víz. Előbb még elkapja a puskáját; mielőtt meghalna, még szégyenletesen degradálni akarja, mint valami becestelen gazembert. A csendőr megkapja a szíját. Nem hagyja a fegyverét. Inkább merüljön el, mint igazi csendőr, becsülettel, puskásan.

Már a gyilkos ott van mellette; megragadja, kihúzza a sodrából, partra segíti.

— Isten fizesse meg — mondja a csendőr; kiköhhögi magából a vizet. — Czudar egy állapot volt. Egy hajszálon mult, hogy több vizet nem ittam az elégnél.

Egy rándítással talpra áll. A fegyvert vállára kapja. Megint csendőr, az utolsó hajszáláig. Kihúzza magát a gyilkos előtt:

— A törvény nevében! Rab vagy!

Ahhoz előbb meg is kell lenni. Addig nem fognak el senkit,

az ó-nürnbergiek. A gyilkos futásnak ered. Mint a szél, szalad a kopár parton, befelé, a növekvő homályban. Még húsz lépés, akkor ótalmába fogadja az éger-erdő. Akkor aztán szimatolhatsz, nyomozhatsz, csendőr, vesszőt futhatsz megint a csúfolódó falu előtt, föl és alá.

A csendőrnek fejébe száll a vér.

— Ficzkó, utoljára kötsz ki velem. Megállj, mire háromig számolok! Vagy utánad lövök!

Így mondja az előírás. Arra megesküdt az ember és tudja az esküjét.

Az csak nem áll meg ; szalad. Már csak tíz lépés és eléri a sötét erdőt ; akkor hazamehetsz, csendőr úr, te veréb-ijesztő és nürnbergi lovag.

— Az ördögbe is! Vagy-vagy!

A fekete ember arczhoz kapja a puskát. Csattan a kakas. Elszántan számol :

— Egy! — kettő! -- Három!

Háromra már dördül a lövés. A gyilkos nem áll meg ; halálos félelemben száguld. Csak két lépés s övé az erdő. Ott meglapulhat ; sötét éjtszaka hazalopódzik. Hogy még egyszer meg-simogassák.

Vagy-vagy! A csendőr-becsület is valami. Vegye el Isten inkább az életemet!

A gyilkos magasra pattan, mint egy szökellő szarvas ; összeesik, épen az erdő szélén. Még egyszer fölegyenesedik ; szeme rámered a csendőrré :

— Véreb!

Elnyúlik, holtan. Most hát meg-simogatták.

— Mért nem álltál meg az egy, kettő, háromra! Úgy kell neked. Meg nekem is!

Előírás szerint felszerelten, puskásan, átalvetősen lépked a csendőr a faluba. Léptei erősen dobognak este az utcán végig. Az őrmester elébe lép, összeüti a bokáját, peczkesen áll, mint egy karó ; jelenti :

— Parancsolatjára, őrmester úr : megvan!

Az felpattan ültéből.

— A gyilkos? A ki miatt a zsandárokat hetek óta csúfolják, nevetik?

— Az erdőbe igyekezett előlem a láposon át ; az «egy, kettő, három»-ra nem állt meg ; a szabályzat értelmében lelőttem. Ott fekszik két arasznyira az erdőtől ; most már nem szalad el !

Az őrmester a bajuszát pödri ; majd elolvad örömében.

— Derék ! A csendőr-becsület ki van fényesítve az egész környéken ! Vége a csúfolódásnak. Az ember megint nyugodtan nyelhet le egy pohárával a kocsmában.

Példaképen állítja a többiek elé.

— Vegyetek példát ! Ez aztán a csendőr ! A fiatal őrsvezető ; a legjobb csendőr az országban !

Át akarja neki adni a vérdíjat.

A fekete ember arcát előnti a vér. Nem veszi el.

— Már megkaptam, a mi nekem jár.

Tiszteleg. Sarkon fordul. Hazamegy. Belép a sötét szobába. A kis fia ingben szalad elébe, a mint az ágyból kiugrott. Szökdecsel és nevet ; tapsol :

— Mama ; megjött apa !

Örömében a nyakába akar ugrani. A csendőr elhárítja magától.

— Ne fend össze a kezecskédet ; csuronvíz vagyok.

Nem akarja, hogy a gyerek hozzáérjen. Utána néz, a mint bebuvik az ágyba. A gyermek boldog, hogy atyja itthon van s egy percz alatt elalszik.

— Csakhogy itt vagy — szólal meg az asszony az ágyból. — Már azt hittük, történt ma veied valami. Imádkoztunk is lefekvés előtt !

A zsandár gondolja magában :

— Hát hogyha az a gyilkos ma nem lett volna ember, sokat imádkozhattatok volna !

Az asszonynak röviden veti oda :

— Ugyan mi érne ?

— A csendőr féllábával mindig a sírban áll. Könnyen megeshetik, hogy egy afféle kóborlónak a kezébe kerülsz, oszt' elemészt.

— Eh, mit ; hallgass már ! Aludj !

Az asszony azt gondolja : Csakhogy itthon van ; inkább egy morcos ember, mint semmilyen ; és megnyugodva elalszik.

A csendőr gyertyát gyújt. Előveszi a szabályzatot a polczról ; lapoz, olvas ; bütykös ujját rajta tartja a soron :

«...ha azonban háromszori érthető felhívásra sem áll meg, akkor... éles töltést kell használni...»

Becsapja a könyvet :

— Csendőrnek jó, de embernek disznó, kutya ! Ugyancsak kelepczébe kerültem.

Ember és csendőr egyre élesebb vitába keverednek. Kiveri a verejték.

Akkor felállt, vette a szolgálati fegyvert, az átalvetőt, s kiment az ajtón.

— Megint elmegy? — kérdi az asszony félálomban.

— Tülekednek ketten ! Szét kell őket választani ; addig nincs nyugtom !

Az asszony azt mondja :

— Ugyan eredj ; legyél már egyszer ember ; ne csak mindig csendőr !

— Épen az ; épen azon vagyok — mormolja ; azzal kimegy. Oda se ment a gyermek ágyához. Nem akarja nehezíteni a dolgát, ha már úgylis meg kell lenni.

— Ha ott hagyott volna fulladni, akkor is csak így volna !

Az asszony elalszik ; egyszerre fölriad :

— Lőttek ! Csakugyan valami verekedés !

A gyermek nyugton alszik. Egy világ merül el — a gyermekek alusznak.

SCHÖNHERR KÁROLY után, németből.

MEPHISTOPHELES AZ EGYETEMEN.

— Goethe *Faust*ja második részének második felvonásából. —

Magasan ívelt, szűk, gót-stilű szoba, régebben Fausté, változatlan állapotban.

MEPHISTOPHELES.

(Egy függöny mögül lép elő. Mialatt azt felemeli és visszánéz, Faust megpillantható egy ó-divatú ágyon fekvve.)

Boldogtalan, feküdj csak ott!
Súlyos szerelmi csábba vesztél.
Kit Helena megbénított,
Biz az egykönnyen fel nem eszmél. *(Körülnézve.)*
Föl és körütekintve úgy találom,
Nincs változás, minden helyébe' még:
A színes ablakon tán több homály van
S még szaporább lett a pók-szövedék.
A tinta sűrű, a papír színe
Sárgult fakó, de mi sincs veszve;
A toll is itt hever, ime,
Mely Faustot az ördögnek elszerezte.
Igen! s a szárnak belsején
A csepp vér, mit kicsaltam tőle én.
A ki ez unicumra szert tehet,
A nagy gyűjtőnek tisztelet.
A régi bunda régi szögén lógva,
Eszembe jut a régi móka:
Itt egy fiút úgy oktatték,
Hogy tán ma is rágódik rajta még.
Valóban, kedvem lenne újra,
Te jó meleg köntös, veled
Tanárt mimelni magamat felfujva,
Mert igazunkról így adunk jelet.

Jól ért ehez a tudós-fajta,
 Az ördög régen túl van rajta.
*(Megrázza a levett prémes köpönyeget; tücskök, bogarak, farfarellák
 riadnak ki abból.)*

ROVAROK KARA.

Üdvözlünk! Örvendünk,
 Vén mesterünk!
 Mi döngünk és lengünk
 És rég ismerünk.
 Te csöndben hintéd el
 Csak egy-egy magunk,
 S itt ma már ezrével
 Tánczolgatunk.
 Prémből kiűzni a
 Tetvet nehéz,
 Szívből a hunczutság
 Ki so'se vész.

MEPHISTOPHELES.

Mily meglepő öröm ez ifju sarjadás!
 Csak vetni kell s megjő az aratás.
 Még rázok egyet az avult gubán,
 Repül belőle még ki egynehány.
 Hess! Kedveskéim, bujjatok, ne' késve,
 Vagy százezernyi zúgba, résbe;
 A régi skatulyákba fenn,
 S ehol egy barnult pergamen;
 Be a sok vén poros cserépbe
 S ama halálfők szemgödrébe!...
 Ily korhatag felgyült szemetben
 Bogár is nélkülözhetetlen.

(Bebujik a prémes köpenyegbe.)

Fedd vállamat még egyszer, köpönyeg,
 Ma itt ur ismét én legyek. -
 De mit hiszelgek így magamnak,
 Ha senki sincs, hogy elismerjen annak?

*(Meghúzza a csengőt, mely éles, átható hangon csendül meg, a mire
 a csarnokok megrendülnek s az ajtók kitárulnak.)*

FAMULUS

(a hosszú sötét folyosón át betámolyogva.)

Mily rettentő! Mily hang csendül!

Ing a lépcső, a fal rendül,

Rezg az ablak, villám rebben,

Látom itt is a teremben.

Az ívboltok vakolatja

Repedez s a port folytatja.

És az ajtók retesz-zára

Mind kinyílt e csodára.

Ott! Iszony! Egy óriás állva,

Faust palástját hordja válla,

Rám mered, magához intve, —

Roskadoz a térdem szinte.

Fussak? Álljam a helyem?

Ah, mi is lesz még velem!

MEPHISTOPHELES (intve).

Ide barátom! — Neved Nikodémusz.

FAMULUS.

Igen tisztelt Úr! az nevem. — O r e m u s !

MEPHISTOPHELES.

Ezt hagyjuk!

FAMULUS.

Ismersz? — mint örvendek én!

MEPHISTOPHELES.

Tudom nagyon jól, diák vagy, de vén,

Egy mohos úr! Ki bár tudós lehet,

Tovább tanul, mert nem tud egyebet.

Igy épül egy kis kártyaház, — de kész

So'sem lesz azzal, bármi nagy az ész.

Hanem a mestered ver fel ma sok port:

Ki ne ismerné nemes Wagner doktort;

Tudós világnak ő ma a feje,

Egyetlen összetartó ereje;

A nagy bölcsesség-gyarapító,

Magához vonz ő, mint tanító
 Tenger tudományszomjasat;
 A katedráról messze vet fényt
 És szinte kulcsos Szent-Péterként
 Nyitogat mélyet s magasat.
 Ő minden fények legnagyobbja,
 Mindenkinek fölébe nő,
 Még Faust nevét is túlragyogja,
 A minden, az egyetlen ő.

FAMULUS.

Igen tisztelt Úr! engedelmet kérek,
 Ha most ellenvetéssel élek:
 De mindez nincs úgy, a mint véled;
 Wagner szerény már természet szerint.
 Rejtelmes eltűnésén a dicsőnek
 Vigasztalan s addig nem nyugszik ő meg,
 Míg az, közüdvre, meg nem tér megint.
 E szoba is, mint doktor Faust korában,
 Még érintetlen s arra vár:
 Bár jönne meg volt ura már.
 Alig merem ide betenni lábam.
 Mily csillag járhat az egen? —
 Ugy véltem, reng a fal, a padlat,
 Tárult az ajtó, tört az ablak,
 Másképp nem is lennél te benn.

MEPHISTOPHELES.

S urad, hová is bujt el ő?
 Hozzá vezess vagy hozd elő!

FAMULUS.

Ah! szörnyen megtiltá nekem,
 Nem is tudom, mint merhetem.
 Hónapok óta nagy munkája
 Őt a legmélyebb csendbe zárja.
 Bár tudós nála nincs gyengédebb,
 Most olyan, mint ki szemet éget,
 A füle, orra kormos, szennyes,

Szeme a tűztől piros, könnyes;
 Felhasznál minden perczet ő —
 S kezébe' csöng a csiptető.

MEPHISTOPHELES.

S ő megtagadná a beléptem?
 Hisz' sikerét én gyorsítom meg éppen.
 (*A famulus elmege, Mephistopheles ünnepélyesen leül.*)
 Alig ülök helyemre itt,
 Megint egy ismert vendég közelit.
 Legujabb fajta uj erő ez,
 Határtalanmód vakmerő lesz.

BACCALAUREUS (*berontva a folyosóról*).

Kapu, ajtók tárva-nyitva!
 A remény már azt gyanítja,
 Hogy többé e penész-boltban
 Nem pang el az élő holtan,
 Nem sorvasztja, rontja többé
 Már az élet holtbeteggé.

Végre hát, e falak itten
 Roskadoznak megsülyedten;
 S ha mi jókor nem szökünk meg,
 Ránk szakadnak, agyonütnek.
 Itt, bár nálam nincs merészebb,
 Én sem leszek soha készebb.

Milyen tapasztalt is lettem!
 S hogy több éve ide jöttem,
 Félénk szívvél, elfogultan
 Jó uj diák nem én voltam?
 Nagy szakadásoknak itten
 Fecsegését nem én hittem?

Vén könyvekből a mit tudtak,
 S a hogy' tudtak, kihazudtak,
 Elhitették, de nem hitték,
 Éltem' s éltük tönkretették.

Mi ez? — Most is a fülkében
Egy felemás ott ül éppen!

Közelebből szinte rémes,
Ott ül még a barna prémes,
Ő az, ő, pár év előtt
Épp e bunda fedte őt!
Akkor nagyra vettem én,
Mert még meg nem érthetém,
De ma már be nem csap engem,
Jó lesz bátran neki mennem!

Agg Úr, ha még tar, félrebillent fődet
Nem usztatád meg bús Léthe folyóban,
Ismerd fel a tanítványt méltatóan,
A tanvirgács alól kinőttet.
Te most is az vagy, ki elébb,
De másul állok én eléd.

MEPHISTOPHELES.

Örülök, hogy becsöngetélek.
Akkor se' kicsinyeltelek;
Már a hernyón s gubón sejtettem én meg
A dísz-pillét jósló jelet.
A csipkés ingben s fürtös hajban
Gyerekes örömd telt hajdan,
De czopfban, úgy-e, sohasem? —
Fejed kopasz ma svédesen;
Te így elszánt derék legényt mutatsz,
Csak ne légy abszolút csupasz.

BACCALAUREUS.

Öreg uram! Ez itt a régi hely bár,
A korszak új, gondold csak át;
Ma kétértelmű szó se kell már,
Figyelmünk magasabbra lát.
A jámbor ifjat gúnyosan becézted;
Ez akkor nem volt nagy művészet,
De senki sem merné manap.

MEPHISTOPHELES.

Ha neki igazságot mondanak,
Sehogyssem tetszik a zöld ifjunak;
Hanem, ha azt, pár év letüntén,
A maga bőréen tapasztalta szintén,
Úgy sejti akkor: ő eszelte ki;
S hogy a tanára bamba volt neki.

BACCALAUREUS.

Tán hunczut! Mert hisz' mely tanférfi az,
Ki bátran közli vélünk: mi igaz?
Mind toldja vagy csonkítja, a mit juttat,
Komolyan s vígan, a jámbor fiuknak.

MEPHISTOPHELES.

Tanulni, persze, ez időt kíván,
De rögtön kész vagy te tanítani, lám;
Néhány hó s egy-két év tova haladtak
S már bőviben vagy dús tapasztalatnak.

BACCALAUREUS.

Köd, por! Ez a tapasztalat!
S nem szellemünk egyrangu társa.
Csak valld be, nem tudunk olyat,
Mi méltó volna a tudásra.

MEPHISTOPHELES.

Rég sejtem ezt! Nem volt eszem,
Sekély és balga voltam, úgy hiszem.

BACCALAUREUS.

Okos beszéd! Már ezt elismerem;
Az első agg, kiben van értelem.

MEPHISTOPHELES.

Kutatva rejtett arany kincsre vágytam
S találtam ocsmány fekete szemet.

BACCALAUREUS.

Bevallod, érték a tar koponyádban,
Több mint amaz üresben, nem lehet?

MEPHISTOPHELES (*kedélyesen*).

Hogy mily goromba vagy, nem is tudod.

BACCALAUREUS.

Ha volt már finom német, hazudott.

MEPHISTOPHELES

(*kerekas kocsiszékében mind közelebb gördül a prosceniumba s a földszinthez szól*).

Számomra fenn már nincsen fény se', lég sem,
Megtűritek tán ide-menekvésem?

BACCALAUREUS.

Merészség, ha a vén, ki senki már,
Mint valaki még valamire vár.
Vérében él az ember, és a vér,
Ha nem ifjában csergedez, mit ér?
Az eleven vér, ez a friss erő,
Új életet az életből nyerő,
Ez még pezseg, ez képes tette még,
Elvész a gyöngé, győztes a derék.
S miközben ez egy félvilágot nyert meg,
Ti mit csináltok? Bólogtok, merengtek,
Fontoltok és gyúl tervre terv elég.
Bizony! hideg láz gyötri már a vénet
S bajos szeszély fú rá fagyot.
Ki túlhaladt már harmincz évet,
Már nem különb, mint egy halott.
A legjobb lenne titeket leütni.

MEPHISTOPHELES.

Az ördög sem tud még többet kisütni.

BACCALAUREUS.

Csak ne akarjam: s ördög nincs sehol.

MEPHISTOPHELES (*félre*).

Az ördög mégis csak beléd botol.

BACCALAUREUS.

Az ifjunak mily szép feladata!
 Világ se volt, míg ő nem alkota.
 Tengerből a nap föl nekem merül
 S a holdat én üzőm a föld körül.
 Utamra napvilágot én vetettem
 És zöld a föld és virág nyíl köröttem.
 Inték az éjnek: s boltja mint ragyog,
 Kigyúlván rajta pompás csillagok.
 S nem én valék, ki korlátot leronta,
 Mely eszetek filiszterségbe vonta?
 Magam pedig, lelkem sugallatán,
 Bátran megyek benső napom után
 Előre gyorsan, gyönyör ihletetten,
 A fény előttem, a sötét mögöttem. (El.)

MEPHISTOPHELES.

Eredeti, — menj pompádban tovább!
 Belátás mért gyötörne téged:
 Ki gondol oly butát s oly bölcseséget,
 Mit már a mult ne gondolt volna át? —
 De mindez voltaképp nem is veszélyes,
 Pár év lemultán másul és kiforr.
 A must, akármily abszurdan szeszélyes,
 Elvégre mégis itt a bor.
 (A földszint ifjabb alakjaihoz, a kik nem tapsolnak.)
 Hidegek vagytok, érzem én;
 Jó gyermekek, ez nem vet rátok;
 Az ördög, az már persze vén, —
 Vénüljete, hogy felfogjátok.

Németből

KOZMA ANDOR.

SZEMLE.

Rodin.

(1840—1917.)

Középkori virágzása óta a francia szobrászat szerencsés körülményektől kísért fokozatos fejlődés eredményeként a XIX. században jutott ismét mindenfelé elismert vezető szerephez. Párizs, a francia szellemi élet gyúpontja, a mult század derekán jut igazán világvárosi jelentőségre. Elevenen pezsgő, derűs életének varázsa Európa és Amerika finomultabb élvezeteket kereső társadalmi osztályait szinte adófizetőivé teszi, a mi a francia művészetnek is jelentős javára válik. Ennek fejlődését a középkori nagy székesegyházak építése és pazar díszítése után első sorban királyai és az udvar ízlése irányította. A második császárság korában, bár akkor is bő része van ebben, a francia művészet már nem igen szorult rá fejedelmi pártolásra. Zavartalanul halad a fejlődés virágos útján, a melyre a forradalom után a classicismus lapos avarjáról a romantikusok terelték, a kiknek felfogását és előadásmódját irodalmi hatások befolyásolták. Csakhamar azután a művészet régi remekein finomult ízlésű művészeti közvélemény veszi át az irányítás szerepét. A képek és szobrok vásárlása egyre szélesebb körökben válik divattá s minthogy a társadalmi rétegeknek hajlamai különbözök, a művészet terén a minden hagyománnyal szakító törekvések is diadalra jutnak, a melyek az ízlésében természeténél fogva rendszerint megállapodott hivatos műpártolás kizárólagossága esetén aligha érvényesültek volna. A francia művészet így fejlődik, terebélyesedik, ver egyre szélesebb körben gyökereket a nemzeti talajba s kél fokozottabb virágzásra a császárság bukása után, a mely, mint az ezt követő zavarok sem, szinte pillanatra sem vet akadályt fejlődésének útjára. Építészetével és iparművészetével Franciaországot napjainkban Európának már nem egy országa multa felül. A festészetben és a szobrászatban azonban szinte a világháború kitöréséig a francia művészet vezetett. Elsősége különösen a szobrászatban volt elvitázhatatlan.

Harmonikusabb hatású és lelkesebb modern nyilvános emlék-

művekkel, mint a minők Párizs köztereit díszítik, a világ egyetlen városa sem dicsekedhetik. Ötletesség, formai báj, érzés és kifejező erő tekintetében a szobrászat egyéb fajaiban is addig a francia művészet vezetett.

A szobrászat első sorban az emberi test ábrázolásának a művészete. A régi görögök óta nem volt nép, a mely a test cultusáért nagyobb mértékben hevült, mint a francziák. Szobrászatuk czéltudatos fejlődésének legfőképen ez volt a rugója. A test cultusa azonban, a melynek szolgálatában szobrászatuk is állott, a görögöknél a közérdekből felkarolt testi culturának pusztán eszköze volt, a mely csak a hanyatlás korában fajult el. A francziáknál, bizonyára nem kis mértékben a XVI. század óta a királyaik udvarától irányított művészet hatása alatt, a test cultusa az életben és a művészetben egyaránt az érzékiséget szolgálja, a mely nem egyszer szinte tüntető pogányságával talán nagyobb mértékben ernyesztette el a francia nép erejét, mint a vér, a melyet a nagy forradalom óta külső és belső háborúiban kiontott. Ezt az immár szinte nemzeti sajátossággá vált érzékiséget a legtöbb művészettel és erővel s az előadásmódnak leginkább megvesztegető bájával Rodin tükröztette vissza a francia szobrászatban. Jórészt ez az oka annak, hogy a modern francia szobrászat legkiválóbb mesterei sorában, mint a minő Dalou és Bartholomé, bár nem kisebb művészek, mint ő, mégis Rodin a legünnepelebb s különösen Párizs decadens íróinak dicsőítése révén Európaszerte a leghíresebb mester.

Mint nem egy kiváló francia művész, de különösen szobrász fejlődése, Rodiné is iparművészeti vállalatok műhelyében kezdődik, tehát a mesterségben gyökerezik és sokáig homályban lappang.

A mikor a második császárság legdivatosabb mesterei már csak componálnak s agyagmintáik kőben, bronzban való megörökítését jól betanult mesteremberekre bízzák, Rodin, mint mestere Barye is, a ki maga öntötte bronzait, elsőbben a sévresi porcellángyárban, majd más brüsseli és párizsi vállalatok műhelyeiben végig járja a szobrászat mesterségének iskoláját. Így ismerkedik meg az anyag természetének s a szobrászat különböző technikáinak sajátosságai-val s ünnepeelt művész korában is maga ragadja meg a vésőt és kalapácsot, hámozza ki, mint valamikor Michel Angelo, alakjait a márványból s bronzain is alig juttat szerepet a más simító vésőjének.

A gépiesen dolgozó mesteremberek keze alatt s mert anyaguk természetével maguk sem voltak tisztában, a második császárság francia szobrászainak kőben és bronzban kivitelre került alkotásai alig mutatnak stilusbeli különbséget. A képfaragás és a bronzöntés

egyaránt a pose és a finonikodó formák édeskés művészetévé fajul, a melyből már szinte minden természetesség és igaz érzés veszendőbe indult. Carpeaux kortársait megbotránkoztató alakjainak szenvedélyes mozdulatai már élénken tiltakoznak ez ellen a szemet megvesztegető, de mind üresebbé váló művészet ellen. Rodin horpadt-orrú emberfeje 1863-ból kérlelhetetlen naturalismusával merő tagadása mindannak, a mit a császárság korabeli átlag-izlés a művészet netovábbjának tartott. Az öreg ember arcza, a legaprólékosabb módon részletezett, mégis nagyszerű hatású vonásai szinte reszketnek az elkeseredéstől, a mely, bármely oldalról nézik, egyazon erővel vonaglik a gond barázdáival teleszántott képén. A pogány derüből, a melytől a császárság korabeli francziák megrészegedtek, az emberi nyomorúság e megdöbbenően valóságos jajkiáltása ugyancsak kirítt. Művésztársai és a közönség szinte irtózáttal fordult el a borzalmas fejtől. A mester közel másfél évtizedre ismét eltűnik a szereplés színteréről s a mi művészeti viszonyaink közepett szinte érthetetlen önmehtagadással diszító vállalatok számára dolgozik tovább, miközben még nagyobb odaadással merül el az emberi testet, izmai és inai rejtelmes játékát megfigyelő tanulmányaiba. Ezeknek minden izében érett s részben a hagyományos izléssel is megalkuvó eredménye a *Bronzkor*-nak elnevezett s egy fiatal férfit az öntudatra ébredés pillanatában ábrázoló alakja. Tartásával, kezének szenvedélyes mozdulatával ez a bronzalak nagyjában beleilleszkedik az akkori divatos ruhátlan szobrok sorozatába, a melyeknek kisebbített másolataival a francia műipar szinte elárasztotta Európát. Minden oldalról egyazon gondossággal megmintázott s a legapróbb részletekig valóságos formáival, a tartásában és arczában nyilvánuló hatalmas kifejező erővel azonban ugyancsak újszerű hatást gyakorolt a francziákra. Húsz éves készülődés után Rodin művészi pályája s működésének szintén húsz évre terjedő legvirágzóbb korszaka a *Bronzkornak* elnevezett férfialakkal kezdődik. A mester ekkor főleg egyenként vagy párosával ábrázolt bronz és márvány alakjaival aratja legnagyobb diadalait. A különböző anyagnak megfelelően alkotásai két csoportjának stílusa is élesen eltűt egymástól. Bronzalakjai ugyanazt a kérlelhetetlen naturalismust, éles jellemzést, a formában és a mozdulatokban egyaránt ugyanazt a kifejező erőt mutatják, mint első bronzfeje. Bronzalakjaival, de különösen mellszobraival Rodin Donatellóval tart lelki rokonságot. Több alakos szoborműveinek művészi hatását nagyban megzavarja az a körülmény, hogy nem hozza őket egymással szerves összefüggésbe. A compositiót elhanyagolja, a mi Rodinnál nem a teremtő képzelet

fogyatékosságára vall, hanem pusztán arra, hogy a nagy lelkekre nézve nem egyszer jellemző hiszékenységgel készpénznek vette föltétlen dicsérőinek magasztalását, a kik erényeit legfőképen a nagy mesternek kezdetben öntudatos elnagyolásaiban keresték, a melyek erőltetése szinte végzetes hibákra vezetett.

A legnagyobb művészek fejlődésére sem közömbös, hogy kinek számára és izlése szerint dolgoznak. Rodin művészetének virágkorába esik a francia társadalom mélyreható átalakulása, a mely a collectivismust és ezzel különösen a közélet terén a közép-szerűségek és a tehetségtelenek uralmát segítette diadalra. Ez, a mult nemesebb hagyományainak is hadat üzenő áramlat szellemi téren sem maradhatott hatás nélkül s az irodalomban és művészetben a decadentiát, a kettőnek irányításában a felelőtlen elemek szerepét tolta előtérbe. Az a korlátlan biztonság, a melylyel Rodin művészetének anyagát kezelte, fejlődése folyamán szüntelenül izzó, forrongó teremtő erejének egyre újabb és minden izükben eredeti lehetőségek megvalósítására nyújtott alkalmat. Formáinak a művészi tartalom hatásának fokozása kedvéért való egyszerűsítése, különösen márványalkotásain szembetűnő. Ezeken működése virágjában az elhagyás művészetének szinte páratlan mestere volt. Márványkoloncához tapadó Danaidája, különbözőképen elnevezett csókolózó páros alakjai, a melyek izmait izzó szenvedélyig fokozódó érzések hevítik, ugyancsak sajátos stilizálást mutatnak. A kiálló formák árnyékába vesző részleteket ezeken a mester tudatosan elhanyagolja, vagy legalább is nagy mértékben egyszerűsíti. A gazdagság, a mely szobrai jellegzetes tartásában, arczkifejezésében és testüknek szinte lüktető felszínén visszatükröztetett érzésben és szenvedélyben nyilvánul, ismét fölöslegessé tette, hogy alkotásainak művészi tartalmát az alakok végtagjainak mozdulataival is kiemelje. Hogy Rodin a kifejező kézmozdulatoknak ugyancsak kiváló mestere, azt bronzkori alakja s egyenként nézve a calaisi polgárok is bizonyítják. Márvány alakjain az anyag korlátaival kívül a testek vonaglásában összesűrített szenvedély is érthetővé teszi, hogy a kezeknek rendesen henye szerepet juttat. Rodin felelőtlen bámulói azonban ezt a stilizálást impressionismusnak nevezték el s alkotásait főleg ebből a szempontból magasztalták. S minthogy a mester lelkének gazdagsága ellenére ugyancsak fogékony volt minden külső hanggal szemben, végezetül ennek a festészetbelivel analognak vélt impressionismusnak az erőltetését szinte ráerőszakolták. Ez az oka annak, hogy élete utolsó húsz évében mindinkább túlcsapong művészetének korlátaival; a szertelenségeket keresi. A compositiót bronzból ön-

tött több-alakos alkotásain is elhanyagolja. Victor Hugo merőben festői márvány emléken már csak a nagy költő feje mutat izig-vérig szobrászi felfogást. A calaisi polgárok bronzemlékének alakjai egyenként, kérlelhetetlen naturalismusukkal, a tartásukban és arcukban szinte vonagló érzésekkel megrázó hatásúak, de találmokra egymás mellé állítva, szinte minden benső kapcsolat és áttekinthetőség nélkül egyetlen oldalról sem nyújtanak jelentőségüknek megfelelő monumentális képet. Compositiójukban a látszólagos keresetlenség ugyancsak mesterkélt. Tartalmas művészi részletekben nem kevésbé gazdag, de általában a vonagló testek chaosánál alig egyéb Rodin egy másik bronzalkotása : a pokol kapuja. Dante *Divina Commediája* Baudelaire munkái előtt Rodinnak fiatalabb korában legkedvesebb olvasmánya volt. Ennek hatása alatt fogamzott meg lelkében a kapu conceptiója, a melyet voltaképen Dante emlékének szánt. A külső hangok azonban itt is megzavarták a mestert munkájában. A neoimpressionista kritika a művészet korlátainak erőszakos ledöntésével igyekezett új művészetet teremteni, zenei hangulatokat akart a festők vásznaira erőszakolni, festői hangulatokat a szobrászatba, de festményen, szoborban szinte irtózott mindennemű irodalmi vonatkozástól. Rodinnak is számúznie kellett alkotása betetőzéséről Dante alakját, a melyet a talapzatául szánt kapu ormában akart elhelyezni. Ennek a szobornak elvontabb kiadása Rodin leghíresebb műve, a *Gondolkodó* lelkiiségtől áthatott bronzalakja, a melyet a párizsi Pantheon előtt állítottak föl. A Dante talapzatául szánt kapuból önálló diszító célú alkotás lett, a melyet kevés szerencsével Párizs egyik közgyűjteményének kapujául használtak föl, s a melynek főleg elhibázott compositiója miatt épen decoratív hatása fogyatékos. Hogy mennyire haladt a mester másik nagyszabású s szintén domborművekből összerótt emlékművével, a munka dicsőítésével, arról a háború kitörése óta alig szivárgott ki valami Franciaországból. Legszeretlenebb s a korunk fogalomzavarában nem kis mértékben ludas felelőtlen kritikusok magasztalásai révén a Gondolkodónál nem kevésbé híres munkája Balzac szobra volt, ez a formátlanul bizzar márványtuskó, a melynek tíz évvel ezelőtt Franciaországban és Európa egyéb országaiban megjelent naiv magasztaló leírásai fölé leginkább ez a jelige illett volna : Mundus vult decipi . . . Ezt vallhatták volna a háború előtt gomba módra elszaporodott túlzó művészeti irányok művelői is, a kik azonban a háború után, a mint erre a jelek nálunk már most is biztatók, alighanem szintén békésebb foglalkozáshoz látnak. A mi Rodin művészetében maradandó, az a francia szobrászatnak

mindenkor dicsősége marad. Jóhiszemű túlzásai a háborúval járó nagy megpróbáltatások után, az emberek gondolkodásmódjának és izlésének megkomolyodásánál fogva, aligha lesznek a művészetre oly végzetes hatással, mint voltak a múltban nem egy kiváló mester fogyatkozásai és túlzásai az epigonokra.

D.

Színházi szemle.

Barta Lajos : *Szerelem*. (Vígshízház.) — Barta Lajos : *Zsuzsi*. (Nemzeti Színház.) — Mórícz Zsigmond : *Pacsirtaszó*. (Nemzeti Színház.) — Herczeg Ferencz : *A két róka*. (Vígshízház); *Árva László király*. (Nemzeti Színház.) — Molnár Ferencz : *Uri divat*. (Nemzeti Színház.)

A háború meglepő hatással van irodalmi és színházi életünkre. Azt lehetett volna várni, hogy ez a vihar megrázza a békés művészeteket s vagy elnémítja, vagy maga szólal meg bennök. S épen ellenkezőleg. Soha sem jelent meg nálunk több új könyv s több új színdarab; mintha irodalmunk fő gondja az volna, hogy tömegével kipótolja azt a könyvhalmazt, mely a béke éveiben külföldről került hozzánk. Viszont tartalmilag csak a lyrán érzik a háború hatása; az elbeszélő irodalomban a szétszórt tárcza-novellák tömegéből csak egy nagyszabású alkotás magaslik ki, Herczeg *Arany hegedű*-je; a színpadon egyedül áll Molnár Ferencz háborús legendája, *A fehér felhő*. Mintha a háború ökle szétfúzta volna a kor tükrét, az irodalmat, s gyermekek játszanának cserepeivel. A mit a véreső váltságául vartunk, a magábaszállás és megkomolyodás, ép oly kevésbé következett el az irodalom, mint a társadalom és közélet terén. Az irodalom nagyobbbrészt beéri a legolcsóbb szórakoztatással, s a színműírók némely részénél szinte elenyészik a különbség az irodalmi és mozdíráma közt. Szerencse, hogy mégis kiemelkedik közülök két-három új darab, melyek nemcsak a műsorra, hanem az irodalomra is gazdagodást jelentenek.

Egy új tehetség is tűnt föl: Barta Lajos. Már előbb figyelmet ébresztett *Az íge terjedése* cz. kötetével. Mindössze két elbeszélés van benne; egyik egy züllött falusi jegyző udvarlását rajzolja egy vagyonos, hivatásból tanítóskodó leány körül, erőteljes, szinte erőszakos vonásokkal; — a másik, melytől a kötet címe ered, a socialismus terjedését festi, a mint először egy értelmes fiatal szerelő beszél róla a faluban, azután mások, végül a Pestet járt elzüllött falubeli naplopó, — s egyre zavarosabb gondolatok hara póznak tovább a lelkekben, mint a lappangó tűz az avar felső kérge alatt. Ez egymásra dobált biztos vonású rajzok már sejtették a lappangó drámaíró. Első színműve, a *Szerelem*, csak életkép négy felvonásban. Egy vidéki hiva-

talnok-családot rajzol, a hol három leányban vívja harcát az ifjúság és az élet. A legidősebb már a harminczadik év küszöbénél jár s mindenáron férjhez akar menni. A középső még a nagy boldogságot követeli az élettől; de a fiatal költő, a kivel a tavaszi erdőben sétálgatott, Pestre megy, levelei gyérülnek, elmaradnak, s a leányban az élet joga és önfeláldozó szerelme fájdalmas emlékké hervadnak. A legkisebb egy hadnagygyal kaczerkodik; a nagy láng az ő lepkeszárnyát is megégeti és összezsugorítja. Egy hivatalnokkal is incselkedik, játékból, azután a középső felé tereli, a költő helyett, s végre a legnagyobbnak a horgán akad, a ki már kész akármilyen szerény tétben megalkudni az étellel.

A kicsit is elveszi a hadnagy, de csak halálos ágyán, s itt hagyja, özvegy leánynak. A középső postamester nőnek megy falura, s magával visz egy neki ajánlott verses könyvet. Így válik minden remény fájdalommá, a fájdalom pedig lassanként szép és szent emlékké tisztul. A szülék a fészek széléről nézik a röpdösést és cicsergést; ők tudják, hogy a tavaszi nap rövid s hidegen száll le a kora alkony. E vékony mesét Barta a színpadon egészen mozgalmassá tudja tenni; a darabban nagy jelenetek nélkül is erős feszültség uralkodik. Ennyiben látszik biztató színműírói tehetségnek. A várakozást újabb színműve, *Zsuzsi*, nem váltotta be, de nem is oszlatta szét. Ez parasztvigjáték, kis igényű s kis terjedelmű, mondhatni: színpadi tárcza. Egy fiatal özvegy az állomáson egy legénynyel találkozik, a ki mindjárt haza is kíséri falujába. Késő este megérkeznek látogatóba Zsuzsi szülei; előlük a kamarába, később a színbe rejti a legényt. A csinos asszony háza körül egész éjjel széptevők settenkednek, az öreg asszony megbotránkozására. Csendőrök is keresnek valakit, s elfogják a legényt, a ki idegen azon a tájon. Zsuzsi előbb kútba akar ugrani szegyenében, azután inkább elmegy a fiatal emberhez, ta karítani kezdi a szobáját, — s ott marad, feleségnek. — Ebben több cselekmény van s mégis kevesebb, mert hiányzik a feszültség, a belső küzdelem. Bár gyorsan perdül, az egész inkább idyll, mint dráma. Az alakok jól vannak rajzolva, — igaz, hogy Rákosi Szidi, Ligeti Juliska, Rózsahegyi személyesítik őket, — az egészen bizonyos frissesség és báj ömlik el, de ez nem tudja elföldni a mese vérszegénységét. E természetes egyszerűség részben *A bor* hatására vihető vissza, mely a nép életét bensőbb és valódibb képben tárta föl a régi népszínműveknél, melyek szokványos sallangjait mellőzte. Különös azonban, hogy a ki oly jól ismeri a falu népét s egyik elbeszélésében oly eleven képekben rajzolta egy új gondolatvilágnak a lelkekre izzását: semmit sem vesz föl a nép rajzába a változott idők új színeiből, a szél hangjából, mely a magyar falvak fölött sóhajtoz. Nem azon panaszkodunk, mért nem nyúzzák fróink

folyton-folyvást a háborús képeket, de bizonyos könnyelműségre vagy tehetetlenségre vall, a mennyire nem tudnak megszólalni e nehéz idők új színei, új problémái.

Ugyanezt mondhatni a Mórícz Zsigmond darabjáról, a *Pacsirtaszó*-ról. Ő egész munkásságát a nép rajzára fordítja, s új és erőteljes vonásokkal rajzolja, bár egyoldalún, a folytonos szerelmi szenvedélynek oly túlzásával, mintha Alföldünkön csupa sörényes oroszlánok kószálnának, új meg új párokat ragadozva. Pedig ha e körből kiszabadul, a nép életének, felfogásának, beszédének kimeríthetlen gazdagsága nyílik meg előtte. Új elbeszélés-kötete, a *Szegény emberek*, a háborús katonaleletet rajzolja, bakák vonulását a rajvonalba, hazulról jövő hireken felfortyanó legényt, a ki a rábízott járórt haragjában veszedelmekbe huzcolja, míg felháborodása ettől ki nem alszik; a szabadságra hazajövő közkatonát, a ki családja nyomorúságán felindulva itthon is rögtön gyilkol és rabol. Mindez híven mutatja a katona-élet humorát és szenvedéseit, a nagy szakadékot a harcztéri és itthoni élet erkölcsé közt, a fáradt és felizgatott lélek egyensúlyának megbillenését. Csupa élethű és érdekes vonás, csupa új és lélektani tárgy. Színdarabjában a szerző mégis a régi népszínművek kitaposott csapásán mozog; a szegény kapásleányról ír, a kiből a nagy-gazdáné lesz, mire kedvese a katonaságtól kiszabadul. Az alakokban, a nyelvben, a részletekben sok a jó vonás, de a népeletnek azzal az ismeretével s azzal az írói készséggel, a melylyel Mórícz meg van áldva, mélyebben meríthetne a népeletből.

Dramairodalmunk egy történelmi tragédiával is gazdagodott. Herczeg Ferencz *Árva László*-ja ez. Árva László V. László király; a darab Cillei ármányait és megöletését, a király kegyelmét s végül Hunyadi László lefejeztetését hozza színre. A Hunyadi-tragédia százados becsvágya színiköltészetünknek, de valódi tragédiát nem sikerült belőle alakítani. A nehézség első sorban ott gyökerezik, hogy a Hunyadiak fölemelkedése, László balsorsa s Mátyás dicsősége majd három emberöltőre terjed, s ily roppant időt bajos egy színdarabba szorítani; ezért gondolt Vörösmarty trilogiára, a mi ma képtelenség. Pedig a nemzedékek ily egybekapcsolódó sorsát csak trilogia oldhatná meg. Arany, midőn e tárgyhöz nyúlt, még egységes eposra sem gondolt, csak laza balladakörre. Különben a tárgy maga nemcsak terjedelménél, hanem belső magvánál fogva is inkább epikai. Leginkább drámai mozzanata még Cillei megöletése és László halála; de ez sem valóban tragikai, mert bukását nem maga, nem valamely tragikai vétség idézi fel, nem is a történelmi igazság, hanem az urak ármánya s a király gyöngesége. László atyja nagyságának s a főurak dolyfének áldozata; a bárdot nem a Nemezis keze vezérli. A ki itt

vétségbe sodródik s a kit a Nemezis elér, az az ingatag és esküszegő király, V. László. Arany is balladájában azzal éri el a tragikai hatást, hogy a király bűnhődését ragadja ki, e góczpontból világítva meg az előző és következő események körét. Herczeget is ez útra vezeti művészi érzéke. A szálakat, melyek jobbra-balra önkénytelenül a trilogia felé ágaznak ki, szerencsés kézzel fonja össze darabjának hangulatában. Mindenütt Hunyadi János nagysága és emléke él; róla dúdol altató dalt a dajka Gara leányának; özvegye hadseregeket mozgat; Gara embere, előbb a Cillei, kit László porkolábjává tesznek, maga is a Hunyadi-ház híve; az a király bolondja is, ez a színpadi hagyománytól eltérő, goromba és keserű bohóc, a ki megnyitja Mátyás és Rozgonyi börtönét, s maga is fegyvert készül fogni «az öreg magyar» ügyéért. Az ő szavai s Szilágyi Mihály megmenekülése olyanformán czéloznak a jövőre, mint Arany balladája.

A másik megoldásnál is egy úton jár Aranynyal; ő is V. Lászlóra vezeti vissza, az ő lelkében tükrözi az eseményeket. Alakját szép és engesztelő vonásokkal rajzolja, tetteit természetessékké, sorsát megindítóvá tudja tenni. Úgy állítja elénk, mint a korona rabját, kinek élete ez aranypánthoz tapad. Ez érdekes fölfogás, s jól indokolja a király tetteit. Mikor Szilágyi Erzsébetnek a korona varázsáról beszél, mely holt szüleinek halántékáról szállt az övére, s magát mint a korona fanatikusát és asketáját rajzolja, a kit Szilágyi Erzsébet meleg szava bocsánatra és szeretetre olvaszt: az a magyar színpad legszebb jelenetei közé tartozik. Szilágyi Erzsébetnek ez egyetlen jelenetét Jászai művészete nagy alkotásainak sorába emeli. Már néma megjelenésére elhiszszük, hogy ő Szilágyi Erzsébet, a ki jóra tudja fordítani, a mit a férfiak Nándorfehérvártt elrontottak. Mikor karjait kitárja a király felé, oly delejes erő sugárzik belőlük, hogy e gyöngé királynak lehetetlen beléjük nem omlani, s föl nem olvadni szeretete és akarata hevében. Költőileg méltó párja e jelenetnek az, midőn a király Hunyadi Lászlóval maga elé hozatja a koronát, kiemeli burkából s elébe tartja. E jelenetekkel Herczeg művészín világítja meg a király jellemét, tetteit pedig ép ily kitűnően indokolja a történelem eseményeivel. Cillei halála, a ki nagybátyja volt, személyes érzelmeiben sérti a királyt; midőn pedig palotájából látja, hogy a Hunyadi-pártnak egész serege táboroz a Rákoson, s kiderül, hogy Buda várában is katonáik vannak elrejtve, — féltve a koronát, mely neki mindene, a Hunyadiaktól, a kiké itt minden — érthetően sodródik a halálítélet aláírásáig. S míg az ítéletet ablakai alatt végrehajjták, odaát a pesti parton felriad a Hunyadiak tábora; a király félájultan roskad széke karjára, s fejéről magától lecsúszik a korona abroncsa. Ebben tragikuma költőileg van kifejezve. Hogy

éppen féltésével veszti el, rettegésével zúdítja magára a vihart, az természetes és tragikái.

A nagy művészettel előkészített tragikai hatás azonban váratlanul csorbát szenved, a közönségen. A hagyományos nemzeti érzés elfordul V. Lászlótól s a Hunyadiakért lobog. A költő hiába írja a darab címébe V. Lászlót, a közönség egy része csak némi csalódás árán nyugszik bele, hogy ő a hőse egy tragédiának, melyben a Hunyadiak szerepelnek. Pedig Herczeg megtalálta az archimedesi pontot, honnan a gyöngeség is tragikaivá emelkedik. A király alakjának drámaiságát gyöngesége csökkenti ugyan, de másfelől éppen menteségetül szolgál s rokonszenvenessé teszi. E szempontból nem hiba, hogy Hunyadi László vesztét a főurak áskálódása és döllye idézi fel, kik megsokallták a háborút s a Hunyadiak nagyságát. Az egyes alakok itt alig vannak kirajzolva, a mi Herczegnél csak szándékos lehet; hiszen könnyű lett volna például Garát úgy rajzolni, mint a ki leányát számításból adja Hunyadihoz, hogy e hatalmas családot részére vonja; de aztán, mikor teheti, mégis elteszi láb alól. A szerző nyilván szándékkal nem akart egyéni motívumokat szőni alakjaiba, hogy annál élesebben tüntesse föl azt a belső pártharcot, mely a magyar urakat Hunyadi nagysága és vezéreszméi körül két pártra szakítva, egymás ellenindítja. A pártos magyarság, e nemzeti átok, történelmünk akkori s állandó eredendő bűne, oly elevenen van érzékeltetve, hogy szinte napjainkra látszik vonatkozni, mint *Byzáncz*. Ez a történelmi levegő maradandó nemzeti tragédiánkká emeli e művet, melyhez a kritikának még vissza kellene térni, hogy szépségeinek fölfejtésével közelebb hozza hozzánk.

Herczeg másik új darabja, *A kék róka*, társadalmi színmű. Szereplői: a férj, feleség és házibarád, de az író a mesének új beállítást, a szereplőknek új színeket ad. A házibarád nem a feleség barátja, hanem a férjé, s maga sem tudja, hogy szerelmes Cecilebe. Cecile is csak most jön rá erre, mikor Sándor, egy nagy útról hazatérve, a pró jelekből arra a gyanúra eszmél, hogy Cecile aligha csak a szűcsnél jár egy bizonyos utczában kék róka prémért, hanem talán a bárónál, ki régóta udvarol neki. Egészen kikel magából: kíméletlen és kegyetlen Cecilhez, bosszút állva rajta csalódása fájdalmáért. Újra el akar utazni, csak búcsúvacsorára megy még el másnap, s majd magával viszi a bárót. A férj találgatja izgatottságának okát; szerelemre gondol. «Hogy én erről nem tudtam!» — csodálkozik. — «Én sem — én sem» — mondja rá Cecil. Bizonyosan megcsalták, fúzi tovább a férj. «Úgy kell neki! Az ilyen legény-ember élete tele van piszokkal... Mért nem házasodik meg?» Ennyi szellem van a helyzetekben és a párbeszédben, ily fölényes rajza annak, mennyire nem látják

egymást az egymás mellett élő emberek, önmagukat sem, s mennyi ellenmondás van helyzeteik és lelkük közt, sőt magában lelkükben is, midőn szerelemmel szívökben léha örömök közé vagy a szenvedély bosszúvágyához menekülnek. Másnap Sándor úgy intézi a társalgást, hogy Cecilenek meg kell győződnie: a báró sportszerűen udvarol, hiúságból. Cecile elküldi a bárót, de nem tudja, mit mondjon férjének; Sándor sértően biztatja, hogy majd csak kivágja magát, mert az ilyen házasságok, a hol a férj gazdag, az asszony pedig szegény, tartósak szoktak lenni. Cecile idegei e sértésre fölmondják a szolgáltatot; kiabálva mondja meg férjének, hogy megesalta. A barát félreveti a lovagiasságot, s a sértett szenvedély elvakultságával nyitja meg a férj szemét. Párbajt követel és válást. A férj is egészen más, mint az ily darabok combinációjában rendesen. Csak magára vet. Neki a tudományos munka olyan szenvedélye volt, mint másnak a kártya. Íróasztala mellől félszemmél nézte a feleségét és sajnálta, hogy boldogtalan. Most egyszerre ő is átlát barátja heveskedésén. Belenyugszik minden conventionalis elintézésbe, de fáj elszakadnia Ceciletől. Mikor elkíséri feleségét, a ki nagynénjéhez költözik a városba, szomorúan néz körül a lakásban, mintha ő búcsúznék: «Valljuk meg, sok jó órát eltöltöttünk itt — mi hárman.» Látnivaló, hogy az egész magasan fölötte áll a közönséges házibarát-vígjátéknak. Herczeg a maga útján jár, és sohasem lép kész nyomokba. A házibarát öntudatlan szerelme, az asszony, a ki csak e féltékenységből ösmer rá a szerelemre, s a csöndes férj, a ki magát okolja: ezek új és nemesebb alakok, a nélkül, hogy nagyon is kiemelkednének a mindennapiból. Mind a ketten álútakon járnak, az udvarló egy olcsó barátnőnél és nagy utazásokon szórakozik, látszólag közönyösen, noha mindkét útra éppen öntudatlan szerelme hajtja s némi dacz, épp úgy, mint Cecilet a báró felé. De mind a ketten átmennek a tisztító tűzön: egyik heves fájdalomával, az asszony pedig, mikor magára vall s elhagyja férjét, hogy kikerülje Sándor sértő véleményét. Hogy Cecilet egy ballépéstől nem tartotta vissza ez a szerelem, férjétől pedig válni készti, az érthető, sőt logikus, mert közben meggyőződik Sándor szerelméről, kit ő már rég szeret. Mikor a barát a válást követeli s az asszony elhagyja ura házát, a szív öntudatlan logikáját követik, s szerelmök ösztöne hajtja őket egymás karjába. A harmadik felvonásban már be van fejezve a válópör; Cecilenek csak az apanageról kell egy iratot aláírni. A férj erre Sándort kéri föl, a ki azóta nem járt nála. Cecile hamar aláírja az okmányt s távozik, de keztyűjét az asztalon felejt. Mire visszatér érte, Sándor kezében van az, a ki mohón szívja illatát. Cecile észreveszi fölényét, ingerkedik vele, de aztán bevallja régi szerelmét: ő mindig úgy érezte, hogy a férje

csak barátja volt s barátjának kellene a férjének lenni. Sándor szíve is kitérül, de Cecile rátámad: a férfiak, a kik szerelmök mellett barátnőt tartanak, hamis kártyások; ő nem űz ilyen játékot, maga juttatja Sándornak eszébe kalandját. De Sándor most nem akar ebben hinni, nem is bán semmit, szereti. Ez a pszichológiai csattanó. Mily fölényes humor van ebben, hogy Sándor most könnyedén túlteszi magát azon, a mit barátjánál nem tűrhetett el. Ez ismét a szenvedély önző logikája, s mélyen emberi. Az egész mű oly könnyed és természetes, hogy alig venni észre, mily biztos terv szerint s mily szilárdan van fölépítve, mennyi mély vonás van az alakok jellemében, mennyi lélektan az érzelmek ösztönében, a helyzetek véletlen humorában s az élénk és könnyed párbeszédben, melyben az alakok sokszor az egymástól hallottakat egymás kifejezéseivel adják tovább, a mi oly jellemző a mindennapi beszédre.

Hegedüs, Varsányi, Csontos nagyon jól adták a darabot. Nem értjük, a színház miért juttat neki műsorán aránylag kevés helyet a *Vengerkák* és a *Féltékenység* miatt. Bécsben éppen a napokban adták századszor. Olvasva is oly népszerű, hogy már a 17-ik ezer példány forog közkézben. Mindenesetre maradandó mű, mely nem tűnhet el a magyar színpadok műsoráról.

Másik nagy sikert aratott újdonság Molnár Ferencz *Uri divat*-ja. Molnár írói módszere más, mint a Herczegé. Ő kevesebbet gondol a párbeszéd szellemességével, mert darabját nem a párbeszédre építi föl, szellemességét inkább a cselekmény ága-bogába önti. A hatást főképp egy-egy meglepő ötletben, szinte fogásban keresi. Minden darabja valami egészen újat akar nyújtani, a mi a meglepetés erejével igázza le a közönséget. Ez az ötlet olykor mély és lélektani, mint *Az ördög*-ben; máskor egészen új tárgyat, különös lélekrajzot jelent, mint a *Liliom*-ban; néha csak külsőség, mint *A testőr* álruhája, a *Farkas* álom-meséje s a *Farsang*-ban az, hogy a mesét egy gyémánt-hoz köti, mintegy ezt is főszereplővé avatja s hozzá az ötvenes évek érdekes korát veszi keretül. Az *Uri divat*-ban ily külső ötlet, hogy két felvonása egy divatárú üzletben játszik. Ez sem pusztá külsőség; a szerző ebből is benső hatást tud kölcsönözni, midőn a bolt pompásan rajzolt élete, a vevők jövőse-menése folytonosan hátráltatja a készülő nagy eseményeket, s ez által fokozza feszítő erejüket. Bensőleg is hasonló kitűnő lelemény alapja az egésznek. Ez a boltos végtelenül jó ember, a kinek jószágával mindenki visszaél, de a kinek szeme előtt mindig marad valami jó és vigasztaló s egy pillanatra sem tántorul el alaptermészetétől. Ez a szinte nevetségig menő jószág, melyen egyszerre kell könnyezni és mosolyogni, méltó tárgy egy felsőbb vígjátékhoz. A szerző művészi, sőt szinte bűvészi ügyességgel forgatja

ez alakot mindenfelől, nevetséges és megható oldaláról s a komikum és elérzékenyülés vegyületével eleven és mély jellemrajzot nyújt. Még azt is éreztetni tudja, mint javítja meg e jószág a jobb embereket, s mint keseríti el a közönségeseket, a miért ennyi nemességgel szemben nehéz lelkiismeretlenül komisznak lenni. Molnár soha sem rajzolt embert mélyebben és gyöngédebben, mint itt, még *A Pál utcai fiúk*-ban sem; sohasem dolgozott több gondnal a következetes fölépítésen. Kritika és közönség nagy méltánylattal is fogadta a darabot, de megítélésénél sokban tévedtek, s oly hibákat róttak meg, melyek nem hibák. Főképp azt hangoztatták, hogy a mese az első felvonásban be van fejezve s a másik kettőnek külön cselekménye van. Ez tévedés. Mi történik az első felvonásban? A kis boltban nehezen várják a zárás pillanatát. Az asszonynak fontos mondani valói vannak. Végre szóhoz jut; bevallja férjének, hogy a kezére bízott pénz, 51,000 korona, nincs meg. Nagy baj, mert a hitelezőknek volt szánva. Van más baj is: az asszony el akar válni, hogy hozzámenjen az első segédhez, Oszkárhoz. A pénz arra kellett, hogy Berlinben új vállalkozást, új életet kezdjenek. Mindezt sírva mondja el, mert keserű egy ilyen jó embert megszorítani. Oszkár viszont kiabálással akar felülkerekedni; ő természetesnek találja, hogy nem viheti az asszonyt a bizonytalanságba; az összeget visszafizeti, mihelyest lehet; a hitelezőkkel is rendbehozta a dolgot: holnap beül ide az ő megbízottjuk s az vezeti tovább a boltot. A kritikák egy része azt találta, hogy az egész mese csak ennyi: a boltost elhagyja a felesége. Csakhogy ily gyászjelentés-stylusra lefejtve, minden színdarab elmehet napihírnek. Vajjon csakugyan ennyi-e a darab egész meséje, s ha ennyi volna, nevezhetnők-e jó darabnak? Mindez csak kiinduló pont. Megjelenik a gróf, Juhásznak és a kis boltnak pártfogója; hallja, mi történt, s elhívja Juhászt uradalma íróasztalához, hol már tizenöt évig görnyedt. Van a boltban egy szép és okos gépirókisasszony, a gróf ettől is elbűsúzik, s bevallja neki, hogy sokszor csak az ő kedvéért jött a boltba; de most mindennek vége, mert egy öreg úrnak épp úgy kell magára vigyázni, mint egy kis lánynak. A lány nem tud ebbe ily könnyen belenyugodni. Ez a fiatal szív csupa vágy, ez az okos fej csupa terv. Évek óta él a bolt hátulsó zugában, az auto-köpenyek, útifátylak közt, a melyek mind Párizsba mennek, Monte-Carloba, ki a világba, az életbe. Utálja a nyomort és szomjazza az életet. Az a pár szónyi kitörés, melyben kiönti szívét az ámuló öreg segéd előtt, csupa igazság, csupa élet. Százak és százak lelkébe látunk, a modern élet egy típusának hangja szólal meg, Paula a gróf birtokára akar menni; anyjának azt fogja mondani, hogy Juhász viszi magával, azzal elereszti; Juhásznak pedig, hogy

nem hagyja el a bajban. A jó Juhász egészen meg van hatva, mindenért kárpótolva érzi magát; boldog, hogy ilyen emberek vannak a világon s hogy az Isten szereti őt. Vak optimismusa megható és mosolyogni való egyszerre, hiszen mi tudjuk, hogy a vigasz, melyet ő készpénznek vesz, hamis pénz, bárha elejétől fogva halványan éreztetve van a Paula öntudatlan rokonszenve Juhász iránt. Most már bezárhatják a boltot. De Juhásznak még eszébe jut, hogy játékokat vett a szolgálja kis fiának; még megmutatja, hogy' kell felhúzni a hajót. Csöndesen magyaráz, gondolata másfelé jár, s a kis hajóban berregve forog a felhúzó kulcs. Ezt Molnár nagyon tudja rajzolni, hogy a lélek nagy sebei fölött mily közönynyel szállnak a mindennapi percek, mint hó a megfagyott emberre, s hogy egy játékszer felhúzása közben elvérezhet egy szív.

Lehet-e erre azt mondani, hogy a cselekmény az asszony eltávozásával be van fejezve, s hogy itt új cselekmény indul meg, — mikor ez szorosan az előzményekből fejliks logikusan halad tovább?

Juhász erélytelensége sok kárt okoz a grófnak; különben is szeretne tőle szabadulni, mert nagyon őrzi a szép Paulát; a gróf csak súgva válthat vele egy-egy szót, miközben beszédeket diktál neki. Most végre élére állítja a dolgot: vagy Juhász csapja el nyomban egyik hűtlen hivatalnokát, vagy magának kell távoznia. Juhászt persze könnyű hazugságokkal levenni a lábáról; maga ad a vádlott szájába mentséget, neki ajándékozza óráját, kabátját; megígéri, hogy szószólója lesz, s végül meghatva magához öleli. Erre nyit be a gróf. Ez a jelenet jól van elgondolva, de kivitele túlságba csap, s ezzel lejjebb száll az egésznek színvonaláról. E kis botlást azonban csakhamar kiűnő új vonások feledtetik. A gróf haragosan támad Juhászra, igyekszik magát dühbe lovallni; Juhász maga is biztatja, hogy ő nem való ide, kergessék el, — de a jó szíve miatt csak nem űzheti el ezt a nagy gyermeket a jóérzésű főúr; vitájuk során maga is odajut, hogy meghatottan magához öleli. Erre most Paula nyit be. Ő is szívesen szabadulna már Juhász őrizete alól, de — ismét itt a régi rokonszenv — csak úgy, hogy Juhász is jól járjon. Adják oda neki az 51,000 koronát, mintha Oszkár küldené meg a tartozását — akkor kénytelen Pestre menni, a boltba. A gróf kap az ötleten, s boldogan megy ki, hogy nyélbe üsse. Rögtön ott terem Juhász; meg van ijedve a gróf jókedvén; kijelenti Paulának, hogy elmegy, de őt is magával viszi. A lány kibuvókat keres, de Juhász most az egyszer megköti magát s végül megvallja, hogy szerelmes, azért mer így föllépni. Mily szép ez, a mint ezt az erélytelen embert érzése most érélyessé teszi. A lány csak annyit tud felelni: kedves jó Juhász úr! — Mennyi minden van e négy szóban: meglepetés és megilletődés,

kitérés és elutasítás, — s mindez egy kis géprólány egyszerű nyelvén. Ismét új fordulat és fokozás következik, a jellemek újabb megvilágítása. Juhász csalónak érzi magát, mert eleinte ugyan kötelességből vigyázott Paulára, de már régóta szerelemből őrzi; Paulát ennyi melegség legalább őszinteségre készíti; ő nem Juhászért jött ide, a nyomor elől menekül, az életet keresi, szeretne szép ruhákban járni, tengert látni, szép zenéket hallani. Juhász ezen is tudna segíteni: dolgozni fog és gyűjteni. «És mire valamire vissztük, — mi leszek én már akkor?» — mondja Paula. Éppen hozzák a pénzt. Juhász alig érti meg, miről van szó; aztán elragadtatással adja Paulának: most itt van, a mit kívánt, a selyem, az utazás, a boldog élet. Ez még a Juhász jóságától is sok, s bár természetes, mégis váratlan. Itt éri el jellemének rajza a tetőpontot. Paulát meghatja s megszégyeníti ez a nagy szerelem. Kezét égeti ez a pénz. A gróf tanácsára nyomban elküldi a hitelezőknek. Közben Juhász megtudja, hogy Oszkárék tönkrementek és Pesten nyomorognak. Most végre Paulával szemben is erélyes, magyarázatot követel. Paula bevallja, hogy a pénz a grófé volt, az ötlet pedig az övé. Ez lesújtja Juhászt; hát mikor fölkinálta becsületes keresményét, akkor ő a más pénzével hűsködött, egy rászédett Paprika-Jancsi volt, — s ezt Paula tudta. Ez a csalódás még a lágy Juhászon is sebet tud ejteni; megkeményíti magát s elutazik, ügyet se vetve Paula zavart marasztaló szavaira. A lány most már csak úgy akar a gróf szobájában maradni, ha diktál; s mikor a diktált beszéddel helyzetükre czélogzat, őszintén bevallja, hogy ő, a ki pedig világosan szokta tudni, mi történik vele, most nem tudja; bocsánatot kér, de azt hiszi, szerelmes Juhászba, «mint egy kis kutya.» Ennyi fordulat van e fölvonás cselekményében, s mind a jellemekből folyik. A jellemek mind biztos kézzel vannak rajzolva, nemcsak Juhászé. Jó és finom a gróf alakja, az öregedő férfi, a ki boldogan játszik az utolsó szerelem kedves és gyöngéd reményével, melyet nem vásárolni akar, hanem ébresztetni, nem szenvedélyből, csak szóra kozásul. Ezt a vonást finoman juttatta érvényre Gyenes, a kit jól esett nagyobb szerepben viszontlátni. Paula szívében ott pislog a rokonszenv lángja Juhász iránt, de hogy ezt a csendes kis lángot az ifjúság tavaszi szele majdnem elfújja, az érthető és emberi. A lány egész alakja bájos, mint a fiatalság, s megható, mint egy ifjú szív vágya és benső harsza mindig. Az író ez alakokban is óvatosan vegyít nemesebb vonásokat a közönségessel, mint általában romantikát az élet valóságos rajzával. E fölvonásra több joggal lehetne mondani, hogy itt már minden eldőlt, rendbe jött s a szerző csak takarékossgal tud valamit hagyni a harmadikra. De azért kár volna lemondani arról a bájos jelenetről, mikor Paula vásárolni

jön Juhász boltjába. Egy kis palota várja, csak egy szót kell a grófnak sürgönyözni. Tehát még sem dőlt el minden, még tart a harcz, s éppen előttünk dől el, nem a felvonásközben, mint egyik kritikus írta. Inas-nyakkendőket, portás-sapkát, autó-keзtyűket rendel; Juhász ismétli és jegyzi a rendeléseket. Megint közönséges szavak takarják a fojtott érzéseket. Stulpni — sóhajtja Juhász, s ezzel azt mondja: Hát örökre elveszítelek? — Stulpni — ismétli Paula, s ez azt jelenti: Hát mért nem szólsz, mért tűröd, hogy ez legyen a vége. Végre cocotte-oknak való parfume-t kér. Ezt a kegyetlenséget már nem bírja el Juhász; elfordul s egy segédet küld oda. Az okos leány ebből látja, hogy ez a gyáva, ez a gyámoltalan Juhász még most is szereti; — leteszi a kalapját, beül a cassába s rögtön kezébe veszi a gyeplőt. Ez kedvesen komikus, de érzelmes is. Ez a kettő itt mindig együtt jár; az egésztől el lehet mondani, a mit a darabban mondanak: minden nevetés helyett lehetne sírni is. Az érzelmesség különben a tárgygyal jár s a főlakkkal és sohasem megy a valószínűség rovására. Vannak, a kik azt találják, hogy ezek az emberek túlontúl erényesek. Hát olyan Sodoma a mai társadalom és színpad, hogy ott már nem találkozhatik három igaz ember? Különben ezeket is tévútra sodorja az ész és a vágy, az álmodozás, de szívük van, s ez visszatéríti őket. Ki kívánná e mesén változtatni, s ha ez megtörténnék, hova lenne a darab kedvessége? Ez alakok szívökkel is gondolkoznak, általában szív van bennök; ez e darab fő bája. S mennyi kedves és mulatságos ötlet a mellékalakokban; a vevők sokféle typusa, a morosus öreg segéd, a ki tizenhétszer nézte meg Lohengrint, de a hatyút még sohasem látta, mert mindig elkésik a bolt miatt. S ez az Oszkár, a ki tönkre menve, elég arcátlan Juhászhoz fordulni állásért, s mikor sok vevő várakozik, egyszerre beáll a pult mögé és kiszolgál.

Rózsahegy a Juhász gyámoltalan jóságában, kedves ügyefogyottságában sohasem lép félre a megható és nevetséges közti meggyéről; mint jellemszínész, régi alakításait is felülmúlja. Igen jó ábrázolóra talált Paula a színház fiatal művésznőjében, Bayor Giziben; megkapó az első felvonás kitörésében, s megindító a II. felvonás érzelmes jeleneteiben. Az egész előadás mintaszerű; rendezés és összjáték olyan, minőnél a pesti közönség a régi Reinhardtot szokta emlegetni. Úgy látszik, írók és színészek lelkesedéssel veszik körül az új igazgatót, a ki a színházat szorosan összekapcsolja az irodalommal, a régi szép hagyomány szerint. S ez kettős nyereség: a magyar színpad megint irodalmivá emelkedik, az irodalom pedig, annyi széthúzó törekvés közt, nyer egy színházat.

ÉRTESÍTŐ.

Délen.

Délen. Utirajzok és tanulmányok. Írta : Berzeviczy Albert. 346 l. 8°. Budapest. Franklin-Társulat kiadása. 1917. Ára 20 korona.

Berzeviczy Itália hű és színes rajzával jelent meg művészeti és æsthetikai irodalmunkban. Akkor fedeztük fel őt, mikor ő a maga részére fölfedezte Itáliát. Éles látása, biztos ítélete, a történelmen uralkodó souverain tudása és előkelő ízlése egyszeriben az elsők közé emelte. Azok, a kik a classikus ó-kor irodalmán és művészetén nevelkedtek, már akkor tudták róla, hogy közéjük tartozik, az ő gyér, de elszánt táborukat erősíti, és a renaissance-nak is azért hódol meg, mert sejti és megérzi benne az antik ihletését. De Itália ennek az antiknak csak egyik, nem is a hitelesebb, nem is az értékesebb darabját képviseli. A ki ismeri Itália jelentőségének forrását, az tudja, hogy ez a forrás Görögországban fakadt. Berzeviczy Albert csak hű volt eszményeihez és következetes önmaga továbbképzésében, tökéletesítésében, írói és tudományos egyénisége harmonikus kiépítésében, mikor annyi itáliai kutató utazás után ismét zarándokútra kelt és Görögországot kereste föl. Önmagának tartozott ezzel a vállalkozással. Bizonyára már rég fogadalmat tett, mint a vallás ájtatosai, hogy a mint módja nyílik rá, ellátogat Hellasba és ott áldozni fog a hellen geniusnak mindazokon a helyeken, a melyeket szentté avatott a hagyomány.

A *Délen* című könyv fogadalmi ajándék, a legtisztább ihlet szülöttje. Minden során meglátszik, hogy az író belső nyugtalan-ság, sóvárgás vezette a most oly elhagyott, gyom fölverte, elátkozott tájakra, a melyeken egykor a leggazdagabb, legelevenebb, legpompásabb élet virágzott. Külön választjuk azokat a tanulmányokat, a melyek ismét olasz földön keresnek tárgyat, a görög és siciliiai utirajzoktól. Berzeviczy amazokban is sok érdekes, új szempontú, eredeti tájékoztatást ad Itália rejtettebb kincseiről, a komor és sötét Bolognáról, Velence köveiről és szigeteiről, Urbínóról, Raffael hazájáról, a Vatikán Cappella Sistina-járól és Heliodoros szobájáról, Modenáról. De mind e tanulmányokat úgy tekintjük, mint folytatását Berzeviczy első ily irányú művének.

Az új írói és művészi egyéniség a görög és sicíliai rajzokból tűnik elének. Az új és becsesebb, mert ritkább. Hellas lelkéhez hozzáférni nehéz földadat. Sokan, jeles tudósok, philosophusok, költők, művelt laikusok vagy az első kísérletnél visszadöbrentek a titkok e titkától, vagy hosszabb meddő fáradozás után kedvetlenedtek el kutatásától. Igen kiváló latinisták nem tanultak meg soha életükben görögül. A latin irodalom jeles ismerői nem olvashatták eredetiben Homerost vagy Platont. És ez így volt a középkor kezdetétől a scholastikus korszakon, a renaissance idején keresztül az új-korig, napjainkig. Cato megtanulta vén korában a görög nyelvet, mert kénytelen volt vele, hiába mennydörgött ellene egy hosszú emberéleten keresztül. Ellenben vannak világhírű historikusok, æsthetikusok, — nem is szólva a természettudósokról, — a kik fordításból ismerik *A lelánczolt Prometheus-t* és talán még így sem Thukydidest.

Berzeviczy könyve tanuságot tesz róla, milyen szeretettel mélyedt el szerzője ebbe a titokzatos világba, a melynek legszebb mysteriumairól még mai napig sem rántották le a fátylat az ásatások. Lenn a föld méhében rejtőznek a kétezer év óta szendergő szépségek, szobrok, oszlopok, párkánydszek, domborművek. A föld színén merő rom, a merre járunk, megcsonkult szobrok, tört és heverő oszlopok, széjjelmállott párkánydszek, hiányos domborművek. Berzeviczy végigjárta Görögországnak mindazon helyeit, a melyeken hajdan épen és teljességében virágzott a hellen cultura és jól tudta, hogy tájékozottsága még így is fogyatékos maradna, ha meg nem ismeri Trinakriát, «a kúszó növények honát», a hol szintén Zeust és Herát, Aphroditét és Dionysost tisztelték, a hol a dús és művelt tyrannos-ok fényűző udvart tartottak, a hol az Aetna tövében görögül beszélő s görögül érző nép lakott, s a hol Empedokles hirdette a bölcselkedés és a chemia új igazságait. Hellasnak ép úgy tartozéka Sicilia, mint déli Olaszország, a melyet Magna Græcia néven ismertek. Berzeviczy utirajzai szerves kapcsolatban mutatják Görögországot Siciliával. Nagy Görögországról itt nincs szó. De még lehet. A szerző ugyan azt vallja előszavában, hogy az olasz áruulás rá nézve lehetetlené teszi a személyes érintkezés megújítását, arra pedig már öreg, hogy az idők, viszonyok gyökeres változását bevárja; de ezt a jövődőlését nem vagyunk hajlandók elfogadni. Egyfelől azt hisszük, hogy erősebb ható tényező lesz életében örökké kutató ösztöne, új problémák megoldására való vágya, a műve teljessé érlelésére való törekvés, mint «öreg kora». Másrészt meg vagyunk győződve róla, hogy valamennyi ellenséges ország közül először Itália fog megnyílni előttünk és a németek előtt. Erre egyformán szükségünk lesz nekünk is. — Itáliának is.

Az első utirajz a görögök közül Olympiának van szentelve. A görög nemzeti egységnek ez a szentélye ma szomorú omladék. A szent ligetben barátságos platánfák helyett komor fenyők feketélnek. Hera temploma csak terjedelmes rommező. Az olympiai museum legnagyobb büszkesége, Praxiteles Hermes-szobra, jobbkarján megcsonkult. És mi maradt meg Zeus templomából, a melyet Phidiasnak aranyból és elefántcsontból faragott monumentális szobra ékesített? «Lehetetlen a rettentő pusztulás fölötti fájdalom érzése nélkül lépnünk a romok közé, melyek ma egyedüli hirdetői e templom egykori szépségének és nagyságának.» És mégis, az újjáteremtő képzelet e romokat is be tudja népesíteni, föl tudja építeni. A messze földről jött zarándoknak e sivár mezőkön látomásai támadnak. Az olympias csodáit látja, nemes versengésben valamennyi görög törzset, békés vetélkedésben oly országok küldötteit, a melyek egymással hadilábon álltak. Látja a versenyfutást és a pankrationt, az ötös atletikai versenyt, a kocsik versenyét, s végül valamennyi közül a legszebbet és legnemesebbet, a költők, a lyrikusok és drámaírók versenyzését a koszorúért. A látomás széjjeloszlik, a vándor ismét csak a szomorú omladékokat látja. De a kutató tudomány, a mely egyre több emléket ássa ki ez eltemetett világnak, és az olympiai játék nemzetközi szervezetének életrehívása, e két egyformán lélekemelő jelenség azzal biztatja, hogy «a régi görögök szellemének nemes megnyilatkozásai halhatatlanul élnek az emberiség köztudatában».

Az atheni benyomások nem egyszer kritikusak, de a kritika nem az antik alkotó, hanem a modernnek romboló szellemét illeti: a braunschweigi tüzerhadnagyot, a ki a Velenceze vezérletével Athénre támadó hadseregben ágyúját a Parthenon ellen irányította s ezzel a világ egyik legsodásabb építőművészeti remekét rontotta meg; a németeket, francziákat és különösen az angolokat, a kik ásattak, de fosztogattak is bőségesen. Az emberi gazság, a kapzsiság, lelketlenség, tudatlanság pusztított végig az Akropolison, ez segített a tempus edax rerum-nak, hogy befejezze a rombolás művét. Nagyon is igaza van a szerzőnek, mikor főlshajt, hogy az ember erkölcsi és szellemi erejének legjavát arra kénytelen fordítani, hogy jóvá tegye azt, a mit az ember vétett. Az a legmegragadóbb Berzeviczy könyvében, hogy fogékony lelke és minden szépért hevülése csakugyan rekonstruálja azt, a mi romokban hever.

Athéntól Eleusisig mindössze tizenöt kilométernyi az út. Senki sem fogja sajnálni ennek a rövid útnak csekély fáradalmát, ha van rá reménye, hogy közelebb jut az eleusisi mysteriumok megfejtéséhez. A külsőségeket ismerjük. A dolog lényegére nézve azon-

ban ma sincs biztos, egybehangzó ismeretünk. A beavatottak, úgy látszik, jól megőrizték titkukat. Már Horatius is tiltakozott az ellen, hogy egy csónakba szálljon valakivel, a ki a titoktartó Demeter arcanumát kiviszi a profán világba. Berzeviczy feszegeti a titok zárát : közvetlen kapcsolatot vagy legalább is rokonságot keres az eleusisi cultus és a keresztyén vallásgyakorlat között. Nem követjük e föltevéseiben. A keresztyénség a hellen szellem gazdag örökéből tudvalevőleg sokat átvett, bár sokat értéktelenként félre is vetett. De épp oly kevésbé hiszszük, hogy Eleusisnek része volna a nagy-pénteki passióban, mint a mily bizonyosan tudjuk, hogy az eleusisi mysteriumok nem előfutárai a keresztyén középkori mysteriumoknak,

A szerző argolisi kirándulásának sok érdekes és figyelemreméltó mozzanata közül a legvonzóbb az epidaurosi színházban tett látogatása. Egyáltalán szereti a színházat. Athénben is hosszan elidőzött az Akropolis déli lejtőjén heverő színházromoknál. Ezt keresi nagy buzgalommal és szenvedélylyel sicíliai utazása közben is Siracusában és Taorminában. Hogy a színházépítés változó problémái érdeklik, azt természetesen találjuk, hiszen a képzőművészetnek, különösen az építésnek és szobrászatnak minden kérdése szak szerint is foglalkoztatja. De neki a romok sohasem némák. A színpadon megszólalnak a színészek és a legesodálatosabban zengő nyelven hirdetik a tragikusok komor fenségű ígét. S a roppant nézőtér kőpadjain ezrével tolong a sokaság, megfeszített figyelemmel hallgatja a színpadon történő dolgokat, megilletődik és a szánalomban és félelemben megtisztul, hogy a kétórnyi nagy feszültséget végre is a tetszés harsány zajongásában, tapsában oldja meg.

A régi Delphiben épp olyan lelkiismeretesen megkeresi a museumot, mint bárhol másutt. A szobor, a rom élő nyelven szól hozzá : *saxa loquuntur*. De itt is, mint Athenben, Eleusisben, Argolisban, uralkodik rajta a reflexio, messze elkalandozó következtetésekre csábítja saját történelemphilosophiája és vallási fölfogása. A görög istenekről tett hitvallása ebben a milieu-ben meglep bennünket. Mindeddig a rajongót láttuk benne, a ki goethei pogánysággal, Schiller önfeledt szépségzomjával merül el a hellen világ csodáiban, és éppen Delphiben, a hely geniusától ihletetten siratja a báj örökre letűnt világát. Egyszerre csak hidegen csap meg bennünket szigorú erkölcsisége és a görög istenek bűneit kérelhetetlenül lajstromozó pontossága. Végre a görög isten egyértékessé lesz szemében Nietzsche *Übermensch*-ével, a kivel pedig a dolog velejét nézve nincs is semmi közössége. Aztán mégis megfordul hangulata : Apollon, Delphi istene meghalt, de Pan, a kinek szintén van köze e helyhez, talán itt lappang mégis valahol. Nem találkozott vele (mert nem hitt benne,

mert számolgatta az istenek bűneit), de fogadalmat tett, hogy ha még egyszer ellátogat görög földre, akkor meg fogja keresni. Ha elemző rationalismusát otthonn hagyja, akkor meg is fogja találni.

A négy sicíliai tanulmány már gazdag a középkorral és a renaissance-szal való vonatkozásban és éppen ezért jól eső tárgyi változatossággal szolgál, de azért élénken őrzi e helyek kapcsolatát az antikkkal is. Girgenti a régi görög Akragasnak, a rómaiak Agrigentumának utóda. Még tengerparti kikötőjét is Porto Empedoclenak nevezik a nagy bölcsről, a ki valaha Akragas falai közt élt, hatott és tanított. A város közelében colossalis méretű templomromok vannak a görög cultus idejéből, Siracusa vidékén kiterjedt nekropolisok húzódnak, halottak városai, a melyek temetői pompájukkal egykori nagyságról és dicsőségről regélnek. Taorminában a természet hatalmas segítőtársa volt a művészetnek, hogy alkotásai hatását elmélyítse. A taorminai színház leírása a könyvnek egyik leghatalmasabb, leghatásosabb részlete.

«A taorminai antik színház, a melybe, míg e helyen időzünk, ösztönszerűen mindennap kizarándokolunk, a melynek látványával sohasem telünk be s a melynek ihlete iránt sohasem tompulunk el, a legméltóbb hely arra, hogy rajta búcsút vegyünk Siciliától és — a kár Itáliától is ; mert talán ez a hely az, a hol a természet és az ember legjobban megértették egymást s a hol jobban, mint bárhol, tudjuk az egész emberiség lelkét átölelni s átérezni mindazt, a mit elődeink e töldön évezredek óta élveztek és megálmodtak.»

Az élvezőké és álmodozóké lesz első sorban maga ez a könyv is ; nem a szaktudósoké, a kik csak verejtekükön át, tehát már elhomályosítva és megrenntva látják meg a szépséget. Berzeviczy nemcsak sokat utazott, hanem nagyon sokat tanult is, hogy ezt az új művét megírhasa. Pausanias és Vitruvius Pollio ide nem elég ; azt csak azok tudják, a kik maguk is próbálták a tudomány egy-egy darabját «népszerűsíteni». De nagy érdeme könyvének, hogy a kutatás fáradtsága és a kutató fáradtsága sehol nem érezhető rajta. Mindenhol egyenletes, nyugodt, tiszta és emelkedett. Kristálytisztán gondolkodik és elegánsan ír. A hol egyenletes előadása kilép medréből, ott a szenvedély belső forrásai hajtották : ennyi ragyogás, ennyi lenyűgöző nagyság, ennyi eltemetett és megéledni készülő szépség láttára mégsem őrizhetjük meg lelkünk felsőbbbséges nyugodalmát. Az Előszó egészen subjectiv, halk és fájdalmas vallomásával Itáliának, a melytől mostani kormányának nyomorult árulása sem tántoríthatja el, és azzal a néhány szóval, a mely megmagyarázza, miért ajánlotta e könyvét unokája, báró Szalay Albert emlékének. A meghatottságtól könnyes szavak bennünket is úgy meghatnak, mint az alvilág boldog

mezeit járó Aeneas Anchises jóságai: «Tu Marcellus eris. Manibus date lilia plenis.» A gyászoló nagyapával együtt mi is liliumot hullatunk a korán elköltözött gyermek tumulusára. —n—y.

Francia könyv a háború ellen.

— Henri Barbusse: *Le feu*. —

A rettenetes világháború negyedik esztendejében élünk már, a rémség és borzalom szinte elképzelhetlen fokra hágott, a korszakos események félelmetes torlódása egyre nyomasztóbban nehezedik reánk, a nyomor meg szenvedés egyre szörnyűségesebbé válik, kényére tobzódik a Halál és kínlódik tovább a szerencsétlen emberiség..

Lehetséges az, hogy a keresztrefeszített emberiség szívét semmi hang, semmi szó meg ne válthassa?

Apró jelecskék világának itt is, ott is, révetegül. Legelső helyen áll ezek között Henri Barbusse-nek *Le feu* című könyve, a mely magyar nyelven a napokban jelent meg. E könyvvel szerzője megnyerte a Goncourt-díjat. Kilen cz hónap alatt 120,000 példányban terjedt el, tehát egymilliónál jóval több volt az olvasója. Barbusse ma hatalom Franciaországban. Ő az első új európai, s joggal figyel reá az emberiség. Könyvének nagy a jelentősége. Elismerték ezt a német irodalom hivatott képviselői is. Irányadó lapok hasábos ozikkekben méltatták.

Vezérgondolata az, hogy a századokon át belénk nevelt hőscultust és csata-rajongást lerántja arról a magaslatról, melyre a militarizmusnak hódoló népek tervszerűen emelték. «A háború romantikája ma már kiveszett. «Ezeket a szegény, sápadt katonákat majd hősöknek írják le, pedig csak martiroknak érezték és tudták magukat.» «A feledés gépei vagyunk.» «Az ember olyan lény, a ki csak keveset gondolkodik és sokat felejt.» «A mértéktelenül, ártatlanul szenvedőknek csak azon tetteit fogja a világ megismerni, melyek lelkesítő, buzdító és nem fogja megtudni nagy, nagy szenvedéseiket, a melyek tökéletes megismerése pedig egyedül volna hivatva a jövő nemzedék megváltására.» «Miért e sok kín és tömérdék szenvedés? Minden szenvedés elveszett, ha a világ nem okul e szörnyűségek láttán...» Ezek és hasonlóak a Barbusse vezéreszméi.

Barbusse nem front-mögötti haditudósító, nem íróasztali történész. Ő benne volt a háborúban, azt írja le, a mit átélt.

Kivonatokat ad képekben, nem szokványos, chablonos összeállítás, áttekinthetetlen általánosságokat, hamis összetételeket és torz leírásokat. A mit az az egy «rajt» alkotó tizenhét ember köz-

vetlenül átélte, azt vonultatja fel előttünk, a háború egyre váltakozó, egyre közeledő, a roham borzalmaival egyre jobban feltáró jelenetsorozataival. Ezzel a tizenhét emberrel éljük keresztül a háborút.

«Bajtársaim emlékére, a kik mellettem estek el Crouynál és a 110-es magaslaton», — ez a könyv ajánlása.

Itt vannak a város végnélküli napjai a lövészárók szennyjében és fagyában. Újságírók, a háború kéjutazói járnak ott, akár a koczavadászok és bosszantják a katonákat ostoba kérdéseikkel, melyek felületes kíváncsiságból és könnyelműségből erednek. Itt a rövid pihenő a falusi szállások nyomorúságos menedékeiben, a hol a parasztok fékezhetetlen háborús nyereségvágya az utolsó fillért is kisajtolja belőlük; itt a sebesülten hazatérők ezer szenvedése az «outhon katonáskodók» által, a kik óvatosan megvonulnak hivatalukban s gyanakodón, lelkiismeretlenül gyakorolják tisztjüket; itt vannak az éjjeli menetelések halálos megerőltetésekkel, millió veszélyükkel, itt vonul el előttünk az elpusztult ország, a szétlőtt városok, az emberek járványos elhullása és az összezúzott, megsemmisített hadseregek ijesztő képe. Minden, a mi borzasztó. És mindenütt a Halál... Rohamra gyűltek. Ezek nem katonák, ezek emberek. Nem kalandorok, nem harcosok, kiket az Uristen arra teremtett volna, hogy mészárosokká vagy vágóállatokká legyenek. Szegény parasztok, jámbor iparosok, nyomorult proletárok... Látszik egyenruhájukon keresztül is. Nemaságuk árulja el őket, mozdulatlanságuk a nyugalom álarcza mögött, a mely szinte emberfelettien húzza össze vonagló ábrázatukat, a gond, aggodalom és az élettől való búcsúzás megrázó gondolata mutatkozik rajtuk észrevehetőleg. Nem hősök ők, a mint közönségesen nevezik őket, bár az ő «feláldozásuk» több ennél. A kik így nem látták, soha sem tudják kellően értékelni őket.

A lövészárokból leszállunk a mélységekbe, a drótkadályokon keresztül, egyre közelebb az ellenséghez. Nincs ellenséges tűz. Mindig előre, a fenyegető csöndben. Egyszerre megdördül mindenfelől. Ez a zárótűz. Egy vasas függöny, a mely elvágja őket a világtól. Gránátok repülnek s tüzes hálót vonnak a fejük köré. Semmit sem látni; az agyonvakított, könnyező és bedagadt szemeket elsötétíti a gránátlövegektől előhatoló füstfelleg.

Előre! Égő holttestemeken, sebesülteken át, előre a lövészárókba! A német árok üres. Tovább! Lázás szemek, vérbeborult arcok. A szívek egész a torkig dobognak hangos lüktetéssel. Előre! Most dörögnek még a zárótüzeknél is félelmetesebben a német mozsarak. De már látszik a második lövészárók és benne a német. Egész csoportok verődnek össze, nem látni és nem hallani már semmit. Az árkokból kiugorva vakon és nyílegyenesen rohannak

előre. És ime ott vagyunk. A németek csak kevés embert hagytak hátra. A csalódástól feltűzelve, a füsttől fojtogatva, a csonkoktól és széttagosított emberi testektől megborzasztva, önkívületben gyilkolnak a francziák az árok mélyén. Az alsó rétegekbe, hová a németek alakúsztak, egyik kézibombát dob; a darabokra szaggatottak és eltemetve fuldoklók rettenetes ordítása és hörgése a válasz. Egy másik kicsábítja őket s agyonszúrja egy konyhakéssel. A vér lecsurog könyökéig. A harmadik egyre leheli a bódító gázt rájuk, a melytől a németekkel együtt a már behatolt francziák is megfulladnak. Úgy imbolyognak, akár a zászlók, az életben maradottak ugrándoznak boldogságukban, hogy megmenekültek a haláltól, szinte ittasultan önmaguk lététől.

Közelg az éjjel. Bertrand, a káplár, a ki sokatmondó tekintettel szétoztotta a kést a rohamozók közt, a szigorú, a fáradhatatlan, a megnémult ime megszólal: «Hogy' fognak utódaink majdan gondolkodni rólunk? Ilyen mézszárlásokról? Hisz' mi magunk sem tudjuk, vajjon Plutarchos vagy Corneille hőseihez méltó tettek-e ezek, vagy csak silány apacs-verekedések? Szégyen a katonai dicsőség, szégyen a hadsereg, szégyen a katonai mesterségre, a mely az embereket buta áldozatokká meg nemtelen hóhérokká gyúrja.» Hosszú némaság után így szól: «De most itt a szolgálat ideje. Vedd a fegyveredet és gyere!» A roham után Barbusse egy sebesültet hoz elénk, hat testvér között a legutolsót, a mint czipelik a kötözőhelyre a halottmezőn át. Régi küzdelmekből itt maradt tetemek. Szinte múmiákká száradt csontvázak, a patkányoktól kikezdve, a melyek szintén ott döglöttek a fertőzött emberhús mellett. Tegnap halottak, még friss vértől csepegők és alig merevek. Halott halotton. Köztük vonagló haldoklók és jajongó sebesültek. Itt egy grotesque taglejtése a görcsösen megmerevültnek; egy tegnapi bajtárs, szép és fiatal, a ki amaz átkot mondotta. Ott Ramure apó hörög: «Háború előtt tisztességes ember voltam — mondja, elfojtva könnyeit — reggeltől estig dolgoztam, hogy a fattyaimat eltarthassam, most idejöttem bocheokat ölni és most engem öltek meg!» «Vigyázzatok!» «Végyszre!» «Ne hagyj itt!» «Hallgass meg!»

És mennek a kötözőhelyre, egy mély, földalatti folyosóra, a hová szétroncsolt, vérbeborult testüket odavonszolják. Vérszag és rothadó hús bűze, akár csak egy vágószéken. Ehhez még az acetilen undorító gőze vegyül. Amputáltak deliriumos őrületükben csonkjaikra akarnak állani és sebesültek csúsznak elő egymás hátán a kötöző őrkéhez. Valamennyi nyög a kintől.

«Annyi ideig szomorkodtam, hogy otthonn senki sem fog megismerni — szól az egyik — most pedig meg vagyok dögölve, levágva,

rongyokra szaggatva.» Nyöszörög a másik: «Az utolsó hétig még fiatal voltam, ápolt testem volt és tönkretettek, most már csak egy vén, nyomorult rones vagyok, mászásra kárhozottan.» Egy repülő szünet nélkül azt mormogja: «Isten velünk!» A lövészárkok felett felrepült és csodálkozva látott németeket és francziákat egy nagy foltban összegomolyodni. Leszállt és megértette a dolgot. Vasárnap volt. A szent mise ideje. Az oltár körül istentisztelet volt mind a két félnél. Közeledve hallotta az egyenletes morajt, a melybe az ellenséges ének is beleolvadt. Kivehetők az ének szavai, mely a magasban hallszik. «Gott mit uns» és «Dieu est avec nous.» «Az imák, a fohászok kibontakozását megérttem, de azt már nem, a hogyan azok először jelentkeznek.» «Tudom, hogy nincs Isten — mondja egy fájdalmas hang — a fájdalom miatt.» És egy másik akként felel reá. «Nem hiszek Istenben a hideg miatt. Láttam, a mint emberek holtakká fagytak darabonként a hidegben. Ha volna Isten, nem volna hideg.» És egy harmadik így beszél: «Hogy Istent higgyünk, semminek sem volna szabad úgy lennie, a mint van!»

Szabadságon, városban. Asszonyok integetnek, kávéházak csábítanak. Itt a háború csak érdekfeszítő olvasmány, beszéd tárgy, alkalom csinos egyenruhák fitogtatására. A kávéházban dicsekszik az úgynevezett «hazafias» hölgy, a háborút magasztalja, a rohamok szépségéről szaval. A vadász, a kinek a lövészárkokban az illetén émelgő beszédet tovább adják, így fakad ki: «Ez épp olyan, mintha egy tehén azt mondaná: Minő szép lehet a vágóhidon az ökrök tömegét látni, a mint őket oda terelik. És egy másik: «Mondja, hogy kell. Jól van. De szépnek mondani. Ez egyenesen undorító...»

A fényes, ragyogó városban a katonák rögtön megállapítják: «Különbség van ma az emberek között. Mélyebb és áthidalhatlanabb, mint a fajok között. Világos, kirívó, kibékíthetetlen különbség, a mely egyazon ország tömegeit megosztja. Különbség azok között, a kik meggazdagodnak s azok között, a kik alkotnak és tesznek, de mindenüket feláldozni kötelesek, a kik mártír-kínjukat fenéig kiűrtik, a kik felett mások átrohannak, előre törtetnek, kacagnak és sikert érnek. A legnehezebb felfogású előtt is világos lesz: Nincs egy ország, az nem igaz, kettő van. A front idelent, a hol sok a boldogtalan és mögötte az ország, a hol sok a boldog.»

És most elkövetkezik az utolsó felvonás. Ijesztőbb a hidegnél, gyilkosabb a tűznél a félelmetes természeti erő: a víz. Borzalmasabb a hatása a kén- és tűzesőnél, a mely a széttépett emberi testrészekkel mér földnyí mezőket önt el; az árvíz, a mely egész hadseregeket, barátot és ellenséget a fulladásba kerget és holttestemeiket garmadába sodorja az országon át.

A puha talajra hetek óta esik az eső. Egy éjszakán csak jön az ár. Az újonnan ásott árkok hirtelen feltörő talajvízzel telnek megszínültig, a mely azonnal elűzi a benne levő katonákat. A régi lövészárkok, hová a golyók elől menekülnek, folyómedrekké válnak, a hol meg kell fulladni. A tűz és víz elől tanácstalanul menekülőket köröskörül halálosan elzárja a nyúlós, csuszamlós agyag. A sötétben eltévedve rontanak ki, segínyt esdekelve, az ellenség árkaiba. Fáradtságtól és nedves hidegtől elgémberedve rognak le a süppedő földre. Így éri őket a reggel. Németek és francziák egymás mellett beágyazva az iszap halotti takarójába. Holtan vagy élve — nem is tudni. És megszólalnak a fejek, a melyek egyedül állnak ki a betemetett testekből. Ezer tompa, elfojtott panasz kiált az égre. Nem emberek ezek többé, ez a keresztre feszített emberiség bosszú-chórusa, a sors átka a háború felett, a magasba törve a földről, mely a halódókat körülövezi. Férfiak, azért teremtetek, hogy férjek, atyák és emberek legyenek, nem bestiák, kíznó, fojtogató, rontó és gyilkos vadállatok.

Az emberekbe beléjük oltatott ez a szörnyű hazugság, mint a hogy a háború általában kifejleszt minden gonosz ösztönt, a bosszú-állást a sadismusig, az egoismust a monomániáig, az élvezetvágyat az örületig. Még előtolakodnak a háborús érvek közhelyei, de már foszladoznak.

«Ha ily óriási áldozatot hozunk, — mondják e könyvben — ez azért történik, hogy haladás legyen a földön, nem egy országért: *egy tévedés ellen, nem egy ország ellen!*» «Láttam ifjakat, — írja Barbusse, — a kik fütyültek az emberiség eszméjére, reájuk nézve csak a nemzetiségi eszme volt a kérdés. Harczoltak és jól harczoltak. Fiatalok a kölykök, a kiket te gondolsz. Fiatalok, meg kell nekik bocsátani!» És egyre hangosabbá válik, minden oldalról harsog a kiáltás, egetverő orkánná fajulván: «Halál a háborúra, háború a háborúnak!» «Az egyszerű katona testével és lelkével folyik a háború.» Mi vagyunk, a kik a halálmezőket alkotjuk, a vér folyókat, elhagyott városokat, szétdúlt falvakat, ez a sivatag mi utánunk.» «A népek viselik a háborút, de nem ők döntik el.» «A népek küzdenek ma, hogy ne legyen többé uruk, a ki parancsol nekik.» «Ez a háború a francia forradalom folytatása.»

A sorstanításból újjá születik a névtelen egyszerűek ajkán ez a híres mondás: «A népek semmik és mindenné kell lenniök!» Férfiak, a kik a háborút szenvedik és szemébe néznek a halálnak, nem tudnak a népek gyűlöletéről s az otthon háborúzókat és mindenáron kitaratók harci kedvéről. Az ellenség is mártir. «Két hadsereg, ha egymásra csattan, egyetlen öngyilkos nagy hadsereg.» Ezek az egyszerű, paraszti emberek, kikben a gondolatok nehezen alakulnak ki és

lassan válnak keresetlen szavakká, ilyeneket mondanak: «Azok a háború okozói, a kik azt hirdetik, hogy a fiúk vörös vagy kék bugyogóban jönnek a világra.» «Egy néhány főkolompos mulatóságára egész népeket visznek a vágóhídra» «Mihelyt megnyílnak a szemek, látni fogják, hogy az emberek között a válaszfal más-hol van. Nem ott, a hol hiszik és az, a melyben hisznek, egyáltalán nincsen.» «A Halál szemléleténél, a hol minden teremtményt ősi kínja az emberiség közös sorsáért való tudatban fűz egybe, szét-török a rövidlátóan borzalmas embergyűlölködés és csak a szeretet áll meg.» «Azt mondják majd, — morogja egy ember — barátom, csodálatos hős voltál! ... Hóhérok voltunk! Mi a hóhérmunkát becsülettel végeztük, végezzük is még egyszer keményen, mert nagy és fontos mesterség lesz ez, megbüntetni és megfojtani a háborút ... De nekem ne beszéljenek katonai becsületről, mert németet öltem.»

Így beszélnek a Barbusse katonái hajnali szürkületben, a nagy árvíz éjjele után egymás között. Emberek, a kik nem ismerik egymást, a kik az iszapba süllyednek és nem is látják egymást: egymásra találnak, megértik egymást. Ez a végső kép. Minden mondat, minden szó, a melyet beledobnak a sokhangú beszélgetésbe, a világosságot szolgálja, a felvilágosodást. A felvilágosodás ideje közeleg. A háború kellett, hogy a háború örökre lehetetlenné legyen. A gyűlölet küldötte és a szeretet öli meg. A nemzetekért kellett harcolniok a világ katonáinak és az emberiségnek az emberiségért kellett meghalnia.

Ez egyszerű katonákban végigvonul az idő fájdalomszülte átala kulása.

Henri Barbusse könyvének zászlója és varázsa a szeretet. Mert szerette a katonákat szenvedéseikben, piszkukban, együgyűségükben és jóságukban; szerette, mint ember az embert — «malgrés tout, pourtant et toujours» — mert szeretet vezette szemeit, meg tudta mondani: mi a háború? A szörnyűt szenvedett, elvázott «grande-nation» fiának kellett ezt a könyvet megírnia.

Látta a háborút, a minő, a mint csak olyan ember látja, a ki szenved és szeret ...

Nagy könyv a Henri Barbusse könyve, mert emberi. Egyik katona azt mondja halk hangon: «Ha eza a háború egyetlen lépéssel előre vitte a haladást, minden nyomorúsága és öldöklése gyermekjáték volt».

Ez a Barbusse-könyv enyhülést nyújtó végső tanítása.

A könyvet Lendvai István fordította magyarra és fordításával derék munkát végzett. Gazdag nyelvkészségével a csak nehezen visszaadható rusticus kifejezéseket is hiven tükrözi vissza.

Báró Wlassics Tibor.

SZÉCHENYI ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS.

Széchenyit egész politikai hitvallása és rendszere a közművelődés fontosságának és szükségességének fölismerésére és méltatására utalta. A ki — mint ő — már fiatalkori utazásakor barátjával, Wesselényivel együtt «pirult hazánk hátramaradt, olyannyira elaljasodott léte fölött s . . . kimondhatatlan vágyat érzett hábar csak egy mákszemnyivel járulhatni ahhoz, hogy . . . mi magyarok ne legyünk a civilisációnak egyedüli száműzöttjei . . . hanem . . . díszteljesen álljunk a civilisált nemzetek fénykörében»; a ki — mint ő — oly erősen hitt a még «fiatal» magyar nemzet «egykori nagy kifejthetőségében», sőt abban is, hogy az egész emberiség jövő nagyságának még nagyon alacsony lépcsőjén áll (*Stádium*); a ki, mint ő, úgy vélekedett, hogy a nemzetek küzdelmében és versenyében ma már nem, mint hajdan, «a bátor s az erős a hős . . . hanem egyedül az okos, tanultabb és jobb számoló a sikeres bajnok» s hogy ezért nemzetünk is «más fegyvertárból kénytelen megszerezni a mai időkben védelmi és győzelmi szereit, mint azelőtt» (*Garat*); a ki, mint ő, a «közértelmesség»-ben látta minden jónak, minden haladásnak és hatalomnak alapját s a tudatlanságnál nagyobb és fertelmesebb rabságot nem ismert és ezért az anyagi fejlődést is, mint egész jövődönket, szellemi alapra akarta helyezni (*Világ, Stádium, Kelet népe*), annak kívánnia kellett a minél szélesebb körű közművelődésnek minden eszközzel való előmozdítását.

Ez következik Széchenyinek nemcsak általános politikai felfogásából és világnézetéből, hanem különösen politikájának fajfejlesztő, nemzeti jellegéből is.

Az ő hite szerint jövődönk alapja nem egyéb, mint nemzetiségünk biztosítása és nemesebb kifejtése. «A magyar nép-

nek — mondja a *Kelet népében* — nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni Európában . . . eddigelé sehol ki nem fejtett . . . sajátságait egy törzsokfajnak, mely, jóllehet . . . fel-felbőszülésében mint isten ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csakhogy . . . a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni». Így lesz majd a magyar, sajátságait megőrizve s azokat szeplőtelen minéműségökben kifejtve, «kiképzett nemzetté», mely a maga «érettségi fényében, a természetből, az istenektől nyert diadalaiban» nagy, bámulandó és dicső.

Ezért a «nemzetiség és közértelmesség» a Széchenyi politikai rendszerében elválaszthatatlan fogalmak; szerinte az visz tökéletességre, a mi a nemzetek különböző szellemében levő eredetiségek, tulajdonok, erények kiműveléséből áradoz és nagy szerencsétlenség, ha a külföld nagyobb értelmi súlya nemzeti szellemünket, sajátságainkat, azok nemesítése, tökéletesítése helyett mindinkább pusztítja (*Hunnia*). Ő inkább a kifejtett magyart szereti és becsüli, a milyen ő isten segítségével lenni fog, mint szereti és becsüli a magyart, a milyen nagy része még ma (*Kelet népe*). És abban bízik, hogy míg «Európának, vagy jobban mondva a civilisált világnak szinte minden népei elérték már tetőpontjukat s vénülésnek indulnak, a magyar népnek csak most derül hajnala . . . Minden jelenetek jövődő fényt mutatnak nemzetünknek . . . s a kisedd makkból tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja». Ez a nemzeti rendeltetés pedig magában foglalja mindnyájunk emberi rendeltetését, melynek betöltése: «minden egyes ember tökéletesedése, sajátságainak, testi és szellemi erőinek kifejtése, a minnek a kiművelt emberfő a bizonyítéka» (*Hitel*).

Ebben az eszmekörben mozogva Széchenyi tetteivel, beszédeivel és irataival számos jelét adta annak, hogy a közművelődés összes feladatait ismeri s valamennyinek teljesítésével számol.

Tettei közül különösen az Akadémia alapítását iktathatjuk ide, mely egymagában is dicső helyet biztosítana neki a magyar közművelődés történetében.

Ő — tudvalevőleg — az emlékezetes 1825 november 3-iki pozsonyi kerületi ülésen főkép a Nagy Pál beszédjére buzdult föl, a ki az ország főuraihoz fordult azzal a fölhívással, hogy az ő áldozatuktól függ a nemzeti nyelv sikeres művelése, terjesztése, egy magyar akadémia, a mely írókat fejlesztene, tudományos munkákat adna ki s új magyar szavakra tanítaná a nemzetet. Hogy a magyar nyelv — úgymond — a latinnak s a németesítő törekvéseknek ellenállhasson, Magyar Tudós Társaságra van szükség.

Széchenyi rövid felszólalásában akkor — a létező följegyzések szerint — annyit mondott, hogy «ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosainknak magyarokká neveltetését: jószágaim egy esztendei jövedelmét feláldozom».

Ebben az első megnyilatkozásban tehát kétségkívül a nyelv-művelő, de ebben és ezáltal egyúttal a nemzetnevelő feladat állott az előtérben.

Széchenyi azután hathatós befolyást vett a Tudós Társaságra vonatkozó törvény és szabályok szerkesztésébe, tizen-nyolcz éven át élénk részt vett az Akadémia munkásságában s több elnöki beszédben fejtette ki — többnyire polemikus éllel — a Tudós Társaság céljára vonatkozó nézeteit.

Ezekből is kitűnik, hogy mindig «fajtánk nyelvének s ez által nemzetiségünknek, melynél drágább kincsünk nincs», kiemelése, művelése lebegett szemei előtt, mert csak ez úton léphet a nemzet a maga «sajátságos fényében a dísznek fokára» (1842. eln. besz.). Későbbi elnöki beszédeiben is arra int, hogy «jövendőben féltékenyebb gonddal ápoljuk honi nyelvünket, azon kincset, melynek szorgos dajkálása nélkül... sohasem fogunk az emberiségre díszet hárító nemzetek sorába fölemelkedhetni» (1844.) és azt hangsúlyozza, hogy a magyar Akadémia politikai életünkkel szorosan összefügg, mert «politikai kifejtésünk legmélyebb talaja nemzetiségünk biztosítása, felemelése, mi megint szorosan összefügg az előszónak, írásnak s gondolat-elrendezésnek kifejtésével» (1846).

Ámde szem előtt tartandó, hogy az Akadémia már a forradalom előtt is, tehát a Széchenyi közvetetlen hatása idejében és így kétségkívül az ő helyeslésével kiterjesztette

működését a tudományok legkülönbözőbb ágaira s ezt tette — a mennyire azt az önkényuralom alatt korlátozott mozgása megengedte — 1849 után is ; s hogy nagy alapítója ez időszak alatt döblingi önkénytes visszavonultságában sem szűnt meg az Akadémia iránt érdeklődni és azzal együtt érezni, azt az intézet magyarsága érdekében az abszolút kormány beavatkozásával szemben 1856 novemberében levélbe foglalt erélyes fölszólalása eléggé mutatja.

És ne feledjük, hogy Széchenyi magának a nyelvnek is mily fontos helyet jelölt ki a nemzetet fejlesztő, nevelő, művelő politikája keretében. Szerinte a nyelv tisztasága s gazdag kifejelettsége legjobb óvszer zavarok, félreértések, viszályok ellen, leghathatósabb biztosítéka a tiszta és logikus gondolkodásnak és cselekvésnek s leghatalmasabb eszköze az «olvasztói felsőségnek», melytől ő fajunk megerősödését várta.

A Széchenyi tervszerű törekvésének és alkotásainak köszönhető leginkább, hogy mai fővárosunk, melyet ő kezdett következetesen Budapestnek nevezni, valóban az ország szívévé és agyává, közérzületének és közszellemének középpontjává lett, a mely körülmény mindenkorra irányt adott szellemi életünknek s tehát közművelődésünknek is.

Különösen nagy hatása volt ennek az irodalom fejlődésére, a melynek terén Széchenyi példaadása is megbecsülhetetlen értékű volt, a mennyiben az ő hatása tette nálunk az irodalmat igazán társadalmi közszükségletté. Ő volt az első államférfiaink között, ki a magyar költészet nemzeti politikai jelentőségét méltatta, előtte mintegy «megnyitotta az alkotmány sánczait». (Beöthy.) Személyes hatása íróink egy egész sorára s épen költőinkre félreismerhetetlen : az Akadémia megalapításával nem tett többet irodalmunkért, mint azzal a viszonyval, melyet személye s az írók között fenntartott, a példával, melyet ez irodalmi tevékenység megbecsülésére adott.

Még számosabb bizonyítékait birjuk Széchenyi nyilatkozataiban annak, hogy érdeklődése a közművelődés egész terére kiterjedt s annak legkülönbözőbb kérdéseire határozott és többnyire ma is helytálló nézetnyilvánítással szólt hozzá.

Már ez előadások sorozatában s könyvében is (*Gr. Sz. I. nézetei a nevelésről*) rámutatott Imre Sándor arra, hogy «Szé-

chenyi munkája a szó szoros értelmében a nemzet nevelése volt». A *Kelet népében* mondja, hogy a nemzet életében a köznevelés mindennél fontosabb, ez a legszentebb tárgy. Azonban ő ennek megvalósításában is bizonyos óvatosságot s szigorú egymásutánt kívánt érvényesíteni s épen ez hozta — mint látni fogjuk — nézeteit többszörös összeütközésbe másokéval. Szerinte lehetően magasra kell az értelemnek emelkednie, mert nincs veszélyesebb, mint a félig-meddig való fejlettség akár tudományban, akár egyébben; ez önállásra elégtelen, ennek megvallására pedig hiú s legtöbb rossz eredménynek, pusztulásnak oka. A nemzetek életére nézve — szerinte — legveszedelmesebb, ha két lét között vannak: ha már elhagyták az eredeti állapotot, de még nem fejlettek ki egészen. *(Pesti por és sár. Hunnia.)*

Természetes, hogy a maga nemzetnevelő hivatása körében Széchenyit élénken foglalkoztatta az ifjúság nevelése. Naplójában vallja, hogy valamely nemzetnek a maga védelmében nagygyá és halhatatlanná tételére a legnagyobb rész nevelése a feltétel. A ki a haza megmaradását és szabadságát óhajtja, annak arra kell törekednie, hogy az ifjúság nevelése tökéletes legyen. Midőn ily magas szempontból nézi a köznevelés feladatát, azt mindenekfölött az értelmi nevelésben látja; hiszen nála fődolog a «kiművelt emberfő» s hogy a magyar okossága által «az oknak népe» legyen. *(Kelet népe.)*

Ezért nagy súlyt helyez az iskolára, de néha erősen korholja is. Egy helyen szembeállítja az iskolát a közjótékony-sággal s azt mondja, hogy fontosabb és szükségesebb az előbbi, mert az emberi nemet meglátogató nyomorúság ellen jobban védekezünk, ha jó iskolákkal és tanítókkal gyermekeink erkölceit és tehetségeit kifejtjük, mint ha a már elnyomorodottak ápolásáról, gyógyításáról gondoskodunk. *(Világ.)* Ezért leginkább jó népiskolára van szüksége a hátramaradásából előre törekvő népnek. *(Napló.)*

De véleménye szerint nem maga a tanulás és tudomány mennyisége teszi az embert okossá, hanem azok megemésztése és jól elrendezése *(Hitel)*; mert az ember lelki felsőbbiségét nem az határozza el, hogy mennyi tudományt vertek a fejébe, hanem, hogy tisztán tud-e gondolkozni. *(Önismeret.)* Ő sem

« honi iskoláknak», « szajkókénti betanulás emésztetlen zagyvalékának» köszönheti, a mit tud. (*Kelet népe.*) Naplóvallomása szerint elég, ha a 17 éves ifjúnak meggondolt vallási nézetei vannak s a becsületről elvei, ha tudja kötelességét a király és a haza, minden ember s különösen a nők iránt. Írjon és beszéljen sok nyelven jól, anyanyelvén tökéletesen. Ismerje a történelmet, mennyiségtant, a jogot alaposan, minden mást csak felületesen. A fej túlterhelése gyakran veszedelmesebb, mint a gyomoré. Ebből a szempontból nem ismer egy olyan iskolát sem, a melyet óhajt és el tud képzelni. «Más nemzetek — úgymond — az idő szükségéhez és az élethez szabják nevelésüket, míg a szegény magyar még mindig a konyha-diákban botorkál és húsz évi tanulás után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud; a mi egyébiránt csak akkor látszik legjobban, ha a törvényi tekervények és országglási szövevények hazájának határain túl lép». (*Hunnia.*)

Gyakorlati irányú javító törekvései némely pontban még modernebbül hatnak s szinte úttörő jellegűek. Így például a testnevelés fontosságának fölismerésében. Ő azt tartja, hogy az ifjúság testét, szellemét egyaránt alkalmassá kell tenni a hazának való szolgálásra, mert különben az ország, az állam számára hiábavaló volt a nevelés. Megállapítja azt is, hogy a testgyakorlás nemcsak erősíti a gyermekeket, hanem bizonyos korban elűzi az erkölestelen gondolatokat s a szellemi munka után felüdít. (*Napló.*) Ezenfölül testére s így egész személyére nézve tökéletesebb ember az, ki több gymnastikai ügyességgel bir. (*Hitel.*) A kormányok legfőbb feladata pedig «a lakosok testi és lelki szebbítése... mert egyedül a test és lélek közti harmonia által éri el a halandó földi létének legmagasb lépcsőjét s pedig, mert a testi szépség némileg a testi erőt és testi egészséget is feltételezi és az erős és egészséges ember általán véve, — noha itt is vannak kivételek — lelkileg is szebb és jobb, mint a gyenge és nyavalygó.» (*Önismeret.*)

Csak természetes, hogy így vélekedvén Széchenyi, az orvosi ismeretek bizonyos részét, helyesebben az egészségtant már az iskolába be akarja vinni (*Önismeret*); oly követelmény, melynek csak évtizedekkel később felelt meg nálunk bizonyos részben az iskola s még nálunk jóval előbb, mint sok más országban.

Még modernebb törekvéseknek volt előfutára Széchenyi, midőn naplója tanúsága szerint az ifjúság nemi tájékoztatásának problémájával is foglalkozott.

A közművelődés szélesebb körű kérdéseit öleli fel, mikor a munkafelosztás és másfelől az egyesülés s a közszellem fontosságát hangoztatja, mint a műveltség feltételeit. Szerinte minél nagyobb a műveltség, annál több ágra oszlik minden tudomány, minden mesterség s minél jobban eloszlik, annál magasabbra emelkedik, mert minden ágán külön ember lévén, azt legnagyobb tökéletességre emelheti. Az emberi fő tehetségeit a munkafelosztás fejti ki leginkább. A ki mindig egyet végez, az azt természetesen jobban érti, mint a ki sokba kap. Viszont minden haladásnak gátja, hogy az ember igen sokféle akar lenni s így alig lehet igazán tökéletes egyféle. Pedig csak úgy érhetjük el valamiben a lehető tökéletességet, ha egynek szentelve magunkat, a többivel csak az egyoldalúság elkerülése végett foglalkozunk. (*Hitel.*) Ezért mindenkinek igyekeznie kell a neki való tért megtalálni. (*Világ.*)

A hazában létesítendő dolgokat csak egyesüléssel, egyetértéssel véli megvalósíthatóknak. Szerinte az egész polgárosodás és haladás titka a közszellemben rejlik. Egyes ember sem szellemi, sem anyagi tekintetben nem művelhet bármit is olyan hatással, mint sok ember. (*Világ, Napló, Lorakrul.*)

Talán legkérdésesebbek a Széchenyi nézetei a művészetet illetőleg, ha azt szintén mint a nemzeti közművelődési program alkotórészét, mint ezélt tekintjük. Mindjárt látni fogjuk, milyen hatásúak voltak felszólalásai különösen a nemzeti játékszín s a Mátvás-szobor ügyében. Pedig tagadhatatlan, hogy a pesti magyar állandó színház létesítésére vonatkozólag 1832-iki röpiratában kifejtett javaslata egészen gyakorlati és észszerű volt s a nehézségek, melyekre ráutalt, nem voltak épen légbőlkapottak, nem is mindig túlzottak: az is bizonyos, hogy e röpirat számos mondata elárulja, mekkora súlyt helyezett annak írója a színeszet nemzetművelő fontosságára és becsére. Hiszen — saját vallomása szerint — «régóta hordja azon forró kívánságot keblében: bár volna nekünk magyaroknak is valahára állandó színházunk»; pedig az ő korában «a nemzetiség híja miatt a nagyobb s tehetősb rész távolról sem sejdíti, mily bűbájlal

hatna egy állandó s jól elrendelt magyar játékszín egész létünkre s mennyire nevelné az nemzeti kifejlődésünket». (*Magyar játékszínről.*)

És vajjon a Mátyás-szobor miatti, kissé elfajult polémia felelteti-e velünk azt az elragadtatást, melylyel Széchenyi úti naplóiban a látott remek műalkotásokról megemlékszik, azt a rajongást, mely magában a botránykőül szolgált *Kelet népé*-ben a nemzeti dal, a nemzeti költészet iránt megnyilatkozik, megannyi bizonyítéka gyanánt a »legnagyobb magyar» művészszeretetének, mely közművelődési politikájában sem tagadhatta meg magát egészen?

Át kell már most térnünk Széchenyi ama culturpolitikai megnyilatkozásaira, melyek már életében s halála után is legtöbb ellenmondásra szolgáltattak okot s az ő közművelődési programjának vitás pontjaiként tekinthetők.

Akadémiai elnöki beszédeiben maga polemizál azokkal, kik Akadémia, vagy — mint mondják — »tisztán philologiai intézet» helyett inkább a természettudományok fejlesztését s gyakorlati alkalmazását látták volna helyénlevőnek, vagy a kik magyar nyelvünk »becsemelésé»-nél előbbre valónak tartják nyelvterjesztő iskolák föállítását, tanítók képzését; ezekkel szemben fejtegeti ő a kiképzett nyelv mindenekfölött álló hasznát, nemzeti mivoltunkat emelő s annak beolvasztó erőt kölcsönző hatását.

Ugyane beszédeinek, kivált az elsőnek azok elleni kifakadásai, kik »a magyarságot mostani nyers állapotjában, mielőtt elfogadhatóvá, izletessé vált volna, mindenkivel rögtön bevéteni akarják» s »kuruzslólag csak külsőleg hatva» grammatikát tanítanak és mindenüvé zsinórt varrnak, habár sok igazat tartalmaztak, kétségkívül alkalmasak voltak az épen megelőzőleg a magyar nyelv érdekében hozott törvények ellen megindult nemzetiségi visszahatásnak tápot adni. Széchenyi azokat a törvényeket maga is helyeselte, nyíltan vallotta, hogy a közigazgatás nyelve »azon faj nyelve legyen, melytől nemcsak az ország vevé nevezetét, hanem, mely az alkotmányos létnek is törzsöke.» Azt a határvonalat, a melyen ez a követelmény kiegészíthető azzal a másikkal, hogy a magyar nyelv senkire rá ne kényszeríttessék mindaddig, míg az annak felső-

ségét önkényt el nem ismeri, megvonni valóban nehéz. Hogy a magyar nyelvért már azoknak a törvényeknek megalkotásával eleget tettünk volna, — mint Széchenyi állította (*Kelet népe*) — annál kevésbbé fogadható el, mert, sajnos, azok a törvények ma sincsenek teljesen végrehajtva. E mellett a magyar nyelvnek tudományos fejlesztésével és tökéletesítésével egyidejű terjesztése és érvényesítése nemcsak közjogi és politikai kérdés; az elsőrendű kulturai kérdés, mert a magyar nyelv hivatva volt már akkor és hivatva van még inkább ma, inkább, mint bármely más hazai nyelv, az ismeretek, a műveltség közvetítésére és terjesztésére. Pedig a Széchenyi szóbanforgó nyilatkozatainak mindenestre oly értelmezést is lehetett adni, a mely ennek az érdeknek inkább ártalmára, mint hasznára szolgált.

Foglalkoztunk már a magyar játékszín ügyében közzétett röpiratával s annak ma is csak helyeselhető alapgondolatával. Azonban a legelfogulatlanabb kortársak, — például Fáy András (*Kelet népe nyugaton*) — tanúsága szerint e felszólalás hatása inkább hátráltatónak, mint előmozdítónak bizonyult, mert a terv kicsinylése s ugyanakkor a nehézségek élénk kiszínezése, a magyar színészet kezdetlegességének, a magyar közönség nyersségének odaállítása, a kontár túlbuzgóság éles korholása, mind inkább lankasztották a felbuzdulást, mintsem hogy gyorsabban céljához vezették volna.

Legtöbb ellenmondást keltett azonban néhány megjegyzés, mely — sok tekintetben legalább látszólagos ellenmondásban Széchenyi máskor vallott nézeteivel, — a *Pesti Hírlap* agitatorius fölszólalásaival szemben a *Kelet népében* látott napvilágot.

Itt ismételve mint két egymást veszélyeztető, vagy legalább is akadályozó törekvés van egymással szembeállítva az alkotmány kiszélesítése egyfelől s a csinosodás, vagyis művelődés másfelől s hangsúlyozva van az, hogy az alkotmányos szabadság és a nemzetiség előbbrevaló a műveltség emelésénél és terjesztésénél, mindenekelőtt tehát azt kell tökéletesen biztosítani. A kereskedelmi elsőbbség, dics- és hírvágy, a szép-művészetek köre, a tudományokban való bűvárkodás — Széchenyi szerint — mind hozzátartozik a magyarság törekvései végcéljához, de

mindez nem eleme a magyarnak, ezért vére nem forr, keble csak akkor hevül isteni tűztől, mikor alkotmányos szabadsága s nemzetisége védelméről, megmentéséről van szó. Azt is hangoztatja, hogy magyarosodni s csinosodni — vagyis művelődni — egyszerre s úgy, hogy egyik se szenvedjen alatta, majdnem lehetetlen; de azért mégis «kell s lehet is; s mert lehet, azért kell.» Megvallja továbbá, hogy ő még kevéssel azelőtt az «általános nevelés» ellen volt, nem különbségből, hanem azért, mert úgy véli, hogy ha forradalom és ingadozás nélkül akarjuk a nemzetet nagyra nevelni, nem szabad amúgy is egyre növekvő testét még mesterségesen növelni, míg eléggé tág köntöse, azaz politikai léte nincs. Nálunk ugyanis sok a tanult, de kevés a hasznavehető ember: azonfölül a köznevelés elrendezése «nem függ egyedül magunktól.»

Ezekhez a magukban véve is tagadhatatlanul kissé homályos és ellentmondó tételekhez azután egyes, fölvetett konkrét eszmékkel kapcsolatban közelebbi fejtegetéseket is fűz. Hogy a szükséges gépészeti iskolába nem való a magyar nyelv, mert e téren a németeket nem nélkülözhetjük, a magyar pedig egyhamar nem állhatja meg a helyét. Továbbá a kisdedóvást fel-séges eszmének mondja ugyan, de úgy véli, még nem vagyunk azon a ponton, a melyen az «nemzeti sakkjátékunkba» beilleszthető volna, nem lehet most még minden hazai erőnket kisdedóvó-intézetekre összpontosítani. Ép úgy időelőttinek véli Anglia és Amerika mintájára hasznos ismeretek — useful knowledge — terjesztésére egyesületeket létesíteni. Szembeszáll a Mátyás-szobor tervével is. «Nincs szegény kis Perenczynknek kenyere — ezt írja — és megesik sok szív s hogy neki kenyere legyen — és egyúttal nekik egy kis halhatatlanság is jusson — lám rögtön a Mátyás-szobori eszme támad fel a magyarnak egén, mint a legfényesebb nyári nap...» Pedig Széchenyi hite szerint — Mátyás király, ha élne, százezernyi tennivalónk között alkalmasint egy garast sem adna ily célra. Rámutat aztán az országban található sok hiányra, bajra, többek közt az alphabetismusra is és nem akarja elhinni, hogy míg e hiányok pótolva, e bajok orvosolva nincsenek, nálunk indokolva volna az «egész országra kényszerített kisdedóvó-intézet, 100,000 pengő forint árú s porba sülyesztendő Mátyás-

szobor, mezei gazdaságot, mathesist, chemiát, astronomiát stb. a nép minden osztályaiba terjesztő egyesület,» — bármily fel-ségesek is ezek magukban.

Ezek a fejtegetések természetesen sokszoros ellentmondást idéztek föl. Legelőször maga Kossuth — a *Pesti Hirlap* szerkesztője — védekezett a támadás ellen, állítván, hogy Széchenyi minden szükséges reformot egy másnak előbbrevalóságával üt el. «Ha eddig — úgymond — a népnek politikai létéről, jogokról s az örökös gyámsági rekeszeknek kissé megtágításáról vala szó, mindig azt szokták felelni: nem lehet, nem érett még erre a mi népünk, előbb nevelni kell. Most pedig a nemes gróf azt mondja: előbb politikai létet kell a népnek adni, aztán nevelést. Boldog Isten! hisz így soha ki nem jövünk a circulus vitiosus-ból!» (*Felelet gróf Széchenyi Istvánnak.*)

Báró Eötvös József is védelmére kelt a *Pesti Hirlap*nak. (*Kelet népe és Pesti Hirlap.*) Rámutatott, hogy tudós társaság is támadt, a nélkül, hogy egy jó elemi iskola léteznék, Lánchíd épül a nélkül, hogy útjaink volnának; utalt Széchenyi némely túlzására, bevallotta őszinte rokonszenvét a kiseddóvás intézménye iránt, melyet sem időelőttinek nem tart, sem minden számolás nélküli vonásnak nemzeti sakkjátékunkban s hangsúlyozta, hogy elképzelni nem tudja, mikép lehetne üdvös a politikai jogok kiterjesztése olyanokra, kiknek neveléséről nem gondoskodunk. Szerinte mind a kiseddóvo intézetek, mind a hasznos ismereteket terjesztő társaság működése nem egyebek részleteknél, melyek egy általános nemzeti nevelésnek részint segédeszközei, részint — a mennyire a közönséget annak szükségére figyelmeztetik. — előkészítői.

Fáy András is felszólalt a *Kelet népe* ellen (*Kelet népe nyugaton*). védelmére kelt a kiseddóvásnak, melynek lelkes barátja volt. Ő egyébiránt a nevelés egész tág mezejét olyannak tekintette, melynek művelése «nem egyedül nemzet és alkotmány, hanem emberiség eszméjéhez kötött multhatatlan föltétel... A nevelésben — úgymond — azon ürügy alatt, hogy még institutióinkkal készen nem vagyunk s így teljes szabadságunkban nem áll nevelésiünket úgy, mint óhajtanók, elintéznünk, megállapodnunk nem szabad, mert a jelen nevelendő ivadék nem várhat s fel nem áldoztathatik. Azután áttér a szobor-

ügyre. Szeretné — úgymond — ha a nemes grófnak e szavai «szegény kis Ferenczynknak nincsen kenyerere», nem mondattak volna ; mert, ha annak az egy-két kitünőbb és munkás művészünknek, kit sajátunknak nevezhetünk, sem birunk kenyeret adni, szegyen és gúny alá nem ő esik, hanem mi. A Ferenczy művészsége talán nem tartozik jelenleg a haza főbb «sakkvonásaihoz», de a nemzet szellemi életéhez s dicsőségéhez igen. A «kis» epitheton is kissé kétértelműleg áll a Ferenczy neve mellett. Fáy szereti hinni, hogy Széchenyi azt csak testére értette, de vannak talán, kik azt művészete mértékeül veszik ; már pedig akkor, mikor «minden institutióknk, literaturánk, sőt nemzetiségünk is legtöbbnyre még csak bölcsőben vannak», a Ferenczy művészetét sem szabad a külföld remekeivel összemérve lekicsinyelni.

Ezek a polémiák mind, bár erős bírálatot tartalmaztak, teljes mértékben megadták a Széchenyi személyének és jellemének az őt fényes érdemei alapján a kortársak részéről is megillető tiszteletet és elismerést. Ellenben kilencz évvel a legnagyobb magyar halála után, az akkor még fiatal Schwarcz Gyula *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* című terjedelmes munkájában olymódon tárgyalta a «néhai» Széchenyi Istvánnak különösen a köznevelés problémájára vonatkozó s a *Kelet népében* foglalt fejtegetéseit, mely a kisebbités szándékát meglehetősen félreérthetetlenül árulja el.

Schwarcz Gyula szerint Széchenyi hiányos, inkább katonai jellegű ifjúkori nevelése volt az oka, hogy ő e kérdéseket a maguk igazi mivoltában fölismerni s áttekinteni képes nem volt s ezért azokra nézve oly nézeteket vallott, melyek az ő korában a magyarnál hátramaradottabb nemzeteknél is már túl voltak haladva s másrészt a bécsi udvari politikához való «szívélyes viszonya» is megmagyarázza, hogy annak kellemetlen újításokat nem akart szőnyegre hozni. Az ő jelleme sötét oldalát látja abban, hogy képes volt «a legszentebb ügyet is elejteni, mihelyt azt más indítványozza.» Schwarcz Gyula e művében, — melyhez szerencsés volt a Kossuth Lajos ajánlólevelét elnyerhetni, — Széchenyinek éppen a népnevelésre vonatkozó felfogása miatt

kereken kétségbe vonja, hogy ő a jövőbe pillantás képességével bírt volna.

Már Imre Sándor — említett könyvében — igazságot szolgáltatott a *Kelet népe* írójának e támadással szemben. Kimutatván, hogy Széchenyi fölfogása a köznevelés és közoktatás tárgyában nem ítélfelhető meg pusztán az itt szóban forgó polemikus fejtegetésekből, hanem tekintetbe veendő más munkáiban foglalt megjegyzései is és különösen kortársai előtt ismeretlen naplóvallomásai, továbbá, hogy ő csak a sorrendre nézve volt más nézetben, mint a vele vitázók s ha a közoktatást másodszorba látszott utalni, annál nagyobb súlyt helyezett a köznevelésre. Ezeket a helyes ellenvetéseket még megtoldhatjuk az utalással arra a tényre, hogy Széchenyi hét évvel a *Kelet népe* megjelenése után tagja volt annak a magyar kormánynak, mely a már kitört polgárháború zivataraközepett törvényjavaslatot terjesztett elő és tárgyalgatott le az általános, kötelező népoktatásról.

Ezek mellett nem szabad szem elől téveszteniünk a Széchenyi polemikus módszerének sajátosságait. Ő rendszerint éles, csípős, néha kíméletlen volt a polémiában s mint minden agitátor, túlzásokba esett, a minők nélkül, sajnos, agitációt sikerre vinni az emberek között sohasem lehet. Ösztönszerűleg érezte, hogy az az ellenállhatatlan hæv, melylyel Kossuth publicistai működése magával ragadja a nemzetet, más irányba fog vezetni, mint a melyet ő tűzött ki s veszélyeztetni fog oly érdekeket, melyeket ő mindenekfölött megóvandóknak tartott s ezért szükségesnek vélte oly dolgokért is megtámadni őt, melyek valóban nem állottak ellentétben a saját törekvéseivel. Polémiájának hevével járt együtt, hogy mikor valami czélt, valami tervet akart megkedveltetni, elfogadtatni a nemzettel, mindent, a mi azzal pillanatnyilag ellentétben látszott állani, a mi alkalmas volt attól elterelni a figyelmet, megtámadott vagy lekicsinyelt, néha kigúnyolt. Így magában a *Kelet népében* olvashatjuk egy helyen, hogy a gazdasági egyesület gyarapodását, továbbá — nyilvánvaló czélzással a Lánchídra — «még egy pár hidaacson» építését mint jelentéktelen, ephemer czélt jellemzi, mikor másfelé akarja irányozni a közfigyelmet ; pedig csak nem föltételez-

hetjük, hogy saját alkotásait, melyekre joggal büszke lehetett, lekicsinyelni akarta volna. Nála még azokra a kérdésekre nézve is, a melyeknek szőnyegre hozását ellenezte, el kell ismernünk azt az érdemet, hogy elméjének szikrázó ötleteivel, gyakorlati érzékével, néha még ellenmondásával is forrásba hozta az eszmét s ezzel előmozdította annak tisztázását.

Annyiban Széchenynek kétségtől igaza volt, hogy mindazok a tetszetős elméletek és képbeszédok, a melyek a minél szélesebb körű népnevelést mint minden igazi nemzeti cultura föltételét és alapját igyekeznek föltüntetni, ellenkeznek a történeti igazsággal, mert a történeti fejlődés minden, a műveltség magas fokára hágott nemzetnél az volt, hogy — mint Csengery Antal is hangoztatta — a világosság felülről hatolt a mélyekbe: voltak már kifejlett, tekintélyes és hírneves egyetemek és tudósok, a mikor a népnevelés az egyházak és a kolostorok árnyékában még csak bölcsőjében feküdt. Ezt Széchenyi érezni látott, bár nem fejezte ki világosan s az a forma, a melyben a történeti tény igazságát érvényesíteni igyekezett, csakugyan alkalmas volt félreértések keltésére.

S végül, a mi őt gyakran — így a közművelődés kérdéseiben is — ellentétbe hozta a közvélemény erősebb áramlataival, egyebek között az ő nagy világlátottsága volt, melynek következtében rendszeren a sokkal előhaladottabb államok viszonyaihoz mérte a mi szerény és kezdetleges állapotainkat s tervzéseinket, a mi sohasem szolgálhatott ezek megítélésének előnyére. Mindnyájan tapasztalhatjuk, hogy ha a culturában előbbre haladott országokban való időzés után hazatérünk, szinte elkedvetlenedünk, elfásulunk egy időre, oly távol érezzük magunkat az ott megvalósulva látott czéloktól. A világlátottságnak erre a fölényesen kétkedő és bíráló beleszólására szükség van, hogy megóvjon hebehurgya rögtönzésektől, erőnk túlbecsülésétől, az elbizakodástól és a túlkorai önelégültségtől. De haladásunk érdekében bizonyára ép olyan szükséges az a néha szilaj és meggondolatlan bátorság, mely oly feladatoknak is nekivág, a melyektől az, ki minden nehézségeket ismeri és átgondolja, visszarettenne. A hajtó és fékező erőknek ez az örök mérkőzése szülője minden okszerű és egészséges fejlődésnek.

Az ellentéteket, melyeket Széchenyi némely nyilatkozata

a közművelődés feladatai terén közte és kortársai között, sőt közte és az ő közismert nemzeti politikájának egyetemes céljai között is fölidézett, kiegyenlítette az idő, mely megteremtette majdnem mindazokat a föltételeket, a melyekhez ő a culturpolitika szerinte távolabbi céljainak megvalósítását kötötte. Ellenben teljes érvényben hagyta azokat a nagy és szent igazságokat, melyeket ő annyi hévvel és oly állhatatosan hirdetett: a hitet fajunk jövőjében és minden nemesre és nagyra kifejtetőségében, faji tulajdonaink kifejtésére alapított haladásunkban és történelmi jogunk mellett értelmi felsőbbbségünkben gyökerező magyar nemzeti jellegében állami életünknek úgy mint szellemi culturánknak. Ma is ezeken az igazságokon, mint sarkköveken nyugszik minden észszerű és lehetséges magyar culturpolitika.

A koresemények, melyeket Széchenyi a maguk igazi mi voltában előre nem láthatott ugyan, de a melyeknek homályos sejtése már a negyvenes évek kezdetétől fogva nyugtalanította lelkét, egy időre megakasztottak minden nemzeti fejlődést, azt is, a melynek ő, mint hite szerint időszerűtlennek, ellenszegült, azt is, a melynek szolgálatában oly harcziás buzgalmat fejtett ki. Életének legnagyobb tragikuma, hogy éppen akkor kellett saját és hazája sorsa felől kétségbeesve leroskadnia, a mikor az idők teljessége már meghozandó volt a várva-várt fordulatot.

A polemikus iratai nyomán kerekedett viták kódén át ma már világosan látjuk, hogy — mint egy legújabbkori méltatója helyesen mondja: — «Széchenyi világnézete túl van oly ellentéteken, melyeket érezni vélnek még ma is sokan. Ez a világnézet haladottabb, mint azon ellentétes irányok, melyeket kiegyenlített. A magyar culturának erre kell építenie.» (Réz Mihály: *Magyar Kultúra.*)

«Nemzetiség és közértelmesség», mint már kiemeltük, e két szó jelöli meg igazán a Széchenyi közművelődési politikáját. Az ő iránya harmonikus egyesítésére törekedett a nemzetnek az emberivel, a magyarnak az európaival: kifejezője annak, hogy ez a harmónia csak faji tulajdonaink megneemesítése, lelki és szellemi tehetségeink kiművelése által érhető el.

Közművelődési törekvéseink mezején sem találunk tehát oly célt, a mely a Széchenyi élete művének összeredményével

bármilyen ellentétbe volna hozható s a mely csak leggyöngébb homályt vethetne az ő magasztos önvallomásának őszinteségére és jogosultságára : «Czélom őszinte és nemes vala ; a világ-egyetemben egy féreg, egy észrevehetetlen parány, mégis sóvárgott lelkem a legnemesebb felé és ha porhüvelyem elbomlása után soha nem ébredek is fel többé, mert eléggé ki nem képzett és eléggé ki nem tisztult lelkem nem bírhatná el az örök égnek világosságát, a megdicsőültek mennyei kéjeit : nem ragadhatja el, míg eszmélek, tőlem semmi erő azon kényszeret, azon öntudatot, hogy előttem is megnyílt néha az ég és emberi gyarlóságim árja között honomért mindig hűn dobogott szívem.» (*Kelet népe.*)

BERZEVICZY ALBERT.

A TARTÓS BÉKE FÖLTÉTELEI ÉS A NEMZET- KÖZI JOG JÖVŐ FELADATAI.

(Évnyitó elnöki beszéd a Közigazgatási Biróság teljes ülésében.)

I.

Bármely történelmi időszak eseményeire tekintünk vissza, egy sincsen, mely az utolsó negyedfél esztendő eseményeinek arányát, jelentőségét és hatását meghaladná. Minden gondolatunkban, minden idegünk rezzenésében érezzük, hogy a világtörténelem nagy fordulója előtt állunk. Lehetetlen, hogy a népek irtózatos vérömlése, ez a nagy embermészárlás és vagyonpusztítás ne legyen nagy határárkó az emberiség fejlődésének útján.

Ezért nem kell azt mentenem, hogy ez évi megnyitó beszédemben sem követhetem a szokásos megnyitó beszédek kivájt, chablonos útját. Nem követtem már a háború első évében sem, midőn a nemzetközi jog csődje volt a divatos jelszó. Erről a helyről mondtam, hogy «én most is, az élet mai óriási jogsértései, a visszaélések egész özöne között is látom a nemzetközi jog engesztelő eredményeit, de még inkább erős hittel nézek azon nagy gyógyító eszközök felé, melyekre a most lezajlott háború borzalmasságai tanítják meg az emberiséget. Mert miként e rettenetes gyűlölködő háború mégis a szeretet legnemesebb érzéseit váltja ki az emberiség lelki világából, úgy fogják a háború borzalmi és jogsértései kiváltani az emberiség köztudatában a kölcsönösen elfogadott jogelvek tiszteletének kivívását is.»

És ime a népek, ha ellenségeink egyikének-másikának vezetőit még mindig a gyűlölség szenvedélye, az elbizakodottság gögje vagy talán a kétségbeesés vakmerősége háborgatja is, magukba szállnak és mindinkább betölti a köztudatot az a gondolat, hogy a nagy békekötés minél előbb teremtsen meg azt az új világrendet, mely a jog erkölcsi hatalmán, a nemzet-

közi igazságosság, és törvényesség uralmán alapuljon. Bármily rettenetes képet nyújt is az emberiség e nagy meghasonlása: előttünk, kik a jogeszmé cultusának szolgálatában állunk, örvendetes jelenségek körvonalai is bontakoznak ki. Ma már nemcsak szerény tudósok, pacifista rajongók, álmodozóknak gúnyolt philanthropok beszélnek a tartós béke feltételeiről, — hanem a gyakorlati életet felelősségteljes állásban vezető államférfiak is hirdetik azokat a sokáig kicsinyelt tételeket, melyekre eddig a reálpolitikájukban elbizakodott államférfiak csak szánavkozó mosolylyal tekintettek. Sőt most a háború csatazajában a trónok urai adják a nemes példát és a mélyen gyökerező meggyőződés erejével szólal meg Szent István koronájával fölkent királyunk és melegen üdvözlí a szent atya békeszózatának azt a vezető gondolatát, hogy a «jövöbéli világrend a jog erkölcsi hatalmán, a nemzetközi igazságosság és törvényesség uralmán alapuljon». Attól a reménységtől van áthatva koronás királyunk a szent atyához intézett jegyzékében, hogy «a jog erkölcsileg ujja teremti az emberiséget» és hogy ő hajlandó tanácskozások tartására, melyek megállapodásra vezetnek és vezethetnek, hogy «megfelelő biztosítékokkal a szárazföldi, a vízi és légi fegyverkezés egy időben kölcsönösen és fokozatosan bizonyos mértékre leszállítassék, hajlandó a jog szerint a tenger szabadságát a föld minden népének biztosítani, elismeri a kötelező döntő-bíróságok békefenntartó nagy jelentőségét».

A német császár is üdvözlí a békeszózat vezérli gondolatát, a melyben Őszentsége világos módon vallja azt a meggyőződését, hogy a jövöben «a fegyverek materialis hatalmának helyére a jog erkölcsi hatalmának kell lépnie». Mi is át vagyunk hatva attól, — mondja a német válaszigyzék — hogy az emberi társadalom beteg testét csak a jog erkölcsi erejének erősítése által lehet meggyógyítani. Ebből az összes államok «haderőinek egyidejű csökkentése és nemzetközi vitás kérdésekben a kötelező döntő-bírósági eljárás megteremtése» következne. Ebből azután nehézség nélkül állna elő az a feladat, hogy a felmerülő nemzetközi nézetkülönbségeket «ne a haderők felvonultatásával, hanem békés eszközökkel, ezek között a döntő-bírósági eljárással intézzék el.»

Így szólnak ma a trónokról. Így szólnak az első sorban

felelős kormányférfiak is. Mindnyájan ismerjük a mi kiváló külügyministerünk hasontartalmú nyilatkozatait. Így szölk már több alkalommal e háború véres összecsapásai között a német cancellárok. Ezeket az elveket hirdetik még hadviselő ellenfeleink is, mert habár czélzatosan, mégis folytonosan emlegetik, hogy az ő győzelmük után a nemzetek nagy szövetsége, a tartós béke és a békeóvó intézmények biztosítva lesznek. Így — úgy látszik — gyakorlati reálpolitikai salonképességre emelkedtek azok a gondolatok, melyeket a sokszor ideológoknak csúfolt humanisták irataikban, interparlamentáris uniókban és béke-congressusokon mint a tartós béke apostolai napirinden tartani iparkodtak.

Ma már kezdenek is elhallgatni azok, kik a háború első éveiben felületesen a nemzetközi jog teljes csődjéről beszéltek és elfelejtették ezen elhamarkodott ítéletükben a békés nemzetközi jog egész nagy területét. Elfelejtették még a nemzetközi hadi jog terén is a nagyon sokszor érvényesült és folyton érvényesülő kiengesztelő jogállapotot. Mintha a hadifoglyok, a sebesültek, a számtalan esetben elismert kártérítési kötelezettségek nem is a nemzetközi jog vívmányai volnának. Meg se gondolták, hogy sok nemzetközi jogszabálynak hirdetett tétel nem is volt positiv jogszabály. Nem gondoltak arra sem, hogy talán mégis a háború egymást pusztító, egymás életére és vagyonára törő támadásainak úgyszólván csak kísérletszámba menő humanisáló jogi rendezésétől, tehát a háború jogától, nem lehet a római «*lex perfecta*» minden kellékét megkövetelni, hisz a háború mégis csak az emberi társadalom abnormis állapota, a melyről maga Grotius azt írta: «*Omnia in bello licere, quæ necessaria sunt ad belli finem*». Nem gondoltak arra, hogy a «hágai conferentiák» nemzetközi intézménye kiépítetlenül maradt. Igen fontos nemzetközi egyezmények és declaratiók ratificatio nélkül voltak. Sok oly viszony tétetett a hadi jogban jogszabály tárgyává, mely a cultura mai fokán még nem tűri a sikeres jogi szabályozást. Viszont az új találmányok, az új hadi eszközök által teremtetett és a jogszabályozás idején előre nem látható összeütközések jogi rendezése is hiányzott. Elfeledték, hogy ha a szerződéses jog lesz is mindig igazi eleme a nemzetközi jognak — a

nemzeteknek gondoskodniok kellett volna, hogy a szerződéses nemzetközi jog mint a nemzeti jog kiegészítő része a nemzetek köztudatában lelhesse gyökerét. Semmi kétség azonban, hogy az emberiség érdek-solidaritását ez a háború a maga rettenetes hatásaival, a világ minden népére, legyenek azok hadviselő felek vagy semlegesek, kegyetlenül éreztette. Ennek az agyongyötört érdek-solidaritásnak paroxismusából hitem szerint diadalmasan fog kibontakozni a béke érdekközösége, az egymásra utaltság gondolata. Az egész világot a hadviselő és semleges államokat átjárja az a vágy, hogy a bekövetkező békének a tartós béke feltételeit meg kell teremtenie. Mind hangosabbá válik az a szózat, hogy szükséges a hágai békeconferenciák kiépítése, továbbá állandó nemzetközi bíróság felállítása, valamint oly hivatal szervezése, a mely megkísérli a nemzetközi vitás kérdések békés kiegyenlítését és hogy nem szabad addig a fegyverekhez nyúlni, míg ez a kísérlet meg nem történt és ilyen megállapodásra minden állam önmagát souverain akaratával szerződésileg kötelezze. Végül szükséges nemzetközi megegyezéssel a fokozatos egyenletes leszerelés, a fegyverkezések korlátozása.

Ezért a nemzetközi jogi munkásság súlypontja a jövőben a békebiztosító intézmények és eszközök fejlesztése és emberileg lehető tökéletes kiépítése lesz. Mechanikai kiépítés azonban nem sokat ér. Minden nemzetnek magába kell szállani és saját bel- és külpolitikájában meg kell vizsgálni, mik azok, a mik háborúlesztő elemet képviselnek. Hol tenyésznek a háború betegségének miasmái? Önmérséklet, önfegyelem nélkül a nagy nemzetközi feladatok elérése meg sem közelíthető. Miként a büntettek világában a modern törvényhozás a büntettek okai ellen veszi fel a küzdelmet: úgy kell a háborúk eddig felismert okainak emberileg lehető eltávolításában vagy mérséklésében keresni a legszebb emberi feladat betöltését:

Leghelyesebb, ha minden állam legelőször is a maga ajtaja előtt söpör. Egyiknél a világuralmi expansiv politika, másiknál a belügyi politika visszássága, csaknem mindegyiknél a folytonos, versenyzőleg túlhajtott hadi felszerelés, majd a háborúnyeréseire számító üzleti csoportoknak a népeket egymásra uszító hajszája, életképes előretörő nemzetek mesterséges leszorítása a világ keres-

kedelemben, a tenger erőszakoskodó monopolisálása, a más államok belügyeibe avatkozó cselszövő diplomatiái fondorlatok, a parlamentek külpolitikai befolyásának és ellenőrzésének indokolatlan megszorítása, a titkos szerződésekkel a nyílt szerződések kijátszása... ezek azok a miasmák, melyek valóban mesterséges háború-élesztők. De mesterséges háború-élesztő volna a tartós béke föltételei között napjainkban hirdetett azon úgynevezett nemzetközi elv is, mely a történelmileg kialakult államoknak, még a mi ezredéves államunknak souverainitását is az államokban élő fajok önrendelkezési joga alá kívánja helyezni, a kialakult, egységesen összeforrott évezredes politikai nemzetet a népfajok csoportjára akarja bomlasztani. Ez a népalakulás nem haladás, hanem egyenes visszaesés volna, mert törzsekből lesznek a népek, a népekből fejlődtek ki a nemzetek, az államalkotó képességgel bíró nemzetekből az államok; ennek megfordítottja egyenes lezuhanás a primitív korba. A történelmileg kialakult szerves állam önrendelkezési joga fölött nem állhat a fajok önrendelkezési joga.

*

Nem foglalkozhatom e helyütt a tartós béke minden, illetékes és nem illetékes helyről napirendre hozott föltételének vizsgálatával. Arra szorítkozom inkább, mi a jogász, a bíró hivatását közelebbről érinti.

De azért nem hallgathatom el, hogy hitem szerint a tartós béke első és leghatalmasabb tényezőjévé válhatik maga ez a kegyetlen világháború a maga elrettentő pusztító hatásával. Praegnansan fejezi ki a háború erejét a jövő háborúja ellen ez a jelszó: «La guerre — contre la guerre.» Gondolkozzunk csak kissé ennek jelentőségéről!

Egy kiváló író, Henri Barbusse, ki végigszenvedte a háború borzalmát és ki híven leírta vele együtt közvetlenül harczoló 17 társának minden gyötrelmét és szenvedését, — mondja azt, hogy mihelyt két ellenséges hadsereg egymásra tör, ebben a kölesönös pusztításban, azonnal a két küzdő ellentábor egységes hadsereggé válik, egységes hadsereggé, mely öngyilkosságot követ el. Azonban egyúttal keserű fájdalommal állapítja meg, hogy a legnagyobb háborúk borzalmai mindaddig, míg

azoknak kínjait nemzedékről-nemzedékre igaz hűséggel megírt könyvekben át nem adják, míg a történelem inkább a további háborúkra lelkesítő hősöket, szenvedő martyrokat pedig alig lát, addig az emberiség nagy békeczéljai érdekében hiába valók a mai világháború szenvedései, mert az ember bizony gyarló, felejtő gép — machine á oublier, — a ki csak egy kicsit gondolkozik, de sokat felejt.

A második lényeges feltétele a tartós békének a világháborút követő igazságos és méltányos békekötés. Ennek igazi békekötésnek és nemcsak időleges rövid fegyverszünetnek kell lenni.

II.

A békekötési congressusoktól nemcsak a laikusok, hanem a jogászok egy része is új tételes nemzetközi jogszabályokat vár. Ha a békecongressusok történelmi lapjait forgatjuk, arra az eredményre jutunk, hogy ott új kötelező nemzetközi jogszabályok csak nagyon ritkán keletkeztek. Talán a westfaliainak nevezett münsteri és osnabrücki békekötéstől az 1856-diki párizsi congressusig csak ez az utóbbi kivétel, mert itt tényleg a híres tengerjogi nyilatkozat sok új és lényegesen módosított szabályt tartalmaz. Ellenben ki tagadhatná, hogy a békecongressusok a cambrai-i (1508) congressus óta, mely az első tisztán diplomatiái congressus volt, a nemzetközi jogi politikai életnek leglényegesebb szervei. Új eszmék, új elvek a nagy békecongressusokon nem hiányoztak. Gondoljunk csak a westfalai békekötésre, melyben a politikai és vallási egyensúly elve érvényesül. Annyi bizonyos, hogy a nemzetközi jog politikai történetében a nagy békecongressusok korszakjelzők.

Így legtöbb író a nemzetközi jog történetének első időszakát a westfalai békekötéssel zárja. Második időszakul ismét az 1648-tól az 1814/15-iki bécsi congressusig terjedő időt és a harmadik időszakot innen az 1856-iki párizsi békéig teszik. A negyedik korszaknak határjelzője a berlini congressus és legyen meg minden reményünk, hogy a jövő békecongressus a legtartósabb békének és az emberiségre legáldásosabb korszaknak lehet határjelzője.

De ha elfogadott tételnek kell is tekintenünk és valóban

a békekötési congressusok természetéből következik is, hogy ott új positiv és részletekbe menő jogtételeket rendszerint nem alkotnak, az ismét közismert a nemzetközi jog történetéből, hogy ott a különféle anyagú tárgyalások mögött a nemzetközi jogi elvek, eszmék és különösen a nemzetközi jog alapfelfogásainak eltéréseiből származó különböző jogi álláspontok küzdenek egymással. Azt alig kell mondanom, hogy egy nagy világháború békekötése száz és száz jogi természetű szerződést igényel. Forgassa csak valaki azt az öt nagy kötetet, melyek a német-francia háború befejezésekor kötött békekötésnek száznál több szerződését és az azzal kapcsolatos törvényeket tartalmazzák: meggyőződhetik arról, minő jogi feladatot jelentenek a határigazítás; a tönkretett területek helyreállítása, kártérítés, hagyatékok, foglyok kicserélése, jogtalan zsákmányolások stb. kérdései.

A nemzetközi jog igazi kiépítésének munkája azonban nem a békekötő congressus feladata.

A mai világháborút lezáró békekötési szerződés a tartós béke feltételeinek megvalósítására bizonyára tartalmazni fog bizonyos elvi megállapodásokat, sőt utasításokat. A jövő nemzetközi jogának részletes és minden ízében átgondolt kiépítésére első sorban a hágai conferentiának állandó intézményszerű kiépítése szükséges. A conferentia időszakonként kötelező összehívásának és gondosan előkészített munkásságának biztosítása nélkülözhetetlen.

Divattá vált a hágai két conferentia munkáját lekicsinyelni. Ez egyoldalú túlzás. Túlzás már csak azért is, mert a tartós béke mostanában hirdetett feltételei között egy sincs, mely ezeken a conferenciákon már megbeszélés, sőt határozatok vagy kifejezett kívánságok tárgyává ne tétegetett volna. Legyen szabad azonban arra figyelmeztetni, hogy a nagy világháborút közvetlen követő légkör nem kedvező a sikeres nemzetközi codificatióra. A gyorsütemű codificatio, különösen a nemzetközi jog terén, megboszulja magát. Ezért föltétlenül szükséges a gondos, nyugodt és a szenvedélyektől megszabadult, higgadt és komoly előkészítés. Készséggel ismerem el az «interparlamentaris unio» és a számos békecongressus előkészítő munkájának becsét, de mégis ezek inkább csak arra hivatvák, hogy a már jól megalapozott elméleti és a gyakorlati illetékes szakkörök kriti-

káján átszűrt tételek népszerűsítő propagandáját teljesítsék. Nagy feladat vár a komoly tudományos munkára, oly szervezetekre, mint az «Institut de droit international», melynek már annyit köszönhetünk és nemcsak diplomaták és jogászok, hanem megfelelő gazdasági, kereskedelmi szakkörök gyakorlati közreműködése is nélkülözhetlen. Sok elvet és tételt kell tisztázni. Csak egyet említek. A hágai konferenciák idején lépten-nyomon érezték a nagyon eltérő felfogást, mely általában az angol-amerikai és az európai continentalis nemzetközi jogi felfogás között van. Hogy csak egy példát idézzek: a tenger szabadságát zászlajára írja az angol is, de ezen nem azt érti, a mit a continentalis államok, hanem úgy fogja fel, hogy ő hajóhadával és jogrendszerével örökös a tenger szabadsága fölött és itt tulajdonképpen az angol jogrendszernek kell nemzetközi joggá válni. Így számos jogszabály erőltetett compromissumok eredménye, melyek a háború pusztító harcában erőtlenné váltak. Általában a hágai konferenciák a hadi jog codificációjában sok irányban nem a tényleges viszonyok, a tényleg létező kulturális állapot nyomán, hanem azok előtt járnak. Humanisáló nemes törekvésekben, de a felszínes kulturális csillogástól elkápráztatva, túlméntek a jogszabályok a valóban létező civilisatio, a valóban létező belső lelki művelődési fok határán, a hova a művelt népek eddig a maguk világnézetével, felfogásukkal, kulturállapotukkal tényleg eljutottak.

A háború tanulságait mindenesetre le kell vonnunk. Minden jognak, így a nemzetközi jognak is, tartalmát pozitív jogforrásokban kell keresni és megtalálni. Államilag elismert jogforrások mellett lehet csak tételes nemzetközi jogról szólni. Ezért nem csatlakozhatom soha ahhoz a felfogáshoz, mely azt hirdette, hogy a tudomány lehet csak a jövőre a jelen háborúban is tapasztalt nagymérvű szerződés-szegések után a nemzetközi jog törvényhozója. Senki sem becsüli nálam őszintebben a tudomány értékét és készséggel ismerem el, hogy a nagy mesterek úttörő műveinek hatása alatt állt és kell is állnia a tételes codificatióknak, de kizárólagos forrássá tenni a tudományt és az ennek alapján kifejtett szokásjogot, veszedelmesnek tartanám. Még Kohler, a hírneves berlini tanár is felháborodott a jelen háború szerződés-szegésein, a szerződés-

szegők szitkozódásai között hirdette azt a tarthatatlan álláspontot, hogy hadat kell izenni a szerződéses jognak, mint nemzetközi tételes jogforrásnak. Ehhez később valószínűleg maga sem fog ragaszkodni, mert a szerződés az igazi alapja a nemzetközi jognak. A nemzetközi szerződés államilag elismert jogforrás. Ily szerződés keletkezhetik még *concludens* tények alapján is. A lényeg az, hogy kölcsönös akarategység jöjjön létre. Természetesen az írásbeli szerződések megbízhatóbbak. A hágai egyezmények ugyan írásbeliek, de nagy hiány volt, hogy általános *ratificatio* nem történt. Sőt ott van az a bizonyos záradék is, mely szerint, ha a hadviselő felek között csak egy is van, a ki a *conventiók*hoz hozzá nem járult, a különleges *ratificatiók* egyikre nézve sem érvényesek.

Mindenesetre a jövő *codificatio* munkájában ily jogforrási hézagosságoknak nem szabad előfordulni. Különösen nem szabad a «*jus belli*» területén meg nem tartható szerződéseket kötni. Inkább kevesebb legyen a szerződés. Meg nem érett kérdések, melyekben még maga a «*norm*» is ingadozik, ne tétessenek tételes jogforrás tartalmává. A kötelező bíróság működésének sikere csakis megérett, tételes jogszabályok alapján biztosítható. E célból a hágai *conferentiák* hadi joga és a londoni *declaratio* is erős átdolgozásra szorulnak. Arra kell törekedni, hogy a kötelező nemzetközi bíróság munkája igazi bírói jogszolgáltatás lehessen. Az eddigi választottbíróági ítéletek egy előkelő kritikusa azt jegyezte meg, hogy azok inkább méltányossági ítéletek, mint jogszolgáltatás. Igen természetes, hogy az államoknak nem minden összeütközése alkalmas bírói ítélkezésre. Épen a legnagyobbak, a legéletbevágóbbak nem. És ezért eddig is a hágai egyezményekben szervezett úgynevezett vizsgálati bizottságok a maguk véleményeivel hathatósan egészítették ki a már az első hágai *conferentián* szervezett választott bíróság munkáját. Csekélyebb jelentőségű ügyeknek szánva az élet megmutatta, hogy ezek a vizsgálóbizottságok nehéz kérdésekben sikerrel működtek.

A jövő nemzetközi jogában már nem elégedhetünk meg csak a választott bírósággal, melyet a hágai egyezmények szerveztek, de létesíteni kell az állandó valóságos nemzetközi bíróságot, tüzetesen meghatározott hatáskörrel, mely felöleli a

nemzetközi, magánjogi stb. kérdéseket. Már a második hágai conferentia elég tüzetesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. Később a váltójog területére szorítkozó nemzetközi bíróság volt egy diplomatiái conferentia napirendjén. A «nemzetközi parlamentarismus», az «Institut de droit International», a kereskedelmi kamarák congressusa, számos békecongressus, most pedig a világháború idején keletkezett «Organisation centrale pour une paix durable», továbbá a szintén a háború idején az Egyesült-Államok volt elnöke, Taft, általszervezett «League to enforce Peace» nyilatkoztak az állandó nemzetközi törvényszék érdekében. Nem elég azonban ezen nyilatkozatok szerint sem a nemzetközi bíróság, hanem szükséges és ezzel egyenlő, ha nem nagyobb fontosságú oly testület szervezése, mely mint közvetítő tanács működne az államok között keletkező, de természetüknél fogva bíróság elé nem tartozható nagy érdek-összeütközésekben. Az utóbbiakra nézve már számos tervet ismerünk. A gondolat éppen nem új, sőt már a gyakorlati élet terén is részben a nemzetközi vizsgálóbizottságok, de különösen az amerikai szerződések több európai állammal, sőt több európai állammal egymással kötött hasonlótartalmú szerződéseit bátran tekinthetők az ez irányú szabatos tételes jogfejlesztés kiinduló pontjának. A jelenleg máris többek által kidolgozott reformjavaslatok szerint minden szerződő állam köteles volna a háború megizényése előtt nemzetközi vitás ügyét a szervezendő nemzetközi tanács elé terjeszteni és ennek véleményét bevárni. A főcélja ez intézménynek az, hogy az összeütközés után keletkezett háborús szenvedélyek lecsillapodására kellő idő álljon rendelkezésre. Találónan fejezi ki ezt Lange, az interparlamentáris unio főtitkára, egyik legutóbbi jelentésében: «Un appel serait établi de l'homme excité à l'homme calme.» Nem úgy mint most, midőn meglepetésszerűleg a tizenkét és huszonnégy órási határidők «fait accompli»-ja után már a béke érdeke elbukott. A nemzetközi tanács véleményét a vitás ügyről — mint azt Lammasch ajánlja — köteles volna mindegyik állam közzétenni, sőt megtiltani, hogy ez a vélemény egy hónapig kritika tárgyává tétessék, nehogy ez a vélemény elcsavarásokkal, félremagyarázásokkal egy háborúra uszító mozgalom prédájává legyen.

Önként felmerül a kérdés, mely a nemzetközi jog terén

folyton mint kísértet jár: hol van a sanctio, ha a szerződő állam szerződéses kötelezettsége ellenére a nemzetközi tanács véleményének kikérése előtt háborút izen?

A sanctio skeptikus kérdése kering a kötelező bíraskodás területén is. A tapasztalat úgy mutatja, hogy eddig a nemzetközi választott-bíróági ítéletek előtt meghajoltak. Százakra megy már az ily ítéletek száma. Egyetlen nagyhatalom sem vonta ki magát a bírói ítélet kötelező volta alól, valószínűleg teljesítenék ezt a szerződéses kötelezettséget is, de ha nem teljesítenék, a sanctióra nézve sokféle javaslat forog már is közkezen. Majd a diplomatai, majd gazdasági, sőt katonai eszközök alkalmazását is ajánlják. Szerény nézetem szerint a katonai eszközök alig keresztülvihetők. De van egyéb sanctio is, melyekre a *Semlegesség a világháborúban* című munkámban is reámutattam, midőn azt ajánlottam, hogy a szerződésszegő államokkal szemben a többi szerződéses államnak volna egyező kötelessége a nemzetközi jogi és cselekvő képesség megszorításait alkalmazni. Bizonyos úgynevezett békés «bloquade» nem volna hatálytalan a szerződésszegő állam ellen.

Lammasch nemrég megjelent tanulmánya sanctióképen a következőket ajánlja. Ha egy állam az említett szerződésbeli kötelezettségét megszegi, azzal az állammal kötött minden szövetség felbontandó, minden szerződéses állam saját polgárait eltiltja attól, hogy bármint támogatásban részesítse a szerződésszegő állam polgárait, ellenben megengedi, hogy a szerződésszegő állam ellenfelének polgárait mindennemű támogatásban részesíthessék; továbbá minden kárért, melyet az ily háborúval a többi államoknak vagy hozzátartozóiknak okoznak, felelősek.

Miként fog kialakulni a leghatályosabban a «sanctio» kérdése, azt ma még nem tudjuk. Ma már ennek a kérdésnek is gazdag irodalma van. Azt azonban tudjuk, hogy a jövő nemzetközi joga iparkodni fog a nemzetközi jognak mindkét részét, a «jus belli»-t és a «jus pacis»-t is, lehető legokoszerűbben kiépíteni, de mindenesetre a tartós béke föltételeinek minél tökéletesebb kidolgozása fogja a jövő munkájának jelleget megadni. Ebben a munkában kimagasló központok: a kötelező bíróság, a háborút megelőző kötelező békéltető eljárás, az állandó nemzetközi

hatóság, a «sanctio», a tenger szabadsága és az egyenletes, fokozatos fegyverkezés korlátozása lesz.

A nehézségek ne riaszszanak vissza. Az emberiség érdekközössége hatalmasabb erő minden kölcsönös gyűlölségnél és feszültségnél. A dolgok logikájának megvan a maga kérlelhetetlen dialectikája. Ha a nemzetek gazdaságilag, kulturailag egymásra vannak utalva; ha arról győződnek meg, hogy az ember hivatását az állampolgár is csak akkor töltheti be, ha az emberi érdekközösséget biztosító jogrend kapcsa fűzi őket egymáshoz; ha az élet a maga naponként megújuló kemény érveivel győzi meg a népeket arról, hogy saját boldogulásuk elérésére a művelt népek kölcsönösen egymásnak a maguk külön saját-ságaival, képességeivel, szellemi és gazdasági termékeikkel nélkülözhetlenek; akkor nem lehet kétség arra nézve, hogy a nemzetközi megértés és e megértésen fölépülő új nemzetközi világrend a mostani nehéz idők után csak tökéletesebb alakban és tartalomban bontakozik ki. Sem ezt a hitünket, sem a tartós béke föltételébe vetett reményünket nem szabad elejtenünk. Nem szabad elejtenünk -- mert ha még mindig nem tudok is hinni a nagy francia humanistának, Fénélon lelkes tanítványának, Saint Pierre abbé-nak «örök békéjében», de lelkem egész odaadásával csüngök azon a tanon, melyet Kantnak *Zum ewigen Frieden* remek kis munkájából olvasok ki: hogy az örök béke mint eszmény ragyogjon és az emberiség tökéletesedésének útján a mindig tartósabb és tartósabb világbékével közeledjünk az elérhetlen eszményhez.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA.

ÁGAI ADOLF.

(1836—1916.)

Hetvenöt esztendővel ezelőtt egy élénk tekintetű fiúcska került Pestre a Cserhát egyik kis falujából, Péczelről. Szegényes, elmaradott sváb fészek volt még akkor büszke, szép fővárosunk; tünyan és fásultan ült meg a fejedelmi folyami partján. Kicsiny és nyugalmas volt a kép, mely a Gellért-hegyről a néző elé tárult. A kisvárosias látkép fölött gyárkémények füstje helyett szerény polgári tűzhelyeké bodorodott az ég felé; a széles Dunán malmok kelepeltek, a parton vérg korbácsolt lovak hosszú sora vontatott egy-egy idomtalan gabonás hajót. A Lánczhidat még csak akkor építették s a városnak egész nagyvárosias pompája csak annyi volt, hogy a nádor mindennap kikocsizott a Városerdőbe Henrietta hercegisasszonynyal s a rendkívül népszerű Palatinus Jóskával.

De már ébredezett a nagyrahivatott város. Már épült a Nemzeti Múzeum, játszottak a Nemzeti Színházban s a Pestre települt magyar íróknak egész serege izgatott lelkes hévvel a haladás érdekében. Első lépéseit teszi e város a felé a csodálatos fejlődés felé, melynek legszeretetre méltóbb krónikása majd az a faluról érkezett fiúcska lesz. Ekkor kezdődik a főváros rohamos föllendülése, s így indul el Ágai Adolf, e fejlődés krónikása, arra a hosszú utazásra, mely őt több mint hatvan esztendő alatt a szegényes kis Pestről a fényes, világvárosias Budapestre vezette.

Nagyon kevés magyar író van, ki oly szív szerint mulattatója lett volna ennek az országnak, mint Ágai, kinek munkássága nyomán a gyermekeknek amnyi édes kacaja csendült s a felnőtteknek oly sok jóízű nevetése fakadt. A mai magyar középosztálynak alig van középkorú és fiatalabb tagja, ki ne érezne halát gyermekkorának sok kedves olvasmányáért Forgó.

Bácsi iránt s alig van középkorú és idősebb magyar olvasó, ki ne köszönt volna hétről-hétre megújuló vidámságot Csicseri Bors páratlanul népszerű élelájának, a *Borsszem Jankónak*. Ez a két lap a legnagyobb hatású alkotása Ágai életének s emléket is az ezekre való emlékezés árasztja el hálás, meleg derűvel.

Sajátságos jelenség. — s talán ez legfeltűnőbb vonása egyéniségének — hogy a gyermekeknek melegszívű, játékos kedvű mulattatója egyszersmind éles tollú, kiméletlen gúnyolója a nagyok félszegeinek és gyarlóságainak. Egyébként több ily ellentét összeolvadását is mutatja Ágai egyénisége. Falusi származású volt s egész lélekkel pestivé lett, — az első vidéki születésű magyar író, ha ugyan nem az egyetlen is, kiről ezt ily teljes mértékben elmondhatjuk. Az élet eleven sodrának keresése s culturszomja mellett nagy mértékben megvolt benne a Kelet után sovárgó édesen bánatos vágy is. Feltűnő magyar eredetisége, nemzeti sajátosságokat kedvelő vonzalma, mely sokszor szinte tüntető magyarkodásban nyilatkozik s melynek éltető forrásait nehéz megtalálnunk származásában s a külföldet járó kedvében. De megtalálhatjuk életének nagy emlékeiben, melyek töretlen magyar érzést tartottak ében szívében. Egy nagy nemzedék tagja volt, mely a honvédek tetteinek dicsőséges képeivel és emlékeivel töltötte meg első rétegül lelkét. Képelete azokban az időkben kezdte bontogatni szárnyait, akkor nyílt meg a világ számára, mikor e föld felett legperzselőbb tűzzel égett a hazaszeretet napja. Közvetlen közelségből ismerte a szabadságharcz, az absolutismus, a kiegyezés és a megújulás korát s e korok nagy alakjait. E nagy események sodrában igazi újságíró-temperamentum volt, nagy mohósággal az élet változatossága után s örökös hajszolásával a friss impressióknak, azzal a törekvéssel, hogy lehetőleg mindeütt ott legyen, a hol érdekes és újszerű látvány kínálkozik.

De nemcsak eseményekben gazdag életet élt; a sors kegye nemcsak friss benyomásokkal táplálta, hanem összhangos derűvel teljessé is tette életét. Elégedett, boldog és gondtalan szívvel járta az élet útját. Voltak neki is nehéz életharczai, sújtották őt is csapások, de könnyei hamar felszikkadtak a böles epikureusi világfelfogás derűjén. Mintha az a csodálatos

erély, mely nemzedékének osztályrészeül jutott, benne az ifjúságot őrizte volna hervadatlanul késő vénségéig.

Alapjában bohème-természet volt, a társas érintkezésben igen szeretetreméltó, szellemes és jószívű s barátaihoz hűségesen ragaszkodó; meg tudott alkudni a körülményekkel, a viszonyok minden alakulatában meg tudta tartani lelki egyensúlyát s meg tudta óvni magát az erkölcsi kétségek gyötresétől is. «Erős talentuma volt az élethez» — mint ő mondja Kecskeméthy Aurélról. «Nevető philosophus» volt ő is; élvezte okosan, a mi örömet nyújtott az élet, melyről őszintén vallotta, hogy czél és nemcsak eszköz, maga a boldogság és nemcsak út a boldogság felé.

1836 márczius 31-én született a bácsimegyei Jankovácson. Atyja, Rosenzweig József, ezer veszély közt szökött be Lengyelországból, miután apját s bátyját, kik Ponjatovszky hívei voltak, az orosz uralom Szibériába hurczoltatta. Mint orvos próbált szerencsét több helyütt s kevéssel az író születése után az Eszék melletti Orahoviczán telepedett meg. Itt híré sem hallották a magyar szónak, az író anyanyelve horvát volt s csak négy éves korában tanult meg magyarul, mikor Péczelre kerültek. A magyar élet képei is itt kapják meg először lelkét. Egy-egy dombtetőről el-elnézelődik a fátyolos, ibolyaszínben ködlő távolba, hol az a testvér-város szövögette jövő nagyságának álmait, melynek titokzatos élete ép oly kiapadhatatlan sugallója a fiúcska ábrándos képzelgéseinek, mint lesz majd az író munkásságának.

Hamarosan megláthatta színről-színre is, a mi után sovárgott. Első iskoláját itt, Pesten járta anyai nagyanyjának gondjai alatt. A tömérdek, akkor valósággal ghetto-szerű Orczy-házban laktak, de különös kedvvel az Új-épület udvarán métáztak zajos csapatokban s felpóczkolt ágyúkon, azoknak a golyóbisoknak tetejéről harczoltak egymással, melyeket kevés idő múlva Pest házaira röpttetett Hentzi.

Pesti élete, mely rendkívül fontos írói fejlődésére, egy időre megszakad, mikor apja Dabasra, majd Nagyabonyba költözik s ő is itt járja az elemi iskolát és a gymnasium két alsó osztályát. A magyar élet szeretete, pompás magyar nyelv-érzéke Nagyabonyban gyökeresedett meg benne, hova egészen

atyjának 1864-ben bekövetkezett haláláig haza-hazajárt. Különösen két barátja tette feledhetetlenné számára e várost: Abonyi Lajos és Simonffy Kálmán. Sűrűn megfordult Simonffyék curiáján s ő volt első hallgatója «a magyar Schubert» sok nótájának, melyek aztán gyorsan szárnyra keltek az egész országban. Sokat barangoltak kettesben az abonyi nagy határon s hallgatták óraszámra a szép Szered iMarcsának, a pusztá primadonnájának édes énekét. Alakja folyton fel-felbukkan Ágainál, mint egyik legmélyebben foglalkoztató élménye. Legmegkapóbb erővel egyik elbeszélésében, *A Viola Verában*, dolgozta fel történetét. Afféle duhaj leány volt, betyár szeretője, halála is e miatt történt. Úgy élt, mint a tücsök: folyton nótázva s napszámba is elszegődött nótázásra nagyobb munkák idején. Úgy látszik, Abonyi Lajos pompás Búzy Zsófia is az ő véres nyomán támadt, sorsát az ő ellobogott élete sugallta.

A gymnasium magasabb osztályainak végzésére Ágait ismét Pestre küldte atyja. A III. osztályt az evangélikusok iskolájában járta, hol Kanya Pál volt tanára, ki a nádor-gyermekeket is oktatta magyarra s bizony nem egyszer fakadt ki a köpczös, kedves öreg úr a rakoncátlan és lusta lurkókra: «Csak hozhatnám közibétek a fenséges úrfit, hogy a példája fogna rajtatok».

A további osztályokat a piaristák iskolájában végezte. Közben a nemzet sorsának eseményei egymást kergették s a nagy eseményeknél ott lábatlankodott a gyermek Ágai is. Láttá a nagy idők szereplőit s fogékony gyermekszívvvel benne élt abban a forró izgalomban, mely akkor hevítette a lelkeket. Résztvett a báró Lederer várparancsnoknak adott macska-zenében, melyet katonák zavartak szét; hallgatta Petőfi szavakat s nézett keskeny, halovány arcából elővilágló nagy, lelkes szemébe; ott volt a tömegben, mely Táncsicsot kiszabadította, látta a gróf Lamberg szétroncsolt tetemén tomboló sokaságot; látta az első honvédeket s a nyomukban ünneplő lelkesedést; látta poros, rongyos, de keményen lépkedő honvédek élén a diadalmas vezért, Görgeit, a mint csillámló szemüvege mögül mély tekintetű szeme borongva nézett szét a népen; járt Buda megvétele után ötödnap a szétbombázott várban. Füstölő romok, szertegurult ágyúgolyók, összehasgatott egyen-

ruhák közt, a szörnyű tusában kiomlott embervérnek a kövezeten maradt veresbarna foltjain gázolt megriadt szívvel és tétova lábbal a diadalon vigadozó honvédek sorában.

Úgy látszik, mikor Buda elesett, Ágait hazavitték szülei s a közelebb eső Szolnokon akarták iskoláztatni. Az 1849. évnek egy bús téli napján azonban megszólaltak a huszárok trombitái, pergett a dob a szolnoki nagy utcán s a magyar sereg rohant Debreczen felé. Másnap komoran ment be tanáruk, Fazekas Rajmund, egy sápadt, hosszú ferenczes barát s közölte velük, hogy vége az iskolának, mehetnek haza ; ő a honvédekkel tart, mert veszélyben a hon. Keskeny arcán könny gördült végig, vékony orrát izgatottan tömködté a sárga tubákkal, aztán mintegy maga erősítéseül nagyot csettentve a mutató és középső ujjával, ismételte : «Megyek!» Egy pár a diákok közül vele akart menni, köztük Ágai is, de anyja neszét vette szándékának s hazavitte. Az abonyi szőlőknek egy kis dombjáról nézte aztán végig atyjával egy rozszant távesövön a szolnoki csatát, Ottinger generális és Perczel tábornok katonáinak viaskodását a vörös kápolna körül.

A mint lehanyatlott a honvéd-dicsőség, abonyi házukban meghált egy éjjelre a bujdosó Vörösmarty is, ki István öcséséhez, az Orezyak újszászi tiszttartójához igyekezett. Megkérte Ágai atyját, hogy fiával, ki másnap utazott Pestre iskolába, juttasson el egy levelet feleségéhez, «Vadász Miklósné asszony-sághoz», s a fiatal gyerek látta az üllei-úti Alter-házban a Merengőnek bánattól dült arcát és omló könnyeit. S látott egy még lesújtóbb, egy borzalmas jelenetet is ; látta az Új-épület egyik északi pavillonjának udvarán a katonai négyszög egyik legényének lábánál guggolva, mint lép hat vadász a négyszögön belül álló halvány férfiú elé, ki vérző nyakát fehér zsebkendővel nyomogatta. Látta, a mint hat fegyver dörrenése nyomán kialudt a legnemesebb életek egyike s holtan rogyott össze gróf Batthyány Lajos.

Mindezek olyan emlékek, melyek örökre feledhetetlenek ; az élet tavaszának olyan árnyai, melyek még az élet telén is felleget borítuak a lélekre.

A szabadságharcz után a pesti piaristáknál folytatja tanulmányait. Tanárai buzgó és lelkes emberek voltak, kik az akkori

nehéz viszonyok között is igyekeztek a szent tüzet élesztgetni a fogékony ifjú szivekben. Hogy nem siker nélkül, bizonyítja az a kis írói kör, mely ez időben ott szárnyait bontogatta: Ágai, Dalmady Győző, Győry Vilmos, Hadzsics Antal, Keleti Gusztáv s Vámbéry Ármin. Ágai eleven és derűs színekkel festi emlékezéseiben ez iskolázását s különösen derék igazgatójukról, a tudós Horváth Cyrillről szól nagy tisztelettel. Egyébként gyenge tanuló volt; a helyett, hogy a leczkékre figyelt volna, szívesebben olvasgatta Vámbéryval együtt Voltaire-t a pad alatt.

Pesti élete két évre ismét megszakad s Nagykőrösön végzi a gymnasium két felső osztályát. Jó sorsa megengedte neki, hogy annyi tündöklő szellem látása után ülhetett a legnagyobb magyar költői genius lábánál is. Ott tanulása idején Tompán kívül Gyulai és Jókai is megfordult Kőrösön s társaival együtt elfogódott szívvel nézte távolról e nagyokat, a mint közönséges halandók módjára beszélgettek s nevetgéltek együtt. Arany humorának egy kedves nyilatkozását is őrizte emlékezetében. Egy alkalommal dolgozatul egy balladát írt, melynek tárgya egyik tanáruknak a czeglédi csárda mellett történt megrabolatása volt s a dolgozat alján azt az alázatos kérdést koczkatatta meg, hogy beküldhetné-e versét a *Divatcsarnokba*. «Bátran! Jelent már meg ott rosszabb vers is ennél» — volt Arany felelete.

A gymnasium elvégzése után az akkor még rendkívül kezdetleges pesti orvosi egyetemre iratkozott be, de, úgy látszik, nézet-eltérése támadt Tognióval, a dékánnal, ki besugásra akarta volna rábeszélni. Ezért Bécsbe távozott, hol Skodának és Hyrtlnek is hallgatója volt. Bécsi élete igen fontos írói fejlődésére is.

Kellemes és víg élet volt még akkor a császárvárosban. A Bach-világ elől sok magyar ifjú ment a bécsi egyetemre, hol mégis szabadabb szellők fujdogáltak s még valamelyes rokonszenv is élt a magyarok iránt. Az Alserstadt magyarjai össze-összegyűltek egy kis sírva-vigadásra. Kis titkos együletük épp oly lelkesen búsult bor mellett a hon állapotján odaki, mint az idehaza levők. Egy-egy vendéglőbe magyar czigányok is vetődtek fel s húzták velük az édes, rég hallott magyar

nótákat. Az idegenben még erősebben érezték magyar voltukat: adakoztak az Akadémia palotájára, gyűjtöttek Vörösmarty árváinak s loppal kijárogattak Döblingbe, ha láthatnák a legnagyobb magyart, sőt Ágai negyedmagával egy kalandos úton meglátogatta a Schaumburgban éledgelő István nádort is. Volt körükben egy pár eredeti alak, így Zajzoni (Rab) István, a magyar nagyságnak egy kevésszavú, de fanatikus rajongója, ki a magyarok őshazáját szerette volna felkutatni, s a pályája kezdetén levő Izsó Miklós, ifjúi erejének s féktelen temperamentumának szertelenségeivel. Egészében Ágaira nézve mindig kedves emlékű, boldog élet volt ez, tele vidámsággal. S társaival együtt addig mulatozott ő is, míg letelt az öt év s egyszerre csak azon vette észre magát, hogy zsebében az orvosi diploma.

Bécsi ismerősei közül írói pályájára is legjelentékenyebb hatásúvá Kecskeméthy Aurél vált. Huszonegy évig volt vele baráti viszonyban s nemcsak mint elragadóan kedves és szellemes világfit bámulta e könnyűvérű, művelt, de cynikus és kiábrándult, a magyarság jövőjében nem sokat bízó, lebilincselő egyéniséget, hanem mint jeles tárczaíró is. Megkapta az a csín és ízlés, mely magán és czikkein ragyogott; megkapta modern szelleme, csípős gúnyja, vidám elméssége s ennek pajkos fodraiból fel-felmerülő mély érzése; irányítójává lett tolla, mely alól egyforma könnyedséggel áradt a maró satíra s az elnész csevegés. Ágaira nagy hatással volt s hogy hatása szélesebb körre nem terjedt, annak talán korai halála volt oka, mely megakadályozta, hogy lelke tisztára szűrődjék s szíve csatlódásoktól megtermékenyülve nemesebb gyümölcsöket érleljen.

Ágai írói munkásságának megindulása is bécsi tartózkodására esik. Egy *Antoinette* című francziás beszélylyel kezdődik ez, mely a *Hölgyfutár* 1854-iki évfolyamában jelent meg. Egymás után követik ezt beszélyei s Bécsi Levelei a hazai lapokban és különböző tárgyú dolgozatai a bécsi német ujságokban. Szerkeszti Bécsben a conservatív irányú *Magyar Világ* tárczarovatát s távirat-fordítója a *Magyar Sajtnak*. E lappal fenntartja összeköttetését akkor is, mikor orvosi tanulmányai végeztével visszakerül Pestre. A lapot itt névleg Pákh Albert, tényleg Greguss Ágost szerkesztette. Vidám életet éltek a szerkesztőségben, különösen Pákhban talált jóízű, minden tréfára fogékony

főnököt. Rövid időre megpróbálkozik azzal is, hogy szakítson az újságíró-élettel. Orvosi gyakorlat után néz, ez azonban nem igen akar lendülni s szíve is inkább vonzotta az írásához. Végül is engedett lelke hívó szavának s minden becsvágyával és munkakedvével hivatásának arra az útjára lépett, melyen hűségesen és nagy hatással munkálkodott egészen 1916 szept. 22-én bekövetkezett haláláig.

Ágai írói munkássága teljes egészében, minden irányával a sajtó szolgálatában állott s ő maga egyik első megtestesítője volt mai irodalmi életünk egyik érdekes típusának: a journalista írónak, ki míg egyrésztől egész tehetségét a sajtó szolgálatába rendeli, másrésztől hatást és népszerűséget is nem könyvei útján, hanem újságírói munkája révén szerez magának. Azok közé az írók közé tartozott, kiktől ő maga mondja, hogy írói végzetük az aprópénzes költekezésre szorítja őket, midőn a napi vagy időszaki sajtó szolgálatába hajtja tehetségüket.

A mennyire újszerű jelenség Ágai írói pályája tartalma szerint, épp annyira újszerű e pályának külső kerete is. Az ő munkássága már nem a világtól elzárt írószoba ihlető csöndjének termése, hanem valósággal az eleven, pezsgő, lármás élet közepéből sarjad. Írói működése fénykorának színhelye a Ferencziek-teret s az Irányi-utca sarkán szürkéllett régesrég kastély-forma kőczímeres háznak, a hajdani Beleznay-palotának, egyik szerkesztőségi szobája. Melabús emlékezéseket keltő hely. A palota fénykora a harminczas évek elején mult el, a mikor Sámuelnek, az apagyilkos grófnak szőkefürtös feje legördült a szénatéri vérpadon, a másik, a testvérgyilkos Beleznay pedig lánczokon söpörte a pesti utcákat s a régi palota a rokon Podmaniczky bárók kezére kerülve bérházzá süllyedt, melynek hajdani rococódíszú szobáiban békességesen megfértek az Athenaeum-palotájából kiszorult szerkesztőségek és szedőtermek s a belvárosi alkapitányság. Itt volt Ágai műhelye is, melynek külön nevezetessége volt a kilátás. Ablaka az ódon udvarra nyílt s itt igen különös képek tárultak szeme elé: a sok őgyelgő rendőr, a pipafüstös, pricsces őrszoba s a szurdékos kóter. Fenn a corridoron rendesen a rabváltás folyt s hideg időben ott bokáztak a folyosón a fázlódó felek s az ajtón néhány percnyi

szünettel ki-kiharsantott a törvénytevő urak egyike az Ágaiék körében legendássá vált «tizedes úr» után.

Ágai legmaradandóbb érdemeit mint szerkesztő szerezte. A szerkesztéshez valami csodálatos adománya volt, melylyel mindig meg tudta adni lapjának az egységes színezetet s egységes színvonalat. Sokszor néhány szónyi igazítással az egészbe pompásan illeszkedővé tudott fésülni keveset ígérő próbálkozásokat is. Egyik barátja nem minden malitia nélkül s kétségtelen túlzással ezt így fejezte ki: Ágai egy rápillantással a magáévá tud tenni mindent. Különösen nagy gondot fordított arra, a mit oly nagyon elhanyagol mai sajtónk: a nyelvtisztaságra.

Mint szerkesztő főként három vállalatával gyakorolt jelentékeny hatást.

1870 nov. 20-án vette át Frankenburg Adolf, majd Vértesi Arnold szerkesztősége után a Balázs Sándortól alapított *Magyarország és a Nagyvilág* című ismeretterjesztő és szépirodalmi képes hetilapot, melyet tíz éven át szerkesztett. A lapnak már címében benne volt a magyarság s a nagyvilágiság egyesítése; ezt Ágai öntudatos programmúl vallotta s közleményeiben igyekezett meg is valósítani.

A lap az ő szerkesztősége idején a *Kávéforrás* körének irodalmi programját képviselte s culturalis mozgalmának eredményeit népszerűsítette. A főként fakereskedőktől látogatott, fürdő-utczai kis kávéházról elnevezett asztaltársaság a fiatalabb írói nemzedéknek sok jelesét egyesítette magában. Köztük volt: Ágai, Almási Balogh Tihamér, Asbóth János, Berezik Árpád, Dóczi Lajos, Hevesi Lajos, Kaas Ivor, Kőrösy József, Márkus István, Rákosi Jenő, Szilágyi Dezső és Toldy István. Tömerdek nemes becsvágy lobbant lángra és lobogott el ebben a lelkes reményekkel és munkakedvvel telt ifjú körben. Teljes mértékben átérezték az 1867-et megalkotó nemzedék nagy feladatát: Magyarországot részesévé kell tenni a művelődés terén is Európának. Egymás után nagy sikereket arattak: Rákosi *Aesopusszal*, Dóczi a *Csók*kal, Berezik a *fertálmánysók*kal, Toldy a *jó hazafiakkal* s ezekkel a sikerekkel nemcsak azt mutatták meg, hogy van egy új, friss tehetségekben erős Magyarország, melytől méltán lehet remélni a nagy feladatok

megoldását, hanem súlyt szereztek programjuk képviselőjére is. A Kávéforrás köre az erős magyar érzést nyugati, különösen francia és angol művelődéssel akarta átíratni, azt a tétlenül álmódzó nemzeti érzést, mely majdnem két évtizeden keresztül politikai felszabadításunkat várta a nyugattól, III. Napoleontól s Victor Emanueltól, politikai térről a művelődés mezejére akarta áttéríteni s cultur-munkára szorítani. Ennek a törekvésnek volt a Kávéforrás fénykorában képviselője Ágai lapja s főként ebben van jelentősége is.

Másik nagyhatású vállalata a *Kis Lap*, egészen máig legjobb gyermek-lapunk. 1871 ápr. 1-én indította meg s főként az akkor rendkívül ügyes angol gyermek-lapok szolgáltak mintáiul. Legnagyobb erénye a lapnak az volt, hogy komolyan vette a gyermekeket; nem felülről beszélt le hozzájuk s nem játszottá előttük nagyon a pajtást sem. Azzal az okos, játsszi komolysággal beszélt kis olvasóival, a mely hangot legszívesebben vesz a gyermek a felnőttől. Nagy leleményességgel igyekezett játszva tanítani; közleményei tetszetősek és mulattatók, de egyúttal tanulságosak is voltak. Kis olvasóit messze tájakon és városokon vezette át, tömördek derék fiúval és szeretni való leánnyával esett kedves találkozásuk, kalauzolása mellett jó emberekkel ismerkedtek meg s gonoszokkal, kik szívüket méltó haraggal töltötték el s örömeikre és épülésükre kedves dalokat s elmesés játékokat gondolt ki, írt és rajzoltatott. Egyik ügyes gondolata volt az is, hogy a világirodalom jeles regényeit lefordíttatta s nagy gonddal átalakíttatta számukra.

Legmaradandóbb alkotása azonban e téren a *Borsszem Jankó*. Ennek az élelplapnak jelentékeny helye van a magyar szellem történetében, fényes szerepe a magyar szabadelvűség küzdelmeiben és diadalában.

Megindításának terve Andrássy Gyulától eredt. 1867 őszén az addig hűséges Deák-párti *Bolond Miska* egészen váratlanul véresszájú ellenzékivé lett. Így gondolt Andrássy egy új, Deák-párti élelplap indítására s a szerkesztő megválasztását Ludassy Mórra bízta. Ez egy szürke novemberi nap délutánján Ágaival találkozott az utcán s tanácsot kért tőle, kire bizhatná egy kormánypárti élelplap szerkesztését, a mit Szokoly Viktor visszautasított. Majd hirtelen azt kérdezte Ágaitól, kinek a

Bolond Miskában már akkor jelentékeny sikerei voltak e téren, nem vállalná-e ő el a szerkesztést. Másnap már Deáknál jelentkezett Ágai s megkérdezte, szükségesnek tartja-e a párt-élcslapot. «Ha tudtok, öcsém, csináljatok» — volt Deák felelete. Andrássy, magához kéretvén Ágait, elmondta neki, milyennek képzei a jó élcslapot : legyen bátor, igazságos és természetesen — élczes. Utasításul adta, hogy a pártot kell szolgálnia, de hozzá-tette : «Nyugtassa meg magát, nem cselédnek szegődik a kormány zsoldjába ; nem szeretem, ha az esprit liberiát hord. A Deák-párt hívének lenni, ez azt jelenti, hogy a szabadelvűséget szolgálja». Egyebekben, személyi kérdésekben is, szabad kezét engedett neki : «Nem kell nekem landsknecht, hanem huszár!» A részletekre térve, súlyt vetett arra, hogy népmesei alaktól vegye czímét a lap s ezért visszautasította a *Csörgő Sipka*, *Bohóc* s még vagy három más ilyen nevet, melyekkel Ágai előállt. Népmesei alakokra térve, először a *Paprika Jancsi* czímet ajánlotta Ágai, de Andrássynak nem tetszett : «A pesti városerdei német Hanswurstnak a zabi gyermeke ez». Szóba került a *Bolond Istók* is, kit Petőfi emelt szárnyaira. «Bús fiú az nagyon, — vetette ellen Andrássy — ábrándos és philosophus». Végre a *Babszem Jankónak* ejtették sorát. «Már ez vigabb, magyarabb is — mondja Andrássy. — De nini! nálunk úgy is nevezik, hogy *Borsszem Jankó*. Ebben benne van az, hogy «kicsi, de erős», benne van tehát a szeretetreméltó picziség is».

Így nyerte czímét a lap, melynek megindulása elé azonban sok akadály gördült. Legnagyobb baj az volt, hogy nem kaptak rajzoló-t. Jankó János, ki dühös balpárti volt, csak ideiglenesen ígérte támogatását s egyébként is csakhamar súlyos szembajba esett. Végre mégis megjelent az 1. szám 1868 január 5-én. Címlapját a bécsi Kollarz rajzolta, de nem volt benne semmi humor, úgy, hogy a 11. számtól el is maradt. Borsszem Jankót ábrázolja, magyar ruhában, falovon, kezében gyermektrombitával ; lovát kifent bajszerű, magyar ruhás angyalkák húzzák s czilinderes beamter-ördögök vonják vissza, kik közül néhányat már le is hengerelt. Mögöttük a Raix Rat ülésterme. Az 1. számban már jeles munkatársak működtek : Vas Gereben az apró képek verseit írta, Maszák Hugó a pesti rendőrségről cikkezett, Gyulai Pál a szolgabírákat simogatta, Hevesi Lajos

a quótáról énekelt, Keeskenéthy Aurél Csernátornynak[†] egyik méregfogát húzta ki.

Mindjárt az első számok nagy sikert arattak. Ágainak rendkívüli szerencséje volt azzal, hogy mindvégig igen jeles gárdát tudott maga mellé toborozni. A szerencsés véletlen mindjárt kitűnő rajzolóhoz is juttatta. A mint egyszer a prágai *Politikent* lapozgatja, egy *Weszelý listý* (Víg lapok) című cseh éleztlap-mellékletet talál benne, melynek tökéletlen rajzú, de igen komikusan ható, tapogatózó, de erős torzító tehetségre valló képei nagyon megkapták figyelmét. Megtudta azt is, hogy a rajzoló, Klič Károly, sajtópörbe keveredett miattuk. Ágai kapva-kapott az alkalmon s felkínálta neki lapja rajzolói állását. Harmadnapra már be is állított egy borzasfejű, csupasz-képű, vidám ábrázatú, sánta emberke, afféle vándorló rézőntő-legény formájú. Igen értékes szerzeménynek bizonyult. Csakúgy duzzadt a sok mókától s elsőrangú mestere volt az arcztorzításnak, a caricaturának. Klič azonban harmadfél év múlva Bécsbe távozott s utána nagyon hosszú ideig Jankó János rajzolta a *Borsszem Jankó* képeit. Ő inkább szelíd humorral, mint torzító művészettel, különösen az állandó alakokból teremtetett pompás képsorozatot.

A lap munkatársainak két nemzedéke volt. Az első a *Kávéforrás* gárdájából került ki. Esténkint híres sarokasztaluk mellé telepedtek s ott röppent föl csibuk-szó mellett az a sok szellemi sziporka, mely aztán a *Borsszem Jankó*ban országos hatást keltett. A jelesebb tagoknak megvolt a maguk állandó munkakörük is : a lapnak Dóczi volt a lantosa, ki elmés versein kívül tömérdek szellemes apróságot is írt, Rákosi a classikusa, ki csakúgy ontotta a deák maccaroni-verseket, Berczik a politikusa s Hevesi a tudósa.

Nagyszerűen ment minden egy ideig, de egyszerre csak szétroppant a *Kávéforrás*. Dóczi elment Bécsbe Andrássyval, Hevesi követte, Rákosi Jenő pedig a Népszínház igazgatójává lett. A régi gárdából Ágai és Berczik ketten maradtak ; ekkorra azonban már melléjük cseperedett a második nemzedék, a *Kagál*, mely az Európa kávéházba tette át hadiszállását s legkiválóbb tagjai Kozma Andor és Ambrus Zoltán, mellettük Székely Ferencz, Szécsi Ferencz, Karsai Albert, Bácskai Albert és

Fuchs Lajos. A név, melyet a társaság mintegy tréfás tüntetésül vett föl, Istóczy Győzőtől származik, ki valami titokzatos zsidó camorrát értett rajta, mely zsidó világuralom létesítésére munkál s nem válogat a terrorizmus eszközeiben.

A *Borsszem Jankó* mindvégig hű volt Deák Ferencz eszméinek hirdetéséhez, ahhoz a programhoz, melylyel megindult. De két írói nemzedéke mégis mintha két, határozottan kidomborodó, egymást kiegészítő pontjáért harczolt volna a programnak. Az első nemzedék munkájának korszakos jelentősége annak hangoztatásában s azért vívott harczban állott, hogy európaiakká kell lennünk, haladnunk és művelődnünk s meg kell teremtenünk ennek politikai feltételeit is. Míg az elnyomatás tartott, külsőségekben is tüntetnünk kellett magyarságunkkal, de a kiegyezés után ennek már nem volt sem szüksége, sem értelme. Ezért gúnyolták a verestollas, szűknadrágos, fokosos Estányokat és Sanyikat s a Mokány Bercziket.

A második nemzedék már nem annyira a szélbali politika, mint inkább az antiliberalis törekvések ellen folytatott nehéz, de győzelmes harczot. Mikor e küzdelemtől volt hangos a közélet porondja, a *Borsszem Jankó* Deák hagyományainak vértjében mindig friss lelkesedéssel állotta helyét a harczban.

Mint Deák-párti lap természetesen e párt ellenzéke ellen indított kemény harczczal lépett fel: maró gúnynyal támadja a külsőségekkel tüntető, sujtásos ruhával, pengő sarkantyúval hazafiaskodó, tétlenül pipázó, műveletlen, szakadtig opponáló, szájas szélbaliakat, kik sarkantyús bokával születtek s már a hőcsőben fokossal játszottak. Támadásai eleinte még nagyon élesen személyeskedők, lassankint azonban két kitűnő alakban figurázza ki a műveletlen, semmiféle cultura iránt nem fogékony, csak gyomrának élő, szájas, ellenzékiskedő magyart: Estányban és Sanyiban. Mintáik Patay István és Csiky Sándor voltak, s a lap rendkívüli ügyességgel tudta figurájukra lövöldözni mindazt a nyilat, a mit a szélbálnak szánt.

Küzd a dologtalan, ál-demokratia ellen, mely «fokossal czirógatja a jordány fejét» s melyről Spitzig Icziggel ezt mondhatja: «Demokrakéler egylet, a mi monopolizozza a hazafiságot.» De másrésről igen élesen satirizálja a zsidók kutyabőrmaniját is. A mily komikusnak találja, hogy a mágánások be-

állnak zsidónak, épp oly nevetségesnek bélyegzi, hogy a zsidóknak mágnásodási vágyaik támadnak. «Hát minek — írja egyik levelében Spitzig — ez a mesterséges föltschavarodása az emberi értéknek a hióság bőrzéjén? Oda foktok vinni, hojd minden magyar nemes fogja szaladni a rengyelminiszterhó és fogja folamodni, hogy tegye őket paraszttá.»

A lap igen elevenen indult, tele volt sziporkázó ötletekkel s mindig friss leleményességgel. Felhasználta a komikus hatás keltésének minden eszközét: paródiákat ismert költeményekre, híres Shakespeare-jelenetek tréfás alkalmazásait, sajátságosan bizarr maccaronizálást, névficzamításokat, stb. Ezekben különösen Dóczi és Rákosi voltak kifogyhatatlanok. Élénk figyelemmel s szellemes és friss megjegyzésekkel kísérték az irodalmi viszonyokat is s különösen Csernatonyt, Dobsát, Jókait, Szigligetit és Tóth Kálmánt illették sűrűn fullánkös megjegyzésekkel.

Az első évfolyamokban mindemellett még nagyon uralkodó a politika s csak később terjed ki a magyar közéletnek egyre szélesebb körére a lap érdeklődése. Osztályok és körök félszegségeinek jellemzésére egymásután lépnek fel híres állandó alakjai, melyek lassanként egész gazdag galleriává nőnek. A három elsőt a *Bolond Miskából* hozta át Ágai. Itt mutatta be (1865) első s talán legnagyobb hatású alakját: Spitzig Icziget, a tsholádapát és ischmeretesch hazaphit, kinek *Királyutczai levelei* az emancipatio érdekében igyekeztek hangulatot kelteni. Spitzig leveleinek fénykora a *Bolond Miskára* esik. Általán Ágainak e korbéli tréfaiban még leginkább van valamelyes humor. Észrevette ezt Tóth Kálmán is, mikor ezekkel a szavakkal czélzott Ágainak akkori nyomorúságára: «Megcsípte önt a dér. Ettől vált ízesebbé a munkája.»

Spitzigben a magyarosodni akaró zsidót rajzolja, tüntető magyar érzéssel, erős érzéssel a magyar cultúra iránt s mohó vágygyal a magyarrá válás után, még külsőségekben is. Rajzban is tollas pörge kalappal s pitykés dolmányban mutatja be; maga Spitzig pedig így írja le viseletét: «Az én árvalánhajás bokkrétám a kolpagon, az én tszifra cserép makre pipám azokal a bojtos trozlival nemzeti színbe, a sorkantyós tshizmat meg a bitykés dolman, meg a cochetuque a tűzrevaló szerszámal, meg a kipöczkölt bajósz.» Ha látja az első magyar nyelvű eske-

tést a zsidó templomban, ha látja, hogy mikor audientiára mennek a zsidók a királyhoz, «még a rabineren is otilá,» — akkor «udj dagadozza a szíve örömben, hoid alig todja szoszogni.» Sarkantyús csizmával, magyar ruhában jelenik meg a bálon is s úgy megrakja Régikéjével a csárdást, «mint a veszet phene.» Fiának már a neve is magyar : Spiczényi Árpád.

Spitzig magyar ruhás alakja nem maradt csak elképzelt figurának. Tömörkény István írja egyik elbeszélésében (*Átmenetek*): «Az alföldi kocsmárosok legtöbbje zsidó volt, ama magyar csizmás, ezüstgombos, mellényes alakok közül való, kiket már csak messzi pusztai bérleteken lehet itt-ott találni. Az asszonynak még nyírva volt elől a haja, régi ritus szerint, de kisasszonyka-lányuk már a városba járt nevelőbe s ha nyáron át recreatióra hazament, ezt kérdezte az apjától: u e mon kanif? Tudja a ménkü — vélte az apja.»

A második állandó alak, ki már szintén szerepelt a *Bolond Miskában* is Honleányi Leveleivel s bájüdvözléteivel: Lengenádfalvay Kotlik Zirzabella, a hóbortos feminista, ki «a család s a házi kör földhöz ragadt prózájából kibontakozva . . . az egyenlőséget követeli» a nők számára. Ágai úgy nyilatkozik, hogy Monokles alakját is a *Bolond Miskából* vitte át. Itt azonban csak két üres aristokrata, Cent Chnasse gróf és Bikticz báró levelezése szerepelt. Úgy látszik, ezeknek a figurájából gyúrta Monoklesét, a léha és szélhámos firtliét, ki casinóban és gyepen nyakára hág vagyonának s érdekházassággal igyekszik talpraállani.

Ezek az alakok nagy haladást jelentenek a magyar éleztan-irodalomban. Addig ezekben az éleztani alakokban igen kevés volt még a típusra valóban jellemző vonás is, nem éltek külön életet, az író beszélt rajtuk keresztül, ki sokszor még nyelvi kifejezésben sem törekedett következetesebb jellemzetességre. Ágai ezekben is, a *Borsszem Jankó* későbbi állandó alakjaiban is különös beleilleszkedő képességet mutatott különböző fajú, különböző társadalmi körű egyének lelkivilágába s nyelvi kifejezéseikbe. Éles szeme volt nemcsak a fonáságok, a torzítató sajátságok, hanem a kifejezésbeli jellemzetes fordulatok és formák iránt is. Igaz, hogy a mint ez alakok népszerűekké váltak, az egész országból küldözgették anyagukat s ezeket

Ágai fel is használta, — csak így lehettek mindig annyira frissek és ötletesek — de stílus tekintetében mindig nagyon átdolgozta a beküldött anyagot.

Ez a galleria évek haladtával egyre jobban gyarapodott s egyre változatosabbá vált. Spitziget követi (1870) sógora, Seifensteiner Salamon Háromdobutczai Leveleivel: *Tönődései* az actualis közéleti események fölött csak jóval később (1878) kezdődnek. Negyedik állandó alakúl Nztcs Kospallaghy Ambrus uram lép fel (1870) hitvestársához Ribékhez írt leveleivel; örökségébe hamarosan Sutytyombery Dárius lép, a nagy mame-luk, ki rendkívül buzgósággal szökdösik az ülések elöl s mint-hogy a helyhezet signaturáját mindig borúsna látna, minden honfiúi kesergésének refrainje: Pakolj Pista! — híven jelszavához: Haza minden előtt! Osztrák collegájának, dr. Johann Kaiserschmarnnak (1878) hozzá irogatott leveleiből kiderül, hogy a delegatiós átrándulások alkalmával a derék honatyák egyáltalán nem bústak a helyhezet signaturájának borús voltán s nem siettek haza minden előtt.

A hatodik évfolyamban (1873) csördít be dombszögi casinói elmékedéseivel nőmös Mokány Berezi, a parlagi, hepcziás-kodó, betyár tempójú, magabízott, szoknyabolond, végrehajtás nélkül nem adózó magyar, kiben a cultura iránt való érzék csak a nemzeti színjáték pártolásának formájában él s hangoztatja is, hogy «a csöndes mívelése culturai kötelesség.» Míveli is, csitítgatva honfibánatát: «Hadd szólják hát az a csöndes!» Az ő alakjában összpontosul lassankint mindaz a támadás, a mit addig a maradi, elbizakodott magyarkodás ellen személyeskedve intézett a lap s ez a lapnak kétségtelenül javára vált.

Kövezték őt időrendben: Titán Laczi (1873), a Koronakávéházban handabandázó, minden «autoritást» és szabályt büszkén lenéző, műveletlen, zavarosfejű vadgenie; majd A szép Hírviszi Bíbicz Misi (1874), a budapesti kávéházi naplopó, szoknya-és pletykavadász; Kraxelhuber Tóbiás preschpurgi háziúr (1875), ki groszdeutsch álmokkal s a xammtmonarchie irányuló vágyakkal képviseli a civilisatiót a barbár magyarok közt; Josef Kovács bakalevelei (1875) s Czenczi néné (1875), «a mai asszonyi gyenyerációt» kárpáló elmékedéseivel a régi időkről s a mostani gonosz időkről. Börzeviczy W(ahrmann)

M(ór) élcei (1878) a börziáner merész szójátékait s kényszerezett elménczkedéseit, Vigyázó Laczi, a «figyelmes és hű tisz olvaszó» levelei (1878) a nagyok dolgába belekotnyeleskedő, irodalmi és tudományos visszásságokról gúnyos kérdéseket vetegető nebulót szólaltatják meg. Követik ezeket Tolyáss Dániel ispánnak gazdasági tudósításai (1878), a Höhenhámiban tanult, intensív gazdálkodó, készköteles hív szolga pompás figurájával s Hombár Mihály védbeszédei (1879), a tyúkprókátor facsaros eszével, együgyű jogi hunczutkodásaival s baklövésivel. Tisztartója után megjelen a kegyes nagyságos uraság is, Vöröshegyi (majd : Wewresshegyhy) Dávid (1879), az újdonsült földesúr, ki a maga «börze geniál» voltával beleártja magát a gazdaságba is. Beiratkozik a népszerű ősjogonc, Bukovay Absentius (1879), a Diák Ismeretek Tárának buzgó terjesztője ; követi őt Blau Kóbi, a külvárosi kisuzsorás (1880), kinek mindig akad dolga az ügyvédnél : majd Tinike (1880), saison-leveleivel Bírikéhez, a társadalmi életet kezdő, üreslelkű süldő-lány, a ki Zolát olvassa, de «tudja, mivel tartozik a szeméremnek s ha észreveszi, hogy Zola úr illetlen dolgokat kezd írni, abbahagyja az olvasást.» Ugyanez évben kezdődnek a *Förmedvény* című parodiák, melyek egy pár évig Verhovay lázító vezércikkeit gúnyolják ; 1903-ban újra indulnak Bartha Miklós indulatos, szaggatott stílusának parodizálására.

Megjelenik a tolakodva interwiewoló, kifüstölhetetlen ujságíró (1881), ki később (1889) a hirhedt Claquehutes Frigyes nevet nyeri ; utána Mihaszna András, fővárosi m. kir. rendőr (1882), eleinte a Thaisz-aera baklövéseit és erkölcstelenségeit satírozáló szemlélődéseivel, elszalasztott gazosaival s hűségesen bekésért öreg vak kódisával. Vele együtt lép fel egy rövidéletű alak az eszlári vérpörrel kapcsolatos nagy antisemita mozgalmak idejéből : Podlupka Vendel beszédei az ő szerelmes † fiához Verhovay Gyuliczához (1882) ; a következő évben Czirok Alfonz salon-betyár az ő salon-népdalaival. Ugyanez évben tűnnek fel *A korácműhely alól* cz. beszélgetés jóízű alakjai s Reb Menakem Czigeszbeiszer, ki szörnyű átkozódásait ezzel a stílszerű átokkal vezeti be : «Csángó légy és Verhovai gyűjtsön a számodra könyör-adományt.»

A következő évben (1884) egész csoport új alak lép be :

Dicsőffy Loránd, a Pannónia előtt ágáló jubilált magyar színész, az önhitt, lármás ripacsnak e kitűnő figurája, aztán Precsok György, a 48-as hurbanista, Sanyaró Vendel, keserves diurnista nyikordulataival, A Sursi gyerek, a pesti bizalmaskodó és szemtelen piccolo s Juczi szobalány, a bildungos szobaciczka, nem megközelíthetetlen hűségével az ő tűzajtójához. Két népszerű alakkal gazdagítja a képtárt a következő esztendő (1885) is. Szolgálatba áll Pokrócz Ádám vasúti kalauz, válogatott nyájaszkodásaival s szólásra emelkedik Ruczaháti Tarjagos Illés úr hazaffyas pohárköszöntéseivel.

Ezekre egy pár rövidéletű alak következett: Pöröly-esapások dr. Ülley Calapacius gyógykovácsműhelyéből (1886), — ezek, úgy látszik, Kovács Józsefet figurálták, mert igen gyakran szerepel bennük a «magyar narkosis»; — aztán Szekerka Ondro, a magyarosodni akaró tót, kinek mindegy, akár magyar, akár tót, csak az adaját ne emeljék s ennek megfelelően jel-szava: «Ijtem a haza — ha tugya;» — s még ugyanez évben: Pipágyi úr füstkarikái, afféle pipaszó mellett eregetett axiomák. A következő évekből valók: Borbolya Bálintnak, a részeges, züllött kortesnek búböffenetei (1887) s Czibak Sándornénak (1888), az otthoni erélyesen gazdálkodó, de a férjének fővárosi kópéságairól leszivárgott hírektől nyugtalanított honanyának tépelődései; majd Viczmándi Kalemursky Viczibáld szóficza-viczamodásai (1889) s szintén ez évből: a fővárosi igazgatás furcsaságait figurázó A főváros dobosa, továbbá Szopik Ambrus eszmélkedései, egy boriszák axiomái. 1890-ben indul meg a hozományvadász Nagypárthy Viktor úr minis-teriumi titkár, házi barát és eladó legénynek levelezése Bálfy Oszkárhoz s az újságírók conventionalis kifejezéseit figurázó Kiskáté kezdő journalisták számára; hasznos vezér-fonál, hogyan lehet a hirlapírást 24 óra alatt eltanulni; ifj. Claquhutes Friczinek szájába rágja id. Claquhutes Frigyes. A következő évben (1891) vonul be a lapba Mucska a világesemények színteréül, ekkor kezdődnek a jóízű mucsai történetek s ekkor tűnik fel a két lutrizó vénasszony, Náni néni s Babi néni alakja.

Négy évig nincs újabb alak, de ekkor (1895) három is lép fel egyszerre, kik mind nagyon jellemzők akkori politikai éle-

tüinkre : Strebinyei Strebinszky Caesar politikai és társadalmi vállalkozó, eszközlő és akarnok (később: kapaszkodonecz) tervezései ; Pater Povedalik Hyacinthus néppárti térítő atyának megjelenései s Kolosvári Kiss István halasi képviselő úr csevegései, melyekben mintha a régi, Estány és Sanyi ellen személyeskedve támadó gúny térne vissza. Egy pár régibb alak bizony már nagyon egyszínűvé is vált, de nem akarta elejteni őket Ágai s ahhoz az ötletes fogáshoz nyúlt, hogy mintegy fiaikban fiatalította meg őket s így lépett fel ifj. Tolyáss Dani gazdasági praxi (1895), a ki maradi atyjával ellentétben már modern szempontokból szól az agrár kérdésekhez, s ifj. Hombár Mihály első alapvizsgával adós jogszigorlandó ügyvédhelyettes-jelölt, tartalékos joghallgató stb., stb. (1897), ki a köz- és váltókávéházban mutatja be jogi eseteit.

Az ezután fellépő alakok már valósággal mai életünkben vannak véve : Szimathi Szemlész Pindár secessionista költő dalai a magyar pénzügyi jogból (1899) ; Csáby Tóni gyakorló költő, ló-tudor, faczér bel-soros és szinköri szívdöglesztő az Otthonban (1900), Tudományos lira Tömb Szilárdtól (1900) ; Minden Áron néppárti zsidó-jelölt programbeszéde az Arcisében (1901), Büffet Mariska (1902) ; dr. Hűhóti Gerő az ásványvíz-ajánlástan magántanára (saját sanatorium, saját szaklap stb.) bizalmas oktatásai (1902), Trom Péter zenei reformátor, az «Új Tábornoki Alhang» szerzője a New-York kávéházban (1904) s Capt. Green és báró Végh-Állomássy értekezletei a hazai lótenyésztés körül (1904). Ez év októberében Heltai Jenő veszi át a szerkesztést s ettől kezdve Ágai mint főszerkesztő szerepel, de már alig van valamelyes része a lap tartalmában.

Így teljesedik ki az a mulatságos és valóban országos hatású képtár, melyben torzítva ugyan, de mégis a való vonások túlhajtásával tükröződik az a nemzedék s az a korszak, melynek mulatságos, ötletes kritikája e lap. Ágai eleven érzékkel élt benne a maga korában, éles szemmel fölismerte a kiegyezés után kialakulni kezdő magyar társadalom visszasságait és fonákságait s ezeket meg is tudta testesíteni egy-egy gyorsan népszerűvé vált tipikus figurában. Ez az eleven, folytonos kapcsolata a korral magyarázhatja meg a *Borsszem Jankó*

nagy hatását, azt a jelenséget, hogy egy, a kormány mellett harczoló élczlap oly rendkívül népszerűségre jutott. A gúny inkább a kormány s az uralmon levő osztályok ellenzékének kezében szokott hatásos fegyver lenni.

Ez alakokkal ügyesen és elmésen tett nevetségessé s ostorozott sok politikai és társadalmi félszogséget. Talán felekezete némely félszogségének kifigurázásával ért el legnagyobb hatást s egy pár sikerült alakja útján abban az irányban hatott, hogy e felekezet tagjai lassankint leszokjanak előbbi visszás helyzetükből eredt ferdeségekről, viszont lelkes magyar érzésük hangoztatásával arra munkált, hogy irántuk is oszoljanak az előítéletek.

Miként támadt e sok alak, arról maga Ágai sem tudott beszámolni; de egy párnak keletkezését mégis elmondta. Mokány nyers figurája akkor alakult ki lelkében, mikor «elhalt Están bácsi, hűséges kenyeres pajtását és szeretett nászát pedig megdöntötte az átkos kaórrmány s otthon cseppent a halhatatlan Sanyi bácsi. Kibe fojtsam már most belé a fölszabadult magyaros szeszt és szuszt, a szaftos magyarosságtól dagadó, pöngös, rangos szitytyáét? S a bánatos megfogyatkozás ölen fogamzott meg Mokány Berezi. Gyulai Kisfaludy Mokányának folytatásául tekintette, pedig csak a név közös.» Egy nagy-kőrösi duhaj, de jószívű legényt, Pintér Gyurkát rajzolta benne, ki Arany «elejébe járt» s állítólag Arany rá is ismert rajzából és szavajárásából. Sokszor viszont egy-egy hang, egy szófordulat elég volt, hogy eléje perdüljön egy-egy typus személyesítője. Bukovay Abszi primordiális vonásai már az első évfolyamban felbukkannak, hol Kozák Marcsi néven neveli ki a faluról felerült baleket. Kilencz évig ezután semmi nyoma s akkor egyszerre új névvel, új arczczal előterem az ősjogoncz.

Sokszor másnak az előadásából villant föl előtte egy-egy mulatságos figura. Egy ízben barátjának, Karsai Albertnek birtokán járt s ez nevetve beszélt neki szomszédjáról, egy újdonsült földesúrról, ki német könyvekből akar magyar gazdaságot folytatni. Birtokán jártában egyszer oly jóízűt evett a kasznárné tarhonyájából, hogy megkérdezte: «Tán magyar rizskása ez?» S rögtön parancsot is adott: «Ebből tíz holdat köll bevetni tavaszszal.» Sok effélét beszélt még Ágainak az új földesurakról,

kik hálai és hohenheinni elméletektől duzzadva idegen formákba szorítanak a hazai gyakorlatot s hebelurgyán akarnak új életet szökkenteni a kiszarolt földre. De épp ily elkeseredve szólt a maradi gazdáról, ki még most is fa-ekével húzná kirgiz-módra a barázdát, mert a vas drága ; koplaltatja embereit s hűségüket kívánná, éhen ámolyog a jószága s erejét akarná ; szidja az adót, a zsidót, az Istent, de nem tanul semmiből s egy bús napon csak arra ébred, hogy azon a birtokon ispánkodik, mely előbb az övé volt. Ágai kérésére Karsai meg is írta ezeket a gazdasági keszegségeket jóízű humorral, mulatságos ötletekkel fűszerezett levelekben, melyeket Ágai átsimított, kifundálta a nekik megfelelő «hejesírást és stélust.» Ez Tolyáss Dániel története s mindjárt az első levél után csakúgy dült az egész országból a sok hóhenhámi bölesesség s «ténykedési adat.» Tolyáss tragikomikus alakja a modernkedő, idegenséggel bélelt, a régít fitymáló új földesúr igájába görbíti hajdan büszke nyakát s lesz ispán a «nemessy Birtokon.» Így született meg a «kegyes jóltévő» nagyságos Wewresshegyhy úr alakja, kinek első leveleit Fuchs Lajos írta.

A *Borsszem Jankó* nagy népszerűségét bizonyítja az is, hogy munkatársai sorában az egész országnak majdnem minden szellemes tollforgató embere ott volt. Ágai szerint még Arany is adott bele képeszmét s egy-egy bohókás ötletet. Az állandó alakokat is tömérdeken írták, Ágai csak az egységes színt adta nekik. Munkatársai sorában legnagyobb segítségére Székely Ferencz volt. Ő írta Šeiffensteiner tűnődéseit, Berczik Árpád írta Suttyomberky Dáriust és dr. Johann Kaiserschmarn leveleit ; Mihaszna András neve és alakja egy öngyilkossá lett újságírótól, Pokorny Jenőtől való s többnyire Ágai, Kozma Andor, Székely Ferencz és Reiniger Simon írták. Tinike, Strebinszky Caesar s a léha, ingyenélő, honhazaffyas phrasisokat puffogató Ruczaháti Tarjagos Illés alakját Kozma Andor teremtetten meg s ő rajzolta a jeles toasztózó «életű arczképét» is, de a nevet Bácskai Albert adta neki s igen gyakran írta Bessenyei Ferencz, Halasi Kiss István Csevögéseinek írója. Péter Povedaliknak, az egyházpolitikai harcok idején igen népszerű kápsáló tót barátinak humortól duzzadó alakja Abonyi Lajos alkotása ; Abonyi halála után Papp Dániel írta. Hombár, a törhetetlen

s furfangos védő, szabadkai származású, Szép Miklós kir. ügyész-től való, kinek korai halála után Jurista s Lévai Adolf osztotztak írásában. Pokrócz Ádám alakja Csete Lajos alkotása, Dicsőffy Loránd Derék Antalé, ifj. Hombár Mihály Haas Istváné. A pompás mucsai történeteket Atzél Endre írta. Tolyáss alakját Karsai Albert formálta ki, de sokszor írták Péter Dénes, Bessenyei Ferencz és Gálósi Soma, míg Wewresshegyhyt többnyire Péter Dénes írta. Egyes alakokat Ágaival felváltva írtak: Kraxelhubert Kozma Andor, Bukovayt Szécsi Ferencz és Bácskai Albert, Kospallaghyt Székely Ferencz, Sanyaró Vendelt Atzél Endre, Czenczi nénit Szántó Menyhértné, Josef Kovácsot és Juczi szobalányt Maresch Ödön: ez utóbbi pengette Sanyaró Vendel kobzát is. A nagyhatású vezérverseket 1872-ig Dóczi Lajos, 1876—80-ig ifj. Ábrányi Kornél s a nyolczvanas évek elejétől Kozma Andor írta.

A *Borsszem Jankó* népszerű alakjaiból *Egygyörbe nap* címmel bohózatot is írt Ágai Almási Balogh Tihamérral s Kozma Andorral. A sok bohóság és móka egymást éri benne, de így egy csomóban e sok typussá sűrített ember mégis chaotikusan hat.

A *Borsszem Jankó* Ágai életének legnagyobb műve s éleztap-irodalmunk is általa érte el fejlődésének legmagasabb fokát. Merész hang, ötletesség és elevenség tekintetében minden elődjét felülmulja s színezetben is visz be az addig meglehetősen egyszínű magyar éleztap-irodalomba egy pár új, fajilag jellemző vonást: a mókázó magyar tréfába csípősebb ízt cseppent, a sokszor egészen elszélesedő magyar anekdotát társítja a gyorsabban perdülő, éleztettebb, fulánkossabb zsidó adomával, melynél nincs oly sok bízva a jóízű előadásra, mint a magyar anekdotánál, hanem pointje olvasva is jól csattan. Jókai éleztapi alakjaiban kétségtelenül több a humor és satíra, Ágai alakjait inkább merő torzító hajlam s a grotesque felé hajló elmésség teremtette.

Nem nagyszámú elődei közül rokonságban csak Kecskeméthy Aurél rövid életű (1863 jan. 10—jún. 20) éleztapjával, a *Handabandával* látszik állani, melynek címlapján ugyanaz a savanyú arcú, hegyes bajuszú és hegyes süvegű babszemjankó ádázkodik, mint a *Borsszem Jankó* első számain. Programja

nagyjában azonos volt a *Borsszem Jankó*éval: a lármás és «romantikus hazafiaskodás» gúnyolása s a nemzetnek a cultura által nemesítése, «polgárosítása». Ferdeségeinket nevükön akarta nevezni, a hízélgés által elkényeztetett nemzetnek korlátoltságát, gyengeségeit, bohóságait rosszakarat nélküli tréfák, vagy ha kell, kíméletlen gúny tárgyává tenni s ezáltal önismeretre vezetni és lassankint az európai világ eszméinek színvonalára emelni. Ezt a programot, melyet Kecskeméthy-nél gyanussá tett politikai cynismusa, átvette a *Borsszem Jankó* jeles írói gárdája s a liberalismusért vívott kemény harcokban, melyeknek ők oly hű, bátor és jóhiszemű katonái voltak, becsülettel vitte tűzbe, élén Ágaival, azt a lobogót, melyet Kisfaludy Károly adott át halálos ágyán íróbarátainak, lelkükre kötve, hogy a magyar irodalom ügye elválaszthatatlan a liberális haladás szolgálatától.

Ágai írói munkásságának másik köre is ujságíró-voltával kapcsolatos: ő a magyar tárczának legismertebb művelője. Ezt méltatói azzal tetézték, hogy megteremtője is ő. Ez ebben a formában tévedés, mert Bulyovszky Gyula volt az, ki a csevegő tárczát bevezette irodalmunkba 1849 végén a hivatalos *Magyar Hírlap*ban s népszerűséget is ő szerzett nálunk e műfajnak hangja világias eszizoltságával, eszejárásának frissességével s színeinek tetszetős ujságával. Az ő nyomán indulva még két legnépszerűbb tárgykörű tárczaleveleiben is voltak előzői Ágainak: a politikai tárczában Kecskeméthy Aurél s a fővárosiban Berczik Árpád, ki *Argus* néven bocsátotta közre e tárgyú tárczáit. Az előbbi jelentékeny hatással is volt Ágaira. Kecskeméthy mint tárczaíró is egyike a legérdekesebb magyar szellemeknek: jeles, élénken színező stilista, európai műveltségű, széles látkörű, szellemes világfi, bizonyos cynismussal uralkodó hangjául, de ezt sokszor szeretetreméltó humor enyhíti.

Ágai tárczáit Porzó néven irogatta évtizedeken keresztül. A név a *Magyarország* szerkesztőségében ragadt rá, hol a börze-rovatot vezette, már olyan komolysággal, a milyen egy humoristától telik. A szerkesztőség az akkori Üri- (ma Koronaherczeg-) utezai Batthyány-féle házban volt. Szemben vele az Első Hazai Takarékpénztár régi épületét bontogatták s a bontás nyomán felverődő vastag porfelhők beteregették az egész belvárost.

Pompéry János, a szerkesztő, heteken át mindig e port támadó vasárnapi tárczát íratott Ágaival, elverette vele a takarékpénztáron a port a porért. «Inde nomen *Porzó*.»

Maga a tárcza a föllendült hirlapirodalom legjellegzetesebb terméke, mely a francziáktól indult világhódító útjára. Lényegére vonatkozólag Janin, ki először adott neki a *Journal des Débats*ban művészi formát, azt mondja, hogy maga sem tudná meghatározni, mi. «Aprópénzben szórogatom el tőkémét, — így folytatja — a mi persze nagy könnyelműség. De másfelől boldog vagyok, hogy e révén sűrű forgalomba hozhatom kicsi vagyonomat.»

Ágai tárczaczikke az, a minek franczia neve: causerie. Greguss azt mondja róla, hogy franczia találmány, mint a pezsgő s olyannak is kell lennie, mint a pezsgő: pezsgőnek. Mindenekelőtt mulattatni akar, tehát keresi a sokfélést és a könnyűt. Tárgya minden, a mi a tárczaíró legfontosabb adományát, a megfigyelést, munkára indítja s foglalkoztatja. Mint maga Ágai mondja: «A vér szerint való tárczaíróban... jártában, ültében, hevertében felgyülemlenek a napi-élet s az uteza apró képei: a vidámak s a bánatosak vegyest és ezek kritikáját legott ki is váltja benne a megfigyelés folyamata. Mert önkéntelen is megfigyel; mind e benyomások esodás vegyi úton szűrődnek át lelkén és — tárcza alakjában csapódnak le».

Ő maga igen mozgékony természet s könnyen hangolódó kedély volt. A hol az élet valami érdekes mozzanatot nyújtott, ő oda mindenüvé eljutott s a hol jelen volt, ott éles szemmel, a furesaságok iránt nyilvánuló eleven érzékkel s gyorsan beavatkozó torzító kedvvel ki is halászta azt, a mi az eseményből érdekkeltően cseveghető el. Tárczái tartalom tekintetében rendkívül sokfélék: társadalmi rajzok, családi képek, úti élmények, napi érdekű események s a maga életének különféle mozzanatai.

Természetes, hogy nem a tárgy teszi vonzókká az efféle tárczákat, hisz néha alig is van valamelyes tárgyuk, hanem előadásukkal, az elmondás módjával hatnak. A tárcza, igaz és nemes hagyományai szerint, mindig egészen subiectiv, akár egy lyrai költemény; egy érdekes egyén benyomásait tükrözi az életnek mennél változatosabb képei és eseményei közt.

Tárgyának csak felszínén marad, nem mélyed bele, csak könnyedén elszökell fölötte s elsurranó fénynyel rávilágít. Cseveg, mókázik, tréfál, elméskedik, sokszor gúnyolódik; mindig az író benyomásai, megjegyzései, ötletei a fontosak benne, sohasem maga a tárgy. Kedélyes, enyelgő, meghitt beszélgetés az egész, vagy, Greguss meghatározása szerint, levél a közönséghez, mely a levél szíves és fesztelen hangján mond el apró és intim dolgokat.

Ágai tárczájának mintája a francia causerieből fejlett bécsi feuilleton volt, mely az ő bécsi diáksága idején élte virágkorát. Tartalomban kissé fölszínes, formában meglehetősen szabad, stílusban az arabesque kaeskaríngóira emlékeztetően czikornyás, gúnyjában a világfi fölényeskedésével elménczkedő, szójátékokat, kiélezett fordulatokat hajszólo csevegések voltak ezek, melyeknek egyetlen czéljuk volt: szellemeskedés minden áron s művelőik legnagyobbbrészt a bécsi ujságírók köréből kerültek ki. Ezt alkalmazta Ágai, de több szeretetreméltósággal, a magyar viszonyokra.

Bármiként vélekedjünk is ma Ágai tárczáiról, az bizonyos, hogy korukban igen népszerűek voltak s nem is érdemtelenül. Termése legjavából két kötetre valót könyvbe foglalva is közrebocsátott *Porzó tárczalevelei* (1877) czímen, bizonyos ünnepélyességgel Mária Henrietta Anna belga királynénak, «a magyar haza lelkes leányának» ajánlva s Greguss Ágost által mutattatva be magát az olvasóközönségnek. E két kötetet, melyet Arany László is terjedelmes bírálatra érdemesített, úti tárczáinak két kötete követte *Vizen és szárazon* (1895) czímmel. Itt is csak egy részét foglalta kötetbe úti tárczáinak, még a sikerültebbek közül is sokat nem vett föl, így kimaradtak a derüs és kedves nápolyi, római és flórenczi tárczák s szép corfui rajzai, melyek egyébként későbbi keletűek.

Egészen új jelenség irodalmunkban az az alak, a milyennek e tárczák során az író előttünk mutatkozik. A tárcza subiectiv színezete révén magánélményeinek elmondása által az életnek csaknem minden mozzanatában bemutatja magát: utazás, kirándulás, fürdőzés, séta, multság, evés-ivás, pletykázás, szemlélődés közt. Ez az alak, mely e subiectiv részekből élénk rajzolódik, jellegzetes, a többinél csak élesebb szemű, szava-

készebb és ötletesebb képviselője egy akkor még új magyar társadalmi típusnak. Az «átlag-gentlemanek és ladyk» világa ez, a mint Arany László nevezte a gőz és villany korának mohón élő, de alaposság tekintetében megalkuvó s mindenben inkább a divat után rohanó gyermekeit.

Ágai is e «genus migrans» népes országútján jár, az ő színvonalukhoz igazodik, de sokszor ki is figurázza vagy gúnynyal illeti ízlésüket és modorukat. Sokat utazott, járt az éjjeli nap kietlen országában s a kelet titokzatos világában; járt a nagy diadal után Németországban, hol mindenfelől a Germania victrix marczone arca tekintett rá, járt a megalázott Párizsban, mely oly hamar kiheverte a szegényt is, a rombolást is; bő része volt Itália városaiban s a boldog Schweitz hegyein-völgyein a sok ragyogásból. Nem leíró tárczát akart írni arról, a mit látott, csak a maga egyéniségében akarta tükrözni a látottakat. «Nem az út érdekes, — írja ő maga — hanem a megírója, ha t. i. van saját külön szeme, amolyan egyénisége, a melylyel minden dologra eredeti fölfogásának bélyegét nyomja rá». Ágai tárczái a természet elragadtatott festései, műtárgyak leírása, jellemző népsajátságok megfigyelése helyett csevegések, a hogy' egy átlagos műveltségű, mindössze egy kis változatosságért, az otthontól való szökés kedvéért utazó, szellemes, kedvesen társalgó ember beszélget magához hasonló társainak afféle kérdésekről, hogy milyen künn a hôtél-élet, milyen a konyha, hogy' vágnak eret egyik-másik helyütt a jámbor utazó erszényén. Ez utitárczák tanúsága szerint bizony kissé felszínesen utazott és keveset látott. Egyébként maga bevallja töredelmesen, hogy útmutató könyv s óra nélkül járja a világot s legfőbb kedvtelése: ringatózni a véletlen hullámain.

Élvezte mindazt a szépet, a mit műértés, hatalom, vagyon és szorgalom összehordott, de mindannyiszor boldogan rohant ki a fölszentelt ívek alól a profán utcára. Az ő ezélya csak az, hogy elszemlélődjék a mindennapi élet tarka képein. Csak ezt az eleven életet keresi mindenütt. «Csak az élet éleszt, csak ez nem fáraszt el soha. Tarka jeleneteinek sűrű változatossága folytonos rugékonyságban tartja idegeinket. Ki az utcára!...» A mily jól érzi magát a lármás, hebehurgya Párizsban, mely vidám arcczal mosolyog az odavetődött idegenre, annyira

ellenszenves előtte Berlin a maga fagyos katonai rendjével. Általán a katolikus országok mozgalmasságával és meleg fényével szemben visszatetszik neki a fagyos protestantismus, mely kirekesztette a boldogító szint és ragyogást a templomból is. Irodalmi vonzalmával is az életet kereste, a finoman szőtt mesék, a meleg színek s gazdag szívek felé fordult s ki nem állhatta «a symbolista, verista s naturalista göröcsökben rángatózó vivisectorok» munkáit. Szerette, szomjazta az életet, melyről érezte s vallotta: arra való, hogy élje az ember.

Az életet a maga mozgalmasságában s örömeivel többre becsüli a művészet és természet kevésbbé mozgalmas gyönyöreinél. «Nem tudok nagy költőt — írja egy helyen — a világ összes irodalmában, a ki egy rózsásarczú, búzavirágszín szemű, karsú szőke kis lánynál különb volna. A piros ajkak ríme, a mozdulatok jambikus hullámozása, meg az a rejtett, elragadó cæsura, melyet a barnasávós ruhácskának dereka szemérmesen zár magába — mind ez, Heine szerint, nem elvont fogalmi poema, hanem pezsgő, meleg, édes költemény, a melynek van húsa és bordája». Egy másik helyütt leírja, hogy az Északi-tengeren a napkeltét nézi. «Főnséges látvány... — mondja róla — de már bocsáss meg dona Sol: csak inkább nézem most ezt az angol kisasszonyt».

A productiv emberi erő remeklését is többre becsüli a természeténél. Ezért legerősebb szerehme neki Velence. «Olaszországban minden egyebütt a természettel verseng a művészet. Szemünket a fényes kupolától magához ragadja a fényes égbolt, a karsu piniától a karsu oszlop. De Velenczében mindenütt maga az ember nyilatkozik az ő nagy erejében s az ő remeklő tehetségében. Nincsen itt sem hegy, sem erdő, hogy vetélkedjék vele ez a város. Csupán tengere van; de ez csak az a nagy tükör, mely szépségeinek drága képét fölfogja. Velence önmagában hat. „l'a da se“.

Nemcsak az életet, az életküzelmet is szerette s kevésre becsülte a jólétében tunyán tespedőt. «Asszonyt hódítani édesebb, mint imádott nőnek lenni; királyok barátjává lenni magasztosabb, mint királynak születni» — írja egy alkalommal.

Az életnek ezen a mohó szomjazásán kívül valami fölényes kritika legjellemzőbb rá nézve. Az idegen földet járó régi

magyarok patriota büszkesége, fájdalma vagy honvágya nála ironikus, a világfi felsőbbbséges egykedvűségével átítatott színezetet nyer. Sem a tájképek lebűvölő szépsége, sem a művészet remekei, sem az élet jellemzetes vonásai nem ragadják el. Nagyon is városias szemmel néz mindent: fölényes gúnynyal, szellemeskedő cserkészéssel az után, a mibe bele köthessen. Még mikor mélyebb impressiók indítják is tollát, mikor maga mondja, hogy feledhetetlen volt a látvány, melyről ír: még olyankor sem áramlik át semmi lelkünkbe az impressiók hatásából s lelki mozgalmaiból, elragadtatásából vagy megindultságából.

Más tárgyú tárczái közt is sok a vonzó, élénk olvasmány, de sokszor ezekben sincs elég tartalom. Az igazán művészi csevegésnek rövidsége mellett is tartalmasnak, könnyedsége mellett is magvasnak kell lennie; élénk előadása nem a tartalom csekély súlyának következménye, hanem ellenkezőleg arra szolgál, hogy a súlyos tárgyat könnyedén és kellemmel emelje, a fárasztót érdekessé, a bonyolultat világossá varázsolja. Ágai jószemű, könnyen hangolódó, ötletes, könnyed szavú író, a köz és magán életnek tömördek mozzanataához tud és szeret megjegyzéseket fűzni; de sokszor hiányzik tárczáiból a váz, mely a cziczomás ruhákat tartaná. Ilyenkor tárczái olyanok, mint a kávéházi csevegés, melyet ő maga «a nyugalom és ember-szólás édes cultusá»-nak mond.

De nemcsak tárgyaival, érzelmeivel is sokszor marad nagyon is a felszínen. Különösen gúnyja és iróniája nem bocsát elég mélyre gyökereket; az iróniának nemesítő erkölcsi magva hiányzik nála, úgy hogy gúnyolódásának alig látszik több célja, mint hogy gúny és irónia legyen s nem forr satirává. Inkább csak a torzítás, mint a valóban mély erkölcsi rétegből feltörő s nevelő satira iránt van érzéke. Ez a hajlama már a külsőségekben is nyilvánlik. Szereti szemlélődéseit, élményeit egy-egy komikusra, sokszor egészen grotesque-re stilizált jelenet köré csoportosítani vagy egy-egy komikus figurát állítani be a mulattatás kedvéért, a legtöbbször egy-egy esetlen angolt vagy egy műveletlen magyart. Itt aztán elemében van torzító kedve.

Igaztalanok lennének azonban iránta, ha a megállapításon

túl mindezt kirívó hiányul jelölnők meg nála. Ágai csak folyton friss impressiók hullámain akart ringatózni, csak szórakoztatni, mulattatni akarta olvasóit, elnész formában, leleményes szójátékokkal, élczes ötletekkel fűszerezve közölni velük megfigyeléseit és szemlélődéseit. Ezt a czélt el is érte. S ebben a legnagyobb rész előadásáé. Nagy érdeme, hogy meg tudta ütni azt a fesztelen, könnyed hangot, melyen a francia tárcza szólt, de e mellett mégis magyarosan s pompás magyarsággal írt. A tárczának ezt a hangját irodalmunkban ő formálta ki s e tekintetben mind az ő tanítványai későbbi tárczaíróink, sorukban a legjelesebbek is: Tóth Béla és Keszler József. Az előadás élénkítésére sok eszköz áll rendelkezésére: meglepő ötletek, élczek, a folyton pattanó szójátékok s a calembournak új fajtái. Természetesen ily terjedelmű munkásság mellett elkerülhetetlen, hogy fordulatok, élczek, szójátékok ne ismétlődjenek, hogy a modor itt-ott fel ne üsse fejét. Magyarságában gondossága mellett van valami tüntető és fitogtatott, valami kacskaringós fűzése mondatainak, egészen egybevágó az ő elméletével, mely a görög és római mondatszerkesztést a szabályos Maeander-vonal, a magyart a sújtás megfelelőjének tartotta. Itt-ott szinte virtuskodó magyarság ez, mely gyönyörködik önmagában, keresetté és sallangossá válik s a művelt causeur beszédjét átszövi belőle kirívó erősebb kitételekkel, karakán fordulatokkal s tájnyelvi alakokkal.

Tárczaíró Ágai novelláiban is, melyekből egy kötetet is bocsátott közre, *Igaz történetek* (1893) czímmel. Nem elbeszélő, inkább jó megfigyelő. A tárcza szabadabb formájában is erős szerkezeti fogyatkozásokkal küzd; annál kevésbbé képes arányos, jól szerkesztett cselekvény szövésére. Sokat beszél ő maga, mint minden jó csevegő, a helyett, hogy alakjait beszéltetné. Maga ezt mondja elbeszéléseiről: «Nem költsések ezek a történetek, mert valósággal úgy estek meg azok, a mint elbeszélem. Olyan igaz történetek, melyeket a gyakran művészietlen élet alkotott meg. Rövid és könnyen érthető szóval: színezett photographiák». Veristának vallja magát, de e mellett sokszor a legesapongóbb romantikába téved (*Mayda, A bálkirálynő, A kölcsönvett napsugár*). Feltűnő vonzalma a curiosus tárgyak iránt, milyen a cigányleány s magyar legény

szerelme (*Éva, A Viola Vera*) s az élet félrebillent existenciái iránt: hősei élehetetlen «slemilek» (*A kávéház oszlopa, A tudós pinczér*) s félreismert, naiv és rajongó lelkek, kiket arra ítelt végzetük, hogy kutyadolguk legyen, míg csak a földön járnak (*Monsieur Polydor, Az irodalom betege*). Legsikerültebb novellái közt *A Viola Vera*, egy elperzselődött fiatal, bolondos élet története a maga égő színeivel, diabolikus melegével, erősen verista ábrázolásmódjával, melyet azonban költői színbe von a leány rajzából áradó vad kellem. A romantika azonban itt is előront s az eredeti módon induló történet egy egészen conventionalis zsványhistóriába lapsodik el.

Sajátságos tartalmú az a két kötete, melyekben elhunyt barátai és jó emberei emlékére írt tárczáit gyűjtötte össze *Por és hamu* (1892) s *Új hantok* (1906) címmel. Ágai nagyon szerette és élvezte az életet, de állítása szerint nem mult el nap tőle, hogy ne foglalkozott volna a halál gondolatával s a világrendbe törődés nyugtató érzésén e gondolatai lassankint, különösen leányának halála után, harmonikusakká tisztultak.

E tárczái sem sirató cikkeknek készültek. «Nem végig gyászdal ez, — írja első kötete előljáró beszédében — hanem víggal elegy bánat, mint a milyen az emlékezet kertjében szokott fakadni». Csak arról írt, a mi az elhunytakhoz személyes érintkezés révén kapcsolta. Ez valamelyes lyrai jellemet ad e genrenek: nem jellemzést nyújt, csak arról szól, hogyan tükröződik az elhunyt alakja az író emlékeiben; nem az elköltözött életének eseményeit és tetteit írja meg, csak azokat, melyek ez eseményekből és tettekből átkapcsolódnak az ő életébe.

Írt nagyokról, kiknek járt fényes árnyékában s aprókról, kik az ő életének egy-egy darabját is elvitték magukkal a sírba. Legtöbbjükről tudott mondani valami érdekeset és jellemzőt, a följegyzésre érdemeset. A hangulatot, mely olvastukra elfog bennünket, ő maga azzal jellemezte, hogy «a szomorúságnak is megvan a maga édessége. Emlékezni azokra, kik szivünknek kedvesek és büszkeségünkre méltók voltak: ez a szomorúság édessége». Mintha gondozott temetőkertben járnánk, nagyok sírjai közt, rajtuk zöldék a cyprusok s frissek a virágkoszorúk, melyeket bágyadt fénybe von az emlékezésnek mélabús őszi napsütése s lelkünk megtelik az emlékezés melancholiájával.

azzal az érzéssel, melynek Moore Tamás oly szép szavakkal adott kifejezést, egy elveszített kedves nőre emlékezve :

Találkozunk mi vidám alakokkal,
Megannyi boldog lényekkel ; de lásd :
Azok körében élni, társalogni
Nem oly édes, mint emlékezni rád!

Az emlékezés melabúja színezi Ágai utolsó könyvét is, mely *Utazás Pestről Budapestre* (1908) címmel jelent meg, feleségének, az életen át biztatójának és segedelmének ajánlva. Budapest világvárossá fejlődésének s a régi Pest tünedezésének krónikása benne. Ő végigélte s látta e város kibontakozását, látta, mint izmosodott magyar fővárossá az a jelentéktelen sváb fészek, melyet gyermekkorában talált.

A mint nőtt a város, az író vonzalma is mind mélyebbre gyökerezett iránta s hamarosan egész lélekkel pestivé lett. Ő is sóhajtozott néha-néha a falu után, de a mikor eljutott oda, csak a kulturátlanságot látta benne, visszásan érezte ott magát s hamar meggyőződött róla, hogy nem ez már az ő világa. Pesten s más nagyvárosokban is fel-felesendültek lelkében rég hallott, kedvesen együgyű nóták gyermekkorából, mint levendula illata árad régi butorokból, — de azért ő már egészen nagyvárosivá lett. Ha visszaemlékezett is a falura, csak Bugacztot s a dombszögi casinót látta benne, mosolygott rajta s kifigurázta. Ellenben Pest egyre jobban szívéhez nőtt. Az ő *Fővárosi tárczaleveleiben*, melyeket egész életén át nagy kedvvel, éles megfigyeléssel, sok szellemességgel írt, vált először Budapest s ennek élete érdekes, változatos és vonzó írói tárgygyá. A fővárosi élet különféle intézményei és alakjai vonulnak el előttünk nagy gazdagsággal tárczáiban. Ő tárja fel először a *Budapesti rejtelmeket*, a «bumszti pinczét», Pest éjjeli tanyáit, zshiványfészkeit, ő köti először esokorba a tolvajnyelv virágait. Egy-egy szemlélődésén sajátságos, jellegzetes alakok, érdekes és titokzatos életsorok kerengnek el előttünk kaleidoskopszerű tarka változatokban.

Látja fejletlen nagyvárosi életünk legnagyobb fogvatkozását, hogy az bizony «csak apró faluk systémája», mégis szereti s igyekszik ő is közremunkálni a régi nyárspolgár helyébe egy új, modernebb látkörű városi polgár ideáljának kiformálá-

sára, a mely művelt és urias legyen, de emellett tősgyökeresen magyar. Szerette ezt a várost, mely vonzalommal nézte keletkező új tereit s elomló régi utcáit ; igyekezett megérteni forrongó életét, köszöntötte benne az újat, de nem engedte eltűnni búcsúszó nélkül a régít sem ; büszkeséggel látta fejlődését, örült az ifjú holnapnak, de el is andalodott a bús tegnapon s a mint öreg napjaiban képzelete egyre sűrűbben szállt vissza e város eltűnt nevezetességeire s elfakult szépségeire : az emlékezet melancholiája megszépítette rajzaiban a régi, szegényes Pestet. Ez a hangulat színezi utolsó könyvét.

A szívéhez forrt város egyre rohamosabban nőtt, egyre vidámabban és lármásabban ; a hűséges öreg krónikás egyre fogyó erővel rózta sétáit. Látta, hogy közelg az alkonyat, sejtette, hogy indul érte a hegyen túlról a nagy ismeretlen, szívében helyet adott az élet csüggedetlen vágya a bölcs megnyugvás békéjének. «Ő, ne hagyjatok meghalnom ! Ó élni, élni, élni ! Megfürödni a mindenségnek sugaras világában soha ki nem fogyásig !» — tört ki belőle az élet szeretete negyedszázaddal halála előtt. A mohó és követelő életvágyl a természet leigázó jelenségei előtt csitul el legkönnyebben, mikor dőbbsnt lélekkel eszmélünk az ő örök életük mellett kurta létünkre. Ágai lelkét is eltöltötte a változhatatlanba nyugvás egy, a sceneria nagyszerűségével megkapó látvány, a Ryukan-vízesés láttára, a mint a kábítóan harsogó vízi pokol fölött megpillantotta az intésül és engesztelésül rezgő örök szívárványt. «Mély érzelem támadt bennem, — írja — pillanatnyi és örökké tartó : a béke. Békéje a léleknek, mély megnyugvás, csöndes, édesen fájó emléke az én drága halottaímnak. Az örök megpihenés, egy változatlan üdvösség nagy gondolata emelt föl magával. Semmi sötét, semmi borzalmas e benyomásban, mely váltig ott marad a lélekben, elpusztíthatatlanul, örökre, míg meghül a vér melege s megakad verése a szívnek». Higvjük, hogy ezzel a megnyugvással hajtotta fejét a halál karjára, munkás élete késő alkonyán, mikor ebből a mi szerencsétlen, elborult életünkből még nem vészett ki minden sugár s nem csüggedt el minden remény.

A kegyelet könnyen ígér hallhatatlanságot. Ágai a gyorsan iramló mának írt, a sajtónak szentelte minden adományát. De e nagy terjedelmű munkásság nem vészhet el nyomtalanul.

Emléke elválaszthatatlan e lázas mohósággal élő városétól, melynek műveléséhez, kialakulásához az ő keze is hordott téglákat. Ha majd emlékezünk rá, az élet színes és meleg képeit szomjasan kereső alakja mintha végig surrana a pesti Duna-partnak szépséges, kaczagó virágokba borult corsóján, a vén Buda zeg-zugos utcáin, régi sikátorain, elült öreg házai közt ; a tündér-sziget illatos orgonabokrainak árnyán, hol édes pihenés kínálkozik, míg szemben a fiatal hajtásokban szenvedélyes dalt esattog a szerelmes fülemile, a budai hegyek ösvényein, mosolygó tavasszal, hol, míg pajkosan fütttyent a rigó, tekintete elmereng azon a csodálatos szép látképen, mely az ő értére teljesedett ki ily pompásra. Nagyszerű és izgató a kép, mely a néző elé tárul. A világvárosias látkép fölött szerény polgári tűzhelyek füstje helyett gyárkéményeké úszik a pompás paloták rengetegén : karesú hidak íveivel nyujt kezét egymásnak a két festvér-város a széles Dunán, melynek méltóságosan hömpölygő habjait fürge gőzhajók szelik. A szem gyönyörrel járja be azt az egész nagy területet, melyet tán egy pár évtized múlva házak végtelen sora fog borítani s az élet eleven zaja zúgja majd körül azt a csendes temetőt, hol ő pihen. Most még a nagyváros lármája, lihegő zaja, életének lázas lüktetése csendes, altató morájja törve hat el addig a sírig, mely alatt e város eltörődött, hűséges, öreg krónikása nyugszik s álmodja szép álmait e nagy, büszke, világszép város dicső jövőjéről.

KÉKY LAJOS.

A DUALISMUS FEJLŐDÉSE.

Második és utolsó közlemény.¹

Az 1867 : XII. t.-cz. ezt a nem Deáktól eredő, de általa észre nem vett kivételt nem tekintve, összes rendelkezéseiben érvényt szerez az alapelvnek, hogy Magyarország önrendelkezése csak azokban az ügyekben korlátoztassék, melyek a közös és együttes védelem folyamányaiként jelentkeznek. Nem teremti összállamot s keresztülviszi az egész vonalon a két állam egyenrangúságát, azt, hogy ha van korlátozás, ez egyenlő mindkét államra, jogi túlsúlya tehát egyiknek sem lehet a másik felett. Kétségtelen azonban, hogy a törvény mindennek nem mindig a legszerencsésebben megválasztott szavakkal kifejezője. Többféleképen s veszedelmes irányban magyarázható nem egy kitétele, jogi szabadságának gyakori hiánya éles ellentétben áll Deák szigorú és következetes jogi gondolkodásával. Ő nem tulajdonított jelentőséget a dolognak. Hogyan gondolkodott e részben, mutatja a hatvanhetes bizottságban a «birodalom» kifejezés ellen felhozottakra adott válasza. «Mikor valamely fogalomnak — mondá — határozott tiszta kifejtése benne foglaltatik a törvényben vagy feliratban, vagy ezen itt elmondott elvekben, — akkor a legkevesebb aggodalommal sem vagyok, hogy egy szóból mást fejtsenek ki, mint a mi világosan kimondott feltételekben és meghatározásokban foglaltatik.»

A törvénynek e nem szerencsés kifejezései nem állták útját annak, hogy a dualismus a vezérelvét tevő paritás alapján mindinkább kiépíttessék. A mint például nem szolgált ennek akadályául a fentérintett homályosság, melybe a törvény

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 493. számában.

a magyar külügyeket borította. De hogy a Tisza Kálmán által a hatvanhetes bizottságban hangoztatott óvatosság a kifejezésekben nem lett volna felesleges, a tapasztalat megmutatta, mert a dualistikus viszonyt valódi értelméből kiforgatni törekvő, a régi összbirodalmi eszme örökségét átvevő irány Ausztriában fegyvertárát jórészen ép ezekből a kifogásolható kitételekből merítette.

Másfelől a törvény nem szakít teljesen régi törvényeinknek a világos meghatározásokat kerülő szokásával, olykor csak alapelveket fejt ki, de nem részletez. Ennek folytán vált aztán lehetővé, hogy míg egyik oldalról egyes kifejezéseire és arra támaszkodva, hogy a nemzetet mindaz megilleti, a miről kifejezetten le nem mondott, követelések állítottak fel, a másik oldalról ezzel szemben azzal érveltek, hogy a törvény a közös ügyeket, ezekre a két államnak befolyását, kezelésük módját s a király és az országgyűlés jogkörét nemcsak alapelveiben, hanem részleteiben is szabályozta, egyenesen azzal a szándékkal, hogy ezek a kérdések megújuló viták tárgyaivá többé ne tétessenek.

A közös ügyekről szóló törvény, mint mondtuk, azt az elvet, hogy Magyarország és Ausztria viszonyában két souverain államnak a közös célokra irányuló szövetsége foglaltatik, e közös célokra működnek össze mint két teljesen egyenjogú fél, következetesen keresztülviszi. Ennek azonban összes következményeit le nem vonja s ez a későbbi fejlődésnek vált feladatává.

Az 1889. évi, első véderővita kapcsán merült fel a kérdés, lehet-e fejleszteni a dualismust. «A fejlesztési elmélet — mondja egy kiváló publicistánk — egészen hibás. Közjogot vagy közjogi alapot s így a dualismust sem lehet fejleszteni. Vagy érvényesíteni lehet azt, a mennyiben csak elvont jog, vagy megváltoztatni, a mennyiben többé nem felel meg az ország érdekeinek. Harmadik mód, t. i. a fejlesztés nem lehetséges. Közjogi képtelenség.»¹

Ez az okoskodás azonban sántít.

Egészen bizonyos, hogy törvényt s így közjogi törvényt sem lehet fejleszteni. A törvény nem fejlődhetik, nem fejleszt-

¹ Beksics G.: *A dualismus*. 280. l.

hető, legfeljebb módosítható, változtatható. De közjogi viszony, a minő a dualismus is, intézmények igenis fejleszthetők, fejlődhetnek az alapjukat tevő törvény minden megváltoztatása nélkül is, a törvényben lefektetett alapelveknek, értelmének, szellemének a törvényhozó szándékaival ellentétben nem álló, sőt ezekkel harmonisáló teljesebb, nagyobb terjedelmű megvalósítása által. A nemzeti párt is nem a kiegyezési törvény tágitása, megváltoztatása, hanem egyszerűen csak annak végrehajtása által törekedett a maga követeléseit megvalósítani.¹ Más kérdés természetesen, hogy e követelések mennyiben voltak valóban csak a törvény végrehajtásaként, tartalmának megvalósításaként tekinthetők.

A közös ügyekről szóló törvény alkotmányunknak mindenestre nevezetes változtatása a közös ügyek tüzetes kijelölése és kezelésük módjának megállapítása következtében.

Az alkotmány valamely részének változtatása vagy úgy történhetik, hogy ez az alkotmányos gyakorlat által következik be, a törvény szövegének változatlanul maradása mellett, vagy úgy, hogy egyenesen magát a törvény szövegét változtatják. Azt a gyakorlatot, mely a mi törvényünk által nyitva hagyott egyes kérdésekben az osztrák törvény rendelkezései alapján helyet foglalt, törvényünk kiegészítésének kell tekintenünk. Így a quota-döntés időtartamára, a delegatio tagjainak számára vonatkozólag.²

¹ Már az 1878-iki választások előtt egyesült közjogi alapon álló ellenzéki elemek programjának egyik pontja «a közjogi kiegyezés tisztaságának fenntartása és tartalmának megvalósítása». A közös ügyekről szóló törvény tartalmának megvalósítása czímén merül fel aztán előbb a katonai nevelés kérdése, majd a katonai kérdés complexumának egyéb részletei.

² A mi törvényünk nem mondja meg, hogy a két országgyűlés meg nem egyezése esetén a quota-ra nézve az uralkodó döntése mennyi időre szólhat. Az osztrák törvény szerint (3. §.) ez csak egy év. A mi törvényünk a delegatio tagjainak csak maximalis számát állapítja meg. Az osztrák törvény ellenben egyenesen kimondja, hogy a birodalmi tanács delegatiója 60 tagból áll (7. §.). A két delegatiónak egyenlő számú tagokból kell állnia, a mi törvényünk szerint is, tehát ez a szám érvényesül nálunk is. A jogforrás, mely a mi törvényünk rendelkezéseit kiegészíti ez esetekben, nem az osztrák törvény, hanem a gyakorlat, mely a mi törvényünkkel nem ellenkezik. Hasonló, szokásjog útján való kiegészítés jött létre az osztrák törvényre nézve is a magyar delegatio tagjainak mentelmi jogát illetőleg Ausztriában.

Van azonban a kiegyezési törvénynek egy, ezeknél fontosabb pontja, melyre nézve indokolt a kérdés feltevése, hogy vajjon az ötvenéves gyakorlat, a fejlődés ereje, mely e gyakorlatot maga után vont, azt eredeti értelmén túl nem módosította-e? Ez pedig éppen a fentebb említett «kereskedelmi képviselet».

A törvény, mint láttuk, Gorove módosítványának elfogadásával¹ nemcsak a diplomatiái, hanem a kereskedelmi képviseltetést is a közös hadügyministerre bízta. Alkotói, midőn ezt tették, egyfelől nem számoltak azzal, hogyan lesz fenntartható ez a közös képviselet a kereskedelmi ügyekre nézve, ha valamikor az önálló vámterület bekövetkeztével a két állam nem mint egységes, hanem mint két különálló gazdasági terület jelenik meg a külfölddel szemben. De másfelől alig lehet kétséges, hogy a kereskedelmi képviselet ma már más valamit, többet foglal magában, mint a hogyan ezt a törvény alkotói gondolták.

Gorove a kereskedelmi képviseltetésen a consulatust értette; a szerződések kötésénél a külügyministert a két kormány egyszerű végrehajtó közegének kívánta tekinteni és a felmerült kifogásokra hangsúlyozta, hogy nem a kereskedelmi ügyek elintézése utaltatik a közös külügyminister hatáskörébe, mert ez a két kormányhoz tartozik.²

¹ A kiegészítés tulajdonképen már az albizottsági javaslatra vonatkozólag 1867 január 9—10-én tartott bécsi közös értekezletek megállapodása volt. (Deák F. beszédei. IV. 175. l.)

² A hatvanhetes bizottság 1869 január 29-iki ülésében Gorove így indokolta módosítványát: «A felolvasott szakasz igen általánosságban van tartva — de én azt gondolom, hogy a részletezés ezen pontra is szükséges lesz, ha tekintetbe vesszük azon külügyi érintkezéseket, melyek tárgyai az internationalis viszonyoknak. Ezek közé tartoznak a szorosan vett diplomatiái tárgyakon felül mindazok, a melyek a külkereskedelemnek képviseltetését illetik, jelesen a consulatust; ide tartoznak még más némely tárgyak, a melyek az internationalis viszonyoknak jelenlegi állapotából fejlődnek. A külügyi tárczához tartoznak azon szerződések, melyek ezen viszonyoknak alakítására nézve szükségeltetnek, ezek rendesen az egyes minister által kezdeményeztetnek, de maguknak a szerződéseknek megkötését és vezetését a külügyi minister eszközli, másrészt szükségesnek tartanám, hogy mindamellett, hogy ezen szakaszban ezen ügyek közös vezetése ki van mondva, jelentessék az is világosan ki, hogy mindezen intézkedésekben a magyar felelős ministerium

A törvény alkotói nem látták előre a gazdasági kérdések jelentőségének bekövetkezendő óriási megnövekedését, nem látták előre ennek következtében azt sem, hogy mily nagy, olykor egyenesen elhatározó befolyása lesz ezeknek a külpolitikai kérdésekre és hogy ennek következtében, a szorosan vett diplomatiái és gazdasági külpolitika benső kapcsolatánál fogva, a közös külügyminister a külkereskedelmi ügyekben se lehet az a pusztán végrehajtó szerv, közvetítő közeg, a minőnek gondolták.

Hogy e részben a hatáskörnek bizonyos fokú túgúlása következett be, nem tagadható. De ez a túgúlása a hatáskörnek bekövetkeztetett egyszerűen az által, hogy a későbbi fejlődés folyamán a kereskedelem is, melyet 1867-ben még oly élesen állítottak szembe «a szorosan vett diplomatiái tárgyakkal», maga is diplomatiái tárgy lett. Ez azonban nem oly vál-

hazánk érdekeit kellőleg képviselje és támogassa». Br. Simonyi Lajos, minthogy a közös ministerium felállítását nem tartja czélszerűnek, éppen azért nem óhajtja, hogy ezen közös ministerium hatáskörét még az által is gyarapítsuk, hogy még a kereskedelem némely ágaiba is belevonjuk (jan. 30.). Erre Gorove így válaszol: «A kereskedelmi ügyekre nézve a külügyministeriumnak teendőjét én részről nem ismerem és semmiféle diplomatiái eljárásban senki sem ismerheti másképp, mint p. o. hogy a kereskedelmi szerződésekbe behozandó módosítások vagy egy új kereskedelmi szerződés initialása illeti a kereskedelmi ministert. Ezeket a mi szerkezetünk szerint a két fél ministeriuma hozza javaslatba s ezek végrehajtását, azaz a szerződés megkötését vezeti csak a külügyminister. Módosítványomnak czélja nem is lehetett az, hogy a külügyministerre bizzuk kereskedelmi ügyeink elintézését, hanem igenis az, mi benne világosan ki van fejezve, t. i. a külkereskedelmi képviseltetés s így főként az úgynevezett consulatások, melyek mindenütt a külügyminister hatáskörébe tartoznak. A kereskedelmi érdekek a közös külügyminister teendői közé semmi esetre nem soroztatnak». Ghiczyt ez a felvilágosítás se nyugtatja meg, mert a módosítvány «a közös külügyministernek mind a két fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezésével ugyan, de mégis teendői közé sorozza azon képviseltetést. Tehát a végleges intézkedés ezen tárgyban mégis csakugyan a közös külügyministert fogná illetni s így a kereskedelmi ügyeknek egy része az országtól elvonatnék». Tisza Kálmán szerint «azon pont, mely azt mondja, hogy a külföld irányában a kereskedelmi képviseltetés a közös külügyminister teendői közé fog tartozni, megváltoztatása magának annak, a mi a kereskedelmi ügyeket illetőleg a munkálatban eddig mondvá volt». Véleménye szerint a vámszövetségben kell rendezni a kereskedelmi képviseltetés kérdését

tozás, mely a kiegyezési törvény lényegét érintené, mert a részben diplomatiává vált kereskedelmi képviselőre is az áll, a mi a diplomatiái képviselőre, hogy t. i. abban a magyar kormány befolyása — és a parlamenti kormányrendszer elveinél fogva természetesen az országgyűlésé is — paritásosan érvényesül.¹

A diplomatiái és kereskedelmi képviseltetésnek egybefoglalása mindenesetre nemcsak nagy gyengéje, hanem egyenesen ellentmondása a kiegyezési törvénynek, mert egy nem közös ügynek, a kereskedelemnek képviselőtét közössé teszi és csak úgy volna elfogadható és megmagyarázható, ha a törvény alkotói gondoltak volna a külkereskedelem politikai és egyéb külpolitikai kérdések szoros kapcsolatára, a mit azonban nem lehet feltételeznünk. Deák és pártja annyira a közös vámterület alapján állt, az önálló magyar vámterületnek különben elismert jogát annyira latens jognak tekintette, hogy megvalósításának lehetőségére belátható időn belül egyáltalán nem számítottak. Ennek megvalósulása esetén a kereskedelmi képviselő közössége ugyanis nem lenne többé fenntartható, mert ki lenne zárva, hogy a közös külügyminister a két külön gazdasági egységnek egymástól eltérő, ellentétes érdekeit egy személyben képviselje. A külkereskedelmi ügyeknek, politikának az egyéb külügyi kérdésekkel való fentérintett szoros kapcsolatánál fogva azonban a külügyek közössége általában nem lenne fenntartható. Lehetetlen volna ugyanis a külügyeknek ma már egyik legfontosabb részében, a külkereskedelmi ügyekben és a más külügyi kérdésekben egymástól eltérő politikát követni, a két ág folytonosan zavarhatná és paralysálhatná

¹ Az 1867: XII. t.-cz. 8. §-ának értelme az, hogy azok a külügyek, melyek az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokat együtt illetik, közös ügyet képeznek és ezen külügyeket, a két kormánnyal egyetértésben és ezek beleegyezése mellett a közös külügyminister intézi. Igaz, hogy a külügyek ezen közösségéből folyólag («Ennélfogva») stb. a diplomatiái (és kereskedelmi) képviseltetésre és a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedésekre nézve mondja, hogy azok fenti módon «a közös külügyminister teendői közé tartoznak», de hogy ugyanazon módon a külpolitikát, vagyis a diplomatiái intézést is (tehát nemcsak a diplomatiái képviseltetés t. i. a közös diplomatiái — követségi — szolgálat vezetését) a közös külügyministerre akarta bízni, kétségtelen.

egymás működését. A külügyi képviseletnek egyáltalán szét kellene válni, önállósulni államonkint. Ily messzeható következéseket rejt magában a közösség körébe nem tartozó gazdasági ügyeknek a közös ügyekkel fennálló, a törvény alkotói által nem sejtett horderejű kapcsolata.

Két rendbeli változás, helyesebben kiegészítés azonban rögtön jogszabály alapján járult a közös ügyekről szóló törvényhez. Nevezetesen a közös legfőbb számvevőszék létesítése és Bosznia és Hercegovina közigazgatásának szervezése.

Az elsőt, mint majdan felállítandót, csak úgy mellékesen, a közös nyugdíjakkal kapcsolatban említi az ezekről szóló magyar törvény.¹ Felállítása azonban tényleg legfelsőbb rendellett történt, az iránt törvény sem nálunk, sem Ausztriában nem intézkedik, holott mint a közös ügyekről szóló törvényben előre nem látott, új közös kormányzati organumnak létesítése szintén csak a magyar és az osztrák állam egybehangzó akaratából történhetett volna, vagyis egyező törvényekkel. Úgy, hogy ez az újabb közös szerv jogi elismerést csak a közös költségvetés megfelelő tételének elfogadásával nyert.

Bosznia és Hercegovina igazgatásának szervezése új közös ügyet, a közös ügyekkel azonos jellegű új összeköttetést létesített a két állam között, kibővítette a közös ministerium és a delegatiók hatáskörét.²

¹ Az 1868: XLVII. t.-cz.

² Tisza Kálmán miniszterelnök az 1879 október 15-iki ülésben terjesztette be az 1880: VI. t.-cz.-ké vált javaslatot, mely «Bosznia és Hercegovinának az 1878. évi július 13-án kelt berlini szerződés által az osztrák-magyar monarchiára átruházott közigazgatása tekintetében szükséges intézkedésekről» szólt. A javaslatot az ellenzék, élén Szilágyi Dezsővel, már a bizottságban heves támadással fogadta. Szaporítja a közös ügyeket, bővíti a közös ministerium és a delegatiók hatáskörét s új elvet iktat be a közösügyi terhek viselését illetőleg, mindezt pedig az 1867: XII. t.-cz. folyamánának tünteti fel. Felforgatja a dualismust, mert a kormányzat minden ágára kiterjedő hatáskörrel ruházza fel a közös kormányt és a delegatiót. Elhárítja a centralisáló törekvések elvi akadályát és ideiglenesség czíme alatt közös területet teremt. Tisza miniszterelnök azzal védte a javaslatot, hogy az 1867: XII. t.-cz.-ben feltalálhatók mindazok az alapelvek, melyek szerint az adott helyzetben el kell járni. A ház plenumában november 10-én megindult vitában a két ellenzéki párt fenntartotta alkotmányjogi szempontból emelt ellenvetéseit, a 48-as és függetlenségi párt még különösen azt kifogásolta, hogy a szláv elem

Ezekén kívül semmiféle más kiegészítést, kibővítést a közös ügyek kezeléséről szóló törvény nem nyert. Azok az időnkint fölmerült törekvések, melyek a közös ügyek kezelésére megállapított módozat változtatását vagy a két állam közötti kapcsolat lazítását célozták, nem vezettek semmi eredményre. Ily törekvések, főleg a vámszövetség és a hadsereg kérdésével kapcsolatban, nemcsak nálunk, hanem Ausztriában is észlelhetők voltak.¹ E mellett az osztrák parlamenti életnek chroni-

szaporításával a magyarság hátrányára megzavartatik a népesség egyensúlya. A javaslat I. §-a úgy szólt, hogy a ministerium a monarchia közös ügyeire nézve fennálló törvények «értelmében» felhatalmaztatik, hogy Bosznia és Hercegovina ideiglenes közigazgatásába alkotmányos felelősség mellett befolyjon. Szilágyi D. nov. 11-iki nagy beszédében helyesen emelte ki, hogy a javaslat által tervbe vett szervezés a közös ügyekről szóló törvény kiegészítése s nem fogadható el az a felfogás, hogy márezen törvény határozatainak erejénél fogva a közös ministeriumot illeti az administratio. Később pedig, záróbeszédében nagy hatást keltve állította a kormány elé az alternatívát: vagy az 1867-iki törvény határozott értelme szerint illeti meg a közös ministeriumot azon tartományok kormányzása s akkor minek az országgyűlés megkérdezése, vagy nem illeti meg, de ez esetben nem lehet azt mondani, hogy az 1867-ki törvény «értelmében» adja meg neki a hatáskört. A ház az első szakaszt a bizottsághoz küldötte vissza s itt az oly módosítást nyert, hogy a ministerium a közös ügyekre fennálló törvényeink «szellemében» hatalmaztatik fel a közös ministerium által vezetendő ideiglenes közigazgatásba befolyjni. Így nyert aztán elfogadást. Az Ausztriában egyidejűleg beterjesztett, azonos tartalmú javaslat szerint a két tartomány közigazgatása egyenesen az 1867. évi törvény értelmében közös ügy. Ott a javaslat ellen épen a cseh és föderalista elemek támasztottak nehézségeket. A megszállott tartományokban létesülő beruházások megszavazását nem a két állam törvényhozásának, hanem a delegatióknak hatáskörébe kívánták utalni s a közös kormány által vitt közigazgatás ellenőrzését is ezen testületekre akarták bízni.

¹ Az osztrák képviselőházban már 1877-ben javaslatot terjesztett be a haladó párt 66 tagja a közös ügyek kezeléséről szóló osztrák alaptörvény oly módosítása iránt, melynek értelmében a delegatio eltöröltetik s a birodalmi tanács a delegatióra átruházott hatáskörét jövőben közvetlenül gyakorolja s a két országgyűlés az egybehangzó határozatok létrehozatalára e célból választandó bizottságok útján egyezzek meg. A harmadik gazdasági kiegyezés tárgyalása kapcsán, melynek javaslatait a két kormány 1886 májusában terjesztette a törvényhozások elé, nemcsak nálunk emlegette az ellenzék a personal uniót, hanem az osztrák parlamentben is sűrűn hallatszottak hangok, hogy fel kell állítani a vámsorompókat, át kell térni a personal

kussá vált zavarai is minduntalan fenyegették a közös és közös egyetértéssel intézendő ügyek megállapított módozatainak fenntartását. Odáig azonban mégsem jutottak e bonyodalmak, hogy e módozatok fenntartását lehetetlenné tették volna.

Az osztrák belpolitika azonban alig néhány évre a közös ügyek rendezése után oly irányba sodortatott, mely úton maradás egyenesen az osztrák állam egységét szüntette volna meg s teljesen megváltoztatva a viszonyokat, melyek közt az 1867-iki rendezés létrejött, ennek fennmaradását hiúsította volna meg. A magyar kormány erélyes közbelépése szerencsére elejét vette e változásnak.

Az 1867. évi alkotmánymódosítás ugyanis nem a közjogilag egységes osztrák állam belső megszilárdulását mozgította elő, — mely osztrák állammal Magyarország a közös ügyekre s ezek kezelési módjára nézve megegyezett — hanem ellenkezőleg rázúdította az alkotmányra a nemzetiségi követeléseknek a fennálló közjogi rendet eltemetéssel fenyegető, ellenállhatlan erejűnek látszó áradatát.

Az összes tartománygyűléseket hatalmába kerítette a közjogi agitatio, a nemzetiségi vetélkedés. A decemberi alkotmány ellen általánossá lett a felzúdulás és tiltakozásokban, nyilatkozatokban, határozatokban és feliratokban adtak kifejezést elégtelenségüknek. Legkomolyabb alakot azonban a csehek körében öltött a mozgalom.

Már Potocki gróf rövid életű kormánya autonomistikus alapon igyekezett a nemzetiségi pártokat megbékíteni. Utóda, Hohenwart gróf, egyenesen a foederalismus útjára lépett. Nem volt ereje hozzá, de nem is szándékozott a mértéktelen cseh követelésekkel szembeszállni.

Az 1870 aug. 30-án összeült tartománygyűlésben a foederalistikus elemek domináltak. Már a felirati javaslat megtámadta

unióra. 1892 novemberében pedig, az osztrák delegatio budapesti épületére kivánt költség tárgyalása alkalmával, az egyik osztrák képviselő azzal tagadta ezt meg, hogy ez a legfurcsább intézmény az egész földkerekségen, nem örök időre van tervezve s a personal unio megvalósulása csak örömdetes lenne. Az idézett esetek nem merítik ki a hasonlóirányú nyilatkozatokat.

a decemberi alkotmányt és a központosító kormányzati rendszert, mely félreismeri Ausztria történeti alapjait és hivatását. Csak egy teljes állami egyéniséggel rendelkező Csehország lehet a birodalom támasza. A felirattal kapcsolatban a tartománygyűlés memorandum felterjesztését határozta el az uralkodóhoz, melyben a magyar kiegyezés elismerése mellett ugyanazon függetlenséget, jogokat kívánta a cseh korona országainak.¹ A kezdetben mutatkozott engedékenységgel a korona és a kormány részéről csak növelte a cseh követeléseket. A császári leirat kilátásba helyezi a cseh koronázást, melyet a tartománygyűlés újabb feliratában mint a cseh állam önállóságának és souverainitásának elismerését vett tudomásul. A képviselőház és az urakháza azonban egyértelműleg állást foglalnak a cseh követelésekkel szemben, s ezt a birodalmi gyűléstől való távolmaradásukkal is igyekeztek erősíteni. Potocki végre is kénytelen belátni törekvései sikertelenségét s maguktól a cseh föderalistáktól is eszerben hagyatva, távozik.

Utóda, Hohenwart gróf alatt azonban még nagyobb hevesességgel és mértéktelenséggel élednek fel a cseh követelések. A cseh államjog teljes elismerését akarják, a cseh korona országainak teljes államjogi függetlenségét, úgy, hogy a cseh állam mint egyenjogú tényező egyezzen meg a többi osztrák tartományokkal. Az egységes osztrák állam helyét az osztrák államszövetség foglalta volna el. A cseh tartománygyűlés bizottsága által kidolgozott, Hohenwart és a cseh vezetők közt törént megállapodásként jelentkező alapezikkelyek teljes képét adták a tervezett osztrák föderális államnak.

Ezek szerint Csehország utólag elismeri a Magyarországgal létrejött kiegyezést, elismeri a közös ügyeket és a közös ministeriumot. Az osztrák delegatiókra a cseh tartománygyűlés saját kebeléből tizenöt tagot választ. A cseh királyság utólag elismeri a delegatiók tekintetében Magyarországgal

¹ «Nem akarunk semmi octroyálást — mondotta Rieger az 1870 szept. 14-iki ülésben — hanem jogunkat akarjuk. Nem akarjuk annak a módnak megismétlését, melylyel a magyar kiegyezés létrejött, de ne hivatkozzanak velünk szemben paragraphusokra, mert különben könnyen megeshetik, hogy a cseh kiegyezés a németeket éppen úgy meg fogja lepni, mint a hogyan meglepte a Magyarországgal létrejött kiegyezés.»

létrejött megállapodásokat, a quótát s a vám- és kereskedelmi szövetséget. Mindaz, a mi nem közös ügy Magyarországgal, a cseh törvényhozás és kormányzat kizárólagos hatáskörébe tartozik. A Magyarországgal közös egyetértéssel elintézendő ügyek (kereskedelmi ügyek, közvetett adók, pénzrendszer és pénzláb, közös vasutak, védrendszer) ily intézéséről a cseh törvényhozás gondoskodni fog. Ezeknek az alapezikkelyeknek megváltoztatása csak a cseh törvényhozás beleegyezésével lett volna lehetséges.

Ez a kísérlet, mely a deczemberi alkotmány és a dualismus romjain a föederalismus és trialismus zászlaját akarta kitűzni, megbukott Ausztriában a deczemberi alkotmány védőinek, másfelől a magyar kormánynak ellenállásán. Az osztrák állam ugyan azóta se tért magához a belső megrázkódtatásból, melyet a cseh követelések előidéztek, a németiség és szlávság vitája ma sincsen elintézve, de a dualismus meg volt mentve. Mert nem áll az, hogy akár egységes állam közjogilag Ausztria, akár részleges vagy teljes föederalismus érvényesül ottan, ez a dualismust nem érintheti. Csak politikailag lehetne kedvezőtlen a magyar érdekre, de a közjogi megegyezést nem befolyásolná. Nem áll ez, mert Magyarország az egységes és nem két vagy akár több önálló közjogi egységet, államok szövetségét alkotó Ausztriával egyezett meg. Az időről-időre megújuló egyezkedések az egységes osztrák állammal is nem kevés nehézséggel járnak, hát még ha nem két, hanem három vagy annál több félnek kellene megegyezni. A föederalismus feltétlenül a dualismus végét jelentette volna. Ezért lépett síkra nemcsak Andrássy, hanem a nagyhatalmi állás érdekében a dualismushoz ragaszkodó Beust is a Hohenwart-féle terv érvényesülése ellen.¹

A cseh tartománygyűlés felirata nem az igazságot hangoztatta tehát, midőn kiemelte, hogy az alapezikkelyek által a magyar korona országaihoz való viszony oly szabályozást nyerne,

¹ A bécsi közös értekezletek folyamán Lónyay M. 1866 augusztus 22-iki feljegyzése szerint Belcredi többek közt azt kérdezte Andrássytól, mindegy nekünk, hogy a delegatiókat a tartománygyűlések vagy egy központi képviselet választja, mire Andrássy azt felelte, hogy ez fontos kérdés, mely schogysem közömbös ránk nézve. *Deák F. beszédei*. IV. 24. l.

mely a magyar törvénynek sem szellemével, sem szavaival nem áll ellentétben. És a magyar miniszerelnök teljes joggal lépett fel a dualismus megvédelmezőjeként.¹

Ez volt a legkomolyabb veszély, mely a dualismust alig négy esztendőre létrejövedele után érte, melynek elhárítása óta hasonló fenyegettetést nem kellett kiállania.

III.

A közös ügyekről szóló törvény más változást, kibővítést az említetteken kívül fennállásának ötven éve alatt nem szenvedett. Sem a közös ügyek köre, sem a közös szervek hatásköre nem bővítettett. Elismerést nyert, hogy szükség esetén sem egyik, sem másik nem történhetnék pusztán a

¹ A képviselőház 1871 okt. 30-iki ülésében Tisza K. interpellatiót intézett a miniszerelnökhöz a miatt, hogy Ausztriában tisztán belügyi válság volt és a magyar miniszerelnök mégis kényszerülve hitte magát ezen válság elintézésében tevékeny részt venni. Nem lehet közömbös, — mondá — hogy oly viszonyok állhatnak elő, a melyek közt a magyar kormány mint ilyen hivatalosan részt vesz egy más állam belügyének elintézésében. Nem, mert midőn ezt teszi, előkészíti az utat arra, hogy amaz állam kormánya adott alkalommal épen úgy jogot követeljen magánaka mi belügyeinkbe avatkozásra. Ezen indokolás után azon kérdést intézte a miniszerelnökhöz, nem látja-e elérkezettnek az időt a personal unióra való átmenetre.

Andrássy Gy. gr. miniszerelnök nov. 7-én válaszolt ezen és a Helfy Ignác által ugyanezen tárgyban febr. 14-én előterjesztett interpellatióra. Kijelentette, hogy nem a magyar kormány nevében, hanem mint a korona tanácsosa vett részt a tanácskozásban. Szólt a maga saját nevében, mert nem külön magyar, hanem egy közös kérdést látott fennforogni, de volt joga szólni a magyar kormány nevében is. Álláspontja, melyet a közös miniszeriummal együtt elfoglalt, az volt, hogy azon szerződési erővel bíró törvények, melyeket egyrészt a magyar korona országai, másrészt Ő Felsége többi országai és tartományai elfogadtak s Ő Felsége szentesített és melyek birodalom két részének egymáshoz való viszonyát befelé és állását kifelé szabályozzák, nem hozhatók kétségbe sem utólagos jóváhagyás, sem feltételekhez kötött elismerés által és így nem vonhatók ma ez, holnap amaz országgyűlés hatáskörébe, ha nem akarjuk a monarchia szétbomlását előidézni. De ez nem lajtántúli belügy, nem magyar, nem cseh, hanem törvényeink értelmében világosan a monarchia két része közti közös kérdés.

67-es törvény indokai alapján, hanem csakis a törvényhozás új intézkedésével.¹

Maga a dualismus azonban a kifejtett értelemben fejlődött, mert a törvény változtatása nélkül is nagyobb teljességgel nyertek az abban lefektetett dualistikus alapelvek fokozatosan megvalósulást. Mindez, mint mondtuk, a törvénynek nem fejlesztése, — a mi nem lehetséges — hanem egyszerűen végrehajtása volt s a fejlődés csak Deáknak a hatvanhetes bizottság véleményének képviselőházi tárgyalásakor mondott eme szavait követte: «Midőn arról van szó, hogy a fennálló törvényt a végrehajtó hatalom megtartsa és teljesítse, az opportunus nem irányadó, mert a jogilag meg nem változtatott törvényt szorosan meg kell tartani».²

¹ Midőn az 1867: XII. t.-cz.-et alkották, — mondotta Szilágyi D. 1879 nov. 11-iki képviselőházi beszédében — annak jogi biztosítékát, hogy a törvény alapján a közös ügyek tekintetében túlterjeszkedés nem fog történni, a törvény oly szövegezésében találták, hogy ebben a közös ügyek kimerítőleg taxative vannak felsorolva s ennél fogva ha a törvény indokai alapján akármilyen lehetne is tartani valamely ügyről, mégis közös ügynek azon törvény értelmében csak az tekintendő, mi ott világosan közösnek meg van jelölve. Ha kiterjesztés szükséges, ezt törvénytől, úgy, a mint ama törvényezéskor létrejött, kell kimondani. Ugyanezen alkalommal Tisza Kálmán miniszterelnök azzal védekezett a centralizáló törekvés vádjával szemben: A törvényjavaslat (Bosznia és Hercegovina közigazgatásának szervezése) éppen szemben a centralizáló törekvésekkel, szemben azokkal történt, kik az 1867: XII. t.-cz.-et túl akarták azon terjeszteni, a mi legalább a magyar törvénynek határozott értelme. Éppen az, hogy heterjesztetett, biztosítékot nyújt az ellen, hogy nem lehet az 1867: XII. t.-cz.-ből kimagyarázni olyanokat, a mik benne nincsenek, mert példáját adja, hogy ha szükséges újabb, előre nem láthatott fejlemények folytán intézkedni, ezen intézkedésekre a törvényhozásnak jóváhagyása szükséges. A consuli bíráskodásról szóló törvény tárgyalása során 1891-ben az ellenzék azt állította, hogy minden ügy és functio, mely Magyarország és Ausztria önálló intézési körébe tartozik, de törvény által valamely közös szervre ruháztatik gyakorlás végett, ez által eo ipso közös ügyggyé válik s e szempontból, mint újabb közös ügyet teremtőt, támadták a javaslatot. A kormány akkori igazságügyministere, Szilágyi D., helyesen utalt e felfogással szemben arra, hogy ha e felfogás helyes lenne, akkor a magyar törvényhozás 1867 óta már egy egész sereg új közös ügyet alkotott volna, mert a consuli egyezménynek alapján is a nem közös ügyeknek egész sorozata tartozik máris az osztrák-magyar consulok hatáskörébe (perenkívüli eljárás, rendészeti hatalom gyakorlása stb.).

² Helyesen mondotta a magyar delegatio 1889. júl. 10-iki ülésében a

A Deák-párt megteremtette s az e pártból kikerült kormányok megvédelmezték a kiegyezést. A közjogi kérdések feszegetésétől azonban nagyon is tartózkodtak. Az 1867 : XII. t.-cz.-et olyannak tartották, hogy az a magyar államnak az osztrák állammal teljes közjogi egyenrangúságára minden szükséges biztosítékot megad, olyan alapnak tekintették, melyen szabadon fejlődhetik az a magyar állam, mely souverainitását a szövetségben is megtartotta. De éppen mert a kiegyezésnek még az országban is voltak ellenesei, a kik egyenesen annak megváltoztatását tűzték ki programjuk főpontjául, a közjogi kérdések felvetését egyáltalán nem tartották a Deák-pártból kikerült kormányok az ország érdekében állónak. Az 1868. évi ezülváltoztatáson, ezen a mindenesetre nagyfontosságú intézkedésen kívül tényleg semmi oly intézkedés sem esik e kormányok idejére, mely a dualismust, ebben Magyarországnak az osztrák állammal egyenjoguságát további kifejezésre juttatta volna. A dualismus ebben az időszakban 1868 után nem fejlődött a fenti értelemben.

Pedig a magyar közjogi érzékenység más oldalról nem szunnyadt ez időben sem. S hogy nem szunnyadt, teljesen indokoltá tette az, hogy odaát Ausztriában nemcsak kedvetlenül, egyenesen pusztán kényszerűségből fogadta el a pártok jó része a kiegyezést, hanem azt olyan hiányos, a nagyhatalmi állásra kedvezőtlen félalkotásnak tekintették, melyből az idők folytán okvetlen valami szorosabb kapcsolatnak kell kifejlődni a két állam között. A magyar politikai világnak az a része tehát, mely már a kiegyezéssel sem volt megelégedve, azzal az aggodalommal állt részen az eseményekkel szemben, hogy a megegyezés őszinteségében a másik fél részéről nem igen lehet bízni, méltó aggodalommal kísérte azokat a jelenségeket, melyek arra látszottak mutatni, hogy az összbírodalom eszméje nem szűnt meg a kiegyezéssel. A közös miniszterek birodalmi minisztereknek nevezték magukat. A közös hadügyminiszter képviselője, Grivisevics vezérőrnagy, a magyar delegatio 1868 márczius 11-iki ülésében, a hadügyi

hadseregelnévezésének tárgyalása folyamán gr. Széchen Antal, hogy «a viszony, mely Magyarország és Ő Felsége többi tartományai közt fennáll, törvénnyel meg van állapítva és mindaz, a mi ezen viszonyoknak nem felel meg, olyan, a mi nem megoldást, hanem egyszerű elintéztést igényel.»

költségvetés tárgyalása folyamán a hadsereg egysége mellett kihívó, a nemzeti önérzetet egyenesen sértő beszédben szállván síkra, állandóan az osztrák császárt, osztrák birodalmat, osztrák hadsereget emlegette. Általános elégtelenség és mozgás közepett zárta be az elnök sietve a tanácskozást, míg aztán a közös hadügyministernek a másnapi ülésben egy más képviselője által felolvasott nyilatkozata, melyben kijelenti, hogy előbbi képviselője félreértésekre alkalmat adó kifejezéseket használt s nem volt szándékában Magyarország közjogi állását sérteni — elejét vette a további izgalomnak.

Már az első magyar delegatio ötödik ülésében, 1868 január 29-én, Ghiczy és Kerkapoly meginterpellálják a közös ministeriumot a miatt, hogy a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok delegatiójában tett előterjesztésekben a «birodalmi ministerium» kifejezést használta.¹ Az adott válasz szerint ez egyértelműnek vétetett azzal: «a monarchia mindkét felével közös ügyek ministeriuma». Ennek ellenére a képviselőház november 6-ki ülésében Ghiczy azt indítványozza, hogy a delegatió-
nak a ház által választott tagjai ne folytassák munkájukat addig, míg a sérelem nem orvosoltatik. A ház azonban magának Deák-
nak felszólalására mellőzi az indítványt. A közös ministerek, mondotta Deák, nem osztrák birodalmi, hanem egyszerűen birodalmi ministereknek nevezték magukat. A birodalom kitétel pedig a mi törvényeinkben több helyütt előfordul, jelentvén az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokat.

Ily értelemben csakugyan nem lehetett kifogást emelni már az ellen sem, hogy a közös ministerek «birodalmi» miniszterekké neveztettek ki, ezzel szemben Lónyay az első magyar ministerium kinevezése alkalmával «országos» pénzügyministerré. A Deák részéről aggályosnak nem talált «birodalom»-nak úgy, a mint az régibb törvényeinkben s a tárgyalások során használtatott, megvolt a maga, közjogunkra nem sérelmes értelme és

¹ A közjogi kérdésekben való érzékenység olykor kétségkívül túlzásba is ment. Így ugyanazon alkalommal Ghiczy kifogásolta, hogy a közös ministerium nem alakult törvényesen, mert közös hadügyministert is foglal magában, ki az 1867: XII. t.-cz.-ben megnevezett közös ministerek közt megemlítve nincsen. Ugyanez még az 1868-iki véderő javaslat vitájában is kifogás tárgya volt.

magyarázata. Hiszen még a hatvanhetes bizottság tárgyalásai folyamán is találkozunk a «birodalmi közös ministerek» és hasonló kitételekkel. Mi tudtuk, mit értsünk a hasonló kifejezéseken (melyek azonban mindenesetre csak a régibb közjogi nyelv bizonyos fokú gondatlansága, szabatoságbeli hiánya mellett foglalhattak helyet), de a közös szervek részéről használva, nem tudtuk, vajjon nem a régi, a Magyarországot is magába olvasztani akaró osztrák birodalomra való törekvés rejlik-e az ily kifejezések alatt.

Ez a kétség pedig annál jogosultabb volt, mert a kiegyezés kényszerű elfogadásának, az összállamra való törekvés részleges megmaradásának folyományaként már ebben az időben lábra kapott odaát Ausztriában az a felfogás, mely a kapcsolatnak a dualismus fogalmának megfelelő kiépítésében annak egyenesen lazítását, az erre irányuló magyar törekvésben a separatismus nyilvánulását látta. Így már az 1868-iki czímrendezést kifogásolták, később az osztrák parlamentben erősen támadták Beustot, hogy a magyar önállósági törekvéseknek nem állt ellen és nem akadályozta meg az új czím-megállapítást, mely különben is nem történt törvény formájában és a birodalmi tanácsban sohasem tárgyaltatott.

Az uralkodó és a két állam kapcsolatának a dualismust kifejező czímén kívül semmi irányban nem volt fejlesztve a dualismus akkor, midőn Tisza Kálmán pár hónapra a fusio után átvette az ország kormányzatát. Mindaz, a mi a közös ügyekről szóló törvény végrehajtása, értelmének jogi következményként megvalósítása gyanánt később helyet foglalt, mint a dualistikus államszövetségi kapcsolat teljes kifejezésre juttatásának merő lehetősége rejlett a törvény tartalmában. Legkevésbé volt kifejezve Magyarországnak a dualismus keretén belül is önálló államisága, egyenjogú tényezői mivolta a hadseregben, de — ámbár a külügyi politikára jog szerint megillető befolyását teljes mérvben gyakorolta — a külügyek terén is hátrányban volt, mert a nemzetközi szerződések kötésének szokásban volt módja egyáltalán eltakarta azt, hogy egymagában, Ausztria nélkül is van jog szerint nemzetközi jogi egyénisége. A közös jelvényekről nem is szólva, még a közös ügyet nem is tevő bankügy terén sem volt a paritásnak érvény szerezve.

Tisza Kálmán uralomra jutván, korábbi ellenzéki szerepével egészen ellenkező álláspontot foglalt el. Tizenöt éves kormányzata nemcsak a Deák-párt közjogi conservativismusának volt folytatása, hanem közjogi kérdéseket holygatni nem akaró irányának is. Igaz, hogy a gazdasági kiegyezés első meghosszabbítása alkalmával hosszas küzdelmek, megismételt lemondások után keresztülviszi az osztrák kormány és az általa pártolt nemzeti bank ellenállásával szemben a paritásos alapon szervezett jegybankot. De ebben a kérdésben is első sorban nem közjogi, hanem gazdasági szempontok, a magyar befolyásnak a bank vezetésében való érvényesülése irányították. Közjogi éle a kérdésnek pedig annál az egymásba kapcsoltságnál, összeköttetésnél fogva volt, melyet a közös ügyekről szóló törvény a szövetség közjogi és gazdasági elemei közt egyáltalán létesített.¹

Kétségtelen, hogy a dualistikus viszony fejlesztését Tisza Kálmán sem tartotta elsőrendű feladatnak, bár e folyamatnak éppen második, nagyjelentőségű eseménye esik az ő kormányzatának időszakára. E magatartásban indokai lehetett az a tekintet, hogy mindenek előtt az ország súlyosan válságospénzügyi viszonyait kell rendbehozni — a mit a fusio tulajdonképeni céljául jelölt meg² — valamint az, hogy pártja egységét ne veszélyeztesse közjogi kérdések felvetésével. Ausztriában oly nagy megütközést keltett bátor válasza, melyet a Janszky-ügyben a képviselőház 1866 május 24-iki ülésében adott, a

¹ Ez a kérdés, bármily nagyjelentőségű volt is az ország közgazdasági érdekei szempontjából, szorosan véve nem tartozik a dualismus fejlődéséhez, mert egy, az 1867-iki törvény szerint nem közös ügyre vonatkozott. Egyszerűen a magyar érdek érvényesülését jelentette egy oly ügyben, melyet Magyarország jogosítva volna önállóan rendezni ép úgy, mint jogosítva lenne gazdasági érdekeit, ha szükségesnek látja, az önálló vámterület által megvalósítani.

² 1875 febr. 3-iki képviselőházi beszédében az 1867: XII. t.-cz. módosítását mindenek előtt azért mondotta nem időszerűnek, mert «annyi complicált fórumon keresztül kellene az újabb egyezséget megkötni, hogy ezen időt az egyebekre nézve tétlenül bevárni Magyarország anyagi helyzete nem engedi meg». Egyébiránt a közjogi kérdések a különben nagynevű államférfinak kétségkívül leggyengébb oldalát képezték. Élénken illusztrálja ezt az, hogy a berlini szerződés becikkelyezését — a paritás furcsa felfogásával — azért tartotta szükségesnek, mivel Ausztriában az 1867 decz. 21-iki alaptörvény a nemzetközi szerződések becikkelyezését elrendeli

legelőnkébb bizonyosság arra nézve, mennyire tartott attól, hogy közjogi gravamenek felzavarják az ország nyugalalmát. Talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy azon nagyfontosságú legfelsőbb rendelkezés, mely kormányzatának legvégén, az 1889. évben behozza a «cs. és kir.» jelzést a közös hadsereg minden részeire s intézeteire nézve, csak folytatása annak a közjogi vitákat kizárni igyekvő, megnyugtatósi politikának, melynek érdekében a hadsereg szelleme tárgyában három évvel korábban hozzá intézett királyi kéziratot kieszközölte.

A kiegyezési törvényhez nem nyúlni, de a dualismust se fejleszteni tovább annak tartalmából, ezek voltak a Tisza-korszaknak is alapelvei. S a politikai egyéniségét ez egész időszakra annyira rányomó, kiváló államférfi bukását mégis közjogi kérdés, az készítette elő, hogy az 1889 január 10-én megindult, majdnem három hónapon át folyt véderővita során mereven ragaszkodott a javaslat 14. szakaszának oly szövegezéséhez, mely az ujonezleltszám megállapítása jogának lekötésével a nemzetnek a kiegyezési törvény által is fenntartott egyik legfontosabb jogát támadta meg.

IV.

A dualismus¹ azt jelenti, hogy a Magyarország és Ausztria közt levő kapcsolatban az uralkodóház közössége és bizonyos közös ügyek által állandóan összekötött két állam van jelen, melyek e közös ügyekben egyenlő befolyással, paritásosan érvényesülnek.

Ennek az egyenlőjogú érvényesülésnek alapján áll a kiegyezési törvény, azon az alapon, hogy a közös ügyek szervei és intézményei nem valami létre nem jött összállamnak, hanem a két államnak egyaránt szervei és intézményei, a két állam egybe nem olvadt hatalmának eszközei. Miután azonban ennek a két államiságnak a szervekben és intézményekben való kifejezésére maga a kiegyezési törvény, mint mondtunk, az összes

¹ E kifejezés már a kiegyezés előzményei során felmerül, így találkozunk vele az Apponyi György országbíró által 1863 elején az uralkodó elé terjesztett memorandumban: «Századok óta a dualismus volt feltétele a magyar korona országai és az osztrák monarchia közötti kapcsolatoknak.»

következményeket nem vonja le, teljesen jogosult volt politikai pártjainknak, országgyűléseinknek, az ország közvéleményének az a kívánsága, hogy ez utólag megtörténjék, illetve, hogy a szerveknek és intézményeknek dualistikus jellege utólag jusson érvényesülésre mindabban, a miben ez csak a kiegyezési törvény említett alapelvének megvalósulásaként, abból levonandó jogi következményként jelentkezik.

Politikai programjának egyik fő pontjává ezt a törekvést az a pártunk tette, mely 1878-ban három párt (a jobboldali ellenzék, független szabadelvű párt és a szabadelvű pártból kilépettek) csatlakozása folytán «közjogi alapon álló egyesült ellenzék» elnevezés alatt alakult meg és később, az 1892-iki általános választások alkalmából kibocsátott szövegében a «nemzeti párt» nevet vette fel. Ez utóbbi alkalommal közreadott programjának egyik pontja: «a közjogi kiegyezés tisztaságának fenntartása és tartalmának megvalósítása, mint a nemzeti önállóság megőrzésének és gyakorlati megvalósításának problémái». A program ezen pontjának megvalósítására irányuló törekvésként jelenik meg már az 1884—1887. évek országgyűlési tárgyalásaiban a magyar katonai oktatás és nevelés kérdése, majd az 1889-iki és 1903-iki véderőviták alatt annak sürgetése, hogy az egész katonai kérdés a párt által hangoztatott nemzeti politika értelmében oldassék meg. Másik ellenzéki pártunk, a negyvennyolcas és függetlenségi párt, az önálló és független Magyarországot az Ausztriával tisztán a fejedelem physiszai személye által összekötött, semmiféle közös ügyet és közös szervet el nem ismerő magyar állam által látta megvalósíthatónak. A kölcsönös védelmi köteleességnek a két állam külön szervekkel tegyen eleget. Ez a párt egyáltalán nem akarta a dualistikus szerkezetet, a mit tehát programjával tűzött, annak megvalósítása nem a dualismus fejlesztése, hanem annak megszüntetése és a fejedelem személyi közössége mellett egy pusztán védelmi államszövetséggel való helyettesítése lett volna.

A kiegyezési törvény tartalmának megvalósítása, a dualistikus szerkezetekben a két önálló államiságnak kifejezésre juttatása e viszony különböző részleteiben fokozatosan bekövetkezett az idők folyamán, ha nem is egészen abban a mértékben,

mint azt az annak megvalósítását egyik fő program-pontul tevő pártunk követelte. De ez oly mérvben a kiegyezési törvény jogi következményeként nem is állhatott volna elő. Ez természetesen nem zárta volna ki, hogy e kérdésekben is (udvartartás, katonai kérdés) a dualistikus viszony kifejezésre juttatása még nagyobb mértékben bekövetkezzék, ha ez iránt a törvényhozás két tényezője, király és országgyűlés meg-egyeznek és pedig csakis e kettő, Ausztria minden beleszólása, hozzájárulásának minden szüksége nélkül, mert az udvartartás nem közös ügy, a hadügyben pedig mindazt az uralkodóra bízta a törvény, a mi a hadseregnek egységes vezérletére, vezény-letére és belszervezetére vonatkozik. Bekövetkezhetett volna és bekövetkezhetnék ez a jövőben is bármikor, csakhogy — épen mert mindkét kérdést az uralkodóra bízta 1867-ben a törvény-hozás — nem mint a törvény egyszerű végrehajtása, nem annak jogi következményeként, nem mint jogi, hanem ha úgy talál-tatik, csak mint politikai szükségesség.

Egyébiránt a fejlődés, a vett értelmében, a dualistikus viszony minden részletében bekövetkezett.

Megindult 1868-ban a két állam kapcsolatának s a kettős fejedelmi minőséget magában egyesítő uralkodó czimének a két államiságnak megfelelő megállapításával. Ennek előzményei a következők.

A magyar delegatio 1868 márczius 6-ki ülésében, a külügyi költségvetés tárgyalása alkalmával Tisza Kálmán kifogásolta, hogy a magyar korona országai alkotmányos önállásának el-lerére a külügyek körében azon czímzések és elnevezések hasz-náltatnak, melyek használatban voltak akkor, midőn Magyar-országot az osztrák birodalomba beolvasztottnak tekintették. A követségek «császári» követségeknek címeztetnek, a magyar korona országai és Ő Felsége többi országai és tartományai együttesen «császári állam»-nak, «osztrák birodalom»-nak, majd egyszerűen «Ausztriá»-nak neveztetnek, holott a követ-ségek az osztrák császár és magyar apostoli király követségeinek volnának czímnendők, a két állam együttesen pedig osztrák csá-szárság és magyar királyság néven volna nevezendő. Indítvá-nyozta ennek következtében: «Mondja ki a delegatio, hogy miután a közös külügyminister csak a múlt év végén nevez-

tetett ki, nem kíván ugyan vádat emelni a miatt, hogy a külföldi követségek címében, a nemzetközi szerződésekben és külügyi jegyzékekben a koronázás óta is mellőztetik azon címzések és elnevezések használata, melyeket a magyar-korona országainak alkotmányosan önálló helyzetére való tekintettel egyedül lehet törvényesen használni, de elvárja a közös külügyministertől, hogy ezentúl mind a külföldi követségek címében, mind a külügyi jegyzékekben, mind a nemzetközi szerződésekben és egyáltalán minden hivatalos eljárásban egyedül azon címzéssel és elnevezésekkel fog élni, melyek a magyar korona országai alkotmányosan önálló helyzetének és törvényszerű állami létének megfelelnek».

Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök határozat hozatalát mellőzhetőnek tartja, miután a magyar kormány kiterjesztette figyelmét arra, hogy minden szerződésben és diplomatiai tény-nél azon cím használtassék, mely Magyarországot jogánál fogva megilleti. Az uralkodó és a terület címére nézve csak az lehet mérvadó, a mi használtatott addig, midőn Magyarország alkotmánya felfüggesztettnek tekintett. Nem lévén erre nézve törvényes intézkedés, «meglehet — úgy mond — hogy akkor is történhetett, sőt történt is, hogy mellőztettek a rendes címek, de ezt jövőre ki lehet kerülni». — A bizottság több tagja egyáltalán nincsen megelégedve a miniszterelnök ezen válaszával és épen e miatt sürgeti Tisza indítványa értelmében a határozathozatalt. Győz azonban az Andrássy újabb felszólalásában kifejezésre juttatott azon felfogás, hogy a határozathozatal nem lenne helyes, mert nem lehet ezt a kérdést, mely egyedül Magyarország jogi kérdése, a másik delegációnak is határozata alá bocsátani. Így történik aztán, hogy az indítvány nem határozat alakjában, mely a másik delegációval is közlendő lenne, hanem mint a bizottság kívánata foglaltatott jegyzőkönyvbe.

Midőn a képviselőház ugyanazon évi november 6-ki ülésében Ghiczy felelevenítette a birodalmi ministeri cím kérdését, melyet korábban már a delegációban szóba hozott, Deák maga is szükségesnek tartotta azon címek kérdésének kielégítő megoldását, «melyekkel az uralkodó a dualistikus helyzetnek megfelelőleg ezentúl élni fog és azon elnevezésre nézve, mely az Ő Felseje országai és tartományai összeségének egyetemes ki-

fejezésére használandó». Reméli, hogy a kormány már megtette a kellő lépéseket ez irányban, a megoldás rövid időn belül be fog következni és meg fog felelni az ország jogos kívánságainak. Ghiczy, mint láttuk, egyenesen azzal az indítványnyal állt elő, hogy a ház tagjai ne folytassák munkájukat a delegatióban mindaddig, míg a birodalmi ministeri cím használataiban rejlő sérelem nem orvosolhatik. Indítványát, mint mondá, azért tette, mert a minisiterelnök megígérte a címekkérdések rendezését már hónapok előtt, a mi azonban nem következett be. — «A kormány — felelte erre Andrássy Gyula minisiterelnök — ígérétéhez képest már régen megkezdte a tárgyalásokat a kérdés felett és e tárgyalások — a főbb vitalis kérdésekre nézve megállapodást is hoztak létre a két ministerium és a közös külügyministerium közt. Csak némely részletre nézve nem történt még megállapodás, de ez is a napokban bekövetkezik». Nyolcz nap múlva tényleg megjelent a Beusthoz intézett legfelsőbb kézirat, mely a két állam dualistikus elnevezését megállapítja és az uralkodó kis címében a dualitikus viszonyt kifejezi. Ezzel megszűnt a Magyarországot is magába foglaló korábbi «osztrák monarchia» és az uralkodó címében Magyarországnak a többi tartományok módjára való felemlítése.¹

Több, mint két évtized multán következik be a másik fontos intézkedés, az 1893. évi nov. 20-iki legfelsőbb rendelkezés, mely ha nem is létesíti a teljesen különálló magyar udvartartást, mindenesetre a már eddig sem hiányzott magyar udvartartást teljesebbé teszi annak elrendelése által, hogy mindazon ünnepies alkalmakkor, melyek a magyar korona országait mint közjogi cselekmények érdeklik, az udvari főbb szolgálat teljesítésével kizárólag magyar zászlósarak bizas-

¹ Az uralkodók a mint kétféle pecsétet és címet használtak, mint magyar királyok Magyarországra nézve, és mint ausztriai császárok az osztrák örökös tartományokra nézve (kifelé mindig csak az osztrák császárság jelent meg), kétféle címmel is éltek. A Magyarországra vonatkozólag használt királyi címekben sem jutott azonban kifejezésre a magyar királyi méltóság önállósága, mert a magyar királyi cím, ámbár mindig közvetlenül az osztrák császári méltóság után, de a cseh stb. királyi címtől el nem választva jelent meg.

sanak meg.¹ Ide kell végül soroznunk az 1895 október 4-ki legfelsőbb elhatározást, mely elrendeli, hogy a közös külügy-minister mint az uralkodóház ministere jövőben «a császári és királyi Ház ministere» czimet viselje. Ez az intézkedés ugyan kifejezésre juttatta a dualistikus viszonyt e részben, de nem pótolta azt a hiányt, mely abban áll, hogy a közös külügy-minister nem törvény alapján, mint a hogy kellene, látja el ezt a functiót.²

A dualismus eszméjének megfelelő, kedvező fejlődést alapíthatunk meg a külügyek tekintetében. A külügyekre a törvény értelmében megillető befolyását Magyarország kezdetől fogva gyakorolta. Hisz tudvalevő, hogy a német-francia háború folyamán semlegességünknek megőrzése kiváltképen a magyar befolyás eredménye volt. Már ennek a kérdésnek tárgyalása során szükségesnek látta Ghiczy a képviselőház 1870 július 13-ki ülésében kijelenteni, hogy az 1867 : XII. t.-cz. értelmében «a szóban forgó diplomatiái kérdések, valamint a háború és béke kérdése és azok tárgyalása a házat tör-

¹ A cabinet-iroda költségei az első 1868. évi közös költségvetési előirányzatba voltak felvéve. A magyar delegatio azonban márcz. 16-iki ülésében kimondja, hogy ezek ne a közös költségvetésben, hanem «megosztva, az udvartartási költségek példájára, a külön országos költségvetésekben» foglaljanak helyet s az ezekről való intézkedés a két törvényhozás körébe tartozik. Ehhez az osztrák delegatio is hozzájárulván, e költségek már ez évtől nem a közös költségvetésbe vétetnek fel.

² Már Beustnak Simonyi Lajos interpellációjára a magyar delegatio 1868 márczius 7-iki ülésében adott válaszából kitűnik, hogy a közös külügy-minister, mint az uralkodó-pár ministere, fontos (mert a trónörökléssel kapcsolatban álló) közjogi actusokat is végez és nemcsak az uralkodóház magánügyeiben jár el, mint br. Bánffy Dezső miniszerelnök egy hozzá intézett interpellációra a képviselőház 1895 október 4-iki ülésében kijelentette. Erre mutat az is, hogy a magyar udvari szolgálatot megállapító, fentebb idézett legfelsőbb elhatározás szerint a renuntiatiókhoz a magyar kormány tagjai is meghívassanak és a renuntiatiók a magyar kormányval közöltessérek. A magyar delegatio 1868 márczius 10-iki ülésében, a közös külügyminister fent érintett válaszána tárgyalása után kimondotta, hogy az uralkodóház közjogi ügyeiben a közös külügyminister csak az 1867 : III. t.-cz. 3. §-ának épen tartása mellett járhat el (ez a szakasz kimondja, hogy minden trónlemondás Magyarország külön értesítése mellett s alkotmányos hozzájárulásával történjék).

vény szerint megilleti.» Az elnök erre a következő kijelentést tette: «A ház bizonyára megnyugszik abban, hogy a nyilatkozat, mely a ház köztetszésével találkozott, a naplóban helyet foglaljon.»

A fejlődést azonban nem ebben, — mert a paritásos magyar befolyás jogosultsága, az alább érintendő egy eset kivételével, soha kétségbe vonva nem volt — hanem abban kell e téren látnunk, hogy mindinkább elismerést nyert az önálló magyar külügyek létezése, a mit a kiegyezési törvény ugyan közvetlenül ki nem mond, de a mi egyenesen következik abból, hogy közössé csak azon külügyeket tette, melyek a Felség uralkodása alatt álló összes országokat együtt illetik.¹ Kétség ugyan a törvény alapján ez iránt sem lehetett és már az 1868. évi magyar delegatio állást foglalt mindennemű külügyeknek közösségével szemben, törölven a közös költségvetésből oly tételeket, melyek nem az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokat illették. Annak azonban, hogy az önálló magyar külügyek léte homályba volt burkolva, nem lépett előtérbe, megvolt a maga oka. Ez pedig a nemzetközi szerződések kötésénél a kiegyezés után is soká szokásban volt, mi Magyarország önálló nemzetközi egyéniségét teljesen eltakarta.

A nemzetközi szerződések ugyanis az osztrák-magyar monarchia nevében, tehát Magyarország és Ausztria által együttesen köttettek még abban az esetben is, ha csak az egyik államnak ügyéről volt szó és azok aláírási formájában sem nyert kifejezést, hogy az egyik oldalon, vagyis az osztrák-magyar monarchia részéről, tulajdonképen két szerződő fél (Magyarország és Ausztria) áll. Ez aztán természetesen hatalmasan segélyére jött a jelen század elején újult erővel feléledt osztrák

¹ A törvény vonatkozó passusát az albizottság állapította meg. «A külügyek, melyek az Ő Felsége uralkodása alatt álló minden országokat együtt illetik, közösek» — így szólt az akkori megállapításban. «Ez által — mondták — Magyarországra kizártnak találtatott minden kötelezettség, mely Ausztriát német szövetségi tartományai miatt éri.» (*Deák F. beszéde*, III. 510. l.) Közvetlen indoka tehát ez volt annak, hogy csak az összes országokat együtt illető közügyek tétessenek közösekké, a mi azonban az érven nem változtat.

centralista irány vizein evező elméletnek, mely egyáltalán csak «birodalmi» külügyeket ismert el, általában azt tanította, hogy az uralkodó külügyministere által egységes birodalmi külügyi hatalmat gyakorol és igen természetesen tagadta Magyarország önálló nemzetközi jogtalanságát.¹

Ujabban azonban a nemzetközi szerződések így iratnak alá: «Ausztria és Magyarország részéről» vagy «Ausztria és Magyarország nevében».² Az 1902. márczius 5-én kötött bruxelles-i nemzetközi czukoregyezmény pedig már egyenesen kimondja, hogy Ausztria és Magyarország külön szerződő feleknek fognak tekintetni. Sőt ezután már Magyarország egészen önállóan kötött nemzetközi szerződést.³ Még inkább kidomborodik Magyarország önálló nemzetközi személyisége ma már a közgazdasági viszonyok tárgyában a külfölddel kötött szerződésekben.⁴

¹ Kiváló képviselője ennek az iránynak, mely a két hat vanhetes törvénynek a közös ügyekre vonatkozó rendelkezéseiből az egységes birodalmat felépíthetni vélte, Tezner különböző műveiben (*Der österreichische Kaisertitel, Das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik*, továbbá *Der Kaiser és Die Wandlungen der österr.-ungarischen Reichsidee*.) Szerinte még az egyik állam külön ügyeinek nemzetközi ellátása is a közös külügyminister (nála «Reichsminister») által nem az illető állam külön ügye, hanem mindenesetre közös, birodalmi ügy és külön nemzetközi személyisége már azért sem lehet Magyarországnak, mert nincsen külön külügyministere.

² A polgári jogsegély tárgyában Hágában létrejött nemzetközi egyezményhez Ausztriával együttesen csatlakoztunk és képviselőnk azt «az osztrák-magyar monarchia részéről» írta alá. A becikkelyezés alkalmával Madarász József a képviselőház 1899 április 17-iki ülésében kifogásolta az egyezménynek fenti módon való aláírását, miután nem közös ügyről van szó és azt kívánta, hogy az aláírás Magyarország és Ausztria részéről külön-külön történjék. Plósz igazságügy-minister indokoltak találta a kifogást és kijelentette, hogy a közös külügyministerrel létrejött megállapodás értelmében a Magyarország és Ausztria külön ügyeiben kötendő nemzetközi szerződések jövőben «Ausztria és Magyarország nevében» fognak aláíratni.

³ Így Romániával 1903 január 31-én a dunai halászat tárgyában (1907. évi II. t. cz.). E két szerződésre mondja Tezner, hogy azok praecedens esetek arra a többé meg nem másítható «gyakorlatra nézve, mely szerint mind Magyarország, mind Ausztria önálló szerződést kötő feleknek tekintendők a külfölddel szemben.

⁴ Az Ausztriával kötött vám- és kereskedelmi szerződés (1908: XII. t. cz.) értelmében azily szerződéseket a közös diplomatiai képviseleti szerveken,

Bár a közös ügyekről szóló törvény alapján eddig sem lehetett kétség a felől, hogy Magyarországnak lehetnek és vannak önálló külügyei,¹ mégis Bánffy Dezső miniszterelnök volt az, aki erősen érvényt szerzett annak a felfogásnak, hogy az ilyen ügyekben a közös külügyminiszter csak a közvetítő szerepére van hivatva és köteles a magyar kormány álláspontjának megfelelően eljárni. Ennek a felfogásnak érvényt szerezve maradt győztes Kálnokyval szemben az Agliardi-conflictusban 1895 májusában, mely a közös külügyminiszter bukásával végződött. Kálnoky ugyanis vonakodván a nunciusnak az egyházpolitikai reformok idején a magyar ügyekbe való beavatkozása miatt a római curiával esetleg kellemetlen helyzetbe kerülni, egyenesen azzal a követeléssel lépett fel, hogy a magyar kormány a külügyek vezetését ily tisztán magyar érdek érvényesítésére irányuló igénynyel ne zavarja. Az uralkodó a magyar miniszterelnöknek adott igazat. Megengedte, hogy ez a képviselőházban felolvassa a közös külügyminiszternek ez ügyben hozzá intézett válaszát, mely a nuncius eljárását helyteleníti s késznek nyilatkozik a római szentszéknél a magyar kormány kívánsága értelmében e miatt felszólalni. Bánffynak ki kellett ezt az engedélyt eszközölnie az uralkodótól, miután Kálnoky a clericalis körök nyomása folytán egy saját maga által fogalmazott újságközleményben megütközésének adott kifejezést a felett, hogy a magyar miniszterelnök a hozzá intézett interpellációra oly értelmű választ adott, mely szerint a római szentszéknél való panaszemelés a közös külügyminiszterrel egyetértve határozta el. A közös külügyminiszter-

a közös külügyminiszteren, illetőleg egy közös képviselőn kívül a magyar és osztrák kormányok egy-egy képviselője írja alá ezzel a hozzáadással: «Magyarország részéről», illetve «Ausztria részéről.»

¹ Az 1867: XII. t.-cz. szentesített szövegében a 8. § ezen mondatában: «E czélszerű vezetés közösséget igényel azon külügyekre nézve, melyek az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokat *együtt* illetik», az «*összes*» és «*együtt*» szavak megfelelően ki vannak emelve. A tizenötös albizottság munkálatában külön pont (a 16-ik) kívánta kimondani, hogy a német szövetségből származó hadi költségek nem számíthatók a közös költségekhez, miben az, hogy vannak nem közös külügyek is, elismerést nyert, mert Magyarország nem volt tagja a német-szövetségnek. Ezt a pontot a hatvanhetes bizottság, mint idejét múltat, Deák hozzájárulásával törölte.

nek erre a Házban felolvasott válaszából nyilvánvalóvá lett, hogy Bánffy e válaszzsal teljesen összhangban tette meg nyilatkozatát. Kálnoky lemondása pedig pár nap múlva elfogadtatott. Ez az incidens tehát fényesen igazolta azt a magyar felfogást, hogy Magyarországnak igenis vannak Ausztriától egészen független, önálló külügyei és ezekben a közös külügy-minister köteles a magyar kormány által képviselt magyar érdekeknek érvényt szerezni.

V.

A nemzeti követelések javarésze a hadügyre vonatkozott. De ezek voltak a legnehezebben keresztülvihetők, mert hagyományos érzékenységet sértettek és mindig kellett tartani az uralkodó és a nemzet közt kitörő conflictustól, a mint ez különösen a Fejérváry-kormány idején, de már korábban is bekövetkezett. Mindennek ellenére a dualismusnak megfelelő második legjelentősebb változás épen ezen a téren történt, nevezetesen a közös hadsereg elnevezésének megváltoztatása.

A hadsereg kérdése állandóan a leghevesebb vitákra alkalmat adó ütköző pontja volt a parlamenti pártoknak. A függetlenségi párt hallani sem akart a közös hadseregről, az ellenzék mérsékeltbb része elfogadta azt, de számos kíváncsi volt annak dualismus-szerű berendezése tekintetében.

Kétségtelen, hogy ebben az időben a hadsereg még semmi tekintetben nem mutatta azt, hogy mindkét állannak egyaránt hadserege. Ausztria kizárólag a magáénak tekintette; a hadsereg túlnyomó részében az osztrák hadsereg tudata élt. A magyar államiság gondolata háttérbe szorult s a magyarság elnyészó mértékben volt képviselve a hadseregben. Ily viszonyok közt ez egyáltalán nem tudott simulni a magyar társadalomhoz, sőt nem ritkán egyenesen ellenszenvre valló magatartást tanúsított, sőt olyat, mely a magyar nemzeti érzületet támadta meg. A hetvenes évek végén, a nyolczvanas években minduntalan felmerültek a katonai botrányok, melyek a közhangulatot a közös hadsereggel szemben nagyon kedvezőtlenül befolyásolták. A képviselőház 1881-ki válaszfelirata szükségesnek látta, hogy az uralkodó előtt erre rámutasson. Az 1886. évi

Janszky-eset aztán nagy izgalmat idézett elő országszerte, mely-lyel szemben a kormány nagyon is szükségét érezte a felizgatott közvélemény megnyugtatasának. Tisza Kálmán miniszterelnök erélyes hangú választ adott a képviselőház május 24-ki ülésében az e tárgyban hozzá intézett interpellációkra.¹ Később pedig királyi kéziratot eszközölt ki (1886 aug. 7), mely igyekezett elnyomni azt a feltevést, mintha a közös hadsereg politisálni akarna s tüntetni az alkotmány ellen.² Ily előzmények után fokozott jelentőséget nyert a három év múlva bekövetkezett legfelsőbb elhatározás a hadsereg elnevezése tárgyában.

A közös hadügyminiszter már a hetvenes években rendeletet adott ki, a melynek értelmében a hadseregre nézve a «császári-királyi» jelzés használandó s ez a rendelet 1882-ben megújított. A kezdeményezés ezzel az elnevezéssel szemben szintén a magyar delegatióból indult ki.

Az 1889 július 10-ki ülésben gr. Sztáray Antal — miután már a hadügyi albizottságban kérdést intézett e részben a közös hadügyminiszterhez, azonban kielégítő választ nem kapott — határozati javaslatot adott be, melynek értelmében «felszólíttatik a hadügyminiszter arra, hogy a fennálló törvényes állapotnak megfelelően a hadsereg körében a császári és királyi megjelölést használja és használtassa az eddig tényleg használt császári-királyi helyett.» Azzal a felfogással szemben,

¹ Bár a tábornoknak azon eljárásában, hogy Hentzi tábornoknak és Alnoch ezredesnek a budai katonai temetőben levő sírját két zászlóalj tisztjeinek és legénységének jelenlétében megkoszorúzta s ez alkalommal beszédet is mondott — nem látott tüntetést, azt mégis tapintatlannak találta. Kijelentette, hogy a nemzet önértetét minden támadás ellen megvédi s a katonai körök véleménye szerint is tartózkodni kell az ilyenektől. Biztosítja a Házát, intézkedni fognak, hogy hasonló esemény a jövőben elő ne adja magát. A Ház ia választ tudomásul vette.

² «A közös hadsereg szelleme — mondja többek közt a legfelsőbb kézirat — nem más és nem is szabad másnak lennie, mint a legfőbb haduré, a mi épen legbiztosabb kezességet nyújt az iránt, hogy e szellemet ezentúl sem uralkodhatik más érzelm, mint versenyző törekvés a kötelesség hű teljesítésében, mely kötelessége a hadseregnek nemcsak a monarchiának kifelé való védelmét, hanem minden politikai pártküzdelmektől távol állva, a belső rend fenntartása érdekében a törvény s ennek folytán a törvényesen fennálló alkotmányos intézmények oltalmát is magában foglalja».

hogy közjogi kérdés megoldásáról van szó, helyesen történt utalás arra, hogy ez a törvény egyszerű végrehajtása.¹ Tisza Kálmán miniszterelnök ez alkalommal is tanúságot tett arról, mennyire tartózkodni kíván, főleg a hadsereggel szemben, a közjogi kérdések bolygatásától.² Utalt azután arra, hogy a felség czime sem határozati javaslat alapján rendeztetett, hanem úgy, hogy a delegációban szóba hozatván, az akkori kormány eszközölte ki. Ezen válasz után az indítvány visszavonatot, nehogy esetleg leszavaztatván, ez által az ügy elintézettnek tekintessék. Jellemző azonban arra a felfogásra, melylyel a hasonló kérdések még akkor is találkoztak, hogy a bizottság egyik tagja a határozati javaslatot «ildomossági szempontból» nem tartotta elfogadhatónak.

A csakhamar létrejött legfelsőbb elhatározás, mely a gr. Kálnoky külügyminiszterhez 1889 október 17-én intézett kéziratban kifejezést nyert,³ a címváltozást ugyan első sorban azzal indokolja, hogy «a monarchia haderejének elnevezése minden időben az uralkodó és legtöbb hadúr mindenkori czi-

¹ Gr. Apponyi Albert: «Itt nincs szó közjogi kérdés megoldásáról, itt egyszerűen a törvénynek az administratívában való alkalmazásáról van szó. Az az administratív közeg pedig, a melynek eljárása itt tekintetbe jön, a hadügyminiszter. A hadügyminiszter adminisztrációjának ellenőrzésére hivatott fórum a delegatio. Ha tehát a delegatio azt tapasztalja, hogy a hadügyminiszter az ő administratív intézkedéseinek valamelyikében a törvényhez nem szigorúan alkalmazkodik, teljesen fel van jogosítva, sőt véleményem szerint csak kötelességet teljesít, midőn a hadügyministert az illető administratív intézkedéseinek a törvény értelmében való megváltoztatására, a törvényhez való alkalmazkodásra felhívja».

² «Még ha — mondotta bevezetőleg — semmi szempontból és semmi szín alatt se lehetne — hogy helyesen-e, azt nem tudom — közjogilag kételyt támasztani, meg kellene gondolni, hogy azok, a kik 1867-ben a kiegyezést megalkották, azt a címet, melyet a hadsereg használ, érintetlenül épségben hagyták. Tehát annyi jogsérelem ezen czímben a kiegyezési törvénnyel szemben, mint a mennyit felhoznak, nem lehet».

³ Kiváló részt tulajdonítottak ebben az intézkedésben Szilágyi Dezsőnek, ki ez évi áprilistól igazságügy-miniszter volt a Tisza Kálmán kabinetjében. Ő e kérdésben a consuli bíraskodásról szóló törvény javaslatának tárgyalása folyamán tartott egyik képviselőházi beszédében (1891 febr. 24.) így nyilatkozott: «A felelősségben határozottan osztozom; de az érdem kizárólagosságát — semmi körülmények közt nem fogadhatom el».

méhez alkalmazkodott», kiemeli azonban, hogy «egyszersmind megfelel az 1867. évi idevonatkozó törvények által megállapított államjogi viszonyoknak.» Szükségesnek látja azonban a legfelsőbb kézirat ez után mindjárt hozzátenni, hogy ez az intézkedés nem érinti a hadsereg «végérvényesen megállapított»-nak tekintett egységét.¹ Ezt a hozzátételt természetesen még a magyar felfogásnak az a része sem fogadhatta szívesen, mely a hadsereg közösségének alapján állott, mert hiszen az iránt a magyar felfogásban már ez időtájt is alig volt kérdés, hogy a magyar nemzet királyával a hadügyben bármikor más-ként is megegyezhet, mint a hogyan 1867-ben megegyezett.

A hadsereg elnevezésének rendezését közvetlenül megelőző időre esik az első véderő-vita, melyet főleg a javaslat 14. §-a, az újonclétszám megállapítása jogának az által bekövetkezett lekötése tett oly szenvedélyessé s melynek folyamán Tisza, hogy az ellenzéki kívánalmakkal szemben engedményeket eszközöljön ki, kénytelen volt lemondását is felajánlani. Így jött létre az 1889 április 2-án lezárult vita folyamán a javaslat 25. §-ának oly értelmű megváltoztatása, hogy a tartalékos tiszti vizsga magyar (és horvát) nyelven is lehetető. Megmaradt azonban a német vezényleti nyelv, és a nemzeti jelvények érvényesülésére irányuló kíváncsi sem teljesült.

A nemzeti kívánalmaknak a hadsereg körében érvényre juttatására való törekvés azután az 1903. évi véderő-vita során újul fel fokozott erővel, szemben azzal a nagyobb megterheléssel, melyet a véderő-javaslat a nemzetre hárítani szándékozott. Kormánylemondások mindkét államban, nálunk két kormányváltás, a parlamentben a leghevesebb obstructio, a hadügyi felségjogok hosszas vitatása és visszautasítása annak, hogy az osztrák kormány is beleszólt a hadsereg egységének fenn-tartása érdekében a vitába, de főleg az uralkodó részéről tör-

¹ «Ezen intézkedés semmi módon nem csorbíthatja és nem érintheti a közös hadsereg és hadi tengerészet egységét és elválaszthatatlanságát, úgy, a mint azt a *pragmatica sanctio* alapelveire fektetett és azokból lezármaztatott 1867-iki törvények (a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományokra nézve az 1867 decz. 21-iki törvény, Magyarországra nézve az 1867: XII. t.-cz.) elvileg és végérvényesen megállapították».

tént nyilatkozatok¹ a kiemelkedő mozzanatai e hosszas, elkeseredett hangulatúvá vált vitának, mely a nemzet és az uralkodó közti összhang komoly megzavarásának veszélyével fenyegetett. A szabadelvű-párt kilenczes bizottsága által a véderőre vonatkozó kérdésekben kidolgozott program alapján alakul meg aztán Tisza István kormánya 1903 november 3-án, mely e programon keresztülvitelére vállalkozott.

Az ellenzék követelései a véderő-vita folyamán az önálló magyar hadseregre, a magyar vezényleti és szolgálati nyelvre, a nemzeti jelvényekre, magyar tisztképzésre és a magyar katonai bünvádi eljárásra vonatkoztak. A kilenczes bizottság katonai programja azonban nem foglalta magában ezen követelések valamennyijét. A közös hadseregben a vezényleti és szolgálati nyelv meghatározását az 1867: XII. t.-cz. alapján a királyi jogkörbe tartozónak ismerte el, a királyi jogok természetét pedig az 1901 január 5-ki képviselőházi határozat magyarázta.² A mi a közös hadsereg körében azóta a paritاسos két államiság kifejezésre juttatása céljából történt, azokat az érintett program mind magában foglalta. Nevezetesen a jelvények kérdésének közjogi állásunknak megfelelő rendezését,

¹ Az 1903 szeptember 16-iki chlopy-i hadparancsban az uralkodó ki nyilatkoztatja, hogy a hadsereget illető jogairól sohasem fog lemondani és a hadseregnek közösnek és egységesnek kell maradni. Ez még inkább feliggatta a kedélyeket és a kormány félhivatalos commentart adott ki a nyilatkozathoz, mely szerint az uralkodó ragaszkodik ugyan a hadseregnek az 1867: XII. t.-cz.-től megállapított közösségéhez, ez azonban nem vág eléje annak, hogy a paritas érdekében szükséges intézkedések, melyeket a Khuen-kormány programjába felvett, megtétessenek. A hadparancs által felidézett izgalom megszüntetésére volt szánva a Khuen-Héderváryhoz újabb kinevezése alkalmából intézett királyi kézirat.

² «Magyarországon minden jognak és így a védszervezetben, a vezérleti és vezényleti nyelvre vonatkozó jognak is forrása a törvényhozásban kifejezésre jutó nemzeti akarat». Ez alkotmányunknak régi tétele, de az adott helyzetben alkalmazva, mást mondott ki, mint a mit vele elérni akartak (a határozati javaslatot az ellenzék részéről adták be). Mert a törvényhozásnak a király is részese lévén, szava van ahhoz, hogy egy jog ráruházottnak tekintessék-e vagy sem s ha igen, jog szerint ellenállhat az országgyűlés részvételével való szabályozásnak. A vita u. i. épen a körül forgott, a vezényletben a vezényleti és szolgálati nyelv megállapítása is benne foglaltatik-e s cunélfogva az ezekre vonatkozó jog királyi jog-e vagy sem.

a magyar állam nyelvének érvényesülését a katonai büntető-eljárásban, a magyar csapatoknak magyar tisztekkel való el-látása czéljából szükséges intézkedéseket (a nem magyar csa-patoknál szolgáló magyar honos tiszteknek magyar csapatok-hoz való áthelyezése, magyar alapítványi helyek szaporítása, a közös hadseregnek az ország területén elhelyezett tisztképző intézeteiben a tantervnek megfelelő módosítása), a magyar nyelv használatát a katonai hatóságoknak a magyar hatósá-gokkal való levelezésében,¹ mely kérdések számtalan felszólalás-nak voltak tárgyai évek óta mind a parlamentben, mind a delegatióban.

Ezen intézkedések sorában időrendileg legutolsó a duali-stikus átalakulásnak megfelelő közös czimernek a világháború közepett történt megállapítása a közös intézmények számára (1915 okt. 11-én kelt legf. kézirat és ugyanazon napon kiadott hadi- és hajóhad-parancs). Ez a paritasos két államiságnak újabb nagy horderejű kifejezése. Megszünteti azt az eddigi állapotot, hogy a közös szervek a fekete-sárga lobogót és a régi egységes osztrák császárságnak 1836-ban megállapi-tott czimerét (kétfejű sas és császári korona) használták — bár ez a jelvényhasználat úgy magyaráztatott, hogy azok mint az uralkodóház családi színei és czimere használatnak. Megszünteti azt, hogy a diplomáciai és a közös hadsereg körén belül a magyar állam színei és czimere nem érvényesültek, a mi, főleg a hadsereget illetőleg, annyi jogosult országgyűlési panasznak tárgya volt.²

De mindezek mellett még másban is áll a közös czimer

¹ Ez részben már korábban rendeztetett.

² A parlamenti ellenzéknek ebben a kérdésben egészen helyes álláspontja mindig az volt, melynek többek közt Irányi Dániel 1889 október 12-ki inter-pellációjában kifejezést adott: «Ha közös a hadsereg, tehát Ausztriáé ép úgy, mint Magyarországé, akkor a hadseregnek úgy Ausztria, mint Magyar-ország színeit kell viselnie». Ezzel szemben a kormányok mindig azzal véde-keztek, hogy a fekete-sárga lobogó és a kétfejű sas az uralkodó színei és jel-vényei, már pedig — mint br. Fejérváry Géza honvédelmi minister ugyanez alkalommal mondotta — a történelemben mindenütt azt látni, «hogy a had-sereg mindig az uralkodó színeit használta zászlóul». Egyébiránt már 1879-ben, a kihágási törvényjavaslat tárgyalása folyamán, megígérte a kormány, hogy a közös czimer meg fog állapíttatni.

megállapításának jelentősége. A közös czimerben ugyanis egyúttal az osztrák tartományok első állami czimere is megállapítást nyert, mely tartományok összességének eddig nem volt külön állami czimere, hanem a régi osztrák császárság jelvényeit használták. A közös intézmények új czimere, mely Ausztriának külön czimert állapít meg, most már végkép elvesz minden alapot oly magyarázat alól, hogy «Ausztrián» vagy «osztrák császárságon» nemcsak Ausztriát, hanem a két államot együtt kell érteni. A két külön állami czimer, melyet az uralkodóház czimere és a *pragmatica sanctio*-ban kimondott «*indivisibiliter ac inseparabiliter*» feliratot hordó szalag köt össze, kizárja minden birodalomszerű egységbe való összeolvadásnak a felfogását. Félremagyarázhatlanul szemlélteti a külföld előtt a két államiséget és a paritást.¹

Ezt a rendezést se tekinthetjük még az utolsó hézag betöltésének, mely az 1867-ki kiegyezés és az azon alapuló paritás teljes érvényesülése szempontjából hátra volt, mint a hogy gr. Tisza István miniszterelnök 1915 decz. 1-i képviselőházi beszédében mondotta. Az uralkodó czimerének dualistikus átalakítása, mint láttuk, csak a kis czimerre nézve következett be és így az a nagy és közép-czimerre nézve még mindig hátra van. Pedig itt szintén arról van szó, hogy a dualistikus viszony a külfölddel szemben is megfelelő kifejezésre jusson.

A dualismusként vázolt fejlődése, mely tulajdonképpen a törvény végrehajtása volt, alkotmányunknak kétségkívül értékes gyarapodása és örömdetességéből mit sem von le az, hogy miután a király és a nemzet közti egyezkedések eredményeként állt elő, azt a másik, régi dualismust láttatta, mely alkotmányunkban máig megvan. Ez a rendi állam vonása volt, másutt eltűnt, nálunk azonban megmaradt, a mi természetesen nem jelenti, hogy e részben is be ne következhessek változások.

Alig kell említenünk, hogy e fejlődés, éppen mivel tulaj-

¹ A rendezés csak a közép- és kis czimerre terjedt ki s így a dualizmussal ellentétben, 1836-iki nagy czimer (melyben ugyan Magyarország czimere is benne van, de csak úgy, mint a többi tartományoké) érvényben maradt. Ez azonban 1866 óta nem használtatott és így elavultnak tekinthető.

donképen csak a törvény végrehajtása volt, sem azt meg nem változtatta, sem annak eredményeit, hatását nem csorbitotta. A hadsereg egységes szervezete, ennek minden előnyével, megmaradt az «és» beiktatása után is czimébe s az új közös jelvények mellett is. Utóbbiak mit sem változtattak azon, hogy azért a két állam a külfölddel szemben egy hatalomként jelentkezik.

VI.

A dualismus a lefolyt félszázad alatt lényegében mit sem változott, nem vonta maga után semmi jogunknak újabb megszorítását. Ilyen lett volna mindenesetre az ujonez-létszám megállapításának joga tekintetében az 1889. évi véderő-javaslat 14. §-a szerinti rendezés; ilyen lett volna a vám- és kereskedelmi ügyekben az ischli clausula.¹

Fejlődésével kapcsolatban — mert természete, értelme épen az ennek folyamán felmerült kérdések tárgyalása közben nyert nem egy új megvilágítást — mindinkább elismertetett, hogy semmi jogot fel nem ad, csak némely jog gyakorlását módosítja. Még a királyra se ruházott semmi új jogot, csak elismerte a már ráruházottakat. A közös ügyeket nem teremtette, csak elintézésük módját változtatta meg.

¹ Az osztrák parlamenti zavarok következtében a Bánffy-kormány az 1898: I. t.-cz.-be foglalt egy esztendő provisoriummal rendezte az Ausztriával függőben levő gazdasági kérdéseket. Miután azonban az osztrák parlamenti viszonyok semmi javulást nem mutattak és erre nem is lehetett egyhamar számítani, ugyanez év nyarán Ischlben, hol ez időben az uralkodó tartózkodott, tárgyalások folytak a két miniszterelnök, Bánffy és Thun gróf, között egy újabb provisoriumra nézve. Az akkori megállapodásoknak — mint 1899 elején a kormány és az ellenzék közt folytatott tárgyalások során kiderült — egyik pontja úgy szólt, hogy ez a megállapodás, mely a vámterület közösségét szándékozott fenntartani, mindaddig érvényben marad, míg a törvényhozás másként nem határoz. Ez tehát azt jelentette volna, hogy a vámszövetség nincsen többé lejáráshoz kötve, illetve csak a király hozzájárulásával változtatható meg, a mi az 1867: XII. t.-cz.-ben fenntartott önálló intézkedési jogot végeredményben megszüntette volna. Bánffy később, Tisza István miniszterelnöksége kezdetén, ez utóbbival folytatott parlamenti vitájában Lukács Lászlót, cabinetjének pénzügyministerét jelölte meg az akkori szabadelvű párt körében is nagy elégedetlenséget keltett clausula szerzőjeként.

Elismerést nyert, hogy a magyar állam souverainitását nem szüntette meg s ennek nem árt, ha a közös ügyek kezelésére vonatkozó határozmányainál fogva e részben szerződés-szerű jellegűnek tekintjük az osztrák állammal, a mint főleg a consuli biráskodás 1891-ki, a kőszegi királyi válasz 1893-ki vitája során túlnyomólag ez a felfogás jutott kifejezésre a parlamentben s az elmélet is jórészt erre az álláspontra helyezkedett.¹ Nem árt, mert nem változtat azon, hogy a magyar országgyűlés a magyar királylyal minden tárgyat souverain szabadsággal szabályozhat, minden törvényt harmadik factor beleszólásának teljes kizárásával megváltoztathat.² Ezért volt jogosult nemcsak a parlamentnek, hanem az egész közvéleménynek méltatlankodó visszautasítása Koerber osztrák minis-terelnökkel szemben, midőn az 1903-ki véderő-vita folyamán azt állította az osztrák parlamentben, hogy Magyarország az 1867 : XII. t.-cz.-et Ausztria hozzájárulása nélkül nem módosíthatná. Hasonlóképen nem vetkőzteti ki a kapcsolatot valódi természetéből az elmélet, midőn azt ma már real-uniónak je-

¹ Már Deák is ennek tekintette, a mint a hatvanhetes bizottság 1867 jan. 29-iki ülésében tett nyilatkozatából, majd 1871 jan. 17-én az ujoncz-megajánlási törvény javaslatának tárgyalásakor mondott beszédéből kitűnik. Az «önálló alkotás» theoriája, melyet Szilágyi Dezső a kőszegi királyi válasz felett folyt képviselőházi vita során, 1893 október 12-iki beszédében kifejtett s mely felfogást aztán mások is elfogadtak, végeredményben szintén a szerződési felfogáshoz vezet. Eszerint az 1867 : XII. t.-cz. nem szerződés Magyarország és Ausztria közt s a közös ügyek kezelési módjára vonatkozó részében is a magyar törvényhozás önálló alkotása, csak utóbb említett részének hatálybalépése köttetett azon feltételhez, hogy az örökös tartományok is hozzájárulnak. E részben hatályosuló törvényt tehát ezen felfogás szerint is csak úgy alkothatott a magyar törvényhozás, ha az osztrák törvényhozás is megfelelő törvényt alkot.

² A harmadik factorra már a javaslat képviselőházi tárgyalása folyamán utal Ragályi (1867 márcz. 27.), mondván, hogy ha a javaslatból törvény lesz, ez igazán más természetű törvény lesz, mint az eddigiek ; mert eddig, ha valamely törvény ozélszerűtlennek bizonyult, azt az országgyűlés a királylyal megváltoztathatta, ezen törvényre nézve azonban ez nem lesz lehetséges, ha egy harmadik ez ellen vetőt emel. Ezzel szemben helyesen emelte ki Tisza Kálmán már a hatvanhetes bizottságban (1867 jan. 28), hogy Magyarország joga fennmarad, hogy a megállapított módozatokat királyával egyetértve változtathassa.

löli meg. Nem e kitétel régi értelmében, mely ellen Deák joggal tiltakozott Lustkandllal szemben, hanem e szót újabb (a német tudományból Jellinek óta elterjedt) értelmében fogva fel, midőn is az két államnak oly kapcsolatát jelenti, melyben a fejedelem physikai személyének közössége nem véletlen, hanem azt az államok akarata állandósítja.

Dicséretes törekvése újabb hivatalos nyelvünknek, hogy kerülni igyekszik az oly kitételeket, melyekből a dualismusra hátrányos jogi következtetések lennének vonhatók. Sőt ezt minden vonatkozásban jobban fejezi ki. Így az új véderőtörvény az osztrák-magyar monarchiát az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országok területének mondja. A «birodalom» kitétel ellen a magyar kormány már 1889-ben állást foglalt az osztrák és közös tényezőkkel szemben, helytelenítván ennek a két államra együttes alkalmazását. A közös vámterület fenntartása 1908-ban vám- és kereskedelmi «szerződés» által történt.¹

A dualismusra vonatkozó felfogásnak ez a tisztulása azonban csak nálunk következett be, nem egyuttal Ausztriában is. Lustkandl és Duntscher a mienkkel homlokegyenest ellenkező felfogása, melyet a hatvanhetedik rendezés létrejötté után nyilvánítottak s egész irányuk több osztrák íróban új követőkre talált. Ez a mienkkel homlokegyenest ellenkező felfogás azt vallja, hogy az 1867 : XII. t.-cz. egy constitualó öszténynek a része ; a két államnak kifelé való egysége, mely szerintük a dualismus alapköve, az 1867 előtti időből származó történeti birodalomnak folytatása ; a közös intézmények a birodalom megfelelő korábbi intézményeinek közvetlen folytatásai. Abból, hogy a közös ügyek a két állam főhatalma köréből szerintök egészen ki vannak véve, — a mi természetesen nem áll — következik, ugyancsak az ő okoskodásuk szerint, hogy ezekben egy új, felsőbb főhatalmi kör állott elő, mely a birodalmat, a monarchiát illeti meg. Szóval a két állam fölött egy harmadik állam van s ez a monarchia. A már említett Tezneren kívül, ki a legnagyobb buzgalmat fejtette ki ennek a bebi-

¹ Egyébiránt már az első vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvény (1867 : XVI. t.-cz.) használja a szerződés szót (a bevezetésben és XXII. cikkben).

zonyithatatlan tételnek a bebizonyítására, főleg Bernatzik, Jaeger és Steinacker képviselik ezt az irányt különböző változatokkal. Általános elfogadást ez a felfogás az osztrák közjogi és publicistikai irodalomban sem nyert, sőt az utóbbi időben a helyes közjogi felfogásnak nem egy örvendetes megnyilatkozása volt tapasztalható.

Kétségtelen, hogy a mit az összbirodalmat különféleképen construaló osztrák irodalom nyújtott, az nem a létező közjog volt, hanem egy még csak törekvés tárgyául szolgáló közjog, vagyis politika. De hogy egyáltalán lábra kaphatott ez az irány, azt csak bizonyos, rá nézve különösen kedvező körülmények tették lehetővé. Ilyen volt régebbi törvényeinknek némely kétségkívüli, de nem döntő jelentőségű határozatlan-sága, következetlensége s ilyen volt különösen magának a hatvanhetedik törvényünknek már említett, kifogásolható terminológiája, jogi szabatosságbeli hiánya. Deák műve lehet a politikai alkotásnak mesterműve akkor is, ha a codificatióknak egyben-másban nem tökéletes példánya. A mai törvénykivetési technika mellett bizonyára másforma volna.¹ Hozzájárultak mind-ehhez a megfelelő osztrák alaptörvénynek a mi törvényünkkel egészen ellentétes egyes rendelkezései, melyek mi ránk természetesen mérvadóak nem lehetnek, de az osztrák elnéletnek segítségére voltak.² Magyar részről ez a felfogás kezdetben nem talált kellő visszautasításra. Helyesnek ezt a hallgatásunkat semmi esetre se lehet mondani. Ma már azonban ki van mutatva, hogy a jogi ferdítés ama nagy felkészültsége, melyet a «birodalmai» publicistika mutatott, teljesen kárba veszett volt. Remélhetjük talán, hogy az új közös czimer-rendezés meg-ásta a sírját ennek az egész irányzatnak, mely a dualismust még mindig az összbirodalom szemüvegén át nézve, ebből tett engedménynek iparkodott feltüntetni.

¹ Valóban nehéz még ma is kibékülnünk azzal pl., hogy a «két fél» alatt egyszer egyfelől a magyar, másfelől az osztrák állam értendő (mely utóbbi kitétele a törvény különben sohasem használja), másszor a magyar király és a magyar országgyűlés. Vagy pl. hogy a «megállapodás» egyszer egyességet jelent, másszor országgyűlési határozatot.

² Már címe «az osztrák monarchia minden országát illető közös ügyek-ről» szól, a delegatióknak törvényhozó jogot ad stb.

VII.

Nemcsak egészében vált be a dualismus 1867-ki rendezése, hanem részleteiben, egyes intézményeiben is. Ezek egyike se tért el az ötven éves fejlődés folyamán eredeti conceptiójától. Andrássy azt mondotta az albizottságban egy javaslatra: nem akar lepkét, melyből hernyó lesz. A dualistikus intézmények egyike se ment át ily átalakuláson.

A delegatiók¹ megmaradtak annak, a minek terveztettek. Nem vált belőlük centralparlament, mint a hogyan ezt Ausztriában remélték s a mitől nálunk Tisza, Ghiczy és mások a törvény alkotása idején tartottak. Sem több, sem kevesebb nem lett az intézményből eredeti rendeltetésénél.² A parlamenteknek időről-időre átruházott jogait gyakorolják, a nélkül, hogy a súlypont beléjük helyeződött volna át. A törvény értelmében csak a közös ügyek kezelői, a nélkül, hogy annak

¹ A delegatiók eszméje benne van már Apponyi György országbírónak a conservatív államférfiak (Sennyey, Majláth, Ürményi) közreműködésével szerkesztett 1863-iki memorandumában. Mai alakja Deák és Andrássy közös műve. Deák eredetileg utasításos küldöttségeket tervezett oly módon, hogy ha megegyezés nem érhető el a két küldöttség között és a kérdés sürgőssége újabb meghatalmazás kérését nem engedi meg, ez esetben a két küldöttség újabb utasítás nélkül egyesülve, szavazat-többséggel határozzon. Andrássy ellene volt az utasításnak, mert az a döntést megnehezítené. De ellenezte a két bizottság együttes ülését is, mert ha egyszer el van fogadva az elv, hogy a két küldöttség együttes tanácskozhatik, csak névleg különböznek az októberi diploma birodalmi tanácsától és központi parlamentté nőhetné ki magát. Vagy meg kellene engedni a tanácskozást s akkor a két testület összeolvadna, vagy némán kellene szavazni, a mi az intézményt nevetségessé tehetné. Úgy gondolta, hogy a kényszerűség együttes ülés nélkül is megegyezésre bírná a két testületet. Deák aztán az albizottságban elejtette az utasítást, Andrássy viszont elfogadta az együttes ülést, de csak szavazás végett. (*Deák F. beszédei*. III. 540. és köv. l.) Deák abban a véleményben volt, hogy közös szavazás ritkán lesz (a hatvanhetes bizottság 1867 jan. 30-iki ülése). Ez a várakozása tényleg teljesült, de már 1869 augusztus 30-án megtörtént az első közös szavazás a Lloyd-subventio kérdésében.

² Simonyi Lajos br. mondotta a hatvanhetes bizottság véleményének tárgyalásakor a képviselőházban (1867 márcz. 20.): «A delegatio vagy olyan lesz, mint egy csemete, mely kiszárad és akkor kárba vesz a rá pazarolt fáradtság, vagy olyan lesz, mint a tölgy, mely elvonva az éltető napsugarat a többi növénytől, ezeket előbb eltörpíti, azután kipusztítja».

értelmezése vagy végrehajtása hozzájuk tartoznék. Nem váltak parlamentté az által sem, hogy Bosznia és Herzegovina közigazgatása a közös ministeriumra bízván, ellenőrző hatáskörük a közös ministeriummal szemben ez által kibővült.

Semmiképen sem helyeselhetjük azonban azt a gyakorlatot, mely a kiegészési törvény tartalmának megvalósítására irányuló egyes nemzeti kívánalmakat a delegatióból kiindulva igyekezett megvalósításra juttatni. Az uralkodó czimének, a két állam együttes elnevezésének, a közös szervek és a hadsereg czimének kérdése mind a delegatióból indult ki, holott mindezek tárgyalásának egyedül az országgyűlésen lett volna helye. Helyesen mutatott rá gr. Andrassy Gyula miniszterelnök már az első delegációban az uralkodó és a két állam kapcsolatának dualistikus elnevezése kérdésében, majd később Tisza Kálmán a hadsereg nyelvkérdésére vonatkozó indítvánnyal szemben ennek a gyakorlatnak elfogadhatatlan következményeire. Mert a magyar delegatio egymagában határozatot nem hozhatván, ez oda vezetne, hogy oly kérdésekben, melyeknél arról van szó, hogy a magyar államiság e tereken megfelelő kifejezést nyerjen, az osztrák delegatio is határozathozóvá tétetnék. Az 1867 : XII. t.-cz. végrehajtásának kérdése nem a delegatio, hanem csakis az országgyűlés hatáskörébe tartozik. Ez a gyakorlat épen azok részéről vezethet a delegatio hatáskörének tágitásához, a kik leginkább idegenkednek a közös intézmények hatáskörének a törvényen túlmenő mindennemű kiterjesztésétől.

A közös ministerium sem lett közös kormánynyá olyan értelemben, mint a magyar kormány, a mint hogy nem is lehetett a törvény értelmében. Igaz, hogy Bosznia és Herzegovina közigazgatásának szervezése közvetlen kormányzati szervvé tette ezen tartományok felett, de az 1910-ki rendezés, az annexio, a tartományi törvényhozás és országos kormány szervezésével, változtatott ezen az állapoton.

Elmondhatjuk tehát, hogy ezen közös intézményekhez annak idején fűzött várakozások e részben teljesültek. Kérdés, valamennyi várakozás-e, mely a törvény alkotóit eltöltötte?

Nem tagadható, hogy a félszázados mult alatt nem minden úgy következett be, a hogyan a kiegészési mű megteremtői

elgondolták. De a mi várakozásunk ellenére nem következett be, a mi a helyett bekövetkezett, nem volt olyan természetű és jelentőségű, hogy a dualistikus szerkezet működését megállította volna. Ennek veszélye Ausztria részéről fenyegetett nem egyszer igen erősen; a hatvanhetes rendezés által nem hogy elcsitult, de még nagyobb erővel kitört nemzetiségi tülekedések tették több ízben kérdésessé, hogy a részükről szükséges közreműködés a közös ügyek intézésében létre fog-e jönni a törvény értelmében.

Ausztriában ugyanis a hatvanhetedik alaptörvény óta a legkülönbözőbb színezetű kormányok váltották fel egymást, melyek azonban egyaránt nem voltak képesek az állami egység érzetének megszilárdítását elérni, a nemzetiségi önállóságra való törekvéseket az állami egység gondolatával kibékíteni, sőt egyes intézkedéseikkel, főleg a nyelvrendeletekkel a nemzetiségi elégedetlenségeknek oly fokát teremtették meg, mely aztán a birodalmi tanácsban fékevesztett kitörésekben találva utat magának, ennek működésképeességét időnkint egészen tönkretette. A politikai túlsúlyát elvesztett németiség nem akadályozhatta meg többé a dolgok ily irányú fejlődését, nem állhatott ellen a centrifugális törekvéseknek. E részben a fejlemények igazat adtak Schmerlingnek, ki már 1865-ben kétségbevonta, hogy valaha egyáltalán lehetséges lesz Ausztriát parlamentarismussal és majoritas-ministeriumokkal kormányozni. Nem kevésbbé igazolták Lustkandlt is, ki a jövőre nézve minden számítást lehetetlenné tevő belpolitikai viszonyai miatt Ausztriát a valószínűtlenségek birodalmának nevezte el.¹ A kormányt támogató tömör parlamenti párt hiányában a parlamenti kormányrendszerről Ausztriában nem lehetett szó. A nyolczvanas évektől kezdve azonban az osztrák parlament mindinkább lejtőre jutott. A tizennégy éves Taaffe-uralom a nemzetiségek közt a békét nem tudta megteremteni, ellenben meghozta a német elemnek háttérbe szorítását és megvetette alapját a szláv elemek uralmának. A korábbi szabadelvű irányt reactio váltotta fel. Mindez magában hordotta magvát a parla-

¹ Egy. 1870 ápr. 17-én a *Neue Freie Presse*-ben közölt cikkében.

ment csakhamar elkövetkezett desorganisatiójának és munkaképtelenségének.

Már 1870-ben alig lehetett megválasztani az osztrák delegatiót a cseheknek a birodalmi tanácsból való távolmaradása következtében. A helyzet nem kis mértékben komoly volt, tekintettel az akkori külpolitikai eseményekre. De az osztrák belzavarok, a parlamentnek tartós munkaképtelensége következtében későbbben is fenyegetett a veszély, hogy az osztrák delegatio nem lesz megválasztható, a mint ez főleg az 1899. évben előfordult.¹ — Az osztrák viszonyok kényszerítettek a törvénynek oly negligálására, minőre nem volt eset annak fennállása óta, nevezetesen hogy a delegatiók, az osztrák parlament működésének szünetelése következtében, a világháború három éve alatt nem voltak összehívhatók. A közös külügy-minister ennek következtében a magyar miniszerelnök útján a parlamentben tette meg egy esetben azt a nyilatkozatot, melyet delegatiók nemlétében ott el nem mondhatott.

A törvény a teljes alkotmányosságának az uralkodó többi országai és tartományaiiban való életbelépését tűzi ki egyik alapfeltétel gyanánt, s a közös ügyeknek, sőt a közös egyetértéssel intézendő ügyeknek a törvény szerint leendő intézése az osztrák alkotmányos élet folytonosságát, az osztrák parlament működését feltétlenül megkívánja. Az osztrák alkotmánynak ugyan megvan a maga kisegítő eszköze a parlament törvényhozó munkájának ideiglenes átvételére a 14. §-ban, ennek alkalmazását azonban a közös és közös egyetértéssel elintézendő ügyek körére a hatvanhetediki törvények egyenesen kizárják. A védelmi rendszer és a közös hitelügy terén szükséges egyetértő intézkedéseket csak a két parlament létesítheti, tehát Ausztriában nem lehet ezeket a 14. §-al életbeléptetni. Az osztrák delegatiót az ottani parlamentnek kell megválasztani és nem nevezhető ki

¹ A hazai publicistikában ez alkalommal az az expediens tárgyalatott behatóan, hogy Magyarország válaszsza meg a maga delegatióját és ha ez osztrák részről nem történhetné meg, tegye le mandátumát megbízójának, az országgyűlésnek kezébe. Utóbbi megsza vazza a közös költségvetést, Ausztriában pedig léptessék ezt életbe a 14. §-al. Ez a megoldási javaslat természetesen szem elől tévesztette, hogy a közös ügyek kezelésének az 1867: XII. t.-cz.-ben megállapított módjától a törvény változtatása nélkül nem lehet eltérni.

ezen ú. n. szükség-paragraphus segélyével. A quota megállapítása az országos küldöttségnek Ausztria részéről is megválasztását és a két országgyűlés tárgyalását kívánja meg. Oly szerződések-nél, melyeket Magyarország és Ausztria együttesen kötnek harmadik államokkal, a 14. §. nem pótolhatja az 1867 decz. 21-ki osztrák alaptörvény értelmében a birodalmi tanács részéről megkívánt alkotmányos jövahagyást, mert az ideiglenes törvényerővel bíró császári rendeletnek a birodalmi tanács részéről való utólagos elvetése Magyarországra nézve is maga után vonná a szerződésnek az illető harmadik állam által való hatálytalantítását. Még vám- és kereskedelmi szövetség is mindkét részről csak országgyűlésileg alkotott törvénnyel létesíthető. Utóbbi kérdésben a Bánffy- és Széll-kormányok ismételten kifejezést adtak a parlamentben is ennek az álláspontnak.

Az osztrák alkotmányosság kérdése a kilenczvenes években gyakran foglalkoztatta parlamentünket azon zavarok következtében, melyek Ausztriában a parlament működésében minduntalan beállottak. Főleg ennek az évtizednek utolsó éveiben tombolt a parlament munkaképtelenségét maga után vonó obstructio s annak törvényalkotási funkcióját éveken át a 14. §. uralma váltotta fel, kétségkívül alkalmazást nyerve az alkotmány által meg nem engedett esetekben is.

E részben parlamentünknek ismételten kifejezést nyert álláspontja az volt, hogy törvényünk az osztrák alkotmányosságot ugyan mindenestre megkívánja,¹ de azt az államszervezetet, melyet Ausztria 1867-ben nyert, mi akkor alkotmányosnak ismertük el a maga egészében, tehát az ú. n. szükség-paragraphussal egyetemben. Ha ennek a kisegítő eszköznek alkalmazása ott túl is megy az alaptörvény által vont korlátokon, mint ez számos esetben kétségkívül megtörtént, ez Ausztriának belső ügye, melybe mi nem avatkozhatunk. E szakasznak csak oly alkalmazása ellen szólalhatnánk fel, mely az 1867 : XII. t.-cz.

¹ Hogy ilyformán az 1867 : XII. t.-cz. az osztrák alkotmányosságnak egyik nem utolsó garantiája, Ausztriában ismételten elismertetett. A dualismusban — mondotta Berger képviselő már a javaslat tárgyalásakor — a szabadság egyik garantiája van, mert lehetetlenné teszi az abszolút uralmat Ausztriában.

rendelkezéseivel ellenkezik. Mi ugyanis a közös ügyeknek csak az itt megállapított módozatok mellett történő intézésére szorítottunk Ausztriával, más intézési módot tehát addig, míg a törvény fennáll, nem vagyunk kötelesek elfogadni.¹

Mindeddig azonban a veszély, hogy Ausztria nem képes saját belső bajai következtében a megállapított módon közreműködni, bár nem egyszer közel álltunk már hozzá, be nem következett. Ha bekövetkeznék, ha nem tudná megválasztani a maga delegációját, quota-küldöttségét s egyáltalán parlamentje nem lenne képes azon működés kifejtésére, melyre a törvény értelmében szükség van, akkor valóban más módról kellene gondoskodnunk a közös és közegyetértéssel intézendő ügyek intézése tekintetében.

Alig számítottak a törvény alkotói azokra, a lefolyt idő alatt mindinkább fokozódó nehézségekre is, melyek a quota, a vám- és kereskedelmi szövetség, a vámtarifa tekintetében állandóan felmerültek. A quotát mindössze négy ízben sikerült a

¹ Parlamenti ellenzékünk részéről messzebb menő követelményeket fűztek az osztrák alkotmányossághoz, ezek a felfogások azonban nem nyertek elfogadást. Már a dualismus időszakának elején Miletics határozati javaslatot nyújtott be, melynek értelmében az e részben ellenőrzési joggal rendelkező magyar kormány hasson oda az uralkodónál, hogy Ausztriában a teljes alkotmányosság megvalósíttassék, miután ez ott hiányzik (1869 nov. 25-iki képviselőházi ülés). Később ugyane tárgyban számos interpellatio és felszólalás történt (Ugron G. 1896 jan. 9. és 1899 szept. 29., Kossuth Ferencz 1899 decz. 7. és 1900 ápr. 2., Polónyi G. 1900. jan. 22.), melyekben részint a parlamenti kormányrendszer hiányánál, részint a szükségszakasz kiterjedt alkalmazásánál fogva nem látták Ausztriában az alkotmányosságot fennforogni. Deák az osztrák alkotmányosság kérdésében a hatvanhetes bizottságban (1867 január 29-iki ülés) így nyilatkozott: «Hogy milyen alkotmány adatik az örökös tartományoknak, azt nem kutatom; csak arra hivatkozom, hogy ezen munkában igen határozottan és világosan ki van fejezve, hogy mindezen szabályok — csak akkor lépnek életbe — ha a magyar alkotmány tétleg visszaállítatik és itt is, ott is az alkotmányosság, a felelős ministerium teljes mértékben elfogadtatik». Lónyay 1866 augusztus 22-iki följegyzése szerint a bécsi közös értekezletek folyamán Hübner azt kérdezte Andrássytól: Nemde azzal nem sokat törődnek, miként lesz szervezve a monarchia másik része, csak alkotmányos alapon történjék ez? Mire Lónyay és Andrássy azt felelték, hogy ez éppen nem közömbös ránk nézve, a földolog mégis, hogy oly móddal menjen az véghez, hogy a delegatiók összejöhessenek. *Deák F. beszédei.* IV. 24. l.

törvény által előírt, vagy ahhoz közel járó időre megállapítani és gyakran be kellett következni az uralkodó részéről való döntésnek, bármennyire elismertetett is a kényes helyzet, melybe ily esetben kerül a két állam meg nem egyezése következtében. A vám- és kereskedelmi szövetség viszontagságait szintén alig láthatták előre a hatvanhetedik törvényhozók. Ezek közt azt sem, hogy az országnak fenntartott, annak idején bizonyára másként értett önálló intézkedési jog alapján fognak végső esetben a közös vámterületi és azzal járó állapotok fenntartatni, a mint ezt az ú. n. Széll-formula (1899: XXX. t.-cz.) tette.

VIII.

Ha a lefolyt félszázad folyamán nem volt is zavartalan a dualismus élete, ha akadályokkal kellett is megküzdenie, nemcsak az intézmény izmosodott meg ez idő alatt, hanem megfelelő voltának, értékességének és szükségességének tudata is mindinkább erősödött.

Sajnos, ezt a szövetség másik államára nézve nem mondhatjuk hasonló mértékben bekövetkezettnek, a mint nem következett ott be mind máig a kölcsönös megértés kívánatos fokára emelkedés sem. A mit Sennyey az 1876-ki költségvetési vitában a Ház minden oldalú helyeslése mellett sajnálkozással állapított meg, hogy t. i. az, a mi a hozott vagy hozandó áldozatok indoka és lehető compensatioja: a kölcsönös megértés és testvéri hangulat, a kiegyezés által nem éretett el, ma is ép úgy megállapítható.

Ennek a jelenségnek főleg két oka van. Egyfelől Ausztria szláv elemeinek politikai törekvése, melynek a dualismus útjában áll. Másfelől a gazdasági kérdésekben állandóan felmerülő ellentétek, melyek Ausztriában politikai czélokra használtattak ki. Pedig ezeknek a gazdasági ellentéteknek is jó részben osztrák részről az igazságosság és méltányosság érzetének hiánya volt az oka. Így következett be aztán, hogy míg egyfelől Magyarországnak oly törekvéseiben, melyekben csak a dualismus értelmének, szellemének megvalósítása foglaltatott, a fennálló kapcsolat természetén túlmenő lazítási, sőt elválási tendenciákat

láttak, másfelől teljesen jogosult gazdasági kívánalmainkat mint az osztrák közgazdaság súlyos megkárosítását tekintették s nyíltan hirdették, hogy csak az osztrák zavarok felhasználásával voltak ezek megvalósíthatók. Ennek bizonyítására bőséges példát lehetne idézni. Elég arra gondolnunk, mily nagy erőfeszítésére került Tisza Kálmánnak már a bank-paritas keresztülvitele 1877-ben, mely tárgyban benyújtott javaslatával az osztrák Auersperg-ministerium az előző év novemberében a birodalmi tanácsban vereséget szenvedett. Mily erőlködések árán érte el ugyancsak ő a második vám- és kereskedelmi szövetségben a fogyasztási adók visszatérítésénél addig fennállott károsodásnak megszüntetését. Mily felzúdulást idéztek elő odaát Barossnak a magyar ipari termékek részére engedélyezett vasuti tarifái. A hasonló példák felsorolását folytathatnók a legújabb időkig. Elterjedt osztrák felfogás szerint a gazdasági egység a dualizmusnak egyik alapja. Valóban nem lehet tehát megérteni, ha e gazdasági egységet a kellő igazságérzet hiányával igyekeznek lehetetlenné tenni.

Még inkább megnehezíti a dualizmus helyzetét, ha ennek az igazságossági és méltányossági érzésnek hiányát nemcsak vám- és kereskedelmi szövetséggel, hanem magával a közjogi kiegyezéssel kapcsolatosan is kell tapasztalnunk. A gazdasági különválás esetleges bekövetkezésének a dualizmusra való visszahatása vitatható. Az azonban egészen bizonyos, hogy a quota-megállapítás ennek mellőzhetlen része. Ha tehát ennek kapcsán oly, semmivel sem indokolható követelések merülnek fel osztrák részről, minők főleg az 1896-ban megindult quota-harczban támasztattak, ez méltán keltheti azt a benyomást, hogy a dualizmusnak egy időről-időre szükségképen megújuló kérdésében kiegyenlíthetlen ellentétek vannak a két állam között, melyek alkalmasak arra, hogy annak létét lassan-lassan teljesen aláássák.

A hatvanhetediki rendezés nem bizonytalan kísérlet, ideiglenes expediens, hanem emberi számítás szerint sikerre jogosultan számító, a tartósság minden kilátásával létrehozott, bölesen átgondolt alkotás. Az idő, a legnagyobb bíráló, ilyennek mutatta. Sem Kossuth jóslata, hogy a dualizmus a független Magyarország sírját ássa meg, sem az összbirodalmi eszméről lemondani

nem tudóké, hogy a monarchia teljes szétmállását fogja maga után vonni, nem teljesült. Nem egy megpróbáltatást állt ki ötven éves fennállása korábbi szakaiban is. A jelen világrengető eseményei közepett, ellenségeink ránk zúduló árával szemben pedig a legfényesebb bizonyosságát szolgáltatatta annak, hogy a kölcsönös védelmet helyesen szervezte. Bevált, mert a két állam európai helyzetéből vont követelményeket helyesen össze tudta egyeztetni a két külön államiság lét-feltételeivel.

De bizonyos, hogy a dualismus csak azon alapokon, azon feltételek mellett állhat fenn, a melyeken s a melyek mellett létrejött. Épülete két alapon emelkedett fel: egyik a szabad magyar nemzeti állam, másik a szintén alkotmányos és közjogilag egységes Ausztria. Az egész kiegyezési művet az az alapgondolat hatja át, hogy a két állam mindegyikének híven teljesítenie kell a megállapított módon a közös ügyek tekintetében elvállalt szövetségi köteleességeket, ezen túl azonban szabad nemzeti fejlődésében egyik se akadályozza a másikat.

A dualismus barátai nem hunyhatnak szemet azon veszélyek előtt, melyek Deák alkotását fenyegetik.

E veszélyek mindenek előtt Ausztriában a német hegemonia eltűnésében, a szláv elemeknek az utóbbi két évtized folyamán mind erősödő befolyásában állanak, mely utóbbi az osztrák állam közjogi egysége ellen tör. Ezt, bár kisebb mérvben, a kevesebb szívósságot tanúsító egyéb nemzetiségi és nyelvi érvényesülési, föderalistikus törekvések is veszélyeztetik. A hatvanhetedik rendezés nemcsak egy alkotmányos, hanem egy közjogilag egységes Ausztriát is feltételez. Ezt ma, midőn a teljes cseh souverainitás követelése újra s minden eddigénél nagyobb-nak látszó határozottsággal éledt fel, épen nem felesleges hangsúlyoznunk. Deák műve egyáltalán nem olyan, minden eshetőséggel számoló instrumentum, — mint a hogy a hazai publicistika egy része korábban hangoztatta — melylyel mi az osztrák állam viszonyainak bármiféle újabb alakulata mellett is egyszerűen továbbélhetünk. Ha az alkotmányos élet folytonosságának alulról való megzavarása Ausztriában, mely a parlament munkaképességének hiánya folytán már a múltban is beállott, hosszabb időre következnek is be, ez csak időleg akasztaná meg a dualistikus szerkezet egyes részeinek functionálását. Egy alkot-

mányos élete folytonosságában pillanatra se megzavart, de közjogilag nem egységes Ausztria ellenben a dualismusként végtelenül jelentenél az 1867:XII. t.-cz.-nek nemcsak egész értelménél, szelleménél, hanem betűjénél fogva is. «Két, egymástól független alkotmányos képviselő» közt van ott megállapítva az érintkezés módja a közös viszonyok elintézése érdekében. «Egy részről a magyar korona országai együtt, másrésztől Ő Felsége többi országai és tartományai együtt» mint «két külön s teljesen egyenjogú fél» vannak tekintve. Két és nem három, vagy még több fél. A rendezés a tulsó oldalon egy egységes és nem szövetséges államot tételezett fel. Az ausztriai szláv törekvésekkel szemben tehát Magyarországnak mindenesetre résen kell lennie. Nemcsak politikai szempontból, hanem a hatvanhetedik rendezés jogi tartalmából folyólag is. Ehhez való jogunk iránt az esetben sem lehetne kétség, ha a Hohenwart-féle előzményes esetre nem hivatkozhatnánk.

A dualismus további megerősödése azonban mindenesetre megkívánja azon zavaró momentumok kiküszöbölését is, melyek eddig, ugyancsak osztrák részről felmerülve, a kölcsönös megértés nagyobb fokának létrejöttét meggyorsították. Meg kell tehát szűnnie az idegenkedésnek, melylyel a magyar nemzeti államnak, a mennyire ezt a közös ügyek természete megengedi is, kiépítése odaát eddig találkozott. Magyarország két érdeket egyeztetett össze, midőn 1867-ben a *pragmatica sanctio* következményeit a változott viszonyok számbavételével levonta. Készséggel hozzájárult az uralkodóház közösségével együtt megállapított kölcsönös védelem hatályos biztosításának újabb módozataihoz, de egyben nem mondott le arról, hogy nemzeti életét a maga teljes gazdagságában kifejttesse, nemzeti útjait összességükben megvalósíthassa. Ily irányú törekvései tehát nem lehetnek kifogás tárgyai mindaddig, míg azok elvállalt szövetségi kötelezségeinek teljesítését lehetetlenné nem teszik. — Az ugyancsak osztrák részről a gazdasági ügyekben nem ritkán tapasztalt hiányos igazságérzetnek helyet kell adnia egy belátóbb, méltánylóbb felfogásnak. A paritásnak a törvényben lefektetett elve, mely végső sorban azt jelenti, hogy az erők célul kitűzött egyesítése nem járhat az egyik fél gyöngítésével s egyik fél lényeges érdekei sem áldozhatók fel a másik

kedvéért necsak az intézményekben érvényesüljön, hanem hassa át végre teljesen a gondolkodást.

A dualismus a leggyöngébb alapokon nyugodott volna, ha létjogosultsága csak muló előnyök biztosításában állott volna a szövetség bármelyik állama számára. Létjogosultsága ennél sokkal többben, abban áll, hogy a két állam biztosságát és szabad fejlődését a közös biztosság megadásának új, megfelelő módzataival teszi lehetővé. Ezzel ellentétesebb, elvetendőbb felfogás alig lehet annál, mely azt vallja, hogy Ausztriára nézve a dualismusként már nincs értéke, mert annak idején a teher nagyobb részét rá hárította ugyan, de ennek fejében részére versenymentes, biztos vevőközönséget nyújtott Magyarországon; a közös ügyekre Magyarországnak egyenlő befolyást adott, de ennek ellenszolgáltatásaként megvolt Német-Ausztria számára a német szellemtől áthatott hadsereg, míg ma mindez nincs meg, az egész kiegyezés tehát tulajdonképeni értelmét elvesztette.

Ellentétes törekvések, ez történeti tényként megállapítható, a dualismust csakis a szövetség másik állama részéről fenyegetik. Már pedig annak fennmaradása mindkét államnak egyaránt legfőbb érdeke. Az volt eddig és lesz a jövőben még fokozott mértékben. Kapcsolatuknak ez a módja a történelmi próbát kiállotta, bevált s annak megbolygatása nemcsak nem kívánatos, nagy politikai hullámlásokat váltana ki, hanem beláthatatlan esélyeknek tenné ki mindkét államot.

BALOGH ARTÚR.

CORNÉLIA.

— Első közlemény. —

Két előkelő spanyol nemes, Don Antonio de Isunza és Don Juan de Gamboa, két jóbarát, korra és észre egyformák, együtt tanultak a salamancai egyetemen. Fiatalok voltak, s mivel a vér heve hajtotta őket és szerettek volna, mint mondani szokás, világot látni, és mert azt hitték, hogy a hadi pálya, mely mindenkinek díszet szerez ugyan, olyanokhoz illik legjobban, kik jó családból származnak és nemes vér ivadécai, elhatározták, hogy abbahagyják tanulmányaikat és Flandriába mennek. De már akkor értek oda, a mikor a béke helyreállott, vagy legalább is a tárgyalások a közeli béke reményével kecsgettettek. Antwerpenben levelet kaptak szüleiktől, melyben ezek értésükre adták, mennyire rossz néven vették, hogy tanulmányaikat félbeszakították a nélkül, hogy értesítették volna őket s így nem biztosíthatták nekik az utazásra azt a kényelmet, melyet származásuk megkövetelt volna. Végül is az ifjak szívükre vévén szüleik bánatát, elhatározták, hogy visszatérnek Spanyolországba, mivel úgysem volt mit tenniök Flandriában. Előbb azonban meg akarták nézni Itália leghíresebb városait. Sorra is látogatták valamennyit. Elérkezvén Bolognába, csodálattal szemlélték a híres egyetemen folyó előadásokat, s szerették volna itt folytatni tanulmányaikat. Értesítették róla szüleiket, kik ennek nagyon megörültek, fényesen ellátták őket, hogy mindenki tudomást szerezzen családjukról és származásukról. Az első naptól kezdve, hogy az iskolában megjelentek, híre ment előkelő és nemes voltuknak, eszüknek és jó nevelésüknek. Don Antonio alig volt még huszonnégy éves, és Don Juan sem haladta túl a huszonhatot ; külsejük is díszére vált fiatalságuknak, azonfelül szerették a zenét és a költészetet, ügyesek voltak és bátrak ; csupa olyan tulajdonság, mely ked-

veltte tette őket mindazok előtt, a kikkel érintkeztek. Csakhamar sok baráttra tettek szert, nemcsak a spanyol diákok között, a kik akkor nagy számban látogatták a bolognai egyetemet, hanem a városi ifjak és idegenek között is : mert mindenki vel szemben előzékenyek voltak és udvariasok s távol volt tőlük az a gőg, melyet a spanyoloknak szemökre szoktak vetni. S mivel fiatalok voltak és víg kedvűek, nem vetették meg a város szépeinek az ismeretségét sem. És bár sok leány és asszony volt Bolognában, a kik híresek voltak szépségükről és tisztességükről, mindegyiket fölülmulta Bentivoglio Cornélia, ki a régi és előkelő Bentivogliók, a város egykori urainak családjából származott. Cornélia igazi szépség volt s bátyja, Lorenzo, egy tisztelt és bátor lovag, viselt rá gondot. Mindketten apátlan, anyátlan árvák voltak, de jó módban éltek és a gazdagság nagy vígasza az árvaságnak. Cornélia teljes visszavonultságban élt, s bátyja oly féltékenyen őrizte, hogy sem ő nem mutatkozott a nyilvánosság előtt, sem bátyja nem tűrte volna, hogy meglássák. Szépségének híre annyira fölkelte Don Juan és Don Antonio kíváncsiságát, hogy mindenáron szerették volna látni, ha másutt nem, legalább a templomban ; de hiába volt minden igyekvésük : vágyuk is, melyet a reménység nem táplált, csakhamar szertefoszlott. Így egyedül tanulmányaik foglalkoztatták őket és néhány tisztes mulatság ; életük derűlten és józanul folyt. Ritkán hagyták el a házat éjjel, akkor is együtt és jól fölfegyverkezve.

Egy éjtszaka, mikor éppen ki akartak sétálni, Don Antoniónak eszébe jutott, hogy még néhány imádságot kell elmondania ; megkérte tehát Don Juant, menne előre, majd követni fogja.

— Ugyan minek? — felelte Don Juan — majd megvárlak, és ha nem megyünk ki ma éjjel, az se baj!

— A viláért sem! — kiáltott föl Don Antonio -- menj csak friss levegőt szívni, rögtön utánad megyek, csak a szokott útunkon haladj.

— A hogy' tetszik, — szólt Don Juan — maradj, míg jónak látod, s ha jössz, azon az úton fogok haladni, a merre mindig járni szoktunk.

Don Juan távozott, Don Antonio otthonn maradt.

Az éj sötét volt. Úgy tizenegy óra tájt lehetett. Don Juan végig ment néhány utcán, de únta az egyedülletet s nem volt kivel beszélnie, elhatározta hát, hogy visszafordul. Úgy is tett. A mint átvág egy utcán, melyet márvány oszlopcsarnok szegélyezett, hallja, mintha egy kapuból halk hangon hívnák. Az oszlopok alatt még sötétebbnek látszott az éjtszaka, nem tudta kivenni, merről sutognak. Megállt egy pillanatra, figyelni kezdett, s észrevette, hogy egy kapu kinyílik. Odament s ekkor valaki csöndesen kérdi: «Te vagy az, Fabio, úgy-e?» Don Juan, miért, miért nem, ráhagyta, hogy: igen!

— Fogjad hát, — felelt a hang belülről, — helyezd biztonságba, aztán térj vissza föltétlenül!

Don Juan kinyújtotta kezét, mely valami ruhacsomóba ütközött. Láta, hogy két kézzel kell megfognia s alig hogy megragadta, a kapu bezárult. Ott állott az utca közepén, kezében ki tudja mivel. De abban a pillanatban az a valami elkezdett sírni, mint egy most született csecsemő. Don Juan nem tudott hová lenni zavarában és meglepetésében. Mit tegyen, kihez forduljon? Visszatérjen dörömbölni a kapuba? Akkor veszélybe döntheti a csecsemő anyját; ha otthagyja, akkor a gyerek kerül bajba; ha hazaviszi, ki segítsen rajta; nem ismert az egész városban senkit, a kire rábízhatta volna. Végül is, mivel azt mondták neki, hogy tegye biztonságba és aztán térjen vissza, elhatározta, hogy hazaviszi s átadja a gazdasszonyának, azután rögtön visszatér, hátha szükség lesz rá, ha már összetévesztették valakivel s tévedésből rábízták a gyermeket. Nem is tépelődött tovább, hanem hazasietett, de már Don Antoniót nem találta otthon. Belépett a lakásba, előszólította a gazdasszonyt. Megnézték a csecsemőt, melynél szebbet sohase láttak. A ruha, a melybe bele volt burkolva, gazdag szülők gyermekére vallott, s mikor a gazdasszony kibontotta, kiderült, hogy fiú.

— Ezt a gyermeket meg kell szoptatni — szólta Don Juan. — Azt fogjuk tenni, hogy kigyelmed, gazdasszonyom, leveszi róla a finom ruhát s egyszerűbb pólyákba rakja, aztán a nélkül, hogy rólam említést tenne, elviszi egy bábához, mert az tudja legjobban, mit kell ilyenkor tenni. Annyi pénzt visz magával, a mennyi kell, s nevezze meg szüleinek, a kiket éppen akar, csak el ne árulja, hogy én hoztam!

A gazdasszony mindent megígért és Don Juan nagy sebbel-lobbal viasszietett, hátha még egyszer hívnák. Mikor a ház közélébe ér, nagy kardcsattogást hall, mintha többen viaskodnának. Megállt figyelni, de egy szót sem hallott: a küzdelem némán folyt és csak a kardcsapások villanásaiban tudta kivenni, hogy többen támadtak egy emberre s az valóban meg is szólalt:

— Ah, árulók, annyian egy ellen! De gazságtokkal mégsem mentek semmire!

A mint ezt látta és hallotta Don Juan, bátor szíve őt is elragadta, egy ugrással ott termett a megtámadott oldalán, előrántotta kardját s egy tárcsát, mely keze ügyében volt, aztán olaszul, hogy spanyol voltát el ne árulja, így szólott:

— Ne félj, uram, segítségedre vagyok, ha életembe kerül is. Csapkodj vitézül, bár sokan vannak az árulók, de keveset érnek!

— Hazudsz, — felelt a támadók egyike — nincs itten áruló, mert az elvesztett becsületet bármily erőszakkal meg szabad torolni.

Többet nem szólhattak, annyira rávetették magukat ellenfeleikre, a kik, a mennyire Don Juan láthatta, hatan voltak. S annyira megszorították társát, hogy két csapással, mely egyszerre érte mellét, leterítették. Don Juan azt hitte, hogy megölték, de azért megfeszítve minden ügyességét és bátorságát, oly sűrűn osztogatta csapásait, hogy azoknak meg kellett hátrálniuk. De minden hiába lett volna, ha segítségére nem jön a jó szerencse, mert a szomszédok világot gyújtottak az ablakokban és nagy lármával az örök után kiáltottak. Ezt látván az ellenség, sarkon fordult s elillant. Közben az elesett is föltápászkodott, mert az ellenség csapásai csak a mellvértét érték, melyről visszapatantak, mint a gyémántról. Don Juan a küzdelemben elveszítette kalapját, és miközben kereste, egy másikra akadt, s azt föltette, a nélkül, hogy megnézte volna, vajjon az övé-e. A másik odament hozzá s így szólt:

— Nemes vitéz, bárki légy, bevallom, hogy életet neked köszönhetem; mindenemmel, a mit csak érek és a mit tehetek, szolgálatodra állok. Tedd meg nekem azt a szívességet és mondd meg, ki vagy és kinek hívnak, hadd tudjam, kinek tartozom hálával.

— Nem akarok udvariatlan lenni, — felelte Don Juan — bár minden érdek nélkül cselekedtem. De hogy megtegyem, uram, a mire kérsz és kedvedben járjak, csak annyit mondok, hogy spanyol lovag vagyok, és ebben a városban tanulok. De ha a nevem is érdekel, azt is megmondom; inkább azért, hogy máskor is rendelkezésedre állhassak, tudd meg, nevem: Don Juan de Gamboa.

— Nagy szolgálatot tettél nekem, — válaszolt a megtámadott; — én ugyan, Don Juan de Gamboa uram, nem akarom megmondani, ki vagyok és kinek hívnak, szeretném, ha ezt másoktól tudnád meg s gondom lesz rá, hogy megmondják neked.

Don Juan ekkor azt kérdezte tőle, vajjon nem sebesült-e meg, mert úgy rémlett neki, mintha két hatalmas vágást kapott volna. De az megnyugtatta, hogy Isten után egy jó pánczélnak köszönheti életét; mégis az ellenség végzett volna vele, ha ily derék ember nem áll az oldalán. Közben egy csomó embert láttak feléjük közeledni.

— Uram, vigyázz, — kiáltott föl Don Juan, — hátha az ellenség tér vissza! Légy résen! De azt hiszem, nem ellenség, hanem jóbarát közeledik.

Valóban úgy volt. Nyolczan voltak, a kik közeledtek s körülvették már a lovagot. Beszédbe elegyedtek vele, de oly halkán és titokzatosan, hogy Don Juan egy szót sem értett. Azután a megtámadott lovag Don Juan felé fordult.

— Ha nem jönnek ezek a barátaim, Don Juan uram, semmi esetre sem hagynálak el, míg biztos helyre nem vittél volna. De most arra kérlek, teljes szeretettel, távozzál és hagyd magamra, mert fontos dolgom van.

Így szólt és kezét fejéhez emelve észrevette, hogy nincs kalapja. Azért az érkezettek felé fordult s kért tőlük egyet, mert az övé elveszett. Alig hogy ezt mondotta, mikor Don Juan átadta neki azt a kalapot, melyet az utcáról fölvelt. Az megtapogatta s Don Juanhoz fordulva így szólt:

— Ez már nem az én kalapom; életemre mondom, Don Juan uram, tartsd meg zsákmányul a mai küzdelemből s őrizd meg jól, mert azt hiszem, ezt a kalapot jól ismerik.

Társai közben más kalapot adtak neki. Don Juan pedig,

hogy teljesítse, a mire kérték, rövidesen elbúcsúzott s ott hagyta, a nélkül, hogy tudta volna, ki volt. Visszafordult ; a kapuhoz, a hol kezébe adták a csecsemőt, úgysem mehetett, mert az egész környék ébren volt, föllármázták a viaskodók.

Történt azután, hogy útközben találkozott bajtársával, Don Antonio de Isunzával, a ki ráismerve társára így szólította meg :

— Gyere velem, Don Juan, egészen az uteza túlsó végéig ! Útközben elmondok neked egy különös történetet, a mely velem esett meg. Ilyet nem hallottál talán egész életedben.

— Én is elmondhatnék neked egy ilyent — válaszolt Don Juan. — De menjünk, a hová kívánod, és meséld el a tiédet !

— Tudd meg, — szólt Don Antonio útnak indulva — alig egy órával azután, hogy elhagytad a házat, én is utánad eredtem. De alig tettem harmincz egynehány lépést, észreveszem, mintha valami fekete árnyék egyenesen felém tartana. Közelébe érve, látom, hogy asszony, bő köpenybe burkolva ; meg is szólított zokogással meg sóhajokkal szaggatott szóval : «Az Istenért, uram, mondd meg, idegen vagy-e, avagy városbeli?» — «Idegen vagyok, — mondtam — még pedig spanyol.» «Hála az égnek, — felelte — nem akarok meghalni a szentségek fölvétele nélkül.» «Talán megsebesültél, Madonna, — válaszoltam — vagy súlyosan megbetegedtél?» «Lehet, hogy úgy van, ha rögtön nem segítenek rajtam. Kérlek, spanyol uram, arra a lovagiasságra, melyről híres a nemzetséged, segíts rajtam s ments meg erről a környékről ! Vezess el gyorsan a házádba, ott megtudhatod, ha kíváncsi vagy rá, hogy mi bajom s ki vagyok, ha jó hírembe kerül is.» A mint ezt meghallottam, s láttam, hogy sürgős segítségre van szükség, nem faggattam tovább, hanem kézen fogtam s egy kis kerülővel hazavezettem. Santisteban, az apródom, nyitott ajtót, de én elküldtem s a nélkül, hogy látta volna, szobámba vittem az asszonyt, a ki belépve ájultan rogyott ágyamra. Odaléptem hozzá, levontam arczáról a köpenyt, mely eltakarta, s íme, a legszebb nő volt előttem, a kit halandó szem valaha látott. Úgy tizen-nyolcz esztendősz lehetett, vagy annál is kevesebb. Egy darabig megdöbbenve maradtam ilyen szépség láttára, majd magamhoz

térve egy kevés vizet hintettem az arezába, a mitől magához tért. Gyöngéden fölsóhajtott s első szava az volt hozzám: «Ismersz-e, uram?» «Nem, — feleltem — nem volt szerencsém eddig ilyen szépséget ismerni.» «Boldogtalan az a nő, — válaszolta — a kit az ég megáld vele, csak vesztére! De uram, nincs most idő arra, hogy szépségemet dicsérd, inkább segíts a bajomon! Bárki légy is, zárj el jól és ne engedd, hogy valaki meglásson! Aztán térj rögtön vissza arra a helyre, a hol rán akadtál s ha látsz ott férfiakat, a kik bajt vívnak, ne segíts egyiknek se, hanem válaszd széjjel őket s szerezz békét közöttük, mert bármelyiköknek baja esik, csak nekem lesz bánatom belőle!»

Erre ott hagytam, rá zártam az ajtót és most sietek békét teremteni a küzdők között.

— Egyéb mondanivalód nincsen? — kérde Don Juan.

— Ennyi talán nem elég? — válaszolt Don Antonio. — Hiszen mondtam, hogy a szobámban van elzárva a legnagyobb szépség, a mit halandó szem valaha látott.

— Az eset valóban nagyon különös, — szólt Don Juan — de hallgasd meg az enyémet is!

És azzal elmondotta neki mindazt, a mi vele történt: mint adták kezébe a csecsemőt, mely most a gazdasszony gondjaira van bízva; azután említést tett a verekedésről, mely már véget ért s a melybe maga is beleavatkozott s melynek résztvevői véleménye szerint előkelő urak lehettek.

Mindketten csodálkozva hallgatták egymás kalandjait, aztán sietve hazatértek, hátha újból szükség lenne rájuk. Útközben még elmondta Don Antonio Don Juannak, mit ígért annak a hölgynek: hogy senki nem fogja meglátni, senki be nem léphet a szobába, csak ő maga, a míg az másképp nem rendelkezik.

— Nem baj, — felelte Don Juan — lesz alkalmam elég, hogy meglássam, pedig már nagyon kíváncsi vagyok rá, mert annyira dicsérted a szépségét.

Közben megérkeztek s a fáklya fényénél, melyet egyik apródjuk tartott, Don Antonio észrevette Don Juan kalapját, mely csak úgy ragyogott a gyémántoktól. Don Juan kezébe vette s látta, hogy a kalap szalagja csupa nemes kővel volt

díszítve. Mindketten megvizsgálták s megegyeztek abban, hogy ha mind valódi gyémánt, a milyennek látszottak, akkor mégér tizenkétezer tallért. Most már kétségtelennek látszott, hogy a viaskodók igen előkelő urak lehetnek, kivált Don Juan pártfogoltja, a ki különben is azt mondta a kalapról, hogy mindenki jól ismeri. Az apródoknak meghagyták, hogy vonuljanak vissza és Don Antonio kinyitva szobáját, ott találta hölgységét az ágyon ülve, a mint arcát kezei közé temetve, keservesen sírt. Don Juan mindenáron látni akarván a nőt, fejét bedugta az ajtón, de az könnyein keresztül megpillantotta a gyémántok ragyogását, és szemeit fölemelve így szólt :

— Lépj be, herczeg uram, lépj be! Miért fukarkodol annyira azzal a boldogsággal, melyet látásoddal nyujtasz?

— De asszonyom, — szólt közbe Don Antonio — nincsen itt semmiféle herczeg, a ki vonakodnék a látásodtól.

— De igen, — kiáltott föl az — igen, az ott Ferrara hercege, hiszen elárulja kalapjának gazdag dísze.

— Valóban, asszonyom, azt a kalapot nem viseli semmiféle herczeg. Ha meg akarsz róla győződni, engedd meg, hogy az illető belépjen!

— Lépjén hát be! — szólt az asszony — annál nagyobb az én bánatom, ha nem a herczeg.

Don Juan végighallgatta a beszélgetést és engedelmet kapván a belépésre, kezében a kalappal beljebb került. S a mint az asszony előtt megállott, az belátta, hogy nem az van előtte, a kinek vélte, finom kalapja után. Majd zavart és akadozó hangon így szólt :

— Jaj nekem, boldogtalannak! Uram, mondd meg rögtön, ne kínozz sokáig! Ismered e kalap gazdáját? Hol hagytad őt, vagy hogyan került ez a kalap birtokodba? Életben van-e még, vagy így kell értesülnöm a haláláról? Jaj nekem! Mi történt vele? Itt látom a gyémántjaidat és én itt vagyok elzárva nélkülöd, s ha nem tudnám, hogy ezek derék spanyol úri emberek, s nem kell félnem attól, hogy elvesztem a becsületedet, már rég megöltem volna magam.

— Nyugodjál meg, asszonyom, — szólt Don Juan — sem e kalap tulajdonosa nem halt meg, sem te nem vagy olyan helyen, a hol bármi bántalom érhetne. Hanem szolgálatodra

vagyunk minden erőnkkel és éltünk árán is megvédünk és segítségre leszünk. Nem fogsz csalódni, Madonna, abban a hitedben, melyet a spanyol lovagiasságról táplálsz. S mivel mi spanyolok vagyunk, még pedig előkelő családból (nem kérdésből mondom), nyugodt lehetsz a felől, hogy megőrizzük azt a tiszteletet, a melyet jelenléted megkövetel.

— Elhiszem — felelt a nő. — De mégis mondd meg, uram, hogyan került birtokodba ez a kalap? És hol van a tulajdonosa, a ki nem más, mint Estei Alfonso, Ferrara hercege!

Ekkor Don Juan, hogy az asszony kétségeit eloszlassa, elbeszélte az egész esetet: mint került a viaskodók közé, hogyan állott pártjára annak a lovagnak, a ki ezek után nem lehet más, mint Ferrara hercege. Elmondta, hogy közben elvesztette saját kalapját s a helyett találta ezt, melyet a lovag neki ajándékozott, azzal a megjegyzéssel, hogy mindenki jól ismeri. Végül megnyugtatta az asszonyt, hogy a küzdelem sebesülés nélkül végződött s aztán emberek érkeztek oda, valószínűleg legényei vagy barátai az állítólagos hercegnek, a ki megkérte a spanyol ifjút, hogy most már hagyja magára és távozzék, de nagyon hálásnak mutatkozott azért a szolgálatért, a melyben része volt.

— Így került az én birtokomba, Madonna, ez a szép kalap, a mint mondtam, és a gazdáját, a ki nem lehet más, mint a herceg, alig egy órája egészségben és biztonságban hagytam el. Vigasztalódjál tehát azzal, hogy a herceget teljes épségben tudod!

— Hogy ti is megtudjátok, jó uraim, mi ezímen és mi okból érdeklődöm annyira iránta, kérlek, figyeljetek reám és hallgassátok meg — nem is tudom! — elmondjam-e, — az én boldogtalan történetemet!

CERVANTES után, spanyolból

KIRÁLY GYÖRGY.

DISZNÓTOROK.

Képeit a multnak szedegetve sorra,
Rávillan a lelkem sok jó disznótorra ;
De gyermekemlékim akárhogy idézzem,
Disznóölést végig csakis egyszer néztem.

Hajnal se hasad, már talpon a eseléség,
Ott van a böllér is, övé a vezérség.
Kapja fülön gyorsan a kihízott mangát,
S rántják ki az ólból kezdeni a munkát.

Felröfönt az ólban mind a többi társa,
Míg vonszolták, hangzott szörnyű visítása ;
De a nagy kés villant, egy döfés elég volt,
Utolsó hörgése vérrel bugyborékol.

Gyermeki lágy szívem iszonyattól döbönt ;
Disznóölést végig nem is néztem többet.
Ha torra viradtunk, máskor sem aludtam,
De benn a szobában fülem is bedugtam.

Csak mikor javában lobogott a máglya,
Csalt ki a szobából szép vörös lángja ;
Ott álltam ropogó havon a tűz mellett,
A libegő lángban nagy örömem tellett.

Az égő szalmából, szikrákat ragadva,
Mint feketés fátyol, füst szállt a magasba ;
Hallgatva felettünk még csillagok égtek,
Csak a széle szürkült a keleti égnek.

Nehány sovár eb a jószerencsét várta,
A böllér pedig a parazsat piszkálta ;
Manga füle mellé rak parazsas pernyét,
S vaskóval vakarja a lepörköit sertét.

Istenigazában most kezdi a munkát :
Kanyarítja késsel ügyesen a sonkát,
Majd a kövér ártány belsejét kibontja,
Tudja, mit és hogy' kell, mindenre van gondja.

Aztán a dolognak fordítva a sorját,
Hosszan a hátából kivágja az orját ;
Szélesen kifordul a fehér szalonna,
S teknőben a hússal gyűl drága halomra.

Odabenn a házban a tűz nem rakatlan,
Vörösen világít üst alatt a katlan ;
Gondja alatt nótás, fürgé lányceselédnek
Már pöfög a kása hurkatöltelékek.

Hurkába való húst gazdasszony abálja,
Tánczol párosával öreg böllér bárdja,
A kolbásztöltőt is tologatják folyvást,
S mint egy hosszú kígyó, kanyarog a kolbász.

A sietős munka este ha ér véget.
Bort fel a pinczéből, jönnek a vendégek !
Várja a vendéget nagy terített asztal ;
Fáradt a gazdasszony? Ki törődne azzal ?

Lesipecsenyével — pirítva hibátlan —
Pompás hurka, kolbász illatoz a tálban ;
Sava, bors megvan ; bizony vérré válik ;
Dicsérik is érte a gazdasszonyt váltig.

Megered a beszéd, szednek mindent sorra ;
Bele-belevág a vén kakukos óra.
A hosszú kakukszót számlálom, számlálom —
S egyszer csak lezárja szememet az álom.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Kónyi Manó.

(1842—1917.)

A múlt év karácsonyán költözött el tőlünk örökre Kónyi Manó, 75 éves korában. 1842-ben született Kaposvártt. 1859-ben tanítványa volt a pesti németnyelvű gymnasiumnak. Ez intézetben Louis Chevalier, a későbbi prágai igazgató volt a német nyelv tanára. Chevalier a Stolze-rendszer szerint gyorsírást is tanított. Tőle tanulta Kónyi a német gyorsírást Stolze szerint és megismertette azt jó barátjával, Fenyvessi Adolffal, ki akkor technikus volt. Fenyvessi 1860-ban magyarra ültette át Stolze rendszerét.

A két jóbarát nem gondolt arra még, hogy egykor országgyűlési gyorsírók lesznek. Pompéry János buzdította a fiatal Kónyt, hogy gyakorolja magát a «sebes írásban».

Midőn 1860-ban az októberi diploma megjelenése után Pest vármegye gyűlést tartott, gróf Károlyi István főispán mögött Pompéry, Fenyvessi és Kónyi jegyezték «sebesen» a tanácskozásokat. Pest városának 1861 június 17-iki ülésén, a hol Deák Ferencz beszélt, szintén Kónyi volt az egyik gyorsíró. Az 1861-iki országbírói értekezleten, Hajnik Károly mellett megint Kónyi és Fenyvessi jegyezték a beszédeket, a második országbírói értekezleten 1863-ban Hajnik Károly nélkül a két jóbarát végezte a gyorsírói tiszteket. Az 1861-iki országgyűlésen is Kónyi egyik tagja volt a gyorsírói karnak. Hajnik Károly, a főnök, megdicséri ekkor Kónyi szakavatottságát és buzgóságát. Az 1863—64-iki nagyszombati tartománygyűlésen Kónyi Fenyvessivel együtt jegyezte a magyar beszédeket. E gyűlés egyik tagja, Binder Mihály, köszönetet mondott a gyorsíróknak az 1863 október 13-iki ülésén, megbízható s pontos munkájukért. Binder beszédét a többnyelvű gyűlés Hoch- és Éljen-kiáltásokkal fogadta. 1865-ben, a kolozvári utolsó erdélyi országgyűlésen Kónyi Hajnik vezetése alatt dolgozott. Az 1865-iki országgyűlésre a helytartótanács elnöke, b. Sennyei Pál, Fenyvessit és Kónyt bízta meg a gyorsírói munka ellátásával. Mind a ketten 1868-ig szerződéses viszonyban voltak

az országgyűléssel. Ebben az évben állami hivatal lett a gyorsiroda, Kónyi és Fenyvessi lettek főnökei.¹

Azóta 1885-ig vezette a gyorsírodát, akkor nyugalomba vonult, mivel a megfeszített munka nagyon megviselte idegeit. Ez alkalommal b. Sennyey Pál és Szilágyi Dezső meleg elismeréssel szóltak Kónyi Manó érdemeiről a törvényhozás két házában.

Valóban kitűnő parlamenti gyorsíró volt. Visi Imre írja, hogy nem csupán szakbeli kiválósága miatt mondható kitűnő gyorsírónak, hanem elsőrendű politikai és publicistikai érzéke miatt is.² Ifj. Ábrányi Kornél Kónyiról írt tárczájában azt mondja, hogy Kónyi kifésülte a fésületlen beszédek s annyira buzgólkodott javító munkájában, hogy szinte «tucatszámra csinálta a beszédek másoknak».³ Greguss Ágosttól hallottam, hogy a fiatal képviselők megmutatták elmondandó első beszédeiket Kónyinak és igen jó hasznát vették tanácsainak. Szóval Kónyi nem elégedett meg a szónoklatok gépies leírásával, hanem nyugtalan lelkiismerettel fáradozott azon, hogy a parlamenti beszédek minél csinosabb formában kerüljenek a nyilvánosság elé. És erre nem csupán az irodalmi formának szeretete ösztönözte, hanem az a vágy is, hogy szolgálatokat tegyen azoknak, a kikkel sűrűn érintkezett. Rendkívül szíves és előzékeny ember volt. A legkülönbözőbb emberek rokonszenvét bírta megnyerni simulékonny udvariasságával. Nem mintha hizelgett volna, mert a maga számára semmit sem kért nagy befolyású jóakaróitól; bámulatosan sokoldalú összeköttetéseit leginkább arra használta fel, hogy másokon segítsen. Szerette kimélni az emberek érzékenységet, mert a maga érzékeny lelkének jól esett az emberek rokonszenve.⁴ De azért nagyon megkülönböztette az embereket, voltak kiválasztott barátai, a kikhez melegen ragaszkodott s voltak ideáljai, a kiket feltétlenül tisztelt. Életének nagy boldogsága volt az, hogy hivatali minőségében közel férközhetett Deák Ferenczhez és id. gr. Andrássy Gyulához. Mint Dóczy Lajos írja, «Kónyi Deák Ferenczért és Andrássy Gyuláért bármit megtett volna. A mit újabb történetünk e herosaitól felvett magába, szellemük és lelkük

¹ L. Kónyi két ozikkét: *Magyar Gyorsíró* 1910 8. sz. és 1911 8. sz. *Hermanstädter Zeitung* 1863 254. sz. és Gopcsa László: *A magyar gyorsírás története*.

² *Nemzet* 1885 február 21.

³ *Pesti Napló* 1885 márczius 1.

⁴ Hogy mikép tudott bánni Kónyi az emberekkel, azt igen elmésen és jellemzően írja le Dóczy Lajos a *Neues Pester Journal* 1895 február 9-iki tárczájában.

benyomását, eszméiket, elveiket s életük tapasztalatait, az hússá és vérré változott benne. Ez hevítette őt át teljesen, ez lett életének vezéresillaga, a mérték, a melylyel korának jelenségeit mérte.»

Különösen Deák Ferencznek nagy emléket állított. 1882-ben adta ki *Deák Ferencz Beszédeinek* első kötetét, nyugalomba vonulása után folytatta a munkát és befejezte 1898-ban a hatodik kötettel. Azután még az első három kötetet gazdagon bővítve adta ki 1903-ban. Ez a kiadás többet nyújt, mint a mennyit czíme ígér. Kónyi a kiadott és többnyire kiadatlan levelek, naplók, okiratok s cikkek gazdag gyűjteményével világítja meg Magyarország legújabb történetét, különösen a bővített második kiadásban. Deák Ferencz pályája a középpont és e körül csoportosulnak az események. Tájékoztató bevezetései példásak tárgyilagosság és alaposság tekintetében. Nem a maga nézetét közli, hanem a tényeket, az iratokat s a hiteles tanúkat beszélteti. Kónyi e munkára értékes kiadói tulajdonságok tették hivatottá: érzék az események lényege iránt s kegyeletos ragaszkodás hősnének emlékéhez.¹ Ez a ritka érzék a lényeges iránt rendkívül érdekessé teszi a kiadást. Gróf Tisza István írta valahol, hogy Kónyi kiadásában a kiegyezés története szinte drámai eleven-séggel van elbeszélve. Pedig a kiadó csak tényeket sorol fel, vagy másokat beszéltet. Kónyi olyanokat is beszéltet, a kik az ő ösztön-zése nélkül soha sem mondták volna el, a mit tudnak. Úgy, hogy Kónyi nemcsak gyűjtője volt, a történeti anyagnak, hanem néha elő-idézője is. Jellemző példa erre a *Nyílt Levél Kónyi Manóhoz Somssich Páltól*. (Budapest, 1886) című füzet. Kónyi az utolsó rendi ország-gyűlés történetét kutatva megtalálta a pontokat, melyekben Somssich Kossuthal megegyezett 1848 februárjában s a melyeket Somssich felküldött gróf Apponyi György cancellárnak. Felvilágosítást kért e pontokra nézve Somssichtól, ki a nyílt levéllel válaszolt. Ebből a Nyílt Levél-ből tudjuk, hogy Kossuth februárban a magánjogi s a politikai reformok terén megnyugodott volna oly eszmékben, melyeket a mérsékelt conservativok is elfogadhatóknak tartottak. Csak a párizsi forradalom hatásának elterjedése sodorta a radicalis megoldás felé. E nagyfőntosságú történeti tény nem állana előttünk ma teljes világosságban, ha Kónyi nem ösztönzi Somssichot a Nyílt Levél írására. Somssich fejtegetéseit fölvette Deák *Beszédeinek* magyarázó anyagába. Több ehhez hasonló példát is idézhetnénk.

De e főmunka mellett Kónyi kisebb kiadásairól, cikkeiről és tanulmányairól sem szabad megfeledkeznünk.

¹ V. ö. *Budapesti Szemle* 1904 117. k. 4. l.

A Salzkammergutban nyaralva vagy két levelet írt Kónyi az 1880-iki Pesti Naplónak Kaszás álnéven. Az egyikben leírja, hogy Aussee lakossága nagyon kedvetlenül fogadta I. Vilmos császárt, mert a jó osztrákok akkor még nem feledték el Königrätzet. — Kónyi 1885-ben kiadta a Budapesti Szemlében *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékét*. Ezt a töredéket a már akkor igen beteg államférfiú 1884-ben mondotta el élő szóval Kónyinak. Gyermekkorát és ifjúkorát beszélte el abban; annyira ki volt már merülve, hogy Kónyi nem merte tovább ösztönözni a tollbamondásra. Kónyi Lónyay halála után kiadta a töredéket annak bizonyításául, hogy Lónyay Menyhért «szívét» nagyon félreismerte a közvélemény. Lónyay valóban melegen emlékszik meg szüleiéről, testvéreiről, egyik igen derék nevelőjéről, Békássy Sándorról és érdekesen jellemzi Sasku Károlyt. Általában sajnáljuk, hogy Lónyay nem folytathatta tovább az elbeszélést, mert koráról és jelentékeny pályájáról bizonyára sok tanulságos dolgot mondott volna el. Bizonyítja ezt *Lónyay Menyhértnek Naplója* 1847/8-ból, melyet ugyancsak Kónyi adott ki a *Budapesti Szemle* 1896-iki folyamában (85. k.). Lónyay Széchenyi köréhez csatlakozott, az országgyűlésen is feltűnést keltett különösen az adminisztratori kérdés tárgyalásakor. Bátor fellépését Széchenyi nagyon megdicséri Naplójában. Lónyay naplója elsőrangú forrásai közé tartozik az adminisztratori sérelem 1848-iki tárgyalása történetének. A Napló más kérdésekben is használható, de némi óvatossággal, különösen ott, hol Lónyay követársainak személyes ambícióiról beszél.

1887-ben jelent meg a *Nemzetben* Kónyinak *Hogyan revideálta Deák Ferencz az ő beszédeit* című cikke. (Újra a *Magyar Gyorsíró* melléklapján, 1911. 8—10 számok.) Deák szerénységét, jóságát, szenvedélyességét s önuralmát, érdekes apró szokásait megható ragaszkodással és közvetlenséggel rajzolják ez érdekes emlékezések.

1888-ból való a *Visszaemlékezés Somssich Pálra* című közlemény (*Budapesti Hírlap* márczius 6.). Kónyi e cikkében a *Das legitime Recht Ungarns* szerzőjének egy kis önéletrajzi töredékét és néhány levelét teszi közzé. Mindannyi jól használható adalék Somssich jellemrajzához. Ugyancsak 1888-ban írta Kónyi *Visszaemlékezés Sennyey Pál báróra* című cikkét. (*Nemzet és Pester Lloyd*, január 5.) Melegen védelmezi ebben Sennyey Pált, kit sokan a fekete bárónak neveztek. Ez ó-conservatív államférfiú erős magyar volt, «ajkáról nyelvünk oly zengzetesen hangzott, mint alig valakiéről». Bár tudta, hogy a kiegyezés megkötése megtöri a conservativok hatalmát, «min-

dent elkövetett, a mi a nemzet és a fejedelem közti kibékülésre és ezzel az ő bukására vezethetett».

1890-ben gróf Andrassy Gyula halála után négy közleménye jelent meg Kónyinak a nagy államférfiról. *Gróf Andrassy Gyula első politikai fellépését* ismerteti a *Bp. Hirlap*-ban (február 19.), közli itt történeti bevezetéssel a *Pesti Hirlap* 1846-iki folyamából gróf Andrassy Gyulának első politikai cikkét a conservativok felfogása ellen. A 23 éves gróf cikke meglepi az olvasót világos okfejtésével és politikai érettségével. A *Nemzetben* pedig *Andrassy és Herbsték* címen Kónyinak egy levele jelent meg Jókai Mórhoz (okt. 13-iki tárcza). Kifejti ebben, hogy miért kérte Andrassy a 60-millió hitelt, mielőtt a berlini congressusra ment és hogy mennyire félreértették kitűnő politikai sakkhuzását az osztrák alkotmánypárt vezetői. A *Visszaemlékezés Andrassy Gyula grófra* című cikksorozat szintén a *Nemzetben* jelent meg (február 19—21). Ép oly hangulatos, mint jellemző életrajzi vázlat. Széchenyi nyilatkozataiból, beszéd-töredékekből, hitelesen elbeszért jelenetekből van állítva. Élénk színű mozaikkép.

Kónyinak *Beust és Andrassy 1870. és 1871-ben* című tanulmánya megjelent Gyulai Pál *Olcso Könyvtárában* (717—718. sz.). Ez az ő legkitűnőbb történeti tanulmánya. Andrassytól hallott közlések és más források alapján meggyőzően mutatja ki, minő ellentétek választották el Beustot Andrassytól a külügyi politikában s hogy mennyire nincs igaza Beustnak, midőn Emlékirataiban azzal vádolta Andrassyt, hogy Hohenwarttal tartott. E tanulmány németül is megjelent a *Deutsche Revue*-ben. Sybel a *Die Begründung des Deutschen Reichs durch Wilhelm I.* című nagy munkájában idézi Kónyi tanulmányát (Bd. VII, München és Leipzig 1895. 385. l.).

Midőn a múlt század 90-es évei óta egyre halaványodni kezdett Deák és Andrassy eszméinek emléke a mi gyorsan felejtő és jelszavak után induló közéletünkben, nem ritkán jelentek meg a lapokban helyreigazító közlemények. Egy régi Deák-párti aláírással. E közlemények szerzője Kónyi volt, ki a Deákról gyakran felmerülő téves adatokat vagy a Deáknak tévesen tulajdonított nézeteket igazította helyre.

Mikor Tisza Kálmán 1902-ben meghalt, a *Magyar Nemzet* (márczius 23.) néhány visszaemlékezést közölt róla Kónyi adatai alapján. Tisza ugyanis becses anyagot adott Kónyinak a *Deák Ferencz beszédei* számára s Kónyi ezért hálásan emlékezett meg Tisza szíves jóindulatáról és megnyerő egyszerűségéről.

1899-ben jelent meg Kónynak utolsó nagyobb közleménye *Gróf Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz* címen (*Budapesti Szemle* 100. k.). A levelekhez alapos bevezetést és jegyzeteket csatolt a kiadó. Igen jól jellemzik ez 1859 szeptember 8-tól 1860 február 6-ikáig terjedő levelek Széchenyi utolsó hónapjainak rendkívül izgatott hangulatát. Ily értékes munkákkal foglalkozott Kónyi nyugalomba vonulása után.

Szenvedélyesen érdekelte a politika, mindvégig foglalkozott vele anélkül, hogy a maga számára remélt volna valamit annak fordulataitól. Könnyen juthatott volna kitüntetésekhez, de azokat csendesen elhárította magától. Valamint a történetben ki volt fejlődve érzéke a lényeges iránt, az életben is a lényegest szerette. Függetlenül élt szép családi otthonában, többre becsülte övéi jövőjének biztosítását s a köztiszteletet, mely körülvette, mindenféle czímmél. Sok súlyos csapás is érte, de vizsgáztatást keresett és talált a munkában.

Barátaival a régi időkről, leginkább a kiegyezésről szeretett beszélni. De midőn a világháború kitört, gyakran emlegette, hogy most már nem fontos mind az, a mit ő összegyűjtött. Nem fontos, mert ez a zűrtar megdönti majd a régi alapokat s egészen új formákat teremti.

De barátai biztatták, hogy nem úgy van. Az 1867-iki kiegyezés nem muló episod a nemzet történetében, hiában próbálják döntögetni ezt a szilárd épületet mindenfelől. Deák és Andrássy munkája ellenáll a romboló akaratnak. És így mindig értékes és elevenen ható lesz annak a férfinak munkája, a ki a leghívebben és a legteljesebben gyűjtötte össze a kiegyezés történetének emlékeit.

Angyal Dávid.

Jelentés az 1917. évi Greguss-jutalom tárgyában.

Első zenészeti évkör (1911—1916).

A Kisfaludy-Társaság ezúttal először ítéli oda a Greguss-alapítvány jutalmát zenei alkotásnak. Visszapillantva a magyar zeneművészet közelebbi és távolabbi multjára, alig találhatnánk e díj kiosztására a mainál szerencsésebb időpontot. Ha egy vagy két évtizeddel korábban kellett volna felállítanunk az ország zenei termelésének mérlegét, mindenestre akadt volna már akkor is egy-egy munka, melynek megjutalmazása az alapítvány intenióinak megfelel. De akkor magukban álló, szórványos jelenségekkel állottunk

voina szemben. Ma ellenben, végigtekintve a megjelölt évkör magyar muzsikáján, csodás gazdagságú, bőséges termés, egy olyan hirtelen kialakult nagyszerű cultura tárul elbénk, a minőről még rövid idővel ez előtt is csak az optimisták mertek álmodni, azok, a kik fajunk tehetségében való fanatikus hittel bizakodtak benne, hogy a magyar symphonikus zene kibontakozásának el kell következnie, még pedig csakhamar el kell következnie. Az eredmény az optimisták reményeit is felülmulata. A zenetörténetben szinte páratlanul álló fordulattal, máról-holnapra, évszázados elmaradottság, bátortalan és tapogatózó nekilendülések, elszórtan felvillanó, de magukra maradt genialis kísérletek után egyszerre készen, felvértezve, a modern kor legteljesebb technikai fegyverzetében pattant ki az új magyar zeneirodalom, alig két évtized terméke. Irodalom, vezérlő egyéniségekkel, a kik közül mindegyik más-más irányt képvisel. Mellettük egész sora a kisebb, szorgalommal és készséggel munkálkodó tehetségeknek, a minőkre minden művészetnek szüksége van, hogy a tört utakat egyengessék, a tömeg szükségleteit kielégítő termelést szolgáltatassák. És az alkotók mellett elsőrendű reproducáló művészgárda, s mindkettővel szemben megértő, a zenét valósággal szomjuhozó közönség, melynek folytonos növekedése, műveltségben való gyarapodása éltető talajt, erőforrást biztosít ennek a hirtelen, szinte varázstűzre kivirágzott zenei culturának. Szerencsés véletlennek kell tehát mondanunk, hogy az első zenei Greguss-díj kiosztásának időpontja összeesik zeneművészetünk első nagy fellendülésével és szerencsésnek tartom magamat, hogy a Kisfaludy-Társaság megtisztelő bizalmából nekem jutott a feladat, hogy e művészettörténeti szempontból is nagyfontosságú időszakról e jelentés kapcsán beszámolhassak.

Zeneirodalmunk e váratlan és meglepő kibontakozásában legnagyobb része van természetesen a magyar genius csodás termőképességének, elősegítette zenei főiskolánk, a Zeneakadémia kitűnő és következetes oktató módszere, de abban, hogy symphonikus művészetünk a legjobb úton van, hogy európaivá s e mellett sajátosan magyarrá váljék, egy zenetörténeti világáramlat hatását is látom. A tizenkilencedik század vége érlelte meg a kisebb nemzetek művészi zenéjében a faji öntudatot. Sajátos, különváló culturák keletkeztek ottan, a hol a cultura régebben feltétlenül a legközelebbi nagyobb nemzetéhez simult. Művészeti particularismus állott be; ezt, mint tudatos törekvést, a zenetörténet jó ideig nem ismerte. Valamikor a nagy, vezető irányokban sem volt lényegbevágó a faji eltérés. A középkor contrapuncticájában nehéz volna feltalálni a

megkülönböztető vonásokat. Még Mozart művészetében is összefolyik a határ az olasz és német stílus között, ugyanígy találkozik a francia és német elem Glucknál, a francia és olasz elem Cherubini-nél. Beethoven úgy tetszik, mintha a maga transcendentalis nagyságában a fajok fölött állana, de vele véget is ér ez a zenei egyetemes-ség: utána egyre élesebben ágazódnak szét az irányok és kialakul, mint a zene három modern nagyhatalma, a német, francia és olasz irányzat. Ezt azonban a XIX. század vége felé északról és keletről inváziók érik; ébredő művészetek fiatalsága nyomul győzelmesen előre s hozza magával erejét, színeit, sajátosságait. A fajok kutatni kezdték, értékesítették, kiművelték művészi egyéniségüket, zenéjük etnikai és folkloristikus elemeit felsőbbrendű művészi anyaggá finomították s ezzel új tartalmat öntöttek a nyugateurópai formákba. Az elsőek voltak az oroszok, követték őket a skandinávok s most lép a porondra, mint egyenrangú versenytárs, a magyarság. Három nagyszerű művészi típus. Az oroszok, a kik a talentum fékezetlen őseréjével törik széjjel és alakítják át, tágtíják, szinte gigási méretekben, a symphonikus kereteket. Impressiókra fogékony, friss coloristikus érzékkel új, ragyogó színeket adnak az orchesternek. A skandinávok, kiknek éles harmoniáiban, pattogó rhythmusaiban érzik a fjordok metsző szele, az edzett, erős faj határozottsága, akarni tudása. S végül a magyarok rhapsodikus, szilaj, a végletekben csapongó muzsikája, mely temperamentumával, szertelenségével annyira bírja a modern művészet túlhevített affectusait.

Hogy a magyar népzene, ez az eredetiségénél, kifejezésbeli erejénél, érzelmi mélységénél fogva rendkívül értékes anyag csak most kezd kibontakozni a nyugati művészet constructiv formáiban, annak főképen két oka van: az egyik a történelmi mulasztás, melynek következtében három évszázad mult el a nélkül, hogy a homophon magyar népdal belekapcsolódott volna az illető korszakok polyphon művészetébe; a másik az újabb magyar zenetudomány sajnálatos elfogultsága, mely úgyszólván a mai napig elfojtotta, megnyirbálta a magyar dal merészebb, szélesebb, symphonikus fejlődését. Jóhiszemű, zeneileg eléggé nem képzett emberek kicsinyes, orthodox szabályokkal sánczolták körül a magyar muzsikát. Tőlük származik az a legújabb időkgig fennállott tévhit, hogy a magyar zene egészen más megítélés alá tartozik, mint a többi európai zene, a mi bennünket jóformán kirekesztett a zenei cultumépek nagy közösségből és megfosztott attól a rengeteg formagazdagságtól, melylyel a fejlett nyugati zene kínálkozott. Az elfogult zenetudomány, mely egyrészt

a mult század elejének üres formalismusokba merevedő, művészeti-leg nagyrészt jelentéktelen tömegproductióiból, az úgynevezett palotás-zenéből vonta le analógiáit, másrészt a nyelvtörvényeken alapuló, tehát vocalis rhythmusképleteknek — melyek a hangszeres zenébe nem vihetők át abszolút következetességgel — tulajdonított túlságos jelentőséget. Egy zenetudomány, melynek néhány szembe-ötölő, specifikus magyarosság volt a vesszőparipája, mely azonban nem tudott behatolni az ősi népdalban nyilatkozó rejtett, mély-séges sajátságokba, a magyar zene szigorú codexét dolgozta ki s hirdette oly meggyőződéssel, hogy legkitűnőbb zenészeinket is meg-tévesztette. Vizsgálódásának anyagából — mint említettem, főkép a magyar Biedermayer-kor palotás-, csárdás- és népdal-zenéjéből — néhány szabályt és két ominosus tilalmat vont le. A szabályok közt a főbbek: hogy a choriambus a magyar zene jellemző ősi rhythmusa, hogy az ütem elején való súlyos rövid hang a leglényegesebb magyar rhythmikai képlet, hogy csak némely meghatározott harmonia magya-ros s a magyar dallam-rendszernek az úgynevezett magyar hangsor az alapja. A tilalmak pedig a következők: rossz és kerülendő a magyar zenében a súlytalan kezdet, az úgynevezett felütés és ugyancsak kerülendő a páratlan ütem. A modern magyar zene mindezekre a tételekre megfelelt. A choriambus és a súlyos rövid rhythmusképlet prosodikus, nyelvi elem, mely a vocalis zenéből kerül a hangszeres zenébe, abban okkal-móddal használható, de tagoltságánál, szaka-dozottságánál fogva széles dallamfűzésre nem alkalmas. A súlytalan, felütéses kezdet még a vocalis zenében is használható, ha értelmi hangsúly nélkül való szó esik a mondat elejére. Az úgynevezett ma-gyaros harmoniák és a magyar hangsor elmélete pedig teljesen meg-dőlt a legmodernebb zenében, mely merőben új scalákat, hangrend-szereket alkotott s még a kifejezesebb nyugati összhang-ka pcsolá-sokon is a végletekig menő radicalismussal felülhelyezkedik. A pá-ratlan ütem tilalma tárgytalanná vált, a mint az új folklorisztikus gyűjtés éppen a legrégibb magyar népdalainkban a legváltozatosabb háromnegyedes, ötnegyedes rhythmusokat mutatta ki hitelesen. Egyáltalán egészen más eredményre jutottak volna az ötvenes és hat-vanas évek codificatorai, ha a XVI. és XVII. század világi és egyházi zenéjében s népdalkincsünk ősi, évszázados motívumai közt kutat-tak volna, melyek a conventionalis sallangtól teljesen elütő képét adják a magyar zenének s a mellett rhythmusban, dallamfűzésben, harmoniában oly változatosak s oly lehetőségeket tárnak fel, melyek mindenképen összeegyeztethetők a nyugati értelemben vett sym-

phonikus stílus követelményeivel. A magyarosság félreértése évtizedekkel vetette vissza felsőbbrendű zeneművészetünk kibontakozását. *S* e félreértést még tetézte a magyar zene egy tényezője, melynek szerepléséről és jelentőségéről szintén érdemes néhány szót mondanunk: a cigánymuzsika.

A magyar zene és a cigányzene fogalma kivált a külföld előtt, de még a magyar közönség nagy része előtt is congruens. *Liszt* Ferenc tetézte a zavart azzal, hogy a magyar zenét egyenesen cigánynak mondotta. A zenetörténet rég megczáfolta a kitűnő művésznak ezt a jóhiszeműen téves véleményét. A cigányok térfoglalását a magyar zenében igen könnyű megmagyaráznunk. Tudjuk, hogy a magyar ember mindenkor bizonyos idegenkedést tanusított, sőt tanusít még most is a mesterségszerű zenéléssel, kivált a hangszereken való játékkal szemben. Nem a magyar faj tehetségén múlik ez. Talán valamilyes hamis büszkeség az oka. A magyar szerette a muzsikát, de lehetőleg másokkal muzsikáltatott magának. A középkorban német sípossal és orgonással, olasz gitárossal, majd zsidó, végül cigány zenészekkel. A nomád, hazátlan, acclimatisalódó cigány-nép élte bele magát legjobban a magyar zene szellemébe. Felszívta, sajátjává tette, a legutóbbi két évszázadban valóságos letéteményese volt a magyar dalnak. A cigányok ez érdemét nem lehet letagadnunk s nem is szabad lekicsinyelnünk. Ép oly kevésbé lehet elvitatni bámulatos zenei tehetségüket és művészi intelligenciájukat. A cigány kétségkívül a világ legkitűnőbb zenei naturalistája, ritka magába-fogadó és reproducáló, de meglepően csekély alkotó erővel. A sok ezer cigányzenész közül alig akadt egy-két eredeti zeneszerző-tehetség. Így tehát szinte bizonyossággal állíthatjuk, hogy a cigányoktól játszott magyar zene tematikája nem lehet cigány eredetű. Ha az volna, akkor az oláh, a spanyol cigány is magyaros zenét muzsikálna, holott tudjuk, hogy más országba vetődve, ugyanazzal a felszívóképesseggel az illető ország zenei sajátosságait tette magáévá. A kölcsönvett tematikus tartalom feldolgozásában, előadó modorában viszont már nagy része van a cigány zenei megérzésének. A cigányzene siránkozó chromatikája, cifrázata, önkényes rhythmusa, fegyelmetlen rubató-ja nem a magyar faj uraltájai eredetére, hanem sokkal távolabbi keletre mutat. Sajnos, a tematika és a feldolgozás az idők folyamán annyira egybeolvadt, hogy csak a legújabb ethnographiai megállapítások kezdik széjjelválasztani és kimutatni, hogy népzeneinkben mi a faji őselem s mi a cigány járulék. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a közvélemény a cigányos muzsika

csapongását, örökös moll-hangnemeit, keleti hangközeit, graphikailag szinte meg nem rögzíthető szabad rhythmusait tartja magyarosnak. Hisz akkora a kölesünhatás, hogy már parasztjaink is cigányosan énekelnek. A legújabb, szigorúan tudományos népdalgyűjtés, főkép Bartók, Kodály és Vikár kitűnő munkássága, kezdi megjelölni a határvonalakat, világít bele a tiszta magyar dallamalkotás szövedékébe, mutatja ki a cigányos eltérések mellett a többi faji behatásokat, az oláh, tót, lengyel, horvát, szerb elemek beszűrődését a magyar nóta rhythmikus és melodikus kialakulásába. Nem vagyunk hálátlanok a cigányokkal szemben. Elismerjük, hogy a magyar zene az ő vonójukon élt tovább, a míg nem volt összegyűjtve, leírva. Ha népdalaink nem is, de hangszeres emlékeink elvesztek volna nélkülök; de még sem fogadhatjuk el dogmának többé a cigányzene érdekes kezdetlegességét. A cigányzene művészetünkben azt a helyet fogja elfoglalni, mely érdeme szerint megilleti: ideális népzene lesz.

E tények felsorolását szükségesnek láttam, hogy megmagyarázzam a magyar művészi zenének napjainkig való csekély productivitását, viszonyítva az irodalomhoz, a színpadhoz és a képzőművészetekhez. A productivitas csekély volt, de azért értékekben épenséggel nem szegény. Egyes kimagasló tehetségek ösztönös erővel legyőzték a nehézségeket, megtalálták a helyes utat s azon haladva jelentősen előbbre vitték a magyar muzsika ügyét. Ilyen lángelme volt Erkel Ferencz, a ki őseredeti, erősen faji alkotóerejével elsőnek találta meg az igazi magyar hangot a zene legnagyobb műformájában, a dalműben. Mosonyi Mihály inkább doctrinair volt, őt viszont fényes készültsége tette hivatottá arra, hogy zenénk faji sajátságait minél teljesebben beolvaszsa korának zenei technikájába. Sajnos, észrevehetően korlátozta őt az az orthodox felfogás a magyar zenéről, melyet az előbbieken szóvá tettem. Kétségtelen érdemei voltak az indigena Volkmann Róbertnek is, s a nagy úttörők közt méltó helyet fog biztosítani a műtörténelem Mihalovich Ödönnek, kinek alkotásai a nyugati művészet legelőkelőbb tonusát szóaltatták meg s a ki magyar zenedráájában, a *Toldiban* az énekes szavaló-stilus legnehezebb problémáit oldotta meg monumentális keretek közt. Nem folyt le az elmúlt félszázad jelentős események nélkül, de mindazt, a mi történt, mint már e sorok elején megjegyeztem, elszórt, sporadikus jelenségeknek kell tekintenünk. Hogy önálló magyar zenei irány, zenei irodalom keletkezhesék, arra egy általános, egyetemes áramlatnak kellett megindulnia, egy

czél felé haladó egyéniségekkel, a kik más-más kifejező eszközök mellett körülbelül egy szinten álló dologbeli készséggel rendelkeznek, egymásra kölcsönhatással vannak, s a kiket egy felsőbbrendű összetartozás kapcsol egybe.

Ennek elkövetkezése a legutóbbi két évtized eredménye. A magyar zeneszerzők sorából egyszerre egész csomó név válik nemcsak nálunk elismertté, hanem európai hírűvé. Fialat componistáink — nagyrészt Koessler Jánosnak, a Zeneakadémia kiváló zeneszerzés tanárának tanítványai — kifogástalan szakismerettel, a modern sokszólamú szerkesztés és a zenekari technika virtuóz ismeretével hagyják el az iskolát. A zene faji elemeinek műbenlétét a mai tudományos kutatás egyre világosabban mutatja nekik. Érdekes követhető analógiákat látnak főképp a modern oroszok műveiben. Sokoldalú intellectualis képzettségük segíti őket kétséges problémák megoldásánál. Ellenétben a régi zenészek álmatag egyoldalúságával, a mai alkotó zenészeket, talán a modern zene összetett, constructiv voltánál fogva, élesen distinguáló, fegyelmezett, szinte matematikailag rendszeres gondolkodás jellemzi. A nemzeti művészet jelszava, melyet egyre nyomatékosabban hangoztat a közvélemény, ostromolja fiatal componistáinkat. Ki ösztönösen, meggyőződésből követi, ki józan számításból és önzésből, mert hiszen a faji jelleg eredetiséget, új szint, új művészi lehetőségeket jelent számukra, s művészeink jól tudják, hogy a nyugati zene óriás áradatában nyomtalanul elmerül mindaz, a mi nem viseli magán az erős egyéniség vagy fajiség figyelmet és érdeklődést keltő bélyegét. Nem szabad hinnünk, hogy minden nehézségen túl vagyunk, hogy nem történnek eltévelyedések. Épen a legfejlettebb technikával dolgozó zeneszerzőinknél mutatkozik erősen a Strauss Richard túlzott naturalismusának s a Debussy neoimpressionismusának hatása. Míg ez átszűrődik, a magyar érzés tüzeiben megtisztul, elnézőknek kell lennünk az átmeneti stílus hibái iránt. Kétségtelen azonban, hogy végre megszületni látjuk a várva-várt magyar symphonikus művészetet. Eltűnik művészeti kulturánk utolsó hézaga. Értékes irodalmunk, világszerte elismert színművészetünk, egyre gazdagabbai és érdekesebben kibontakozó festészetünk és szobrászatunk mellett alkotó zene-művészetünk nem foglalt el egyenértékű helyet, s ezt a hiányt még a Liszt és Erkel ragyogó neve sem tudta kellően palástolni. A magyar culturalis erők győzelmes harcában a zene utolsónak sorakozik a többi művészet mellé. De ha azok a tehetségek, kiknek munkáiról a jelentéseni következő részében fogok szólni, csak félig beváltják

a hozzájuk fűzött reményeket, s ha a mai fejlődés nagyszerű lendületének valami váratlan elernyedés szárnyát nem szegi, akkor kétségtelen, hogy a zeneművészet csakhamar az első csatasorba jut.

*

Néhány szóval emlitem a módszert, melyet a felsorolandó művek kiválasztásában követtem. A díjazásra alkalmas mű lehet a szabályok értelmében «akár teljes dalmű, nagyobb oratorium, akármiféle kisebb szerzemény». Itt csak a kisebb szerzemények átvizsgálása ütközik szinte leküzdhetetlen nehézségekbe. Hisz az ország évenként amnyi száz és száz kis dalt, zongora- és hegedűdarabot termel, hogy ezt a tömeget még áttekinteni is a lehetetlenséggel határos feladat. De a legritkább eset is, hogy egy kis *compositio* olyan zenei műremek legyen, hogy fölvehesse a versenyt egy operával, vagy symphonikus munkával. Ha csakugyan ilyen műremek, majdnem bizonyos, hogy szerzője nem valami ismeretlen, névtelen *componista*, hanem valamelyik ismert mester, kinek a munkásságát amúgy is figyelemmel kísértem. Fölvettem tehát az 1911-től bezárólag 1916-ig terjedő cyklusba az eközben bemutatásra került magyar dalműveket, balleteket, azokat az új zenekari műveket, melyeket a főváros nagy orchesterei, első sorban a philharmonikusok előadtak, s a nyilvánosan előadott új kamarazene-műveket. Figyelemmel kísértem a komoly dalirodalmat, ellenben mellőztem a *couplékat*, melyek ép oly kevéssé tarthatnak számot a jutalomra, mint a könnyű fajtájú, *ephemer* operettek. Az alapítvány szabályzatában említett följegyzéseket nem tehettem, de mivel, mint műbíráló a munkák nagy részéről kritikát írtam, segédeszközüül vettem akkori tudósításaimat, s emlékezetem helyesbítésére és kiegészítésére átnéztem a művekről megjelent többi komoly és szakszerű bírálatot is.

*

Az 1911. év egy izig-vérig magyar, finom, bájos dalművel, Szabados Béla *Bolondjával* ismertetett meg bennünket. Nem *pathetikus*, széles *conceptióju* munka, inkább *genrekép*, melynek derűjébe érdekesen játszik bele a mű végén a tragikus komorság. A zenének egyszerű, közvetlen, üde s népies *alaphangja* van, mesteri kézzel megfinomítva, az előkelő operai stílus kereteibe foglalva. Pattogó, eleven magyar *rhythmusok*, majd gyöngéd, puha *melódiák* követik egymást, gondosan *cisellált formákban*. S e formákon belül teljesen szabad, szinte csapongó énekdeclamálás, melyet kevés magyar

componista kezelt Szabadosnál helyesebb prosodikus érzéssel, könnyűséggel és folyamatossággal. Az opera egy poetalelkű, kecses talentum műve; elsőnek viszi az operett grotesque komikuma után a finom vigjátéki mosolyt a magyar zene stílusába. Hangszerelése nem nagyigényű, de szervesen nő ki a compositióból, benne van a szerző distingvált ízlése, de egyszersmind hangphantasiájának egész gazdagsága.

Az év zenekari hangversenyeinek műsorán egy csomó ujdonság szerepelt. Nagyon tetszett Herzfeld Viktornak, a Zeneakadémia kitűnő tanárának *Fuvószerenája*. Érdekes hangzásbeli finomságok, aprólékos mesteri kidolgozás jellemzik a munkát. Meszlényi Róbert *Scherzo*-ját pompás magyarságáért, hatásos hangszereléséért dicsérhetjük. Új és érdekes hang szólalt meg Weiner Leo *Farsang* című humoreszk-jében. Weiner nevével még többször fogunk találkozni. Egyike legelmésebb muzikusainknak. Partitúrai valóságos filigrán-munkák, tele csillogó thematikai és harmóniai ötletekkel, inventiója ugyan nem mély és hosszúlélegzetű, de sima, gördülékeny, leginkább némely modern tárczaírónkhoz hasonlíthatnám, kiből a stílus csiszoltsága, a forma bravuros könnyedsége, a fordulatok újszerűsége vesztegeti meg a közönséget. Zenéjének jelleméből következik rhythmusgazdagsága; ezek a rhythmusok sokszor magyarosak, néha dallamfűzésében is fel-felbukkan egy érdekes magyarság. Alapjában Weiner mégis kosmopolita, a kiből a fajtság tudatos elem, inkább eszköz bizonyos hatások elérésére. Az esztendő során előadott két munka, Bartók Béla gyönyörű, színmagyar *Első Suite*-je és Buttykay érzéki szépségű *Salambo*-symphoniája régebbi keletű s a jutalomra számot tartó művek közt ennél fogva nem szerepelhet.

A kamaraművek közt mindenesetre első helyen kell említenünk Bartók Béla a-moll vonósnégyesét. A szerző második korszakának alkotása, mikor már teljesen kialakult Bartókban az a sajátos, a tonalitás, sőt az akusztika törvényeit halomra döntő hangrendszer, melynek dissonáns, tüskés útvesztőibe oly nehéz ezt a föltétlenül genialis, lenyűgözően erős és eredeti zeneköltőt követni. Érzik a quartett minden ütemén, hogy őszinte, művészi munka, hogy egy fölzaklatott lélek legmélyebb érzéseiből fakadt, van valami benne Beethoven utolsó vonósnégyeseinek sejtelmes, föl nem érhető nagyságából; fájdalmak, feljajdulások, ujjongások, mindez négy ölelkező és szétváló, csudálatosan önálló és mégis szervesen egybefűzött szólamon, igazi praegnans themák nélkül, a különös hangzások özönével: — az egész mű rejtelem, melynek tartalmát, szerkezetét,

zeneiségét világosan meghatározni, kritikai kategóriába sorozni egyelőre igen nehéz feladat.

A régi értelemben vett abszolút zene virágos, derűs ösvényein halad emellett Dohnányi Ernő desz-dur vonósnygyese, melyet szintén ebben az évben hallottunk. Előadásra került még Szendy Árpád c-dur négyese, Rényi Aladár zongoraötöse, Heutschel Károly cellosonátája, Rieger Alfréd és Bródy Miklós egy-egy quartettje.

Az 1912. év kezdetén mutatta be az Operaház ifj. Ábrányi Emil *Paolo és Francesca* című háromfelvonásos dalművét. A széles és pathetikus szöveg bőséges alkalmat ad a zeneszerzőnek nagyvonalu zenei feldolgozásra. Ezzel az alkalommal kitűnően élt a fiatal komponista. Erő, kifejezés, fokozás van zenéjében, tudatos biztossággal helyezi el az ellentéteket, a színeket, a valeuröket, lyrájában vannak meleg, széles lendületek, sajnos, mégsem éri el az érzéki tűznek, a melodikus erőnek azt a fokát, a melyet ez a darab különlegesen megkövetel. Nagy hibája Ábrányi inventiójának, hogy német, francia, olasz elemekből szövődik igazi egyéni jelleg nélkül. A fiatal zeneköltőnek akkor lesznek igazi sikerei, ha önállóságra tesz szert, s ha kifejezésmódja világosabbá, egyszerűbbé lesz. Most még ránehezedik, kivált orchesterére a súlyos, nem egészen áttetsző symphonikus technika.

Alig néhány hónappal a *Paolo és Francesca* után gróf Zichy Géza Rákóczi-trilógiájának befejező része : a *Rodostó* című dalmű került bemutatóra az Operaházban. Az újjáébredő nemzet hatalmas szabadságharczának kívánt a szerző a legnagyobb zenei műformában monumentális emléket állítani. Már tömegében is nagyszabású drámai conceptiója számára sajátos zenei formanyelvet kellett alkotnia : ez volt a mű problémája, melynek megoldása az egész trilógiának művészi és műtörténelmi súlyt és jelentőséget kölcsönöz. Zichy gróf nem könnyített feladatán. Került minden compromissumot, mindvégig magyar maradt és csak ott alkalmaz helyi francziás vagy egyéb színezetet, a hol a drámai helyzet azt indokoltta teszi. Dallamfűzése népies alapon indul, de akármennyire szélesedik is, a zeneköltő magyaros érzése mindig kifejezésre tudja juttatni a nemzeti sajátságot. A mű felépítése szerencsésen összekapcsolja a zenekarral aláfestett, kötetlen énekszavalatot a zárt formákkal. A modern zenedráma stílusát nem fejleszti a végletekig, ugyanezt a helyes conservativismust látjuk a munka egészséges, átlátszó polyphoniájában és kerésetlén, de jellemző harmóniájában. Zichy Gézán kívül alig volt eddig egy-két zeneköltőnk, a ki

kizáróan magyar motívumokkal dolgozott volna. Abból az anyagból, melyet széthullónak, darabosnak, thematikai szerkesztésre, zenekari súlybírásra alkalmatlannak, a periodikus tagoltságon túl nem fejleszhetőnek mondtak, Zichy három estére való zenei tartalmat merít s vele minden hangulatot kifejez a játszi, könnyed szerelmi daltól Rákóczi gyászindulójának tragikus fenségéig. Ennek az akarása és megvalósítása oly érdem, melyet az elfogulatlan ítélet nem hagyhat elismerés nélkül.

Ugyancsak 1912 októberében Buttykay Ákos mese-operáját, a *Hamupipőkét* hallottuk. Finoman szőtt, könnyed, bájos muzsika, elegáns, hajlékony formákban, melyek minduntalan a szerző virtuóz symphonikus készségéről tanuskodnak. Az igazi művészre vall, hogy nagyobb feladatokhoz szokott technikájával soha sem él vissza, könnyű kézzel, mosolygó derűvel veti papíra a zenei mesejáték körvonalaait s a kidolgozásban is csak épp annyit ad, hogy ezeket a kecses körvonalatokat szinessé, plastikussá tegye. Sajnáljuk, hogy a mű nem eléggé magyaros; a mese, a népies tárgy ezt kétszeresen megkívánná. Buttykay *Suite*-jében s az *Ünneprontók* cz. symphoniai költeményében oly fényes megoldásait adta a faji stílus problémájának, hogy valósággal érthetetlen, miért nem öltöztette a *Hamupipőkét* a magyar népies poesis gyönyörű köntösébe.

A zenekari hangversenyek több érdekes újdonsággal ismertettek meg bennünket. Bloch József *Hegedűhangversenye* a régi romantikus irány szellemében halad, Hubay Jenő hegedűre és zenekarra írott változatai formagazdagságukkal és magyarosságukkal keltettek méltó figyelmet. Dohnányi Ernő nagyszabású D-moll symphonijája után egy *Suite*-tel lépett a közönség elé. Maga a műforma kívánja a népszerűséget, a világosabb, átlátszóbb, közvetlenebb szerkezetet; a szerző mesteri, souverain készségét bizonyítja, hogy ebben a lazább formában is mennyi komoly művészetet képes produkálni. Dohnányi nem szakít a régi stílusokkal, Schumann és Brahms irányát szövi tovább, az utóbbi német mesternél érzékibb, melegebb leleménynyel, frissebb temperamentummal. Ragyogó a zenekari technikája s kivált az az elképzelése meglepően fejlett, mely ugyanazt a motívumot más-más rhythmikus, harmonikus és orchestraális színben hallja; innen magyarázható szeretete a variációs forma iránt, a *Suite*-nek is talán legértékesebb első tétele: a pompás változatok sorozata. Egy Temesvárott élő fiatal magyar komponista, Heutschel Károly *Afrodisia* című munkája — kórtáncz-nak nevezi a szerző — érdekes utánérzése és felidézése a hellasi zené-

nek, a modern zenekari művészet gazdag kifejező eszközeivel. Öt-tételes *Suite*-jével ismét új ember, Radnai Miklós mutatkozott be. Ő is, mint kollégái úgyszólván valamennyien, kitűnően megtanulta a componálás mesterségbeli részét. Ellenpontozati technikája bravúros, harmóniai válogatottak, az új, alterált hangrendszerből izléssel alkalmaz annyit, a mennyit themáinak fajsúlya elbír, kitűnően hangszerel. De zenéje kissé halavány, aquarellszerű. Több bátorság, egy-egy eltérés a szigorú formától és a jobban hangsúlyozott magyarság növelné componálásának értékét. Resovszky Sándor zongoraversenye, melyet maga a szerző játszott zenekísérettel, becsületes és jó színvonalú munka, de különösebb jelentősége nincsen. Viszont a symphonikus zenekar szólaltatott meg egy érdekes és sympathikus új tehetséget: Gajáry Istvánt. *Vasárnap* című suite-je friss, eleven genreképet rajzol meglepően eredeti kitalálással és brilláns orchester-kezeléssel. Dicsérnivaló maga a tárgy: a főváros vasárnapját illusztrálja a hajnal ébredésétől késő estig, hol meleg poesissel, hol finom realismussal. Városligeti mulatsággal végződik a pompás munka, melynek sikere bizonyította, milyen hálás volt a szerző ötlete s mennyire ügyesen oldotta meg.

Ez az év különösen gazdag kamarazene-ujdonságokban. A Waldbauer-quartett, az akkor alakult Új Magyar Zeneszerzők Egyesülete egymásután mutatta be a magyar szerzők műveit. Jelentésem terjedelme nem engedi, hogy mindegyikről részletesen szóljak, csak lajstromot adhatok. Első előadásra került: Radnai Miklós vonós-négyese és hármasa, Weiner Leo zongora-hegedű sonátája, balladája clarinetre és zongorára, Molnár Antal vonósnégyese és zongoratriója, Kodály Zoltán gordonka-sonátája, Dohnányi Ernő hegedű-sonátája, második zongoraötöse, Buttykay Ákos hegedű-sonátája, Zagon Géza zongora-sonátája. Ez a felsorolás sem tart számot teljességre. Mivel pontosan összeállított műsorgyűjteményünk nincsen, az ujdonságok megállapításában is csak a napilapok tudósítására voltam utalva.

Ki kell még terjeszkednem Tarnay Alajos és Lányi Ernő dalestéire. Az úgynevezett magyar műdal irodalma is alig húsz esztendő. Régen szerzőink szinte kizáróan német verseket zenésítettek meg, egyrészt, mert a magyar prosodiával küzdöttek, másrészt mert a lyrai költemény kis keretébe magyar tartalmat önteni nem tudtak, a német lyrai chablon pedig nem illett a magyar szöveghez. Tarnay az elsők egyike, a ki e műfaj megalkotásán fáradozott s úgyszólván egész tehetségét ennek szent-

telte. Meleg, egyéni hangja van, dalai érzelmesek, formásak, tetszetősek; gondosan, jól declamál, a magyar lyrában úttörőnek mondható. Érdekes, kissé komolyabb és elvontabb a Lányi Ernő stílusa. Kacsóh Pongrácz, Dienzl Oszkár, Székács Aladár, Csiky János, Molnár Antal, Farkas Ödön, Hubay Jenő, Szendy Árpád dalaival találkoztunk még a hangversenyek műsorain.

Az 1913. év során az Operaházban csak egy magyar újdonság került bemutatásra: Szegheő Sándor *Báthory Erzsébetje*. Talán a hypermodern Strauss-zene iránt való vonzódás késztette a szerzőt arra, hogy ezt a visszataszító történetet válaszsza első operája tárgyául. El kell azonban ismernünk, hogy a művésznek határozottan van tehetsége és képessége a túlhevített affectusokban izzó, szertelen, betegesen tobzódó szenvedelmeknek kifejezésére. Kitűnően ismeri és jól utánozza a *Salome* és *Elektra* hangját, nem azzal a szédületes technikával és tudatossággal, mint mestere és mintaképe, de biztos színpadi érzékkel. Meg tudja ragadni a hangulatot és megérzékitésére kivált az orchesterben hatásos, erős al fresco-színek állnak rendelkezésére. A voltaképpeni zenei kitalálás másodrendű Szegheő decoratív tehetsége mellett; itt-ott vannak melódikus nekilendülései, de még nincs ereje ezek továbbfejlesztésére és kiszélesítésére. Leszűrődésre, elmélyedésre és alkalmas szövegre van szüksége Szegheő Sándornak, hogy értékes munkát alkothasson.

A zenekari újdonságok közt első volt ifj. Toldy László *Szaffó halála* című symphoniai költeménye. Komoly, szép mű, de épp a megállapodottsága, leszűrtsége ellentmond a szerző fiatalságának s további fejlődését illetően kevés reménynyel biztat. Toldy zenéje különben wagneri hagyományokon épül, kissé súlyos, de nobilis és kifejező. Egy alig tizenhat éves kis componista, Horovitz Pál zenekari Scherzo-ja frissen odavetett, ügyes munka. A fiú tehetségét mutatja, hogy oly előkelő művésztestület, mint a Philharmoniai Társaság, első opusát érdemesnek találta arra, hogy a közönség elé vigye. Bartók Béla *Két kép* című munkája ismét probléma elé állította a közönséget. Mindenki érzi ebben a zeneköltőben a nagy tehetséget, de folyvást kevésbbé tájékozódik stílusában, szándékaiban. Talán az a hibája, hogy minden elődjét, sőt saját magát is felül akarja mulni s az az égő becsvágya, hogy egyéniségét megőrizze — s így aztán szélsőségekbe téved. Képzeletét, elmésségét oly raffinált mértékre fokozza, hogy szinte természetellenesnek, betegesnek tűnik. A benyomás, melyet Bartók némely újabb munkája kelt, köztük a

Két kép is, caotikus és zavaros. Kényes dolog végleges ítéletet mondani róla. Hisz annak idején Beethoven, Wagner műveivel is így állott szemben a közönség, de ezeket a bálványdöntőket, forradalmárokat a művészek egy nagy csoportja mégis megértette. Bartók egyes darabjai a muzikusokat is tanácstalanul hagyják. Heutschel Károly *Hadak útja* című symphoniai költeménye nem túlságosan eredeti, hatása inkább a fuvódinamikának köszönhető, mint a tematikus tartalomnak. Antalffy-Zsiross Dezső *Suite*-je tetszetős, bár ott sem áll arányban a forma és terjedelem az inventio súlyával. Demény Dezső *Algiri képei* exotikus zenekari vázlatok, csillogó színpompájukkal hatottak. Dohnányi Ernőnek *Szimóna néni* című egyfelvonásos operájához írott előjátéka igénytelen, bájos apróság. Inkább illik színházi előadásra a darab elé, mint a hangversenyterem dobogójára.

A kamarazene-művek sorából fölemlítjük Dohnányi Szerenád-vonóshármasát, Kodály Zoltán vonósnégyesét (c moll), Weiner Leó es-dur vonósnégyesét, g-moll vonóshármasát, Pejacevics Dóra grófnő zongorahármasát.

Az 1914. év első felében teljes elevenességgel folyt a színház- és hangverseny-idény, de a véletlen úgy alakult, hogy sem az Operaház, sem a Philharmoniai Társulat magyar újdonságot nem mutatott be. Csaka kamarazene-társulatok műsorain találkozunk újra Dohnányi, Bartók, Weiner, Radnai egy-egy új munkájával. Külön említjük a finomtelhetségű, kiegyensúlyozott izlésű Molnár Antalnak Fuvola-négyesét, mely érdekes hangzás-combinációkkal kapcsolja a fuvola jellegét a három vonóshangszerhez.

Az őszi idénybe már a világháború vihara zúgott bele és úgy volt, hogy hosszú ideig elhallgat minden művészet. Szerencsére nem így történt. Az emberek egyre erősbödő vágyat éreztek a muzsikára, a fölzaklatott lelkek a harci zaj elől a zene ábrándvilágába menekültek, a zene lágy, zsongító lyráját keresték a képzelmeiket folyvást ostromló idegtépő realitások után. Elsőknek a philharmonikusok szólaltak meg és a rendesenl gyakrabban, hetenkint rendeztek hangversenyt a Népopera óriás nézőtere előtt, mely mindannyiszor zsúfolásig megtelt fogékony, a művészetet valósággal áhító közönséggel. Egész sora az új compositióknak került a nyilvánosság elé. Rieger Alfréd színpompás, érzéki melegségű *Romantikus megnyitój*a, Hubay Jenő hatásos *Arabs tánczai* a *Szerelmi éj* című operából, Mihalovich Ödön komor, fenséges gyászzenéje Erzsébet királyasszony emlékezetére, Bloch József átlátszó szer-

kezetű, lendületes *Magyar ouverture*je, Herzfeld Viktor *Május* című derűs, napsugaras zenekari idyllje. Jóformán minden egyes est programján más-más magyar újdonság szerepelt.

Az 1915. év első felében e bemutatók sorozata folytatódott. Hallottuk ifj. Toldy László *Simfonietta romantica*ját, melyben a szerző tehetsége már sokkalta közvetlenebb, derűsebb, frissebb formában nyilatkozik. Közben fiatal symphonikusaink gárdájának már hősi halottja is volt: Radó Aladár. A Philharmóniai Társulat a szerbiai harcztéren elesett szerzőnek *Petőfi* című symphoniai költeményét tűzte kegyelete jeléül a műsorra s a közönség szomorú elfogódottsággal hallgatta a forrongó, de erős tehetségű zeneköltő posthumus munkáját. A következő estén újból a fiatal Horovitz Pál jutott szóhoz. *Ouverture*je szakadatlan sora a sziporkázó zenekari ötleteknek. Siklós Albert *Találkozás* című, Heine verséhez írott symphoniai költeménye hosszú hallgatás után szólaltatta meg újra ezt a komoly, nagytehetségű fiatal komponistát. Új harmoniák, érdekes gondolatokban való gazdagság és mesteri, virtuos hangszerezés jellemzik a művet. Weiner Leo *Csongor és Tündéhez* írott Suite-jéről csak akkor lehet szólni, a mikor a műnek az Operaházban történt teljes előadásáról beszélhetünk. Szerémy Gusztáv *Ünnepi hymnusa* és Szegheő Sándor *Hódolati indulója* külsőségekkel ható, jelentéktelen compositiók. Radnai Miklós *Mese* című zenekari képe sem áll érték dolgában a szerző többi művének színvonalán.

Mindez a mű semmiféle tartalmi vonatkozásban nem állott a háborúval, akkor keletkezett, mikor alkotójuk lelkét bizonyára nem is érintette még a közelgő idők komor árnyéka. Már-már azt hittük, a zene nem is fog egyhamar visszhangot adni a világtörténet legnagyobb küzdelmének, mikor az első háborús symphonia hírért hallottuk. S a mint a harci diadalban is a magyar vitézsége volt az első hely, magyar művész ihlete szólaltatta meg a zenében elsőnek korunk megrendítő hőskölteményét. A symphonia szerzője Hubay Jenő, címe *1914*. Egy hős körül csoportosul a költő gondolatvilága. «A hős, mondja a symphonia programja, talán egész Európa sorsát döntötte el azzal a *nagy elhatározással*, melylyel hazája és az emberiség védelmére kardot rántott. Erő, büszke öntudat és hajlíthatatlan akarat jellemzik a hőst; lelki világát vallásosság és humanitás alkotják, természete a melancholia felé hajlik. Ezt az alakot állítja elibénk a mű első tétele. A második tétel a táborba vezet és katonáink tobzódó jókedvét, a harci élet zajosságát és százszínű, eleven sokadalmát festi. A következő tétel címe: álom-

képek. Csillagos éjjelen, nagy magányban elpihen a harcos ; álmában tarka képek vonulnak el előtte : a házi tűzhely, a család, a jó barátok ; de minden egy új ideal fényében s ez a legmagasztosabb cél : a harci dicsőség. Az utolsó rész az óriási, döntő küzdelem képét adja. Lépésről-lépésre fejlődik a csata, nőttön-nő a mérkőzés heve és ereje. Magunk előtt látjuk küzdő testvéreinket, velük vagyunk a veszély és izgalom perceiben. Ismerős trombitariadók, nemzeti dalok töredékei ütik meg füleinket, míg végül a chaoson keresztültörve felharsan a győzelmi symphonia, mely az «Isten áldd meg a magyart!» hangjaiban tetőződve jelzi az eszme diadalát és koronázza a gyönyörű alkotást.» Klasszikus nagyság, a zene legnemesebb hagyományainak tisztelete, a tárgyhoz méltó súlyos thematikus tartalom s a themák mesteri, leszűrt tudásra valló feldolgozása jellemzik a művet. Tiszta, meggyőződéses magyarság él és lüktet minden ütemében. A modern kor vívmányaiból a zenekar tömegeinek nagyszerű dispositióját és kiaknázását, színeinek ragyogó pompáját és kifejező eszközeinek jellemző erejét értékesíti. E tekintetben bizonyos rokonság fűzi Liszt Ferencz symphoniai költeményeihez. Az 1914 című symphonia nemcsak Hubay Jenőnek, hanem egész irodalmunknak maradandó becsű, formájában és tartalmában egyaránt művészi alkotása.

Az 1916. évben már kevesebb jelentős eseményt jegyezhetünk fel. Az Operaház bemutatta Vörösmarty *Csongor és Tündéjét* Weiner Leo kísérő zenéjével. A munka virtuóz, csillogó, izgatón újszerű és érdekes s kivált a scherzo-szerű részekben egyesíti a szerző bravuros zenekari készségének minden erényét, de mintha túlzásig vitt modernisége, az idegen hatásokkal való csillogása mégsem illenék klasszikus költőnk csodaszép mesevilágához. Ezt a világot elmés-ség, ötlet, számító tudás nem nyitja meg előttünk. Vörösmarty verseinek édes melódiája mellett csípős, éles a Weiner muzsikája ; át nemidalható úr választja el attól, a mihez hozzásimulnia, a mit aláfestenie, színeznie, magyaráznia kellene. Még két zenekari műről kell megemlékeznem, Kazacsay Tibor ünnepi indulójáról és Gajáry István *Farsang* című suite-jéről, mely művészi tudatosságban megerősödve mutatja nekünk a fiatal szerzőt, kinek fejlődéséhez már első műve után a legszebb reményeket fűztük. Előadták még Dohnányi Ernő új gordonka-versenyét, mely nemesveretű komoly symphoniai irányban mutatja be a kitűnő művész alkotóerejét.

Az év kamarazene-művei sorában egy nálunk eddig alig művelt műfaj, a fúvós hangszerekre írt kamarazene tűnik fel. Szer-

zőinket ihlették ezek az új hangszínek: Molnár Antal Fuvós-quin-tettet, Siklós Albert Sextettet, Strasser István 11 hangszerre írott suitet mutatott be.

Sajnálom, hogy nem terjeszkedhetem ki egy Bécsben élő ki-tünő honfitársunk, Schmidt Ferencz két kiváló értékű és magyaros művere, a *Notre-Dame* című operára és egy symphoniára, mindkettő mint ujdonság 1916. végén került előadásra. A Szabályzat azonban e műveket a pályázatból kizárja.

A Greguss-díj bizottsága 1917. decz. 27-én ülést tartott, melyen Beöthy Zsolt elnökle alatt Berzeviczy Albert, Alexander Bernát, Angyal Dávid és Riedl Frigyes bizottsági tagok, továbbá Kern Aurél és Moravcsik Géza felkért szakértők jelentek meg. Kern Aurél előadói jelentésének előterjesztése után felolvasták az Orsz. Magy. kir. Zeneakadémiának a Kisfaludy-Társaság elnökségéhez intézett következő levelét: «A Kisfaludy-Társaság ügyrendje (79. §.) jogot ad az Orsz. M. K. Zeneakadémia tanártestületének, hogy akkor, a midőn a Greguss-díjjal zenei compositiót jutalmaznak, egy művet ajánljon. Mély tisztelettel élünk ezzel a joggal és a Greguss-díjjal való kitüntetésre Hubay Jenőnek az 1915. évi december hó 1-én bemutatott symphoniáját («1914») ajánljuk. Ez a nagyvonalú zenei alkotás, mely gondolatmenetét és technikáját tekintve egyaránt előkelő, a művészi képzelemnek és a magyar faji érzésnek olyan nyilvánulása, hogy az utolsó hat év zenei termelésének élére állítható. Kérjük a Zeneakadémia tanártestülete nevében ennek az ajánlásunknak kegyes előterjesztését. Budapest, 1917. november hó 30-án. Kiváló tisztelettel Mihalovich Ödön s. k. igazgató, Moravcsik Géza s. k. titkár.»

A M. kir. Operaház vezetősége, melynek a szabályzat értelmében szintén van ajánlási joga, e jogával nem kívánt élni s ezt levélben tudatta a Kisfaludy-Társaság elnökségével.

A Greguss-díj bizottsága megállapította, hogy az előadói jelentés szerint két olyan munka emelkedik ki az 1911–16. évekre terjedő idő zenei termeléséből, mely a Greguss-díjjal való jutalmazásra számot tarthat: gróf Zichy Géza *Rodostó* című operája, mint a szerző Rákóczi-trilógiájának befejező darabja és Hubay Jenő *1914* című symphoniája. Az előbbi műben azokat az úttörő érdemeket méltatták a bizottság tagjai, melyeket gróf Zichy Géza a magyar zenei énekstílus s a nemzeti opera irányának továbbfejlesztése körül szerzett, az utóbbi műnél viszont az abszolút zenei értéken kívül azt a körülményt vették figyelembe, hogy Hubay symphoniája a mai tör-

ténelmi idők lelkületéből fakadt s mint ilyen minden időkben érdekes történelmi documentuma marad a magyar művészetnek. A díjat a bizottság megosztani nem kívánta és jutalmazásra Hubay Jenő 1914 című symphoniáját ajánlja a Kisfaludy-Társaságnak.

Kern Aurél.

Tárlat.

(A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. Új művész-csoport a Nemzeti Salonban. Külön kiállítások. Az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállítása.)

A szinte meglepő föllendülés, a melyet művészetünk a háborús élet sanyarúságai ellenére mutat, változatlanul tovább tart. A gazdasági eltolódásnak megfelelően felmerülő új elemek képvásárlásainak hatása különösen festőink működésében egyre szembetűnőbb. A külföldi szélsőséges irányok erőltetése apránként teljesen megszűnik. A kik, mint például Kernstock Károly, még a háború elején is keresetten torz formákkal és rikító színellentétekkel kerestek feltűnést, egymásután visszazökkennek fejlődésük régibb irányának kerékvágásába. Ebben is a futó impressiók helyett a kézzelfogható valóság ábrázolása nyomul előtérbe. Idősebb és fiatalabb festőink egyaránt nagy kedvvel s nem egyszer ugyancsak jelentős eredménnyel dolgoznak az újból divatossá vált realismus jegyében, a melyet az impressionismus virágzása korában sokan szinte megvetettek. A csendélet-képek, ódon szobák ábrázolásai egyre kapósabbak s nem egyszer már szinte szemfényvesztően ügyes technikát mutatnak. A míg ez utóbbi művészi célok s a jó ízlés szolgálatában áll, nincsen okunk az aggodalomra. Annál kevésbbé, mert különösen fiatalabb festőinkre ugyancsak ráfér az eddiginél alaposabb technika. E nélkül bajos színben, rajzban egyaránt valószínű hatásokat elérni. Az új képvásárlók zöme pedig festmények, szobrok megítélésénél ma még szinte kizárólag csak arra támaszkodik, hogy mily sikeresen kél ezeken mesterük a valósággal versenyre. Közönségünk kevésbbé kipróbált ízlésű részének művészetünkben máris szembetűnő hatása azonban azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy különösen képrásunk visszasüllyed a mult századbeli anekdota-festés színvonalára s festőink közül azok fognak a legjobban boldogulni, a kik ügyes technikájukkal habozás nélkül alkuszna meg az új elemek kevésbbé válogatós ízlésével. Művészeinken múlik, hogy ennek a művészetünk egészséges fejlődését veszélyeztető áramlatnak útját állják.

Sajnos, az egyenetlenség minduntalan kiújul közöttük, a minek mindenekelőtt a Képzőművészeti Társulat kiállítása, művészetünk évről-évre való fejlődésének fokmérője, vallja kárát. A téli tárlat előtt a Múcsarnokból ismét kivált egy tekintélyes művész-csoport. S minthogy a két párt külön-külön a rendelkezésére álló termek megtöltésére másként nem tudott volna elég számú szobrot és festményt összegyűjteni, a Múcsarnok kötelékében megmaradt festők s a Nemzeti Salonban szereplő új művész-csoport kiállításán egyaránt a mezei hadak szerepe kiforratlan tehetségeknek és műkedvelőknek jutott. Így tör utat művészeink oktalan visszavonása a dilettantismusnak, a mely már a téli tárlaton is nem egy kiváló festőnk érvényesülését tette lehetetlenné, holott művészi szempontból teljesen értéktelen képek nagy számmal keltek el.

Ha rendesen a Múcsarnokban szereplő művészeink egy része nem pártol át a Nemzeti Salonba, a Képzőművészeti Társulatnak most is a Szépművészeti Múzeumban rendezett téli tárlatára aligha került volna annyi gyöngye kép s ez művészi színvonalát tekintve oly előkelő lett volna, a minőhöz fogható kiállítással a Múcsarnokban a háború előtt sem igen találkoztunk. A mit az előző tárlatok kapcsán megállapítottunk, festőink és szobrászaink derék részének művészete egyre mélyül, felfogásuk mindinkább önálló, előadásuk egyre tartalmasabb, még akkor is, ha nagyobb szabású közvetlen meghívások híján művészetük ugyancsak szűk körben mozog, mint egyre nagyobb számmal csendéleteket és interieuröket ábrázoló festőinké. Pentelei Molnár János, a kinek nagy sikerei ugyancsak serkentő például szolgáltak e téren, ilyfajta alkotásain már szinte túltesz az illusiós képeken. Páratlanul finom ízlése, a mely motivumai festői elrendezésében nyilvánul, festményeinek művészi szín- és fényhatása szinte szemfényvesztő módon ügyes technikával festett képeit mégis távol tartja az üres virtuositástól. Hogy a csendélet-képek divatja mint tereli kellő korlátok közé szertelenségek felé hajló művészeink technikáját, arra igen érdekes példa volt a téli tárlaton Iványi-Grünwald Béla gyümölcsképe. Kecskeméti országotat ábrázoló festménye ezúttal rajzban szintén nagy higgadtságot mutatott, tónusokban rendkívül gazdag, sárgásbarna színezésében azonban bizonyára kevesen ismernek rá a nagy Alföld hangulataira. Glatz Oszkár *Bujáki csendélet* című festményén ilyfajta alkotásain egyre pompásabban kibontakozó művészi készségével palóczi öregasszonyt örökített meg, ölében gyermekkel, arcképfestőre valló eleven felfogással, de különösen a háttérnek fölhasznált falusi szoba tarka színpompájában kitűnő festői

érzéssel. Igen bájosak és elevenek voltak a Nemzeti Salonban kiállított apró leányképei is.

A csoportosításban s a színek halk lefokozásában nyilvánuló finom festői felfogás jellemezte Glatzné Wildner Mária virágképeit s Glatter Gyula lehellétszerűen odavetett fehérnőzsa-lokrétáját. A szobák, termek, templomok belsejét ábrázoló festmények újabban a csendélet-képeknélis számosabbak. Knopp Imre, az életképek általánosan elismert mestere, most ódon szobát festett, szinte monumentális lendülettel. Zádor István az eperjesi Szt.-Miklós templom szentélyének színeiben széthulló tarka barokk pompáját örököltette meg a sajátos ellentétéül szolgáló s kitűnő távlatlalt megfestett gótikus architektura keretében; de Terstyánszky vezérezredest ábrázoló arczképén a festészet e fájában is kiváló mesternek mutatkozott be. S többi csendélet- és interieur-festőink nagy részéről is bizonyos, hogy nem azért karolják fel a káprásnak e még nemrégiben is kicsinyelt fáját, mintha bonyolultabb művészi feladatokra nem termettek volna rá. A kereslet a közönség részéről serkenti őket erre s ez művészetünk megizmosodása szempontjából alighanem fontosabb tényező, mint a nyilvános gyűjtemények. A tárlatokon kiállító festők nemrégiben szinte csak ezek számára a kartak dolgozni s a kezdő is az impressionista kritikától fölkapott szertelenségekkel, többnyire külföldi különöz mesterek utánzásával keresett feltűnést. A tárlatokon újonnan feltűnő fiatal festők ma már többnyire szintén élettelen tárgyak vagy testtanulmányok becsületes megfestésével számolnak be készütségükről. S mindenestre könnyebben fognak boldogulni, mint azok a különben jóra való tehetségek, a kik tíz-tizenöt év előtt a még akkor is szinte kizárólagos állami műpártolás idején maguk esorbították ki művészi eszközeiket, mert különben a hirlapi kritika alig vette volna észre őket. Koszta József, a ki a mult ősszel az Ernst-múzeumban rendezte első különkiállítását, közel húsz évvel ezelőtt tűnt föl először fekete árnyékban fulladozó alakjaival. Impressionista kritikánk ilyfajta képeit, alighanem egy új irány sejtelmével, igen rokonszenvesen fogadta, siker azonban alig követte ezt a plátói elismerést. Koszta újabb képein már nagy mértékben enyhült a vak fekete folt, a mely alakjai arczára borult s ezek fáradt, álmos tartása is elevenebb és kifejezőbb, mint azelőtt volt. Sötét árnyékai derengésében most már a művésznek rajzban szintén jelentős kifejező ereje is érvényesül. Festményei fő értéke azonban, különösen ezek decoratív hatása szempontjából, a sötét árnyékokhoz hangolt tónusok sajátos hatású, komor színpompájában rejlik. A téli tárlaton

kiállított *Kukoriczatörés* című képén jellemző ereje ismét csak az alakok jól ellesett mozdulataiban nyilvánult. Külön kiállításán, a melynek nagy sikere volt, nem egy alakjának arcza is lebilincsel közvetlen hatású lelkiségével. S Koszta most már bizvást elvethetné a fekete álarczot, a melyet alakjaira erőszakolt s a túlságosan sötét árnyékokat, a melyek színeinek mélységes harmóniáját darabokra szaggatják. A magyar népelet ábrázolásának csak akkor lesz igazán számottevő és a múlt művészeti divatok mívelőinél maradandóbb hatású mestere.

Kosztával egyidőben szerepelt Zombory Lajos az Ernst-múzeumban állatképei újabb sorozatával. A szintén Szolnokon dolgozó mesternek első sorban rajzai keltettek nagy feltűnést. Szinte játszi kézzel odavetett vonalak ezek. Formáiknak valószínű hatása így is bámulatos és szinte kézzelfoghatóvá teszi állatainak eleven csont- és izom-rendszerét. Ennek éles megfigyelésen alapuló kitűnő ismeretét azonban Zombory festményein nem igen aknázza ki. Az állatok ezeken a minden ízükben impressionista képeken csak mint a festmények hangulatát kiemelő színfoltok szerepelnek, mozdulataik azonban kitűnő rajzbeli készségének megfelelően így is megkapóan valószínűek.

Se szeri, se száma a tél folyamán rendezett külön-kiállításoknak. Ezek nagy része művészetünk fejlődése szempontjából nem igen tárt eléink figyelemreméltó mozzanatokat. A jelentősebb külön-kiállítások tanulságairól is a legcélszerűbbnek tartjuk a téli tárlat további ismertetésével kapcsolatban megemlékezni.

Tárlatainkon ritka vendégek Réti István és Horthy Béla, a kiknek valamikor művészeink impressionista részében jelentős szerepük volt. Horthy lakodalmas népet ábrázoló nagy vászna lombokon keresztül szűrődő napfényével színezésében friss hatású; fáradt alakjai azonban arra vallanak, hogy a mester nem él állandó közösségben művészetével. Réti István sárgás tónusú arczképén Kiss Józsefet örökítette meg hatásosan, minden ízében impressionista felfogással, a melynél fogva alakjának élénk tekintetével szemben arczán szinte elmosódik minden egyéb jellemző vonás. Más impressionista festőink képein a színek és árnyalatok hatásával szemben újabban a formai elem lép előtérbe. Bárány Mednyánszky László szinte megdöbbentő erővel megrajzolt festett tanulmányfejet állított ki, míg viszont hadaink nyomában ellesett galicziai motívumai telvék hangulatos tónushatásokkal. Katona Nándor hasonló felfogású tájképei sorában a *Nyári napsütés* vált ki árnyalatainak finomságával. Czencz János, a ki lehellétszerű légysággal megfestett leányalakjaival

tette elismertté nevét, még mindig ízig-vérig impressionista ; finomkodó tónuskeresésével azonban ezúttal kissé elvetette a súlykot. Basch Andor *Szendergő*, *Kék madár* című ruhátlan nőket ábrázoló képein régebbi munkáinak festői hatásával szemben a formákat hangsúlyozza s szinte a quattrocento padua—ferrari mestereinek szigorúságával. Ugyancsak kizárólag formai problémák megoldásával foglalkozott az Ernst-múzeumban bemutatott különkiállítása legtöbb festményén báró Hatvany Ferencz. A téli tárlaton kiállított női képmása még a francia impressionisták hatását mutatja, mint egyéb ilyfajta női arczképei.

A téli tárlatok formai elemeket hangsúlyozó, de felfogásukban és előadásmódjukban egyaránt festői képeknek sorában nem egy kiváló művészi alkotással találkozunk. Benczur Gyula eleven felfogású legújabb önarczképével a Képzőművészeti Társulat kiállításának színvonalát emelte. Míg viszont Szinyei Merse Pál, a kit impressionistáink tekintenek vezérüknek, a Nemzeti Salonban állította ki az Ernst-múzeumból már ismert remek balatoni tájképeit. A Nemzeti Salonba más művészeink is már részben kiállított, részben a Szépművészeti Múzeumban látható festményeknél igénytelenebb munkáikat küldték be. Az utóbbi helyen szerepelt művészeink közül Kőrösfői Kriesch Aladár előadásában némesen egyszerű, de igen kifejező női arczképével keltett leginkább feltűnést. Edvi Illés Aladár most is felülmúlhatatlanul finom állatképeket állított ki. Jávor Pál festői beállítású alvó ruhátlan leányt ábrázoló képével remekelt. Merész Gyula *Kandalló előtt* című hasonló tárgyú festménye előadásában kissé édeskes volt. Erősen decoratív hatású s három velenzei leányt ábrázoló viseletképet állított ki Udvary Géza, kissé érzelgős felfogású, emlékein merengő fiatal lány alakjával szerepelt Komáromi Kacz Endre. Egészséges realismusával s jóízű humoránál fogva vált ki Frank Frigyes szakácsnéja, éles jellemzésével Rudnay Béla vízhordó embere. Bosznay István, kiváló tájképfestőnk *Vasárnap délután* című pompás festményén pihenő asszonyt örökített meg élénk jellemzéssel, élesen rajzolt s fenyvest ábrázoló háttérrel. Kiváló arczképeket ezúttal Tatz László, Balló Ede, Endrey Sándor, Boruth Andor, Burckhardt Rezső, Podvinecz Erzsébet, Ferenczy Valér és Kunwald Cäsar állítottak ki.

Az utóbbi években ritkán szerepelt, most mind a két téli tárlaton annál szívesebben látta viszont művészetünk minden igaz barátja Révész Imrét, a kinek törül metszett népi alakokat ábrázoló munkái közül a *Folyosón* című bilincsel le leginkább, friss derűjé-

vel, festői beállítású három asszonyával. Tárlataink állandó vendégei és sajátos genre-ükben fáradhatatlan munkakedvvel dolgoznak Nádler Róbert, Peske Géza s újabban Neogrády Antal is. Nádlernek felkai templomrészletén kívül különösen *Reggeli után* című nyári vendéglőt ábrázoló festménye bilincselte le szerencsésen visszatükröztetett hangulatával. A tájképek nagy számában Kléh István finom kertrészletei váltak ki s Szlányi Lajosnak egyre lendületesebb vedutái, a melyek sorában a körmöczbányai piacot hetivásár idején ábrázoló festmény volt a legvonzóbb, a téli világ tiszta levegőjébe olvadó embersokaság eleven mozgalmasságával. A tömegek mozgalmasságát csak kevés festőnk tudja eddig nálunk valószerűen visszatükröztetni. Ez az oka annak, hogy a most is csak kevés számmal látható csataképek között alig találkozunk sikerült munkával. Schramm Viktor a Szurmay-csoport uzsoki harcát örökítette meg, túlságosan nyugodt, tárgyilagos felfogással s így képe inkább nagy gonddal megfestett hadtörténelmi documentum, mint művészi alkotás; még kevésbbé sikerült Juszko Béla csataképe: *A 30. honvéd gyalogezred föltartóztatja az orosz túlerőt Kírlibabánál*. Művészünk, úgy látszik, szemtanuja volt a háború ez epizódjának. Képének címe azonban többet mond, mint a mit terjedelmes vásznán megörökített. Juskót már régebben ösmerjük, mint a száguldó lovasalakok valószerű ábrázolásának mesterét. Nagyobb tömegekkel azonban még nem tud megbirkózni. Ezt nem épen szemrehányásként említjük föl. A modern művészet újat kereső, kutató törekvései közben sokat pazarolt el a művészet régi tőkájéből s a fejlődésnek bizonyára még hosszú útjára van szüksége, míg eszközein korlátlanul uralkodva ismét képes lesz mindazoknak a feladatoknak megoldására, a melyek a festészet körébe vágnak s a melyek jórészét csak az impresszionista kritika akarta innen száműzni. És bizonyára sok esztendő múlik el, a míg a mostani világháború dicsőbb eseményeinek drámai hatású megörökítésére rátermett művészeink lesznek. Addig bizvást beérhetjük azzal, ha a seregeink nyomában járó festők a háborús élet egy-egy nyugodtabb jelenetének közvetlen hatású megörökítésével aratnak sikert, mint például Dobai Székely Andor, a kinek vacsorához felvonuló katonákat ábrázoló műve felfogásában és eleven előadásával egyaránt sikerült háborús életkép. A harczvonal mögötti háborús élet egy mindennapi jelenetének lélekkel áthatott ábrázolásával aratott sikert Siligai Ferencz *Megjött az apa* című beállításában is szerencsés festményén.

A téli tárlat egyik legharmonikusabb hatású képe a brassói

Miess Frigyes nagy festménye, *A reggel*, volt. Mély távlatú erdős, hegyes tájképet tárt elénk ezen a hajnal pirosuló világában, az előtér zöld pázsitján ruhátlan emberpárt ábrázoló két alakkal, mely mintha a nap ragyogását köszöntené.

A heverő lány Szinyei Merse Pál *Pacsirta* című képének classikus alakjára emlékeztet. A francia Sinibaldinak Szépművészeti Museumunkban egy hasonlóan symbolista éllel megfestett képe látható: *A hajnal hasadása*. Néhány fiatal lány sétál ezen a hegy oldalán s figyeli a hajnali ködben hadba vonuló katonaságnak lenn kigyózó sorait. A francia festőt, húsz évvel ezelőtt, a revanche gondolata hevítette, a melynek szolgálatában akkor Párizsban egész csapat symbolista képíró állott. Ma már alighanem ott is a békéről álmodoznak a symbolisták. Miess napfényes festményéről is békés derű árad felénk s nyilván ez ragadta meg leginkább bírálói figyelmét, a kik az állami aranyéremre méltónak találták művét, a mely erre különben művészi kiválóságánál fogva is rászolgált.

*

A téli tárlatok szobrai sorában Orbán Antalnak, Zala György tanítványának, természetfölötti nagyságban megmintázott, felfogásában is nagyszabású csoportozata, a *Bajtársak* keltett méltó feltűnést zárt compositiójában ábrázolt, drámai hatású két alakjával. Damkó József szent Pétert ábrázoló óriási márványalakja lendületes tartásával és átszellemült arczkifejezésével vált ki; kisebb genrealakjai most is mintaszerűek voltak. A kisebb szobrok sorában még Cser Károly és Martinelli Jenő ruhátlan alakjai tűntek föl formáik finomságával és eleven arczkifejezésükkel és Szege Sándor kettős képmása relief-stílusának tisztaságával. Strobl Alajos József főherczeg előkelő hatású márvány-mellsobrát a Szépművészeti Museumban rendezett tárlaton. Zala György nagy erővel mintázott s a milleniumi emlékre szánt mozgalmas csatajelenetének gypszmintáját a Nemzeti Salonban állította ki. Róna József szent Antal kísértését ábrázoló szoborművén túltengett az act. Kisebb, tartalmas, tanulmányokkal és a jellemzés szempontjából is figyelemreméltó mellszobrokkal tárlatainkon még Siklód Lőrincz, Farkas Béla, Kopits János, Zsákodi Csiner János, Fémcs Beck Fülöp és ifj. Vastagh György szerepeltek.

*

Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat újabban mindinkább kiszorul az Iparművészeti Múzeumból, a melyben évek előtt nagyszabású kiállításait rendezte. A háború óta csak a múzeumi üvegcsarnokában mutat be kisebb arányú tárlatokat karácsony táján. A legutóbbi kiállítás, bár a hírlapok körében nem sok figyelmet keltett, sok új és öröndetes tanulsággal lepte meg a művészet barátait. A tervezők és a társulat irányítása mellett dolgozó mestereimbek között, ez utóbbiak tömeges bevonulása miatt, szinte minden kapcsolat megszakadt. A régiek helyett azonban, főleg az előbbieik soraiból, új erők léptek sorompóba s ezek tervezők és mesterek egy személyben. S ez az igazi iparművészet. Tudjuk, hogy a Magyarországon átvonult német katonatisztek népies iparművészetünk termékeiből milliókért vásároltak árút s ha Iparművészeti Társulatunk felkarolja a legutóbbi években feltűnt mestereinek törekvéseit, iparművészetünk is nagy nemzetgazdasági és kulturális jelentőségre számíthat. Az a körülmény, hogy az agyagművesség, a hímzés, a csipke és más technikák terén művészeink szinte mind régi magyar hagyományokból indulnak ki, öröndetes jele annak, hogy iparművészetünk végre megtalálta a helyes utat, a melyen fejlődését a múltó külföldi divatok, mint például az u. n. «secessio-stilus» nem zavarják meg többé s a melyen ép azért, mert ezekkel szemben eredeti marad, a külföldön is jóval nagyobb méltánylást remélhet, mint a minőben eddig része volt.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Egy XVI. századi francia költő.

Remy Belleau. Sa vie, sa «Bergerie». Étude historique et critique, par Alexandre Eckhardt, professeur au Collège Eötvös. (École Normale Supérieure de Budapest.) Budapest, 1917. 8-r. 238 l.

A XVI. század francia irodalmáról, főleg a *Pléiade* költőiről számos alapvető nagy munka látott napvilágot az utóbbi években. Belleauról azonban, Ronsardéknak ez egykor annyit magasztalt társáról, mindeddig nem volt az ő életét és egész munkásságát felölelő más írás, mint egy 35 lapnyi német doctori értekezés 1890-ből, Wagner-től, noha Franciaországban 1867-ben és 1878-ban kétszer is kiadták összes műveit, azonfölül 1909-ben külön is közzétették a *Pierres Précieuses*-t, melyről egymagáról Besser (1866) a Wagnerénél terjedelmesebb dissertatiót írt. Hazánkfiáé, Eckhardt Sándoré az érdem, hogy végre nagyobb monographiánk van Belleauról. A czímlap ugyan az életrajz mellett csak a *Bergerie* tárgyalását ígéri, de kiterjeszkedik a könyv Belleau egyéb alkotásaira is, kivéve vigjátékát, melynek mindössze a protestantismushoz való viszonyát érinti, a mit sajnálhatni a monographia teljességének érdekében is.

Az életrajz a könyvnek mintegy fele : a sikerültebb és a becsebbik rész.

Belleau (sz. 1528. Nogent-le-Rotrou-ban) gyermek- és ifjúkoráról csak annyit tudunk, hogy korán elkerült szülőföldéről. Choiseul champagnei epikureista abbénak lett egy évtizeden át pártfogoltja ; ennek házánál kezdte el Anakreont fordítani, mely művét neki is fogja ajánlani. Choiseul jóvoltából Párizsba mehetett tanulmányait befejezni, hol benső viszonyban élt az irodalom forradalmi újtóiival, Ronsardékkal ; velük hallgatta a tudós philologusok előadásait, női társaságban velük rándult ki a zöldbe bohème-módra mulatozni. (Eckhardt szerint : réaliser ce rêve de bonheur et de quiétude dont ce siècle avait la nostalgie.) A főszerepeket ő játszta egy társával az új színiköltészetet inauguráló Jodellenek darabjaiban, még pedig nemcsak a második előadáson, a collège de Boncourban, mint a 23. l. állítja, hanem az elsőn is, a király előtt, a reimsi érseknek, a későbbi cardinal

de Lorraine-nek palotájában, kit Belleau majd mint pártfogóját fog elsíratni egyik költeményében. Az abbé öcscsének, Lanques bárónak katonájaként, a bibornok fivéreinek, marquis d'Elbeuf-nek parancsnoksága és Guise herczegnek fővezérsége alatt résztvett az olaszországi hadjáratban, melyet a Guiseék hatalmi érdeke szított, noha a pápának felszabadítását vallották céljául. (Ha Belleu is ezt a felfogást hirdette, inkább mint pártember tette, nem pedig azért, mert ő, a főemberek meghittje, az intelligens tudós, költő és eszéyes udvari ember, mint »egyszerű katona» nem látott volna be »a rugókba». 48. l.) A háborúnak végetértével Belleau-t a marquis titkárjául és fiának tanítójául joinvillei kastélyába vitte, hol Belleau húsz évig, haláláig élt irogatva, az udvar főurainak és hölgyeinek udvarolva, az udvari ünnepeket rendezgetve (204. l.), mascarade-okat rögtönözve és dicsőítve a Guise-ház elhunyt tagjait. Negyvenkilenczedik évében halt meg, 1571-ben.

Belleau életének e mozzanatait Eckhardt előtt is ismertük, de ő világította meg azokat először közelebbről, nagy tudományos apparatussal, minden adatot, sokszor a hűségével jóformán már össze sem függőket is ernyedetlen, aprólékos szorgalommal összekeresve, miközben mindent saját szemével iparkodott ellenőrizni,¹ fölülbírálmi, helyreigazítani, kissé a l'érudition pour l'érudition elvének is hódolva, szívesen polemizálgatva nem épen mindig fontos és mindig biztos esetekben is, olykor tán kelleténél nagyobb mértékben át-átengedve magát a politikai történetírás csábításának (így főleg az olaszországi hadjáratról szólóban) a végből, hogy a Belleau által átélt eseményeknek vonatkozásait az egész kor életéhez láttassa velünk. Így jár el ott is, a hol a művekben az életrajzi és kortörténeti adatokat fejt fel és a hol tanulságos eredményeket ér el. Különösen értékes az, a mit Belleaunak a protestantismushoz való viszonyáról mond. Belleau eleinte a protestantismushoz hajlik. Nogent-le-Rotrou seigneurjének, Condé herczegnek az ambroisei összeesküvés alkalmából verses pamphletekben száll védelmére, bár névtelenül, hogy aztán csakhamar féktelen gúnnyal rontson a hugenottáknak egy, olasz módra, macaroni-versekben írt burlesque hőskölteményben, melyet különben nem ad ki és melyben a katolikus pártot sem mulasztja el megcsipkedni, épen úgy, mint vígjátékában is tenni fogja. (Dictamen metrificum de bello huguenetico et de reistorum piglamine).

¹ Néha igen szerencsés kezű kutatónak bizonyul. Így Ramus *Dialektikájában* sikerült felfedeznie Belleau, Ronsard stb. amaz ismeretlen verseit (fordítás-törödékeket), melyeket eddig, Colletet utalása nyomán, hasztalan kerestek Ramus *Rhetorikájában*.

A 97. l.-on Belleau meghal és eltemettetik, de még egy szót sem hallottunk arról, volt-e valaha köze a nőkhez és a szerelemhez. (Az olvasó legfőleg a szerző hallgatásából következtethet annyit, hogy nőtlen maradt.) A 102. l. végre Baif egy verséből megtudjuk, hogy Belleaunake vers keltekor ez volt életelve: nemadni át magát egészen egy nőnek sem és, ha kedvese hűtlennek bizonyult, nem búsulni miatta felettébb.¹ E hangulat hevesebb szerelmi csalódásnak lehetett következménye. Szerzőnk háromszor is (151., 153., 173. l.) kijelenti, hogy hőse «sohasem volt komolyan szerelmes». De még ha valóban «absolument (?) livresque» volna is szerelmi költészete, még ez sem volna döntő bizonyíték szerző állítása mellett, tekintve az irodalmi reminiscenciáknak túltengését az egész kor szerelmi költészetében. Tény az, hogy Belleau epedő verseiben mélyebb zengésű hangok is megcsendülnek, és tény, hogy Ronsardékkal egyetemben az ő szerelme is erősen érzékies. A női testnek voluptusos hymnuszát énekli ő is, mint Ronsard, és mint emennél, nála is nagy szerepet játszik (az akkori décolletage-zsal kapcsolatban) a kebel, a tétin, sőt a cuisse-t is szereti emlegetni, akkor is, midőn chastement amoureux voltát hangoztatja. Az érzéki hangot még annál a chansonnál is csak irodalmi hatásnak tudja be szerző, mely IX. Károly libertin epikureista titkárjához van intézve, a kinek körében Belleau és Ronsard szerzőnk szerint is «*revaient d'une vie de plaisirs sensuels et de jouissances spirituelles...*» A lélektani jellemzés egyáltalán még nem

¹ Ugyanitt Belleau egy sonette-jét így összegezi Eckhardt: Baifnak «montre le danger de creuser la cause de ses chagrins imaginaires ou réels (e jelzők szerzőnk ráadásai); si Baif apprenait que c'est l'amour qui les a produits, le souvenir de son ancien mal le replongerait dans la désolation.» Holott Baif jól tudja e sonette-ben, hogy szerelmi bánat gyötri barátját; ő azt kérdi, hogy kic bánat okozója? Belleau feletéből azt sejtem, hogy ez ugyanaz a nő, kit egykor Baif is imádott. (Ezért az ancien mal kifejezés) — Első szerelmét Madeleine, a másodikat (és tán az összes többi) Catin (Catelon) néven énekelte meg: e tény ellen nem értem a polemiát Marty Laveaux-val. Hogy ez a sonette-felirat A. M. M. így olvasandó a ma maitresse, nem oly biztos. B. négyyszer is ilyen, teljesen kiírt czímet használ: a Sa Maitresse. Akkortájt neveket és czímeket rövidítettek úgy, tehát csakugyan így fejthető meg az a felirat: A Madelon M., vagy talán így: A Mlle Madelon. — Egy másik szövegfélreértést (212. l.) vettem észre, hol Eckhardt contradiction évidente-ot vél felfedezni Belleaunál. Holott ez korántsem mondja azt, hogy azon serleget készítője, Bougar nyerte versenyen. «J'ai du gentil Bougar une coupe taillée (egy Bougar metszette serleg van birtokomban); cil qui (egy harmadik, meg nem nevezett személy) me l'a baillée, l'avoit reçue au pris.»

legerősebb oldala szerzőnknek. Azonkívül, hogy nála az egy Rolsard kivételével Belleau összes íróbarátjai «üres nevekből» nem elevenülnek élő emberekké, magának Belleau-nak jellemzésénél is beéri azzal, hogy a kortársak magasztalásaiban mindenesetre állandóan emlegetett szelídséget állítsa oda faculté maitresse gyanánt. Hogy ennek ellentmond a Belleaunál többször jelentkező keserű kitörés (a saját sorsa vagy a haza miatt), főleg pedig a kegyetlen, maró gúny (Dictamen!), ezt Eckhardt is érzi, de itt is csak irodalmi hatást hajlandó látni. Nem veszi számba, hogy a kortársak mind kiemelik Belleau-nál, kit ő (79. l.) naivnak nevez, prudent voltát is és, mint büszkélkedik maga (88. l.), hogy ő eszélyes udvaronc, ki tud a nagyokkal bábni, levén «sobre à parler et plus sage à se taire».

Belleau művei közül Eckhardt röviden bánik el a *Drágakövek szerelmeiről és metamorphosisairól* szóló költeménysorozattal, melyet a kortársaktól kezdve máig főművének tekintettek és melyről tán csak Morf nyilatkozott napjainkban kicsinylőleg. Mindössze az irodalmi hatások kimutatása¹ érdekli itt is, mint rendesen másutt is, és legfőlebb a helyenkint nyilatkozó hazafiúi fájdalomra reflectál. Hogy a szerelmi bánat is szóhoz jut nem egyszer ezen subjectiv vonatkozásokat is tartalmazó versekben, erre ép oly kevésbé tér ki, mint akára — főleg a metamorphosis-féle szerelmi — regékben nyilvánuló művészetre. Sőt utóbbi pontban határozottan tévesen ítéli meg e munkát, melyet már előszavában «inkább tudósi mint költői» műnek jelzett. Szerzőnk szerint ugyanis Joinvillebe menetele azért is szerencse volt Belleau-ra, mert ő úgy indult, hogy «a Pléiade költői közt» a legkevésbé vonzóvá (le plus rébarbatif) váljék: hiszen Aratus fordításán és a pseudo Orpheus Lithikájának utánzásán dolgozott. Eckhardt feledi, hogy, a mire pedig utal másutt, a *Drágakövek* darabjait épen a joinvillei udvar szépeinek ajánlatta Belleau, tehát az ő ízlésüknek tetsző dolgokkal kedveskedett nekik. Aesthetikai értékelés tekintetében Eckhardt beéri e műnél annyival, hogy megállapítsa, hogy a benne

¹ Itt természetesen Besser előmunkálatait értékesíti. A hol fő antik mintájáról, a pseudo Orpheus *Lithikájáról* szól, megemlíthette volna, hogy e mű ismeretét is Henri Estiennének, Anakreon kiadójának közönlhette Belleau, Estienne nevének érintése kapcsán ide irom, hogy a 33. lap szerint eddig az irodalomtörténetírás nem igen vette figyelembe, hogy Estienne nemcsak latinra, hanem már francziára is fordította Anakreont. Ezzel szemben kétszeresen érdekes lesz legalább Wagnerre utalnom, ki szerint Estienne a Belleau fordításait «fand so schön und harmonisch, dass er darauf verzichtete seine eigene Übertragung der Oden ins Französische zu veröffentlichen».

foglalt költemények tulajdonképpen blason-fajtajuk. (Blason = dicsőítő vers. A legkedveltebb blason-fajtára, mely a női testtagoknak egyenkint végig magasztalásából állt, mindössze egy jegyzetbe szorított cím-ídőzés emlékeztet Eckhardt könyvében. Blasonnak minősíti a híres chanson d'avril-t is, melynek szépségeit nála szokatlan részletességgel méltatja ő is. Viszont arra nem vet ügyet, mennyire blason anatomique jellegű az *Énekek Éneké*-ben a női testrészek magasztalása, számtalan más erotikus költeménnyel együtt.)

A *Bergerie* Belleaunak a *Drágakövekkel* versenyző, sőt terjedelmével és hangnembeli változatosságával azt fölülmuló másik főalkotása. (Első része 1565., második 1572., emez az elsőnek Eckhardt által először kimutatott, lényeges átdolgozásával. Valóságos anthologia Belleau verseiből, keretül a joinvillei kastély és élet leírásával prózában. (Olasz mintára, de mely már a franciáknál sem volt ismeretlen, miként nem a pásztor-costume.) E költeményeknek, esetleg a keretnek tárgyalásánál különösen az eruditio szempontja uralkodik könyvünkben, azt iparkodván megállapítani, tényleg látott falikárpitokat, tükröt stb. ír-e le Belleau és milyen latin, olasz és neolatin költők hatása alatt áll: utóbbi kutatásaiban szerzőnk Vianeyra és főleg Laumonierre támaszkodik, kinek korszakalkotó nagy Ronsard-monographiaja szemmel láthatóan mestere. Különösen értékes az, a hogyan a francia kortársak, Marot, Ronsard és Vauquelin de la Fresnaye hatását mutatja ki szerzőnk, a mi még a kifejezések és rímek azonosságában is nyilvánul. A hol így szövegeket vet egybe, egyáltalán szívesebben foglalkozik a materialis természetű hatások megállapításával, constatálva, hogy Belleau utánzásai fordításnak szabadosak, máshonnan vett kölcsönzésekkel vannak contaminálva. Kevésbé sikerül neki, kevésbé is érdekli őt annak kimutatása, mennyire egyénivé, eredetivé alakítja át Belleau művészete azt, a mit átvesz. Néhol ezt is jelzi, így Ronsardnál hangoztatja, hogy Belleau inkább leíró, Ronsard pedig inkább lyrikus. A 179. lap szerint Belleau leírásaiban annyi tehetséget és eredetiséget árul el, hogy kibékít legrosszabb hibáival is, minők a lyriságnak és az ízlésnek hiánya. (Ízlés hiányán legfőleg a koronkénti erősebb realismus és főleg a terjengő bőbeszédűség érthető.) De miként egyeztethető össze ezzel a 200. lap azon kijelentése, hogy Belleaunak is, mint kortársainak, tehetségét az eruditio és a lyrisme gatolták teljes kifejlődésében. (Besser is azt hiszi, hogy Belleau «zu viel Lyriker war, um ein guter Epiker sein zu können»). Kár, hogy tételnek megvilágítására Eckhardt nem állítja be Belleau szerelni költészetét az egész korbeli lyra fejlődésébe, — sehol ki nem ejti pl. egy Magny nevét, kit pedig Vianey Belleau-val együtt mint a préciosité

új bevivőjét fejteget és mindkettejüknek Ronsardra hatott irányításáról beszél.

Eckhardt jól látja, hogy — mint a kortársak is hangoztatták már, kiknek nyilatkozatait nagy gonddal állítja össze — Belleau mindenekfelett művész, még pedig leíró művész. De ez egyéni sajátosságnak æsthetikai értékelésébe ritkábban bocsátkozik részletező elemzéssel. Szívesebben folyamodik cliché-szerűen alkalmazott phrasisok, kifejezések gyakori ismétléséhez. Különösen hatott rája (mint hatott Wagnerre is) az a pár szónyi jellemzés, melyet Darmesteter és Hatzfeld¹ könyvében olvasott (110—111. lap): traits justes, fins, délicats ; richesse et précision des détails. E szavakat visszhangoztatja különféle változatokban Eckhardt is : trait d'observation, juste et fin, prédilection pour les petits détails (Vianeynél : un peut trop épris des détails), peinture finement détaillée, le fini du dessin, la finesse du dessin, exactement vu, peinture exacte et bien vue jusque dans ses plus petits détails, finesse dans le dessin et exactitude dans l'expression. (Többször 184—189. l.) De különösen a *précision* kifejezés ragadta meg Eckhardtot : ez, illetve a *précis* szó 181—195. l. tízszer, némelyik oldalon háromszor fordul elő ; újra felbukkan 201. l., ismétlődik 204., 207., 208., 209. l. az utolsóelőtti lapon egymagán nem kevesebbszer, mint ötször ! Ha csak szépséghibával volna dolgunk itt, nem pazaroltam volna a helyet efféle kicsinyeskedő statistikára.

De viszont vannak a könyv e részeiben is igen figyelemreméltó behatóbb fejtegetések, melyek olyan korbeli ízlésirányok szempontjából tárgyalják Belleau művészetét, mint a mignardise és a barok-stil.

A mignardise, melynek specialis műfaját a Joannes Secundus-féle *csók*-versekben látja szerzőnk, holott ezeket legalább is éppen annyira ihlette az érzékiség, szerinte Ronsard-hatás, olasz hatásra ráoltott francia sajátosság. Különösen a kicsinyített szavakban hajlandó látni azt és éppen ezért nem hajlandó még mignardiset találni az Anakreon-fordításokban, a mi tévedés. De az *Énekek Éneké*-nél utal már a mignardise lényegesebb mozzanataira is, kiemelve, hogy Belleau ez elemeket vitte be verses feldolgozásaival a bibliába : grâce mièvre, phraséologie sucrée à l'excès, afféterie. Utal a mignard-elemekre Belleau leíró művészetében is, mely — szerinte — kerüli a perspektívát, a nagy vonalakat, cultiválja a csinost és főleg mindazt,

¹ Darmesteter és Hatzfeld neve éppen úgy hiányzik a felette terjedelmes könyvészeti jegyzékben, mint akár Egger, Faguet, Parfait-test vérek, Pellissier stb. neve. A *Crépet-anthológiánál* Asselineau külön megemlítést érdemelt volna tanulmányával.

a mi frisé, retors, ondoyant, moucheté, tavelé. A stil érzékies pubasága és a vers kéjes zenéje édes bágyadtságba andalítnak el, úgy hogy Belleau hijával van «minden férfias erélynek» és némely versei az effemináltság netovábbja. Ez a jellemzés a könyvnek egyik legjobban megírt helye, de az éremnek csak egyik oldalát mutatja. Hiszen az *Énekek Éneke* mellett Belleau megszólaltatta Jób szilaj keserveit, a *Praedicatorok könyvé*-nek komor pessimismusát, írt hazafias elkeseredéstől lángoló verseket, megragadón énekelt hősi csatákat, burlesque hangon énekelt rémes kegyetlenségeket, durva realismus erős színeivel tette rikítóvá a gúnyt vígjátékában: a mi mind nem mignard-költészet.

A mi a barok-stilt illeti (a barok szó maga benne rekedt szerző tollában, én mondom ki e szót), talán Belleau az első francia író, kinek tolla a kor decorativ művészetével száll síkra és a szó segítségével kísérti meg ábrázolni azt, a mit a szobrász, ötvös, műsztergályos taragott-vésett. Így leír oszlopfejeket, serlegeket, botokat és főleg egy tükröt: ez utóbbinál culminál leírásainak szokott hosszadalmassága, mely túlon-túl kedveli az inventariumszerű részletezést, a műkifejezésekkel tobzódó felsorolást. E tükrő túlhalmozott, luxuriosus leírásában Belleau «egész művészetének kifejezését», szelleméklényegét látja Eckhardt. A falkárpitok leírása alkalmából hangsúlyozza, hogy Belleau irtózott a nagy és egyenes vonalaktól, ellenben pazarolja a görbéket és facsarosakat, az arabesqueket. «A nagyszerűnek érzéke mindig (?) hiányzott belőle»... E szellemes jellemzés ismét csak egyik oldala az éremnek.

Belleau művészetéről szólva igen helyesen emlékeztet bennünket Théophile Gautierre és a parnassienekre, főleg Herediára, ki épp úgy versenyre száll az ötvösművészetrel. De miért tiltakozik az ellen, hogy Belleaut Heredia előfutárjának mondjuk? Részemről még mesterének is nemém mondani, mert Heredia kitűnően ismerte a Pléiadeot és bizonyára sokat olvasta Belleaut is... És ha már rokonirányu költőkről ejt szót Eckhardt, miként történhetett, hogy sehol tollára nem veszi az André Chénier nevét, a ki szintén jól ismerte a Pléiadeot és bizonyára Belleaut, ezeknek irányát élesztette újra, fejlettebb művészetrel? Az a kitűnő plastikaiság, mely egy-egy odavetett jelzővel rögzíti meg az attitude-öt és melyet Eckhardt sokkal jobban meglát Belleau-nál, mint pl. a színek festőiségét, — továbbá az üde színesség (ugyanazon színek: tej, liliom, hó, elefántcsont, arany, szőke haj), a drámai mozgalmasság a leírásokban: mind észlelhető Chéniernél is, miként közös kettejüknél a sensualismus, az érzelmességre hajlás, főleg pedig a Chéniernél már rococo-árnyalatu

mignardise. (Utóbbi ugyanazon kedvelésével a Grâce-ok, Amour-ok és Nymphe-ek, Berger-k csapatának.) Vannak Belleau-nak sorai, hol a *Mendiant*, vagy akár a *Jeune Tarentine* előhangjai csendülnek már meg. (*Vendangeurs*, *Pierre aqueuse* stb.) Még az élettelen természetnek, a környezetnek invocatióját is közösen kedvelik stb.

A könyv utolsó részében, mely ilyen címet visel: *Le peintre de nature* (Ronsard nevezte így Belleaut), az utolsó fejezet Belleau és a természet viszonyát igéri tárgyalni. Szerzőnk itt azt tanítja, hogy ő a természetet is — az irodalmi hatások mellett — kora decoratív művészetén át, az ötvös vagy metsző rövidlátó szemével nézte és így a természet neki szintén csak «minutiosus művészet», hijával a nagyságnak, egyszerűségnek és a perspectivának. Ezt főleg az állatvilág rajzának alapján állítja. De nem tárgyalja a szorosabb értelemben vett természetérzéket, a nagy természetnek rajzát, az elég nagy számmal található tájképeket. Szerinte Italia és Róma szépségei nem hatottak rá. Nem biztos, járt-e Rómában, aztán ő harcolni járt Italiába: különben a 43. l. közölt téli hegyi kép tényleg hadjárat emléke. Egyébiránt Belleau tájképein nem egyszer szembezőkö távlat is akad, pl. elhúzódó völgyi vagy hegyi utak rajzában, vagy a hol a hegyi kastély lábánál Joinville város fekvését, a vár falait nyaldosó folyónak partján rajzolja. Elénk állítja a békésen kanyargó Szajná tiszta hullámaival virágos partjai közt, elénk a hegymagasságú hullámaival rombolva áttörő megáradt folyamot, — a vadul hullámozó tengert, — a kikötőt, ki-kialvó világítótornyával, vihart érző sirályainak vijjogásával. Erőteljes a déli napfény hangulata, a miben van már valami a *Midiből*. (Herédiából is van, az erdő rajzában, hol forró, fényes délben is a fuvond'un ombre frais tremblotte toujours le cresp noir); az éjjeli légkör hangulatát így tolmácsolja: «de vol ombrageux des ailes de la nuit». Egész bájával idézi elénk az égen bujdosó holdat, a csillagoknak egymásután ki-gyulladását. (Utóbbit két helyt is találtam; egyáltalán meglepő, hányszor ismétli önmagát.) Mindezen és az ehhez hasonló mozzanatok érintése igen hálás lett volna.

Lanson egy helyt, noha éppen nem magasztaló szándékkal, Du Bartast protestans Belleaunak nevezi. Ez a társítás mélyebbre hat, mint tán a mennyit maga Lanson is az illető helyen mondani akart. A francia fajszelemnél tudvalevően a phantasia erőtlenségét szokás hangoztatni: ez általánosságban felállított tételnek, ha sok konkrét eset mond erősen ellent a francia irodalom történetében, a XVI. században Du Bartas mellett Belleau a másik csattanós czáfolata. Az a Belleau, kinél szerzőnk inkább csak az észlelet ere-

jét hangsúlyozza és kit éppen ezért nem állít be úgy és arra a helyre, a hogyan és a hová óhajtható lett volna.

Mégis mindent összevéve, Eckhardt könyve kiváló jelességű alkotás, melyet a Belleau, sőt az egész XVI. századbéli francia költészet tanulmányozói nem fognak nélkülözhetni. A mi szerző honfitársait illeti, közülünk senki sem vállalkozott még ilyen mérvű eruditus kutatásokra az életrajzi adatok összekeresése körül, sem szélesebb ismeretekkel nem tárgyalta az irodalmi hatásokat. Bár az æsthetikai elemzésekre már kevesebb gondot és erőt juttatott, de könyvének nem egy helye nyújt ezt a pontot illetőleg is zálogot arra, hogy szerzőnk tehetsége ez oldalról is megfelelően fog fejlődni idővel, noha e bírálatom, a bírálat természeténél fogva, inkább a kifogásolható helyekkel foglalkozott és így szintén inkább csak egyik oldalát világította meg élesebben az éremnek.

Haraszti Gyula.

Kozma Andor útirajzai.

Hetedhét országból. (Üti emlékek és mesék.) — Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1916. 8-r. 463. l. — Ára 9 kor.

Érdekes és élvezetes könyv.

Nem egy országról vagy egyetlen útról szóló rendszeres mű. Nem jár az utazó-sereg országútján, pity-poty élményekkel vegyítve az útmutató-könyvek közismert adatait; nem a vasúti kocsik s nemzetközi szállodák ablakából nézi a mindenütt egyforma világot. Nem útitervét őrli le, órával és *Führer*-rel a kezében, se hallva, se látva az expressz-vonatnak fülében tovább zakatoló lármájától; kedélyesen jár-kél, szinte mintha kocsin járna: „itt megálljunk, itt kifogjunk”. A könyvben egy művelt utazó szórakoztató bolyongása nyomán járunk, a ki örömet tér le az országútról; gyönyörűségből vándorol s mégis komoly megfigyelő, jól mulat, mégis szemlélődik és okul, tapasztal, tanít s a mit látott, arról úgy beszélget velünk, mintha a kandalló mellett, még útiruhásan, mondana el egyet-mást, a mi éppen eszébe ötlik, helyekről és emberekről, nem a merre sietősen átutazott, hanem a hol élt s a kikkel találkozott s ha csak óráig is, — együtt élt, lelkükbe látva s emlékezve rájuk. Valódi útirajzok ezek, tárczába foglalt napló, igazán »hetedhét országról«; könnyed tollal odalehellve festői tájak, városok, műemlékek képei; közben pompás genre-képek, kis jelenetek bukkannak fel, az élmény üdeségében, egy-egy típust, sőt többnyire valamely nemzeti vonást jellemezve, röviden és talá-

lón, mulatságosan és derűlten ; sőt egy-egy valóságos elbeszélésre is akadunk, melyről elmondhatni : si non è vero è ben trovato. Ez a formai elevenesség, e változatosság rendkívül változatossá és élvezetessé teszi az egész könyvet.

Mindez a könnyed és szellemes előadásnak azzal a ritka írói adományaival van elbeszélve, melynek üdesége, keresetlen bája, hangulatossága nagy és ritka gyönyörűség a hozzáértő élvezőnek.. Ez az a stílus, melyről az olvasók egy része azt szokta gondolni, hogy így ő is tudna írni ; s nem veszi észre, hogy ez nagy bók, mert a hasonlóság vágya szólal meg benne, csak hogy hiábavaló vágya.

Bensőleg kettős érdeme van e könyvnek.

A ki itt benyomásait elbeszéli, nyílt szemű és nagy műveltségű ember, a kinek ritka képessége van a szemlélődésre. Bár könnyedén, szinte csak a saját benyomásairól cseveg, minden megfigyelése tanulmányos. Különösen feltűnő nagy fogékonysága képek, művészek, nemzeti művészetek jellemző vonásai iránt, erős művészi érzékkel s bő ismeretekkel párosulva. Az élet megfigyelésében, élményeiben is a jellemzetest kutatja ; kis esetekből, egy-egy alakból, viseletéből ki-hámozza a nemzeti typus és szellem egy-egy vonását. Kocsisa a bakon, útitársai, vendéglőse, mind egy-egy tanulmányfej, nem az egyén, hanem a faj vagy nemzet arczképéhez. Voltaképen mindig erről ír, ez megfigyeléseinek, egész könyvének tartalma és tanulsága. Való és költött történetkéi egyaránt tanulmányok a különböző néplelkek köréből.

Élményeinek különös érdekét ad azáltal, hogy a kivel szóba áll, rendszerint kikérdezi arról : mit tud a mi magyar viszonyaink felől? Így az idegen néplelekben azt is fölméri : mennyit tudnak és mit tartanak rólunk a külföldön. Ez érdekes és fontos tanulság, habár többnyire elszomorító. Ez érdeklődésében idegen földön is magával hordja hazafiságát s külföldi rajzain át a mi hazafiságunkhoz szól, tapasztalataival serkentve, hogy jobb megismertetésünkre törekedjünk.

E szempontok, ez érzések adják meg a könyv egységét. S még valami : az író egyénisége, a ki állandó főszemélye e közvetlen rajzoknak. Egy természetes és művelt, komoly és derűs, józan és kedves, mindenekfölött pedig harmonikus lélek szól hozzánk, egy szeretetreméltó egyéniség, a kinek apró élményeit érdeklődéssel, rokonszenvvel kísérjük, komoly megfigyeléseit figyelemmel követjük. Szeretetreméltósága az egész könyvön végigáramlik.

Érdekes és élvezetes, magvas és tanulságos könyv.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NEMZETGAZDASÁGI ALAPESZMÉI.

Nem jár el helyesen az, a ki a Legnagyobb Magyar egyes külön minőségeit, mint teljesen önálló és önmagukban befejezett egészeket kívánja tárgyalni. Azok az életfeladatok, melyek más kisebb halandóknál az illetők létének alapelemeit tették, Széchenyinél mint egy mérhetetlen nagy küldetésnek többé-kevésbbé fontos, de mégis csupán részletei jöhetnek tekintetbe. Őt sokáig kiváló közgazdaként becsülték. Mint ilyennek volt tekintélye még — később nagyon megszaporodott — ellenfelei előtt is. Azt tartották róla, hogy egyedül hidegen és pontosan számító gyakorlati szakértője az anyagi világnak, a ki mindent aranymérlegre vet s a kit nem érdekel semmi, a minék azon nyomatéka nincs. Csodálatos, hogy nemzetének ezt az első sorban erkölcsi tényezőkkel öntudatosan, következetesen és valóban okszerűen dolgozó regeneratorát egyszerű, sőt egyoldalú, tehát bizonyos tekintetben félszeg szakembernek minősítették kevés híján még a legbelátóbbak is.

De ezen való ámulatom nem jelenti azt, hogy én Széchenyit, mint nemzetgazdát kicsinyíteni akarnám azzal a kijelentéssel, hogy nála a nemzetgazdaság tudománya és gyakorlata nem bírt másnak, mint a kiváló, több irányban elsőrendű, de mégis csak az eszköznek jelentőségével. Abban különbözött ő a kizárólag szakemberektől, hogy ezek, ha szakmájukat a maga tényleges valóságában fogják is fel, annak művelését vagy folytatását akár tehetségek és becsvágyuk, akár körülményeik korlátolt voltánál fogva önként vagy szükségképp életcélznak tekintik.

Széchenyi, midőn nagy missiójának tudatára jutott, egészen másként gondolkozott. Sokkal magasabb életcélzt látott maga előtt, a melynek megközelítéséhez az alkalmas eszközöket és

módokat az előre megfontolt öntudatossággal határos intuitióval állapította meg. *Világ* című munkájának több helyén a következőképp nyilatkozik erről:¹ «Meg vagyok róla győződve, hogy a ki munkámat figyelmesen olvassa, a nyereséget, pénzt és életkellemeket nem értelmezendi úgy, mintha azokat egy magasabb cél eszközeinél egyebeknek kívánnám tekinteni». De nyomatékosan foglalkozik velök, mivel látta, hogy az ő korában nálunk uralkodó közgazdasági nézetek nagyon elmaradtak, pedig azok fejlesztésében ki nem számítható nagy hasznot látott. «Ennek meggondolása bírt arra, — írja ugyanott — hogy a pénz, vagyon, nyereség, haszon, hitel és más effélék megérthetése és lényegök felfoghatása céljából annyira fáradozzam. A gazdasági számítás tulajdonképpen soha sem volt kedves foglalatosságom, s gyakran kellett nevetnem, hogy eleinte a jószándék, később a kénytelenség mennyire vittek azon tudomány megismerésében, melyhez természetemnél fogva kedvem nem volt, sőt iránta korábban ellenszenvvel viseltettem. De férfias nyíltsággal meg akartam értetni hazámfiával, hogy a szegénység lehetetlenné teszi az értelem és az erkölcsiség fejlődését. Gyakran megtörténik, hogy hazaszeretetünk csak pusztá szó, vagy legfeljebb szép gerjedelem marad, de nem azért, mivel keblünk, melyből fakad, tisztátalan lenne, hanem egyszerűen azért, mivel nincsen pénzünk. Midőn a világ zajában kellene tapasztalatokat és élettudományt gyűjtenünk, akkor legszebb éveinket elvonultságban töltjük. Nem azért, mivel vakandmódra félnénk a világtól, hanem csupán mivel nincs pénzünk. Gazdaságunkat és gyermekeinket is nem azért hanyagoljuk el, mintha nem szeretnénk őket, hanem mivel nem győzzük költséggel. A szegény nem utazhatván és összehasonlításokat alig tehetvén, csak keveset tapasztal s még a legszükségesebb ismeretek megszerzésében is folyton nehézségekbe ütközik. Az értelmi fejletlenség pedig előbb-utóbb, de minden bizonynyal függésbe hoz bennünket valakitől, mert az értelem súly egyedül teremti meg a valódi felsőbbiséget ezen a világon. A szegénység tehát napjainkban karöltve jár a szolgálatsággal s mivel számtalanszor akadály abban, hogy a köz iránti kötelességeinket teljesítsük,

¹ Első kiadás, 200—210. l.

elaljasodásra, a mi megint fokozottabb szegénységre vezet. Ezeknél fogva a pénz és vagyon iránti gond, bármily szűkeblűnek lássék s bármily unalmas, sőt gúny és nevetség tárgya legyen is, az egyesnek és társadalomnak már csak azért is elengedhetlen kötelessége, nehogy elaljasodjunk s szolgaságba törpüljünk. A vagyonosodás tehát reánk nézve a lét vagy nem lét kérdése».

Azonban Széchenyi mindig kiemelte s félreértetése azért kora bámulatos hátralékosságának jele, hogy a gazdagságon nem egyedül a tőkeerőt s a jól megművelt földeket kell érteni, hanem a henyeség megszüntét minden irányban: a szorgalmat, a jobb nevelést, a külföldön szerzett becses tapasztalatokat, szóval az ember nagyobb belbecsét is.¹ Hogy tehát valamely ország gazdag lehessen, minél több lakosát fel kell ébresztetni szorgalomra és állhatatos munkára. De a vagyonszágnak bizonyos tekintetben alkatrésze az erkölcsi megelégedés is, mely annak nyomán jár. A vagyon így kétségkívül eszköze a nemzeti lét minden irányban való fejlesztésének. Nem szükséges, hogy az anyag uralkodjék felettünk, de mivel a szegénység a kétes tettek zavarába hajtja az egyént és a nemzetet, a vagyon mind a kettő lelki tisztaságának és függetlenségének egyik főfeltétele. Ez azonban más, nem anyagi mozzanatokkal van szoros összefüggésben. Hiszen az egész ország csak úgy lehet gazdag, ha lakosai előítéletektől mentek, tisztán látók, józanok, szorgalmasok, takarékosak és erősek.

Nálunk sok az ember, a kinek kenyere nincs, és sok a föld is, mely voltaképp műveletlenül hever. Már pedig a mit a talaj bizonyos időben megteremhetne, de nem terem meg, és az a munka, a melyet valamely ember elvégezhetne, de nem végez el, örökre veszve van. Ott, a hol sok oly ember van, a ki még munkálkodhatnék és sok a műveletlen vagy rosszul művelt termékeny föld, valami nagy-nagy hibának kell lenni.

De ennek a hibának kitalálása és orvosszereinek megállapítása nem könnyű. A nemzetgazdaság kérdéseire vonatkozólag — mondja a *Hitelben* — egyáltalán könnyen tévedhetünk, mert nehéz kifürkészni, hogy ott valamely jelen-

¹ *Stadium*, 43. l.

ségnek mi az oka és mi a következése. E kettőt gyakran összecserélik. Azért — írja a *Stadiumban* — a mit a természet ad vagy nem ad, azt alaposan kell átértetni és nemcsak sejdíteni. A *Világban* pedig ide vonatkozólag így szól: «Míg a politikai gazdaság tudománya ismeretlen tárgy marad előttünk és annak tanításait nem szívleljük meg, más egyebek közt ezért sem fogjuk a magyar népet a nemzetek sorába emelhetni».

Nagyon jól ismerte tehát a nemzetgazdasági törvények szem előtt tartásának fontosságát. Többször hangsúlyozza az általános nézetek beható elemzésének szükséges voltát is. «Hiszen — mondja — ha ezek hiányosak vagy hibásak, teljességgel nem szolgálhatnak megbízható alapul bármely specialitás számára; már pedig kívánatos, hogy specialitásokra adva magunkat, czélszerűen alkossunk életrevaló dolgokat. Ezért írja egyik cikkében, hogy «ha ennél fogva az általános nézetek terére állok, ezt ne vegye rossz néven tőlem az olvasó, mert míg valamely politikának főelvei nem tisztázvák, addig új, jobb specialitás nem keletkezhetik, sőt az ügygyel-bajjal régebben keletkezettek is hervadásnak indulnak».

Széchenyi maga közgazdasági elméletet nem írt, de műveinek általános igazságokat tartalmazó részeiből ilyenent nem nagyon nehéz összeállítani. Ezek és alkotásainak szelleme adja az azt az alapot, melyen őt mint nemzetgazdát meg lehet ítélni. És ez ítélet, mely illetékes szakférfiak ajkairól már régen elhangzott, éppenséggel nem kedvezőtlen reá nézve.

Az ő első és legnagyobb kritikusa azonban az élet volt, mely törekvéseit és vállalkozásait fényes eredményekkel koronázta. Volt idő, midőn hazánkban az ő neve valamely vállalat élén sikerültének csálhatatlan biztosítékául fogadtatott el. Ez így volt közpályája utolsó perczéig, akkor is, midőn általános politikai irányának annyi és oly hatalmas ellenfele támadt. És ezen nem is csodálkozhatunk, ha közgazdasági felfogásán nem felületesen, hanem rendszeresen tekintünk végig.

Ezt előttem már többen megtették. Így nevezetesen Kautz Gyula, ki a nemzetgazdasági eszmék fejlődésének történetéről hazánkban először írván, azt mondja, hogy «egész sora azon nagy tudományi igazságoknak, melyeket éppen a XIX. század második negyedének első fele fejtett ki, s a melyeket elsőrangú

szakférfiak juttattak a világirodalomban érvényre, iratain végig hangzik». Számtalanszor hivatkozik Széchenyi a nemzetgazdaság tudományának korifeusaira, de egyik sem gyakorolt reá oly befolyást, hogy eszmemeneteiknek magát szolgálilag alárendelte volna. Kautz Gyula megállapítja, hogy «Széchenyi egyike volt a legelső állambölcseleőknek és nemzetgazdasági íróknak egész Európában, a kik a nemzet- és államgazdaság körében a tapasztalati, inductiv módszert tudatosan alkalmazták és érvényre emelték. Ő volt — szerinte — kétségtől az első theoretikus, a ki «a szellemi és ipari (jobban mondva: a gazdasági) érdekek kapcsolatát és együttes tekintetbevételének fontosságát tanította». Hogy Kautz nyilatkozata mily alapos, az már a felhozottakból is fényesen kiderül.

Azt a fáradságot vettem magamnak jóval több, mint másfél évtizeddel ezelőtt, hogy közgazdasági eszméit eleinte a magam, később a nyilvánosság számára is az újabb tudományos elmélet beosztása szerint rendszerbe igyekeztem foglalni. Ekkor győződtem meg arról, hogy az ő sokat dicsért nemzetgazdasági intuitiója csak névleg volt ilyen, mert eljárása tulajdonképp tudományos igazságok, a természeti törvények jellegével bíró gazdasági szabályszerűségek alapos ismeretén nyugodott.

Vannak nemzetgazdasági eszméi között olyanok, melyek csak az ő korabeli viszonyokra voltak alkalmazhatók. Mások ellenben általános érvényűek. Ezek egy része megint olyan, melyeket ma mindenki aranyigazságoknak ismer el, de mikor azoknak nálunk Széchenyi adott kifejezést, legalább az ő formulázásában, igazán újak voltak. Ezeknek az aranyigazságoknak jórésze Széchenyinek a mi hazai viszonyainkról szóló megállapításai és azokkal szemben folytatott eljárásunk éles bírálatát teszik. Ezeket ma is érdemes megszívlelni, mert találóan jelzik, hogy általában minő irányban és mily szellemben kell itt közgazdasági politikát folytatni.

A mit például éghajlatunkról, földrajzi fekvésünkről, talajviszonyainkról, az emberi szükségek és szükségletek természetéről s termelési meg fogyasztási hajlamainkról mond, igazán folyton szem előtt volnának tartandók.

A gazdálkodás alapelveinek és fő törvényszerűségeinek ma is kifogástalan megállapítása után gazdasági tulajdonainkat

mélyrehatóan bonczolja. Közgazdasági politikai felfogását azzal az ügyes fordulattal, hogy a gazdálkodás alaptényezője voltaképp az ember, belekapcsolja azután a társadalmi politikába, melynek tudvalevőleg nagy mestere volt. Részint nyilatkozataival, részint nagyszabású kezdeményeivel és alkotásaival végig megy a nemzetgazdaság alkalmazott tanain is, hogy ismét odajusson, a honnan kiindult, az észszerűen gazdálkodó és épp azért boldoguló ember és nemzet plastikusan kidomborodó jellemzéséhez. Ezekben a nyilatkozatokban a tartalom helyessége szabályszerint párosul a kifejezés megkapó szellemességével, sőt festői voltával. Ez úton akkor sem válik banálissá vagy — a mítől nagyon félt — unalmassá, ha régi, közkeletű nézeteket fejteget is. És meg kell jegyezni, hogy meggyőződése a dolgok lényegére vonatkozólag összes nyilatkozataiban nagyon következetes. Egyes intézmények és eljárások szabályozásáról való felfogása azonban a körülmények különböző alakulásához és azokra nézve szerzett tapasztalataihoz képest módosul. Egy-két példa mindezt szembetűnően fogja megmutatni.

Az emberi szükség expansiv természetét és mint az egész gazdasági élet kiinduló pontjának mérhetetlen jelentőségét igen érdekesen és az abban való mély elmerüléssel elemzi. Ismételve hangoztatja, hogy az emberi culturának legfőbb rugója a terjeszkedő természete folytán szakadatlanul működő hiányérzet. Mennél többen kívánják meg az élet kellemeit, annál nagyobb lesz az iparkodás és munkakedv, mely azután a sivatagokat és a mocsaras vidékeket is viruló tájakká változtatja. Az emberiség legnagyobb részét két rugó hajtja: a nyereség- és élvágy. Ezáltal ösztönöztetve győzte le a tengerek hatalmát, szállott le a föld gyomrába és varázsolta kertekké a vadonokat. Miután az emberi test szükségei ki vannak elégítve, ha tápláléka és ruhája van, akkor nyomban vágya keletkezik ezer kis kényelem után, melyek szorosan ugyan nem szükségesek, azonban tagadhatatlanul szebbé, kívánatosabbá teszik az emberi életet. Anna kényelmek nélkül a bölcs ugyan el lehet, de éppen azért, mivel bölcs, az élet virágait nem gázolja el otrombán, hanem hálával élvezi és élveztetni másokkal is azokat. Itt figyelembe veendő a következő jelenség. Minél inkább az anyag fölé kerekedik az ember, annál inkább tágul boldogságának köre. A csak anyagi létet

folytatók nem a legboldogabbak. Az ember igazán ilyen csupán mint érzéki eszes lény lehet. Összetett természeténél fogva boldog voltaképp csak akkor, ha nemcsak testének, hanem szellemének és lelkületének is kellő táplálékot nyújtván, azok összhangzatát megteremti magában vagy legalább megközelíti azt. Emberi rendeltetésünk a tökély felé való törekvés. Ennek pedig az útja az, ha a teremtető minél több testi és lelki adományának hasznát tudjuk venni és azok élvezetében részesítjük embertársainkat is. Ez által csak a természet nagy törvényeinek teszünk eleget. Legfőbb alapul ennél fogva nem az anyagi kincseket, hanem a lélek gazdagságát kell elfogadnunk. Lakjék Magyarország lakossága kőből vagy téglából épült és cseréppel fedett csinos házakban, egyék kövér húst, igyék jó bort s ne járjon mindig egészen vagy félig pőrén. Ennek elérése végett emeljük minden embertársunkat s engedjük, hogy az emberiség jótéteményeiben mindenkor osztozzék. Fogadjuk hálás szívvel a természet gazdag áldásait hazánkban, hibáit pótoljuk, csor-báit pedig hozzuk helyre.

Földirati fekvésünket se gyalázzuk, hanem előnyeivel élve, hátrányait igyekezzünk ellensúlyozni. Az éghajlat hatásának igen bő elemzése foglaltatik *Pesti por és sár* című értekezésében, a hol annak befolyását a termelésre, a lakásra és általában az építkezésre nagyon tüzetesen és szellemesen tárgyalja. Klímánk előnyeit és hátrányait szépen hozza kapcsolatba különböző feladataink megoldásával és arra a következtetésre jut, hogy ha éghajlatunk jellegtelen, változékony, megbízhatatlan volta miatt sok bajt okoz is, ha abban a természet ajándéka és az, a mit mellette csekély fáradsággal szerezhetünk meg, igazán véve kevés és bizonytalan; viszont állhatatos munkával, előrelátással és takarékoszággal sokat tehetünk mellette is gyarapodásunk érdekében, de csak úgy, ha hátrányaihoz alkalmazkodunk, azokat enyhítjük, előnyeit pedig jól felhasználjuk. Sokkal rosszabb klímával is boldogultak már nemzetek az ilyen törekvés útján.

Földirati fekvésünk által szintén nincs elragadtatva. Tudja, hogy a geographiának a nemzetek kisebb vagy nagyobb, lassúbb vagy gyorsabb fejlődésére minő hatása van. De tudja azt is, hogy tévedés mindent annak tulajdonítani, mert ugyanazon

földirati viszonyok más és más népeknél igen különböző eredményekre vezettek. Néha, sőt nem is nagyon ritkán, látszólag kedvezőtlen körülmények közt az erőteljesebb és kiválóbb emberekből álló nemzet jobban fog boldogulni, mint a kedvezőbbek között a silány. Spanyolország mennyire hátramaradt, pedig mindig kitűnő fekvése volt és van ma is. Franciaország földirati fekvése nem rossz és mégis hátrább van Nagy-Britanniánál. Miért van százszor több műveltség Szászországban, mint Szeicliában? Mennyire elmaradtak Byzancz és Hellas örökösei az újkori nyugati nemzetekhez képest. A haladás nyitja ugyanis igazán a lakosokban található fel ; azok emelésére és fejlesztésére kell tehát a fősúlyt vetni.

Magyarország tengertelen területének geographiai fekvése nem egy tekintetben mostoha. Nagy bajunk, hogy háromnegyedrészen rossz szomszédaink vannak, a kiktől sem culturában, sem gazdasági vagy politikai tekintetben sok jót nem várhatunk. Vizeink vadtermészetűek és folyóink iránya jelen viszonyaink közt reánk nézve nem a legkedvezőbb. Utaink az ország nagy részében járhatatlanok, csatornáink ritkák és hibásak, pedig alig van szerinte ország, mely a keresztül-kasul csatornázásra alkalmasabb lenne, mint hazánk. Ha mindez nem így volna, akkor valószínűleg jobban haladtunk volna.

Miután azonban a geographiai fekvést nem lehet megváltoztatni, ennél fogva nekünk kell mozgékonyabbaknak lennünk, mert a cultura és civilisatio alapja nem egyedül az, hanem a néppel való kölcsönhatása s ennek szabadsága, vállalkozási és vetélkedési szelleme. Amannak előnyeit használjuk ki, emezeknek pedig vérünkbe való beszivárgását mozdítsuk elő. Arra értelmünk és erkölcsiségünk javítása, erre pedig életmódunk átalakítása által lehet hatni. Oda kell törekedni, hogy a lakoságnak bő alkalma legyen látni, tanulni, összehasonlítani és gyakorlati úton-módon az élet-tapasztalatokból helyes következtetéseket levonni. A legelől álló nemzetek példájából kiviláglik, hogy a durvaság nem jele sem az erőnek, sem az erénynek, s hogy az istenadta élvezetekért és kellemességekért meg kell vívni a természettel, melyet így engedékenységre bírhatunk. Ha valamely nemzetnek minden tagja saját jólétét e küzdelem által megteremteni igyekszik, ebből oly közmunkásság, s mivel a

gazdasági jó tulajdonok nyomában kiváló erkölcsi arravalóságok is járnak, oly közérény keletkezik, mely a szabadságra, önállóságra megérleli a nemzeteket; másként a zsarnokok járma alatt csak szegény és szolga népek maradnának. És a gazdálkodás főfeltételei közül egynek a kitünőségével, hála az Égnek, tényleg bírunk. Földünk felséges és mily kiterjedésben áll rendelkezésünkre. Nem Selmecz és Körmöcz bányáiban fekszik a nemzet természetadta nagy kincse, hanem ebben a talajban. De szülőföldünket agyvelőnk és kezünk munkájának kell emelni. Ez a természeti tényező valóban becses, de csak úgy, ha okosan meg tudjuk becsülni. A jó fekvés és véletlenül összegyűlt vagyon magában nem biztosítéka a nemzeti jólétnek és nagyságnak. A kezdet nehézségei ne riaszszanak vissza. Az angol nép sem rakta le gyarapodásának talapzatát pénzzel, hanem jól elrendezett eszes és rendszeres munkával. Jegyezzük meg jól, hogy a tanító sem kezdte életét tanítással, hanem tanulással. Tehát magunkat képezve dolgozzunk és gondolkodva gazdálkodjunk. Nem a természet mostohasága az oka, ha nagy nemzeti vagyomunk nincs, hanem mi magunk. Velenceze, Genua és Hollandia aranybányák, sőt termőtalaj nélkül is Európa minden kincseivel fénylettek valaha, mert az emberi ész tömegesen vitte oda a pénzt. Ugyanaz hajtotta Nagy-Britanniába a fél világ aranyát újabban. Azt mondja a *Világban Széchenyi*: «A munka a nemzeti gazdaság talpköve; ezt hirdeti Smith, Say, Ricardo, Malthus és Sismondi. Pedig nem a munka magában, hanem igenis a jól elrendezett munka, szóval az ész a nemzeti gazdagság alapja. A tehetséges, tanult munkás több sikerre számíthat, mint a tehetségtelen és tudatlan. Legfőbb bajunk, hogy nemcsak pénzzel, hanem az idővel és a munkával sem tudunk helyesen bánni. A mindennapi munkásság és gyakorlás által nagy tökélyre fejleszthetjük természetes tulajdonságainkat, sőt idővel még oly dolgokban is ügyességet nyerünk, melyekhez kevés a természetes hajlamunk. A legtöbb embernek nálunk nagy hibája, hogy igen sok akar lenni, pedig tökéletesek egyben sem, kiválók is csak kevésben lehetünk. Csupán azt művelhetjük nagy ügyességgel s a magunk és mások meglegedésére, a mit mesterség, hivatás, szakma és nem időtöltésképpen űzünk. Egy legyen gondjaink főtárgya: minden mást csak mellékesen, mint vala-

mely szórakozást, pihenésképpen folytassunk. Mi azonban igen sokfelé forgácsoljuk el munkaerőnket. Azért tudunk «ex omnibus aliquid, ex toto nihil.» Ez az oka, hogy sem oly jó és ügyes katonák (különösen vezérek), sem oly jó tudósok, törvényhozók és politikusok, sem oly jó gazdák, iparosok és kereskedők nem lehetünk, mint azok, a kik minden idejüket és törekvésüket ezek közül csak egyre fordítják. Rossz néven veszik honfitársaink, ha szemökbe néha ezt mondják nekik: «Parátom, ahhoz te nem értesz». Pedig sokszor mathematicae lehetetlen, hogy egyhez-máshoz alaposan értsünk. Nem jutottak még el odáig, hogy az újkori haladás egyik főtenyezőjét, a munkafelosztás elvét valóban megértsek.

De ugyanazon munkakörben is sokat kezdeni egyszerre többnyire felette ártalmas. A ki így cselekszik, rendesen nem dolgozik nagyobb sikerrel, mint az az agár, mely több nyulat kerget egyszerre. A munkafelosztás a viszonyok fejlődésével azután minden téren továbbvihető s így a siker minden valószínűség szerint folyton nagyobb lesz.

Azonban a munkafelosztás sem lehet eredményes a munka egyesítése nélkül. Az az árkádiai életmód, mely mellett mindenki magának készít mindent, nem a mi korunké. De viszont a jó munkásnak a saját helyzetéről és természeti körülményeiről tiszta fogalommal kell bírnia, mert ez úgyszólván kiegészítő alkatrésze az ő önismeretének. Továbbá társaival együtt, egymás kezére kell dolgoznia. A jó építőmester sem engedi, hogy minden embere egy-egy külön kő mellé álljon, s annak emelgetésével hasztalanul fogyaszssa erejét vagy éppen megszakadjon, hanem valamennyi emberének erejét egy-egy kő emelésére egyesíti. Így nem szakad meg senki és az épület felemelkedik. Nekünk is minden téren concentrálni kell erőnket bizonyos meghatározott feladatok megoldására. Csak így maradunk meg erőseknek és vagyunk képesek a munka felosztása révén valamit alkotni.

A jól elrendezett munka követelménye az is, hogy a vezetés a tehetségeseket és tanultakat illeti. Ez a természet rendelése. Az életképes népet ily vezetés mellett a nehézségek és akadályok nem csüggesztik, hanem testi és lelki tulajdonait jobban kifejlesztvén, a mostoha természetet is engedelkenységre kényszeríti. Annak ellenkezése a derék ember bátorságát nem tőri

meg, hanem csak fokozza erejét. Így állja meg helyét az életre való nemzet jórészt kedvezőtlen termelési és más (mondjuk jelenleg politikai) viszonyok között is.

Azután kiemeli Széchenyi, hogy a siker pedig éltet, erősít és boldogít. A teremtőnek mindenkünkben él egy-egy kis szikrája. Teljesen csak az nyugtat meg bennünket, ha erőnk és tehetségünkhöz mértén képesek vagyunk alkotni valamit. Nézzünk végig az embereken : a leghatalmasabbtól a legkisebbig — kevés kivétellel — öntudattal vagy a nélkül — teremtet vagy teremteni törekszik s ha ezt nem éri el, annak nincs más oka, mint az ő tudatlansága vagy gyöngesége. Ha azonban valamit alkothatott a nem teljesen romlott ember : a gazda, a családapa, a mesterember vagy napszámos, mindegyik valamely meg nem magyarázható kellemes meleget érez keblében, sőt alkotása közben, különösen pedig utána, a halhatatlanok országából eredni látszó jó érzés boldogítja őt. Meglett férfiút semmi sem tölt el oly malaszttal, mint midőn a maga hatáskörében Correggióval így kiálthat fel : *anch'io sono pittore!* Nem győzi azért Széchenyi a komoly dolgok intézésének szakszerűségét ajánlani. Ha igazi szakértőnk nincs, de csak addig, míg nem képezünk magunknak, akkor külföldről hozassunk ilyent. A kontárokban azonban tért engedni soha sem szabad. Külföldön is minél többen mennél többet tanuljanak. Az idegen példákból azonban főleg ne az eljárás részleteit, hanem azok vezérelveit és szempontjait igyekezzünk megtanulni. A régieknél is ne azt nézzük, hogy mit tettek, hanem hogy miként, milyen elhatározással és kitartással végezték azt. Mert valaminek a régi eszközöket nem fogjuk a mai szikla-repesztéseknél alkalmazni, úgy a mai szakszerűséget más téren se véljük a régi eljárásokkal pótolhatónak.

Szakszerűen kell javítanunk első sorban a nyerstermelést. Annak termékeit azután lehetőleg dolgozzuk fel itthon. Ásványainkkal ügyesebben bánjunk el, erdeinket rendezzük. Jobb rendszerrel, szorgalommal és észszerűen beruházott tőkékkel két, három, sőt tízszer annyit tudnánk lassanként előállítani. Ime, a mi korunk egyik jelszava : a többtermelés.

A jobb rendszer pedig sok tekintetben tőlünk függ, mert ki gátolhat bennünket abban, hogy előítéleteinkkel felhagyjunk, ismereteinket megigazítsuk és tapasztalatainkat bővít-

sük? Ekkép pusztáink felvirágoztatása a mi kezeinkben van. A hitelügy kellő szabályozása után, melyre oly nagy súlyt vetett, Széchenyi mondása szerint a szükséges tőkének senki leszünk híjával. Megrója azt, hogy nem tudjuk a hazafiasság és jó gazdálkodás követelményeit egymással megegyeztetni. Pedig e kettő különbsége, de összefüggése is világos. A ki jó hazafi akar lenni, az legyen egyszersmind jó gazda is. Számos jóakarátú hazafi azért merőben tehetetlen, mert a közjó előmozdításához üres fohászkodásnál nem járulhat egyébbel.

Általános rossz szokás, ha nem jól megy a dolgunk, a kormányra való hivatkozás. Óriási hibánk, hogy a bajok okát mindig inkább másutt, mint a hol vannak, és másokban s első sorban nem minmagunkban keressük. Ritkán, vagy sohasem okoljuk saját restségünket, pazarlásunkat, hiányos combinationóinkat s állhatatlanságunkat; hanem főleg a körülmények mostohaságát, a velünk, vagy alattunk dolgozók kajánságát és rosszakaratát, a balsorsot, rossz csillagzatunkat s a szerencsétlen végzetet. Mindennek hibás voltát felderíti az ész. Ezt tartja Széchenyi az igazi kincsnek, mert az emberi agyvelő teljesen kifejlődve minden nagynak, szépnek és nemesnek szülő oka s a földgömbön az a legnagyobb hatalom. Talán azért nem tudja ezt a sokaság, mert annak uralma oly könnyű és szelid. Hát mi virágoztat fel egyes országokat még akkor is, ha fekvésük nem kedvező s enged elhalni másokat, habár fekvésük nagyon előnyös is? Hol van az igazi nemzeti élet és halál oka elrejtve? A feleletet megtaláljuk, ha meggondoljuk azt, hogy az okosság a szikla felett is kertet képes teremteni s a tudomány még Palmyra sívó fövényére is bájt varázsolhat. Ellenben a butaság a legszebb vidékekre is gyászleplet borít s még Árkádia virányait is szomorú vadonokká alakítja át.

A nemzet értelmiségének fejlesztésére azért gazdasági szempontból is nagy súlyt kell vetni. A gazdasági élet értelmes folytatása a nyerstermelés fejlesztésével maga után vonná az iparnak és kereskedelemnek haladását is. Ezzel nyerne mindenki, a ki fáradni és dolgozni akar. A nemzeti jólét kútfejei nem oly közel fekszenek a föld felszínéhez, hogy azokból egyszerűen csak meríthetnénk. Munka és fáradság

nélkül nincs gazdagság. Kérdik, hogy miért nem boldogul nálunk sem gyár, sem kereskedés úgy, mint kellene? Ennek oka nem valami külső körülményben, hanem az erkölcsi tényező gyöngeségében rejlik. Ha azt az erkölcsi tényezőt minden embertársunkban nem fogjuk megbecsülni, a nyerstermelő folyton por és sár közt fog szerénykedni, a fogyasztó pedig nem költhet eleget s a mit fogyaszt, azt is többnyire külföldről hozatja, oda pedig állandóan nevezetes kivitele nincs. Ily marasmusban élni igazán nem nagy boldogság és nem nagy dicsőség.

Ezért akarta a jobbgazság fokozatos felszabadítását, az ősiség eltörlését, a hitel megalapozását, a törvény előtti egyenlőséget, a régi feudális lekötöttség megszüntetését, az általános teherviselés behozatalát, a versenynek s általában a nemzetgazdasági erők szabad érvényesülésének biztosítását. Javítani kívánta a nemzeti jellegű közlekedést, a mi egész külön nagy tanulmányra való tárgy. Én itt csak a forgalmi politikára vonatkozó nagy alkotásaira és kitűnő tervezeteire utalok. Fejlesztetni kívánta a városi életet is, de, a mi kiemelendő, nem a vidék rovására. Műveiben mindezekről, folyton a magyarság veszélyeztetésének lehető elkerülését, sőt gyarapítását és emelését hangsúlyozva, igen bőven és igen szépen nyilatkozik, sőt behatóan értekezik. Nem elfogult egy termelő-osztály javára sem a többiekkel szemben. Ismeri mindegyiknek fontosságát a nemzet arányos kialakulása szempontjából. Tévedés azt hinni, mintha Széchenyi a mezőgazdaság iránt egyoldalú szeretettel viseltetett volna. Igaz, hogy mint létező fontos alappal első sorban számolt a földműveléssel, de hogy a többi termelési ágakról miként vélekedett, arról egy pár idézet felvilágosíthat mindenkit. «Nálunk az a tatár, majdnem azt mondtam, antidiluvianus nézet uralkodik, — mondja — hogy az ipar- és kereskedő-osztálynak még azok az előkelői is, a kikben több érdem és pénztehetség pontosul össze, mint sok magyar mezővárosban, alsóbb osztályhoz tartoznak, mint az üres zsebű és fejű úrfiak. Pedig kevés emberi lény érdemli meg jobban a polgári repkényt, mint a becsületes kereskedő és a talpraesett gyáros. Mily ellentét! Góg és apadó erszény egyfelől, gyakorlati szakavatottság és mindig növekvő pénz-

erő másfelől. Nekünk a dolgok mibenlétét jobban kellene megfigyelni s belőlük levonni a következtetést. Ma oly divatos gyárakról és kereskedelemről beszélni, de a legtöbb, a ki erről fecseg, az ilyenek száma pedig legio, azokkal a legtávolabbról sincs tisztában. Azt hiszik, hogy csak lelkesednünk s beszél-nünk kell és akkor majd lesz gyári iparunk. Pedig az ipar és a kereskedelem nem oly egyszerű dolog, mint ükapáink mód-jára kardot rántani és vad rajként megtámadni az ellensé- get; hanem azok felvirágoztatása hideg számítást, tudást, pénzerőt s a rendnek úgyszólván kegyeletes tiszteletét köve- teli. Nevetséges az az állítás, hogy a magyar hon még nem volna megérve a gyári iparra; de épp oly émelygős nézet az is, hogy iparilag önállók lehetünk. Magyarország nem egy része igen alkalmas a gyáriparra és pedig azok, a hol kevés a jó föld és sűrű a lakosság. Szeretném tudni, hogy mikor üt hát itten az iparfejlesztés órája, ha eddig már nem ütött. El- lenben a magyar alföldön a munkáskezeket a földműveléstől elvonni az ország gazdasági érdekeinek megrövidítése volna. De ne féljünk, ez nem is lehetséges, mert az élet kineveti a hamis elméleteket s egy-két mesterségesen felfújt és ügygyel- bajjal tatarozott fabrika még nem gyáripar».

Ezzel összhangban a védegyleti mozgalmat, melyben több volt az ellenzéki politika, mint a közgazdaság, nem is helyeselte. Arra vonatkozó ítéletei és jóslatai is tökéletesen beváltak. Nem tartotta természetesnek, lélektani alapon moz- gónak és sikertelenségét előre látta. Híven ahhoz a meggyő- ződéséhez, hogy a gazdálkodás és a hazafiság kívánalmait nem kell összezavarni, az ipari fejlődést is reális alapokon óhajtotta. Ennél az óhajnál és érvelésnél azonban nem maradt meg, hanem a Hengermalom létesítése által megteremtette a világraszóló jelentőségűvé fejlődött magyar lisztipart. Gya- korlati odaadó közreműködésével mutatta meg itt is, hogy mik az ipar éltető elemei.

Általában a mily sikeresen dolgozott a lótenyésztés, ké- söbb az állattenyésztés, a selyemtermelés s az egész földmű- velés javítására s az Országos Magyar Gazdasági Egyesület létesítése által azok folytonos ápolásáról is gondoskodott, épp olyan mély belátással és szerencsésen működött a forgalom

emelésén is. A Tisza-szabályozás, mely által több száz négyzet-mérőföld termőfölddel gazdagította az országot, nem nagyobb érdeme, mint a Duna áthidalása és szabályozása, a gőzhajózás megindítása főfolyamainkon és a Balatonon, az első nagy közlekedési terv készítése, melyben a nemzeti forgalmi politika alapelvei vannak letéve, a kisebb iparágak áldozatteljes felkarolása, a városi élet meghonosítására és gyarapítására való buzgó törekvése és ezek érdekében kiesztelt okszerű kezdeményei. Nem került el figyelmét a nemzet és gazdasági életének egyetlen jelensége sem. Azok benső természetrajzát egyenként és együttesen is, habár néha csak egy pár vázoló tollvonással, megírta. A *Stadiumban* például ez a rajza foglaltatik: «A nemzetgazdaság alapja a nemzeti fogyasztás. E nélkül nem lehet nagy forgalom, de biztosan még nagy termelés sem. Legyen csak, a ki az árút keresi és megfizeti, akkor akad elég fáradozó, a ki javakat termel. A vásárlás azonban a fizetőképességtől függ, annak megerősödésére pedig közbiztonság, szabadság, munkakedv s pozitív és negatív kitartás bírnak a legnagyobb befolyással. A gazdaság terén a rend, forgalmi és alkotmányos szabadság az első követelmények. A szabad külkereskedelem azonban kölcsönösséget tételez fel. Nekünk tehát a gazdag szomszédok közelsége határozott előny. Volna csak hazánk minden sarkán egy-egy Bécs, ebből több haszna volna az országnak, mint déli és délkeleti mai szomszédainkból. De viszont Ausztriának is érdekében áll, hogy hazánk gazdag és nagy legyen. Ki kételkedhet ugyanis abban, hogy Bécs és általában Ausztria gazdagságának nagyrészét Magyarországnak köszönheti.»

Nem idegenkedett a külföldi tőkétől sem, mert észszerű felhasználásának előnyös természetét jól ismerte. De a munkásleléről sem feledkezett meg. Számos nyilatkozatát ismerjük róla. Beszédeiben így szól: «Ha a gyáripár felvirágoztatását akarjuk, akkor oly világ legyen itt, melyben el lehessen mondani, hogy «moha alacsonyállású ember vagyok, de mint véres verejtékkel dolgozó munkásnak kegy senkitől sem kell. Habár süvegemet leveszem minden ember előtt, bennem is él az a tudat, hogy oly polgár vagyok, mint bárki más.» Mi kereskedést és nagy forgalmat akarunk. Már pedig mindenki tudja,

hogy ilyeneknek a városok a góczpontjai. Tehát fejleszszük azokat. Ott lesz erős munkás-osztályunk. Ott lesz munka-alkalom is bőven. Ezek fel nem használása egyszerűen undorító és kiállhatatlan, pedig minden nap százszor hallhatni az emberektől azt a panaszt, hogy nincs jövedelmök, de e mellett láthatni, hogy nem nyulnak oly módokhoz, melyek által szűkös jövedelmük természetes úton gyarapodnék.» Az általános emberi jólét tényezőinek tárgyilagos elemzése közben sem feledkezik meg Széchenyi soha a nemzeti boldogulás feltételeiről, a földnek és lakosainak magyarságáról. Egy pár szóval meg akarok tehát még emlékezni az ő birtok- és népesedési-politikájáról. A magyarság boldogulásának felépülését azonban a legszilárdabb bázison, a természetes igazság alapján kívánta. A terület és lakossága az állam fő alkateleme. A birtokpolitika fontosságára Széchenyi a következő okoskodással utal. «Legyen bár törvényeink, kormánysszékeink s az igazságszolgáltatás nyelve mindenütt a magyar, hangozzék bár királyunk és fenséges családja ajkairól a hazai nyelv, taníttassék bár minden iskolában a tudomány magyarul, legyenek országszerte magyar lobogók és pénzek, mindez nem menti meg a nemzetet az enyészettől, ha a magyar birtok idegen kezekre jutna s a magyar faj koldusnéppé válnék a saját honában. Pedig inkább félhetünk e veszélytől, mint akármitől, mivel az anyagi jólét forrásai nálunk fejletlenül hevernek, a pazarlás napirenden van, sőt a szorgalom sem gyümölcsözik eléggé, hiszen a földbirtok hozadéka parányi.» Ezeknél csak a következő mondásai actualisabbak: «A magyar birtokot idegen kézre juttatni öngyilkosság és azt csak jó gazdálkodással kerülhetjük el, mert a törvények által nyújtható papiros-védelem erőben elégtelen. Azokat a leskelődő ravaszok és idegen élelmések kijátszszák s ezen az alapon a jövőndő minden kecsgetése ábránd marad.» A jobbagyságot ő is földtulajdonhoz akarta juttatni, de úgy, hogy azért a volt földesurak, mert a magyarság becses elemeit látta bennök, ne menjenek tönkre. Szerinte az eladósodott földesúrnak a földhöz és az urasághoz csak annyi köze van, mint a titkos tanácsosnak a status-titkokhoz. Átmenetes, kötelező, rendszeres megváltás útján kívánta a birtokrendezést. Az átmenet alatt pedig egy jobban gazdál-

kodó s az új viszonyokhoz alkalmazkodni képes, a réginel okosabb, derekabb és nemesebb nemzedéket akart nevelni. Amnyi mindenféle fejlődési megszakításon ment keresztül a magyarság, hogy annak még egy újabb ismétlődését — nem ok nélkül — végzetesnek tartotta. Ezért még oly intézményeket, mint a hitbizomány és a minimum, korábban vallott ellentétes nézeteivel szemben, sem tartott egészen elvetendőeknek, csak kellőleg szabályozni kívánta azokat. A birtokválságtól minden alakban félt. Szerinte nekünk egy napot sem szabad veszíteni, hogy a magyar birtokosban az ingatlan vagyonához való szívós ragaszkodást felébresszük s nyomasztó helyzetéből, avval pedig a veszélyből kiemeljük őt. Állapotunk e részben — mint írta — olyan, hogy ha az még két-három évtizedig tart, meglehet, hogy az orvoslás már elkészett. Ez az elmerülés, ez a veszély tudvalevőleg ma ismét nagy mértékben megvan; a Széchenyi aggodalmainak hangoztatása korunkban tehát megint, fájdalom, nagyon időszerű.

A népesedésre vonatkozó nézetein félreismerhetetlen Malthus tanának a hatása. Csakhogy ő a népesség szaporodását semmivel sem kívánta megakasztani, azért foglalkozott annyit és oly behatóan a megélhetési viszonyok javításának tudományával és gyakorlatával. De a magyarság számát és életmódjával annak mindennek felett minőségét ő párhuzamosan és összhangzatosan akarta emelni s rendszerébe azt is beleillesztette, hogy a valódi közművelődés erősítő hatása annak igazán javára váljék.

Mondta ugyan Széchenyi többször, hogy kévesen vagyunk, sőt a meg nem alapozott szóhagyomány szerint úgy is nyilatkozott volna, hogy e miatt még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni, azonban, miként az a következőkből kiderül, ő a nagy népszaporaságot és sűrűséget önmagában nem tekintette abszolút jónak. Ezekről a *Stádium* és *Önismeret* című nagyobb munkáiban s egyes beszédeiben tesz említést. «A népesedés mai állását hazánkban, — írja — miután a magyar vérrel mindig pazarul bántak el... valami csodának tulajdoníthatjuk. De voltaképp nem is a nép mennyisége elégtelen, hanem gyenge minősége a baj. A kiváló népesség, ha szaporodásának előfeltételei valahol megvannak, gyorsan gya-

rapodik, viszont a nagyobb népesség is elpusztul, ha egyénileg és társadalmilag észszerűtlenül él. Ide tartozik az is, ha sokan a kellő számú népesség hijjáról fecsegnek, de a népese-
dést egyenesen csorbitó, undok és ádáz elemek közt lustán veszteg, tétlenül ülnek. «Én hátramaradásunkat értelmi erőnk és nemzeti érzésünk fejletlen voltának tulajdonítom, azért összpontosítom minden tehetségemet ezek kifejtésére. Hány van, a ki a népesség nagy száma mellett buzog, de semmivel sem járul az egészségtelen, mérget lehelő pocsványok lecsapolásához, vagy kiszáritásához. Ezek kívánják az okozatot, de az okot akarni nincs erejük. A nagyobb számban vélik fel-
találhatni az üdvöt, mintha bizony a durva nagy számban több lenne a vonzó és olvasztó erő, mint a kicsinyben, ha ez a civilizatio kincsével bővelkedik. Ha ököltre, botra kerül a do-
log, megengedem a nagyobb szám felsőbbbségét. De még a há-
borúban sem mindig, mert a néhány macedoni bors megtöri a nagyszámú perzsa borsót és a kisszámú hellen dicsőíti fel Marathon síkjait. Engem sohasem ijesztett csekély számunk, de fennmaradásunkért annál jobban rettegtem mindig, mert fajtánk úgy anyagi, valamint szellemi léte oly felette könnyű. Nem azért forgunk veszélyben, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi.»

A Széchenyi kora óta számban, anyagi, physikai és szel-
lemi erőben sokat gyarapodtunk. Az ő regeneratori működé-
sének ebben oroszlánrészre s neki óriási érdeme van. De felada-
tunk és nehézségeink is roppant mértékben nőttek. És ezek
oly természetűek, hogy velük csupán gazdasági eszközökkel
és nyers erővel, sőt egyszerűen szakértelemmel sem lehet meg-
küzdenni. Oda, hogy győzhessünk, ma mindennek felett nagy
morális erő kell. Ezt a nemzet egy része, mindig bámulattal
és mély hálával említendő katonáink megmutatták. Az ő
mondása szerint éppen mert helyzetünk nehezebb, azért kell
nekünk a polgári erény magasabb fokán állani. Széchenyi
azért a fokozatos és arányos emelkedésre buzdított folyton,
mindenütt. Az ő igazi nagysága főleg abban áll, hogy erre
életével a legszebb példát maga adta. Őt nem lehet elválasztani
tanításaitól, mert ezek nélküle kihűlnék, s akaratkeltő és erő-
sítő hatásuk megszűnik.

Az ő nemzetgazdasági felfogásában is egyenlő értéke van az anyagi élet törvényszerűségeit hirdető oktatásnak, és a gazdag ethikai elem érvényesülésének, a mi által közel félszázaddal előzte meg magát a tudomány haladását, továbbá, hogy az ő kipróbált dús tapasztalatain nyugszik és bámulatos sikerei által annak értékét oly fényesen kimutatta.

Carlyle Tamás éppen a Széchenyi közgazdasági tevékenységének idején hangoztatta Angliában, hogy a politikai gazdaságtan igen szomorú, sivár tudomány. A nemzetgazdaságtannak ezt a félreismerését a legkorábban és a legmeggyőzőbb módon a Legnagyobb Magyar czáfolta meg. Ez az elsőrangú társadalmi tudomány ugyanis az ő tanításai és eljárása értelmében nem szomorú, hanem felvidítő, megnyugtató s egyeseket és népeket boldogítani hivatott nemes tudomány, mely szeretettel művelve, az ember- és nemzetszeretet gyakorlati megvalósítását teheti az egyesre és társadalomra nézve nélkülözhetetlen anyagi világban lehetővé. Annak magasabb erkölcsi rendeltetése az, hogy oly embereket képezzen, a kik mint a maguk környezetének vagy egész fajuknak vezérei, ezt a tömegnyomor által előidézett elaljasodástól megmentseék és képesítsék arra, hogy a gondviselés által nyújtott mindenféle jónak minél nagyobb számmal és minél tartósabban részei legyenek.

Széchenyi István nemzetének jövőjét biztosítandó, annak nemesítésére törekedett mindig és mindenütt, azért a nemzetgazdaság terén is nemcsak igaz, hanem valóban nemes, magas és általános becsű tanokat hirdetett.

Mikor volna azok megszívlelésére égetőbb szükség, mint napjainkban, midőn az óriási küzdelmek után nemsokára meg kell indulni a magyarság és a magyar állam anyagi, szellemi és erkölcsi megújódását biztosító politikai, gazdasági és közművelődési sikeres munkának.

Igaz, hogy a miket Széchenyi hirdetett, már az ő korában is csak kis részben voltak új igazságok, de azokat évszázadok, sőt évezredek tapasztalatai alapozták meg. Ma igen sokan azt vallják, hogy a világháború vajudásaival új világ születik, melyben amazok jobbra elvesztendik értéküket. Az annyit jelentene, hogy ez a példátlan világörület képes volna

megváltoztatni a logikát, az emberi természetet és a nemzetek meg az emberiség fejlődésének nagy törvényszerűségeit. Mily végzetessé válható tévedés! Az én erős meggyőződésem az, hogy ez a világfelfordulás e tekintetben semmi egyebet nem tett, mint hogy a morális tudományok lényegükben mái korábban tisztult, de a romlott korszellem által elhomályosított, vagy elfedett alapigazságait igen élesen megvilágítá, és hogy milliók és milliók vérébe mártott tollal kegyetlenül aláhúzta azokat, hogy a jövő nemzedékek által félreérthetők és figyelmen kívül hagyhatók ne legyenek. Meg kell továbbá gondolkunk, hogy ez örök igazságokat fajunknak az a látnoka kötötte szívünkre, a kinél nemzetét soha senki jobban nem ismerte és jobban nem szerette. Úgy nem ismerte a magyarságot egy fia sem és úgy nem tudta, hogy boldogulásához mire van szüksége. Azért sikerült megkapó eszméket és életelveket hirdető minden nagy és kis alkotása. És jobban nem szerette nemzetét senki sem. Deák Ferencz bizonyára egyike legeslegönzettelebb nagy hazánkfiaiak; de a saját erkölcsi méltóságáról, mely bölcsesége mellett óriási tekintélyének legfőbb tényezője volt, nem feledkezett meg soha sem. Az ebből a mondásából is plastikusan domborodik ki: A haza mindenemet kívánhatja, csak becsületemet nem. Széchenyi ellenben, ha azt hívé, hogy kell, kitette magát abban az irányban, melyet a nemzet létérdekeinek megóvásához vezető útnak tartott, a legkínosabb félreértéseknek s nem csupán a népszerűség, hanem kortársai közbecsülése elvesztésének is. Ez által azonban a saját lelki nyugalomát úgy aláásta, hogy Csengery Antal tanúsága szerint korának legboldogtalanabb embere, igazi mátyurja volt. Az ő életével megpecsételt tanításainak értékét és az azok érvényességébe vetett hitet ez az óriási bonyodalom — kellő megértésök mellett — csak mód nélkül fokozni alkalmas, mert azok nem csupán korszerűek, hanem a magyar nemzet mai válságos titáni küzdelmei közepett a szó szoros értelmében számunkra valóságos életszükségletet jelentenek.

ZRINYI MIKLÓS EMLÉKEZETE.¹

I.

Mondják, hogy a nagy tehetségek csak csodálatot keltenek bennünk. A nagy jellemek azonban már erkölcsi érzésünkre hatnak. A közjónak áldozó, a nemzetükért élő férfiak hálára és szeretetre indítanak.

Zrinyi Miklós egyesíti magában a lángészt a páratlan jellemmel és a legideálisabb hazafisággal. Mint író, mint államférfiú és mint hazafi egyaránt olyan, a milyent az Isten egy nemzetnek ád, hogy jobb észre hozza. Őt tehát a magyar nem csupán csodálja, nemcsak hódol neki, hanem szereti szíve egész melegével, mint a magyar nemzet jó szellemét. Igen, ő szeretetet gerjeszt minden magyar szívben, mert a saját szívében kibeszélhetetlen szeretet lángolt nemzetéért és hazájáért. A nemzeti érzés ereje egyéniségét teljesen betölti s minden gondolatát, minden eszméjét és tettét ennek rendeli alá. Hőreb csipkebokra nem égett jobban, mint az ő szívében a haza- és a faj-szeretet. Harsány szava mint a bérczi szél zúgta egykoron ellenségeinknek: Ne bánts d a magyart! És küzdött, mint a nemzeti becsület védője. És csatázott tollal és karddal, hogy az elhült magyar szívet s a kihalt lelkesedést új életre keltse. Fegyvere a honszerelem volt, mely mint a borostyán indái a tölgyet, mint a lágy moha a fatörzset át- és átfogta őt. S mintha egyedül belé szállt volna a nemzet jobb lelke, a férfias elszántságnak, a nemes ihletettségnek oly lelekemelő példáját adá, arany elméjének oly gyöngygondolatait szórá, hogy szaván ma is megmozdulhatna, ma is szívet kaphatna a nemzet.

Sajnos! kora mégsem értette meg szavát; a magyarság mégsem indult utána. Nagyratörő lelke tehát szárnyaszegetten vergődött. A meg nem értés kínos tudata gyötörte. Szenvednie kellett övének szenvedését; túrnie saját megaláztatását;

¹ Felolvasás a Kisfaludy-Társaság közülésén, 1918. febr. 10-én.

síratnia szép álmai eltűnését. Lassan-lassan reménye is halófélben volt. S ez az elhaló remény hazája szebb jövőjében volt a legfájóbb sebe, a mit éltében kapott.

Korának a bűne, hogy a legnagyobb magyar szellemek egyikének magasztos szóziati megértő keblekre nem találtak. A kölcsönös gyűlölködés és az erkölcsi súlyedés jele, hogy a megpróbáltatás súlyos napjaiban a leghivatottabb vezér követőkre nem talált. Ez Zrínyinek a tragikuma. S ez a tragikum kelti minden magyarban a fájdalmat, mikor e lánglelkű férfiú életével foglalkozik.

És Zrínyinek Vesta-lánggal telt szíve kihűlt a nélkül, hogy célját elérte volna. De vajjon kisebbiti-e ez Zrínyi nagyságát? Vajjon az ő hibája-e, hogy a szeretet és a megértés nem kaphatott erőre a gyűlölködés ez országában?

Az ember századának a fia akkor is, mikor küzd ellene. S ha százada meg nem érti, annyi előtte a gát, a mennyi a vágy. Zrínyi küzdött haláláig. Minden tehetségét, vagyonát, meggyőződését s vérét hazája javára fordította. Nem számításból, nem hiúságból tette, hiszen magára sohasem gondolt. Csak hazájának és nemzetének élt. Ezeknek áldozott, ezeknek a jövőjeért aggodott mindvégig. Pályáját tehát magasztosan futá végig s ez maga fölér a sikerrel. Hiszen az államférfiút nagygyá nem csupán a siker teszi. A siker néha sír és nem siker. Nagyságát politikájának iránya és értéke mutatja. Ez az ő igazolása: ez az igazi nagyság hőmérője. Zrínyinek, mint államférfiúnak nagysága is ebben rejlik. Politikájának iránya és értéke nemzeti létünk föltétele volt. S ha célját nem is érte el, ethikai nagysága örökké élni és hatni fog.

Elfásult, önző világ járta nálunk, mikor a magyar Hannibálnak nevezett Zrínyi Miklós szemét behunyta. Nem csoda hát, ha e szomorú korszak a legnagyobb fiát is hamar elfeledte. S ez a feledés nagyon sokáig tartott. Zrínyi Miklós csak másfél század múlva támad föl újra. Szegény, de lelkes magyar írók támasztják fel. Ők ássák ki e nagy kincsünket a feledés mélyéből; ők adják vissza nemzetének. Sa kikezt teszik, lelki gyönyörűséggel eltelve cselekszik. A legelsőik egyike, Kazinczy Ferencz, Zrínyi egyik ismeretlen munkáját olvasván, a küldőnek így köszöni meg az élvezetet: «Életem legszebb órái közé tartozik

az, melyben az általam annyira szeretett Zrinyinek ezt a munkáját olvashatám.»

S azóta hányan szoltak így Zrinyiről s hányan kiáltották Kazinczyval: «Mely magyar szív és mily tiszta, mily józan gondolkodás!» Hányan és hányan kutattak Zrinyi nagy elméjének emlékei után. S minél több ilyent hoztak napfényre, annál fényesebbé lett előttünk az ő szelleme. Rajta is teljesült, hogy a gyémántot saját porával lehet legfényesebbé tenni.

Most, hogy munkáinak és leveleinek java részét ismerjük, most látjuk csak, hogy mennyi szellemi kincsünk volt temetve. Csak most mondhatjuk el igazán, hogy az elmulás nála is új élet kezdete lőn: a halhatatlanságé.

Nem is halhat meg az, kit nemzete szeret. S ki érdemli meg jobban, mint Zrinyi Miklós? Ki van közelebb a magyar szívhez? Ki az, kit könnyebben megért a magyar lélek?

Nincsen századában senki, a kiben nemzetünk elhunyt jeleseinek szelleme úgy élt és úgy rezgett volna tovább, mint Zrinyiben. Erkölcsi és szellemi nagyság ő s a mellett nemzetének leghívebb fia, a ki a sötétségben világosság, a viszálykodásban békítő szellem, az erkölcsi sülyedésben az eszményi virtus megtestesülése, a magyar becsület védője, a magyarság igazi géniusa volt.

II.

Íróink keresik, kutatják, kinek köszönhetjük Zrinyi Miklóst, ki oltogató szívébe a nemesebb érzéseket, kinek a példáján lett nagygyá. Ne keressék. Hiába való munka ez. A nagy tehetségeket nem az iskolák adják. A nagy tehetségek születnek. Zrinyi Miklósban magában volt a fölemelkedő erő; maga képezte magát. Nem a világ, nem is kortársai, hanem önszíve jelölte ki neki az irányt. Olyan volt ő, mint a pusztai mezőben álló hatalmas fölgy, mely magától növekedett, maga erejéből lett nagygyá. Nincs körülötte lombos erdő, nincs hegyorom, mely megvédené. Egyedül állja a vihart, egyedül szenved az elemek tombolását.

Vannak írók, kik azt hirdetik, hogy Zrinyi Miklós Pázmány Pétert és Eszterházy Miklóst választotta példaképül. Ha ez igaz volna, akkor Zrinyi nagyon messze esett a példa-

képeitől. Eszterházy jó magyar volt ugyan, de mint nádor az udvar politikáját követte. Zrinyi ellenben azt tartotta, hogy méreg és veszedelem fekszik a bécsi ígéretnek édessége alatt.

2 | Eszterházy tiltotta a török ellen való harczot, Zrinyi pedig
 1 | állandóan hadakozott ellene. Eszterházy Zrinyi Miklóst már
 2 | fiatal korában bevádolta a haditanácsnál. Zrinyi pedig egyik
 1 | levelében elítéli Eszterházy politikáját. Eszterházy korholja és
 2 | kicsinyíti Bethlen Gábort; Zrinyi ellenben magasztalja. Eszter-
 1 | házy törhetetlen híve volt az udvarnak, Zrinyi meg a nemzeti
 1 | királyságért lelkesedett.

Ilyenformán vagyunk Pázmány Péterrel is. Hogyan is választhatta volna őt példányképül az a Zrinyi, a ki egész életén át a vallási türelmet hirdette s még a törökről is megírja, hogy nem a vallása, hanem a hódításai miatt küzd ellene. Hogyan követhette volna Pázmányt Zrinyi, a kit a protestánsok fővédőjüknél tartottak, a ki a két felekezetnek kijelenté: «Én más valláson vagyok, de kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem az én sérelmem. Volna bár százezer pópista mellett százezer lutheránus és százezer kálvinista vitéze a fejedelemnek: ők megmentenék együtt a hazát!»

Zrinyi nem térít, nem üldöz senkit. Türelmes mindenkivel szemben. Pedig a türelem nála nem a hit gyöngülésének a jele; mert hiszen hívőbb lelket nála keresve sem találunk. Ő az emberekben először az igaz magyarságot, az önzetlen hazafiságot kereste. S ha valakiben ezt megtalálta, nem nézte a hitét. Így lett az ő legbizalmasabb és sűrű hű barátja Vitnyédy, a buzgó lutheránus. Így közeledett ő a protestáns Vesselényi Pálhoz. Így mondotta Rákóczi Györgyöt «a legjobb magyarnak, a ki él az ég alatt». Tudjuk, hogy Zrinyi a csatáiba mindig magával vitte udvari papjait is, de természetesen találta, hogy seregében prédikátorok is legyenek.

Vajjon az efféle dolgokat Pázmánytól tanulta-e? Nem. Zrinyi tettei és írásai olyanok, hogy nincs kortársai közt, a kivel őt összehasonlíthatnók, nincs a hová sorozhatnók.

Honnét merítette tehát a lelkesedést, a bizalmat; kitől kölcsönzött eszméket, ha egyszer annyira elütött kortársaitól?

Zrinyi maga megmondja, de meg az írásai is elárulják,

mi hatott rá legjobban, micsoda titkos erő készítette őt folyton arra, hogy ne az árral, hanem az ár ellen ússzék.

A mint tudjuk, elődei a magyar szent koronának hű tagjai, nemzetüknek hasznos fiai s vitéz katonái voltak. A szigetvári hősből nemzeti vértanú is volt köztük. A költőnek édesatyja, Zrinyi György bán politikai hitvallását imígyen adja: «Az, mi az Magyarországot és annak koronáját illeti, nekünk minden eleink az Magyarország koronájához hallgattanak és az magyarországi igazsággal éltenek eleitől fogva. Azon országért vérek hullásával sokat próbáltak; szegény ősrünk érette meg is hala... Édes hazánknak, kinek eddig sok javát vettük, mi sem lehetünk idegöni és háládatlan fiai!»

A Zrinyi-család tagjai négy nemzedéken át a török ellen való harczoknak vezetői voltak. A vitézi szellem fiúról-fiúra száll köztük s a családi hagyomány nemzedékről-nemzedékre viszi át az elődök emlékét. E szellemi átfűződés szakadatlanul életben tartja az elődök szellemét az utódok számára. S a hivatás atyáról-fiúra száll s a hivatás birtokában küzd mindegyikük a török ellen.

Családi örökség volt a Zrinyiek közt a zenének és a dalnak szeretete. Zrinyi György maga írja le, mennyire kedvelte muzsikáit és énekmondóit. Magyar szokás szerint mindegyik Zrinyi-fiú megtanulta a lant kezelését. Tudjuk Zrinyi Miklós-ról is, hogy már gyermekkorában játszott a lanton s mint diák, szabad óráinak unalmát kobzolással úzte el. Bizonyos, hogy költői tehetségének fejlődésére ez a körülmény nem maradt hatás nélkül. Gyönyörűsége volt a zenében és a dalban, tehát maga is próbált ilyeneket alkotni.

Zrinyi Miklós még gyermekorban volt, mikor hősl elkü atyját és anyját elveszti. Mint árva gyermeket hű rokona: Batthyány Ferenczné Poppel Éva vette szárnyai alá. Ez ideális lelkű és nagyműveltségű nő egészen haláláig anyai szeretettel csüggött a Zrinyi-árvákon. Nemcsak nevelte, hanem mód nélkül szerette is őket. Bizonyos, hogy Zrinyi Miklós fogékony lelkébe ez a derék protestáns asszony csöpögtette az emberszeretetet és a vallási türelmet. Hiszen ő maga a legszebb példáját adá a szeretetnek és a vallási türelemnek. Hogyne oltotta volna ezt be olyannyira szeretett fiába, Zrinyi Miklósba?

Hősrünk egy ideig aztán a jezsuiták gráci, bécsi és nagyszombati iskoláin forgott. Jövő fejlődésére ez iskolák csekély hatással voltak. Az ő lelke nem olyan táplálék után sóvárgott, a milyent itt osztogattak. És kereken kijelentette, hogy Nagyszombatban nem tanul tovább, hanem külföldre megy. Kívánságát a király teljesíté s Zrinyi felövezte magát az olaszországi útra. Tapasztalatokkal gazdagon jött haza. Megtanulta Petrarécától, hogy a szép és dicső tettek, valamint a jeles művek alkotására fordított idő az életben örömet szerez s az ég útját megnyitja.¹

Kortársai, tanulmányaik befejezése után, az udvarlásra, a tánczra, az ivásra és a pipeskedésre adták magukat. Zrinyi Miklós ellenben csak most kezdett igazában tanulni. Halomszámra hozatja a könyveket. Hat nyelven olvas és ír. Lelkének gyógyszer-tára a könyvtára lesz. Itt álmadozik, itt gondolkozik, itt emelkednek lelkében a tettvágy hatalmas ingerei. Teremtő phantasiája lassan-lassan kijelöli neki az irányt, melyen jövő célja felé közeledhetik.

Zrinyi maga írja, hogy legelőször is hazánk történetét olvassatta s lelkét boldogsággal tölté el azon idő tanulmányozása, melyben nagynak és szabadnak látta nemzetünket. Akaratlanul is magukkal ragadják őt megdicsőült hőseink. Lelküknek árnyai — úgymond — nem hagyják aludni, mikor kívánná az álmot ; nem engedik pihenni, mikor keresné a nyugodalmat. Még álmában is ezekkel álmodik s hallja hívó szózatukat : «Ne aludjál ; ne keresd a gyönyörűséget ! Látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel és untalan való fáradtsággal nyertünk, oltalmaztunk és sok száz esztendeig megtartottunk ? Kövesd az mi nyomdokunkat ; ne szánd fáradtságodat, ne szánd véredet, ne szánd éltedet !»

És Zrinyi hallgatott az ősök ez intő szózatára. Lelkét eltölti az a gondolat, «hogy a hazaszerető úrnak, legfőképpen magyarnak, nem azt kell tekinteni, a mi kedves, a mi alkalmas, hanem micsoda jobb és hasznosabb hazájának».

A magyar történelem tanulmányozása után a latin és görög classikusok olvasásához fogott. Ezek munkáiból azon örök-

¹ XVI. canzone, 7. versszak.

érvényű igazságokat jegyezgette ki, a melyekre egy hadvezérnek és egy államférfiúnak múlhatatlanul szüksége van. Aztán az olasz renaissance nagy íróinak műveivel kezdett foglalkozni. Behatóan tanulmányozta Machiavelli korszakalkotó műveit. Bizonyos, hogy az olasz nemzeti eszme előharczosának a nemzeti hadsereg és a nemzeti függetlenség e lelkes hívének nagy hatása volt Zrinyire. S bár Macchiavelli az erkölcsi romlottság színében mutatkozik, Zrinyi sok eszmét átvesz tőle, de ezeket a maga eszményi gondolkozásához és céljához idomítja. Ha a nemzeti egység hívei követhették Macchiavelli tanácsait, miért ne követhette volna Zrinyi? Hiszen ha valahol, úgy nálunk folyt igazában a létért való küzdelem : nálunk kellett az államot védeni, az egységet megteremteni.

Mintán Zrinyi mindazt a szellemi kincset megszerezte, a mire jövő pályáján szüksége volt, mint maga írja, szíve megbátorodott, akarata megerősödött, lelke felemelkedett. Aztán tántoríthatatlan állhatatossággal egy nagy cél kivitelének kezdé életét szentelni.

A nemzetet akarta kórálmából fölrázni, hogy egyesült erővel, megértéssel és lelkesedéssel fölvegye a küzdelmet ellenségeinkkel és szabaddá tegye Magyarországot. Az Istent kérte, hogy szívet, bátorságot, egyességet teremtsen közinkben s hazánkhoz való szeretetet plántáljon szívünkbe. A porban heverő magyar nevet csak így emelhetjük föl : hanyatló hazánkat csak így menthetjük meg ; a török iga alól csak így szabadulhatunk meg.

Zrinyi Miklósnak szent meggyőződése volt, hogy a magyar nemzetnek saját erejével kell fölszabadítani az országot ; mert ha mások űzik ki a törököt, a magyarságra elnyomatás és rabság vár.¹ A jövő igazolta, hogy Zrinyi helyesen vélekedett.

A fölszabadítás, nagy eszméjét, ezt a szent célt, Zrinyi beszötte napjainak minden gondolati közé. Ezért élt-halt. Ennek a célnak áldozta tehetségét, véré, vagyonát ; ezért tűrt, szenvedett ; ezért töltött számtalan álmatlan éjet. E cél, e nagy eszme adta kezébe a tollat s ezért lett íróvá is.

¹ «Akkor jobban felfuvalkodván, éppen eltapodnák nemzetünket és eltörölnék, rabságra vetnék azt.»

Jól tudván, hogy egymaga nem elegendő e nagy czél kivívására, közös munkára, áldozatra hívja nemzetét.¹ Érzi, hogy szenvedélyeket kell költenie nemzetében. Tehát a hamuban rejlő szikrát igyekszik lángra lobbantani. A nemzetélet folytonosságát kísértén szemével, a mult érdemeit és lelkesedését állítgatja szembe a jelen hibaival és közönyösségével.² Rájön, hogy ha az élőkben elhunyt jeleseink jobb szelleme él és uralkodik, a szellemközösség egységet, megértést teremt s a nemzet életét hosszabbítja. S mindezt a magyar szívnek búbajos szókkal, meggyőző erővel és lelkesedéssel adja elő. Egyik kezében a kard, a másikban a lant és a toll, mely csatlakozásra hívja honfitársait. Minden szava olyan, mint az idegből lőtt nyíl, mely a vérig hatol. Nem is szavak ezek, hanem szívből fakadt érzések; természetes nyilatkozatai az ő nagy szellemének.

Nemzete sorsáért aggódván lelke, minden veszélyt nagyobb-nak lát és nagyobb-nak hirdet s minden nehézséget kisebbnek. Ostorozza honfitársait, hogy megutáltassa velük a nemzeti bűnöket; de azért nagy czélja kivitelére magyart kíván maga mellé. Ezernyi tanácscsal szolgál kedves nemzetének, hogy el ne hagyja magát a veszedelem napjaiban. S minél több vészfelhő tornyosul az ország elborult egén, Zrínyi szava, Zrínyi kiáltása annál hatalmasabb lesz. «Szegény magyar nemzet, — kiáltja egyik művében — amnyira jutott-e ügyed, hogy senki-nek ne keseredjék meg szíve romlásodon? Hogy senki utolsó halállal való küzködéseden egy biztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-e én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedel-medet? Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha az Isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, íme kiáltok, íme üvöltök: hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz. S ímé tudománt teszek előtted nagy Isten, mindent, a kit tudok, kikiáltok, hogy éntülem elaluvásomért nemzetem vérét ne kérd elől!»

¹ Mikor az ország védelmére a saját költségén Zrínyi-Ujvárt építet-
teté, az egykorú német főjegyzés szerint mindennap három órán át
maga is földet hordott taligán.

² A *Szigeti veszedelem* megírásával is azt a czélt szolgálta.
A XVI. század lovagias szellemét és vitézi virtusát állította szembe a
XVII. század hanyatló végbeli életével.

Hősiünk mintha csak érezte volna, hogy a szíveig ható szózat, az események megriaszító hatalma föleszmélésre ébreszthet ugyan, de kitartó lelkesedést vajmi ritkán teremthet: ezért más módon is hatni akart nemzetére. Tudta, hogy a nemzeti hiúságot dicsóséggel lehet fölkelteni; érezte, hogy dicsóság övezte vezérre van az országnak szüksége. Tehát véres harcokat folytatott a török ellen. S győzelemről győzelemre vezette hív csapatait. Mindég kisebb erővel támadta az erősebb ellenséget és mindég sikerrel.¹ A régi magyar hadakozási módot követte, mely teljesen alkalmazkodott a török harcmódjához. A terven mindég sokáig gondolkozott, de aztán villámgyorsan cselekedett. A titoktartás s a véletlen támadás nagyban előmozdította sikereit. Ezek nélkül bizony seregével együtt nem egyszer veszedelembbe került volna. Egyik támadása alkalmával maga írja: «Minden fundamentuma ennek az dolognak az hamarságon áll és az titkon; ha egyikben ezek közül fogyatkozás esnék, semmi jót nem várhatunk belőle.»

Másik ilyen alkalommal írja Batthyány generálisnak: «Isten segítsen mindnyájunkat jó szerencsére. Kérem kegyelmedet, ne jelentse kegyelmed senkinek ezt az titkot, mert egy lábíg odaveszhetnénk.»

Zrínyi hadi dicsősége gyorsan emelkedvén, a külföldön is csodálni s magasztalni kezdék. Neve félelmes lett a török előtt. Közmondássá vált, hogy oda megyen a török, a hol Zrínyi Miklóst nem tud. Maguk a törökök mondogatták, hogy Zrínyi a császár, ők mástól nem félnek csak Zrínyitől!²

S vajjon honfitársai miként fogadták ezt? Sajnos! nálunk Zrínyinek több irigye támadt, mint jóakarója. A rettenetes ambitio — írja Vitézy — olyanokat is generálisságra ösztökélt, a kik nemcsak ellenséget, de még holt ebet sem láttak.

¹ Az 1653. évben írja például: «Resolutus vagyok, hogyha fölmegyen az török, vagy sok vagy kevés leszen, Isten segítségével beléjük kapok és szerencsét próbálok velük. ... Talán az Isten úgy adja, hogy az mi eleinknek ugyanilyen győzedelmét megújítjuk». (Csáktornya, szept. 15.)

² Ányos Pál írja 1653 márcz. 13-án Batthyány Ádám generalisnak, hogy Ibrahim pasával beszélgetett. «Az Ibrahim megijedett. Fél, hogy Zrínyi uramat mondtam».

Az udvar is gyanus szemmel nézte Zrinyi emelkedését, ezernyi gáncsot vetett neki s «nem engedte neki a dicsőségére leendő jó alkalmatosságot.» S akadtak nálunk, a kik csúf intrikával és hazug besúgással még növelték az udvar gyanuját. Nem újság ez nálunk. A ki mást nem örömet lát a dombon, a völgynek taszigálja, mikor módját leli.

Bizonyos, hogy az efféle dolgok Zrinyi nagy szívébe gyötrelmet vetettek. Nemcsak elkomorodik, hanem állandóan szomorúvá lesz. A búbanatot lakóul fogadja szívébe. Míg kortársai a táncz és az ivás gyönyöreinek adják magukat, ő fogadást tesz, hogy nem tánczol s bornemissza lévén, a vígan lakásokban nem vesz részt. Mikor rokonai farsangolni hívják őt, szomorúan feleli, hogy az ő jelenléte nem kedvet, hanem bánkodást kelthetne.

De bár erősen hajlott a búskomorság felé, tetteje sohasem csökkent. Tovább is dolgozott, írt, lelkesített, küzdött és áldozott, hogy a meglankadt magyarságot a maga dicsőséges cselekedeteivel felébressze. Óriási összegeket költött a haza védelmére s jövedelme jórészt hadi kiadásaira költ el. Saját bevallása szerint egyetlen hadjárata 50,000 tallérjába került. Hogy irigyeit és ellenségeit elnémítsa, megalázta magát, kért, könyörgött még olyanoknak is, a kiknél neki még az árnyéka is különb volt. Közös munkára, az egyenletlenség eltávolítására buzdított mindenkit. S jó maga tűrt, mint Jób. S ha igaz, hogy a lángelműség természetes képesség a tűrésre, akkor Zrinyi a legnagyobb lángelmék közé tartozik: mert tűrni ugyancsak tudott.

Már fiatal korában csodálkozva írja Zrinyi: «Sohasem hittem volna, hogy ennyi nem jóakaróim legyenek Magyarországon, holott én mindennek szolgálni igyekszem! Immár egynéhány helyt jóakaróimnál behazudtak.»

Később e nem jóakarók ugyancsak megszáporodtak. Akadtak nálunk elegenden, kik örvendve terjesztették Zrinyiről a hamis hírt, hogy megverték őt a törökök. Nem is idegenek, hanem magyarok híresztelték, hogy a törökök megfizették Zrinyit, azért nem foglalta el Pécs várát! S mindezt tudta Zrinyi s mégsem hagyott föl a küzdelemmel és a jó reménységgel. Ő szegény hitte s remélte, hogy a fenyegető veszedelem megszünteti

nálunk az egyenetlenséget és a kölcsönös gyűlölködést. De ebben a reményében is csalatkoznia kellett. Nemzeti átkunk az egyenetlenség és a gyűlölködés, mely minden nagy emberünk útját tövissel rakta meg. Méltán kiáltja az egyenetlenségről: «Oh, rajtunk való nagy veszély! Oh minden előmenetelünk hasznainak, gyönyörűségének, fő és igazságos állapotunknak megfosztó eszköze!»¹

S míg itthom látnia kellett az örökös egyenetlenséget, gyűlölködést és ármánykodást, azalatt az udvar és a bécsi kormány részéről méltatlanság méltatlanság után érte. «Engem

írja Zrinyi — eléggé exerceal az udvar boszusággal. Csaknem azt mondhatom, sem velem, sem nálam nélkül nem lehetnek német szomszédim. Ha békességet tartok a törökkel, az is rossz; ha felbontom, az is baj!»

Mint sok nagy államférfiúnak, Zrinyi Miklósnak is éreznie kellett, hogy míg ő az egyik oldalon egyedül áll, addig a másikon az egész világ szembe fordul vele! Értjük, ha a nagy férfiú lelke ilyen viszonyok közt bűba borult. Értjük szomorú kiáltását: a magyar fátum alászállott, ez az Isten akaratja. «Hanem azon panaszkodnám a szerencsére, hogy evvel az ingéniummal, evvel az hazám szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel, ebben a magyar romlásának seculumjában helyheztetett engemet és nem azokban a dicséretes időkben, melyekben az Isten kegyelemmel volt a magyarokhoz és nem fordította volt orczáját őtőlök, hanem rettenetessé tette volt azoknak, a kik most unalommal néznek reánk és csúfsággal említenek bennünket. Talált volna talán akkor ez a lélek, ki bennem vagyon, maga inclinatiojából dicsőséges foglalatosságot és ez is az magyar koronának egy kis fényességet csinált volna, ha nem mással is, de serénységgel.»

Időjártára a sors mindég több és több keserűsége adott neki okot; mindég újabb és újabb gyötrelmet vetett nagy szívébe.

¹ Vitnyédy írja Megyerynek Zrinyiről: «Ex utroque Cæsar! Uram felől is azt mondhatnók, ha abban az időben volnánk, kiből azok voltak; de mivelhogy ez mostani seculum az érdemtelenekeket szereti, azokat becsüli s remunerálja, neki is csak fohászzkodással kell elnyögni ily csúfos forgását az planétáknak». (A képirók mondták egykoron Juliusnak: ex utroque Cæsar.)

A nádorságra törekedett, hogy hazájának használhasson s a papok ligája Lippay érsekkel a tehetetlen Vesselényi mellé állott, a ki az udvarnak és a bécsi kormánynak főhajtó szolgája lett.

S talán szembeszállt véle Zrinyi? Tán ellensége lett Vesselényinek? Nem. Meghajlik a változhatatlan tény előtt s keresi az alkalmat, hogy Vesselényi náddal együttesen dolgozhassék a haza javán.

Minél világosabban látta Zrinyi az udvar és a bécsi kormány magyarellenes politikáját, annál erősebbé lett benne a hit, hogy Magyarország csak mint nemzeti királyság boldogulhat. És szeme, lelke Erdély felé fordul, a hol még a magyar uralkodott. Onnét várja a felkelő napot. «Az Isten engedje -- úgymond -- hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarra!»

A virradat — sajnos — nem köszöntött be. Sőt Erdély is elbukott. Montecuccoli veszni hagyta Erdélyt Magyarország nagy részével. S a gőgös olasz hozzá még a magyarság szidalmazásával, a magyar hadi tudomány kicsinylésével próbálta meg eljárása igazolását. A megtámadott magyar becsület védelmére Zrinyi áll ki. Bátor szívvel és mesteri módon védelmezi nemzetét. A metsző gúny, a szellemes és találó vágás, a meggyőző erő, a mely e védelem minden sorát áthatja, Zrinyi lelkéből fakadt. Olvasásánál az embernek az idegei ma is megfeszülnek; vére forr és szíve dobog. S szinte érzi, hogy Zrinyiben itt a nemzet geniusa szólalt meg!

Zrinyi lelki szenvedése nehéz napjaiban több munkát is írt, melyeket azonban csak leghívebb barátainak adott oda olvasásra. Szerénysége nem engedte,¹ hogy nyilvánosságra

¹ Szerénysége számtalan alkalommal nyilatkozik, főleg győzelmei alkalmával. A címeket nemcsak nem keresi, de még a nagyságos cím ellen is tiltakozik. Arczképét keresve keresik, de ő maga a főurnaknak sem ad. Fia halála miatt azért kesereg, mert azt remélte, hogy belőle jobb költő s vezér lesz:

Hogy követi, meg is haladja versemet
És szegény hazánkért igyekezetemet.

Zengőbb trombitával magyar vitézségét
Fogja énekieni erős kar erejét.

bocsássa azokat, bár hű barátai aranybetűkkel akarták ki nyomatni.

Ha e munkákat mélyreható szemmel olvasgatjuk, Zrinyi Miklós nagy szelleme, mély politikai belátása és józan ítélete ragyogó színben tűnik fel előttünk. Éles szeme látta a török birodalom hanyatlását.² Bölcs előrelátással megjövendöli a spanyol örökösödési háború kitörését s az európai status fölfordulását. Érti s állítja, hogy ha nem magunk erejével szabadulunk fel a török járom alól, elnyomatás lesz a részünk. A nemzeti hadsereget tartja a nemzeti állam alapjának s az adót az erejének. Hirdeti a nemesség megadóztatását s lelkesítve kiáltja nemzetének, hogy csak saját magában bízhatik.

Zrinyi, a mint saját otthonát magyar Athēnas-szá tette, úgy az országot is minden tekintetben emelni akarta. Miért ne lehetne — kiáltja — minekünk is oly előmenetelünk, mint másoknak? Az első magyar emberek egyike volt ő, a ki a kereskedést s főleg a tengeri kereskedést az ország érdekében sürgette. Maga járt elől jó példával s élénk kereskedést űzött Velenczével mindaddig, míg a bécsi kormány ebben is meg nem akadályozta.

Zrinyi Miklós nagyon jól látta, hogy a bécsi kormány hazánkat szegénynyé igyekezett tenni. A tehetetlent és a nyomorultat ugyanis könnyen lehet pórázon vezetni. Ezért hazánk szerencsétlenségét az udvar bizalmatlanságában és a tanácsadók gonoszságában látta. «Ha — írja — a mi urunknak alatta-való magyar nemzethez való diffidentiáit nem nevelnék, sőt kigyomlálnák a rossz tanácsok, kik között mind német s magyar vagyon, de rossz; ha el nem hitetnék vele, hogy nem bír más-képpen a magyarral, hanem mikor nyomorult; ha viszont nemzetünket annyi kétségben hajonfogva nem húznák és ha ugyan akarhatja ellen is régi jó állapotra fel igyekeznének emelni: kész volna a dolog, örülhetne a keresztyénség.»

Zrinyi munkáiban seregével akadnak efféle eszmék. Senki nála jobban nem ismerte nemzetének aspiratióit, jó tulajdon-

² Egyik levelében írja: «Szemlátomást látjuk az Isten irgalmát, hogy minden jóakarattját elvette az törökről...» Serényen tartsuk magunkat, de okosan mindazonáltal és el ne bizzuk magunkat». (1648 ápril 11. Csáktornya.)

ságait és hibáit s így az ő gondolatai nem is vesztek el értéküket sohasem.

Ha Széchenyi István olvashatta volna Zrinyi munkáit, csodálkozva tapasztalta volna, hogy eszméiből mily sokat hirdetett Zrinyi ő előtt két századdal; s milyen sok olyasmit megjövendőlt, a mi hamarosan beteljesült.

Rokonlélek volt mindkettő s a szív martyrja lón mindkettő. Zrinyi Miklós utolsó éveinek szenvedései nagyon hasonlítanak a nagy Széchenyiéhez. A mint Széchenyinél az önvád kínzó eszméje, ép úgy Zrinyi Miklósnál a saját személyének mortifikálása lesz a szenvedések forrásává. Utolsó éveiben Zrinyi Miklóst is elfogta a búskomorság; sőt olykor a kétségbeesés is kínoztta. Sőhajtva kiáltja ő is: *«Minden szerencsétlenségnél feljebb való az, hogy lássa az ember nemzetének, hazájának utolsó veszedelmét!»*

S mikor a török sereg birtokai felé közeledett, elszánja magát a halálra. *«Mindenkítől elhagyva — írja ekkor — minden ótalomtól megfosztva, nagy szívvel várom annak a nagy sententiának executióját, melyet a fatum reánk kimondott... Örömmel adok hálát Istennek, ha énrajtam kezdődik el az utolsó romlás. Kisebb keserűségemre leszén, hogysem ha mind látnám előttem veszni ezt a dicsőséges nemzetünket.»*

Kiadott és kiadatlan levelei hirdetik, hogy Zrinyi ez időtől fogva állandóan a halállal foglalkozott. Nagy lelkét teljesen elfogta a bánat.¹ Az önfeláldozás készsége elhatározássá vált benne. Hív barátai nagyon féltik s mód nélkül aggódnak miatta. *«Őrizzétek — írja Vitnyédy — őrizzétek édes lölkem barátom őnagyságát. Ha őnagysága él, mindnyájan élünk őnagyságával, ha egyideig szerencsétlenséggel is, de ezután ad Isten szerencsét!»*

A sors, mely oly mostoha volt hozzá egész életén át, megtagadta tőle a hősi halált. Híre és neve még egyszer szárnyra kél egész Európában. Az 1664. évi dicsőséges téli hadjáratában három várat, három palánkot, Pécs városát elfoglalta s az eszéki nagy hidat porrá égette. Negyven ágyúval, rengeteg zsákmánynyal és rabbal tért vissza. Az egész külföld örvendett

¹ Vitnyédy írja: *«Előttem az képe nagyságod búsulásának, melyet hogy még ennél nagyobb ne kövessen, adja Isten».* (Zrinyihez, 1664 ápril 15.)

e fényes sikernek s az uralkodók a pápával egyetemben elhalmozták Zrinyit kitüntetésekkel.

Montecuccoli ellenben e fényes sikerű hadjáratot is sétalovaglásnak mondotta. Zrinyinek magyar irigyei pedig azt hirdették, hogy csupán néhány juh-aklot foglalt el s a török megfizetvén őt, Pécs várának ostromával felhagyott.¹

Az utolsó diadal és az utolsó rágalom így követte egymást. Aztán Zrinyi nemsokára elment szíve-lelke gyötrelmeit pihenni. Akkor költözött el az élők közül, mikor az országnak legnagyobb szüksége lett volna vezető kezére.

Korának sülyedését mi sem hirdeti jobban, mint a részvétlenség, melylyel az ország Zrinyi halálát fogadta. Az egykori gyászvers szerint alig akadt, a ki megsiratta őt.

Leslie grófnak és másoknak leveléből tudjuk, hogy Zrinyi Miklósnak halála Bécsben nem keltett nagyobb feltűnést, mint egy közönséges ember halála.

S talán az utókor hálával cserélte föl a hálátlanságot? Oh nem. Zrinyit nemzete hamar elfeledé. Csak a jelenkor szolgáltatót neki igazságot. De virág most sem borítja sírját, emlék most sem hirdeti tetteit. Pedig három század mult el már születése óta. S vajjon lesz-e olyan idő, mikor Zrinyi Miklós nevének kimondásakor minden magyar magasztos arcot ölt s áldva áldja a nagy férfiú emlékét?

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Vitnyédy írja: «Az én uram teli jó gondolkodásokkal, mások pedig ugyanazoknak megakadályozásokkal. Némelyek uram csatájából csúfot csinálnak, ki ököristáliónak, ki akolnak nevezi az mely helyeket megvettünk, ők pedig henyélő szemmel nézték az mi nevezetes vég-helyeinknek elveszését» stb. (1664 márcz. 14.)

AMERIKA BELSŐ ÉLETE.

— Első közlemény. —

I.

Általános átalakulások.

A mennyire egyoldalú, épp annyira hamis fogalmakat kelt e kifejezés : Amerika. Mindazok, kik jártak az új világrészben, különböző színű szemüvegeken tekintettek körül. Így különbözők voltak tapasztalataik és nagyon különbözők emlékeik is.

Az Amerikáról írt számos könyv rendesen csodálkozással, elismeréssel adóz az új világnak. Minél rövidebb ideig tartózkodott az utazó ott, annál bőkezűbb a dicséretben. Minél felületesebbek tapasztalatai, annál határozottabb hangon dicsőíti az új világrész áldásos intézményeit. Az utolsó évtizedek alatt így nem egy tehetséges szerző tüntette fel az Egyesült-Államokat valóságos földi édennek, hol jólét mellett egyenlőség és szabadság az emberiség osztályrésze. Mindazok pedig, a kiknek nem volt alkalmuk a helyszínén megfordulni, vakon hittek a csalóka leírásoknak és mindinkább erősödött bennük a titkos vágy, hogy az első alkalommal átvándoroljanak.

Ez az optimista irodalom hova-tova egész iskolát létesített. Komoly tudósok követték az irányt, ünnevelt politikusok, szónokok és jelentékeny írók, minél osztatlanabb sikereket arattak, minél általánosabb kitüntetésben részesültek és minél több lakomára voltak meghíva, annál elfogultabb s annál magasztalóbb hangon írták meg élményeiket. Így keletkeztek oly nagy port felvert művek, mint P. Bourget : *Outre mer*-je, A. Klein : *Pays de la Vie Intense*-ja vagy M. Hanneautau élményei, hogy csak a legelterjedtebbeket említsem. Amerika divatba jött világszerte s mindenfelé hirdették az Egyesült-Államok hatalmas vívmányait, szédületes haladását.

Gyakori amerikai útaim alkalmával eltérő körülmények felette ellentétes társadalmi rétegekkel ösmertettek meg. Kez-

dettől fogva sokkal komolyabb és szorosabb kapcsolatok csatoltak e sajátságos világhoz, hogysem hamis ábrándokba ringathattam volna magam. Késerves kivándorló-hajókon érkezve, az élénk táruló Hudson-bay nem fogad barátságos karokkal. A viszontagságos úttól megviselt munkásokat nem várják küldöttségek. Az első perczektől kezdve a legridegebb közegek éreztetik a nagy köztársaság kérlelhetetlen törvényeinek teljes szigorát. Végre mikor számtalan keserűség és zaklatás után partra szállva, New-York hatalmas vas és aczél épületeinek útvesztőjében a legkisebb rokonszeny avagy érdeklődés híján magára marad az ember, bőséges alkalmá nyílik a komotyabb elnélkedésre.

Mióta az Egyesült-Államok az ellenség mellett foglaltak állást, a határtalan dicséret szerényebb méreteket öltött, sőt nem egyszer éppen azok, kik a legtúlzóbban magasztalták a tengerentúli állapotokat, ma az ellenkező túlzásba estek és szidnak mindent, a mi amerikai. Ez az álláspont épp oly téves, mint volt a másik. Sz igazság körülbelül e két szélsőség között található.

A fény és árny körülbelül egyformán oszlik meg mind az ó, mind az új világrészben. Az ember ott is csak ember marad, mindössze erőteljesebb, nyersebb és hevesebb. E primitiv tulajdonságok teszik, ha rokonszenvesebbé nem is, de eredetibbé. Mintha fokozott méreteken jelentkeznek ott jó és rossz tulajdonság egyaránt. Tevékenység, kereset, nyereszkesedés és az élet összes ténykedései szinte hatványozott mértékre emelkednek. Gyorsabban lüktet a szellemi élet is, különösen ott, a hol a szellemi képességek gyakorlati értékesítésére nyílik alkalom. Mindezen tulajdonságok megfigyelése épp oly lebilincselő, a mily tanulságos. Megannyi többé-kevésbé jellegzetes vonás és a nemzeti jellem tényleges alkotói.

Minden útam alkalmával ezen elvont tényezők kötötték le elsősorban figyelmemet. A nemzet lelki vonásai és a nép mentalitása annyi sajátos jelenség között is a legjellemzőbb. Talán azért is, mert a legkevésbé ösmertek. Mindekkoráig aránylag nagyon ritkán avagy felületesen foglalkoztak Amerika belső életével. A lét kialakulása, a társadalmi elrendeződés egyaránt szokatlan úton haladt s tekintve, hogy a csaknem

lakatlan világrész egy század lefolyása alatt miként népesedett be és hogyan vívta ki jólétét, gazdagságát, egész polgárosulását, az emberiség történetének egyik legmegragadóbb fejezete.

A köztársaság kihirdetése óta nagyon gyökeres változások követték egymást. De nem is szükséges olyan messzire tekinteni vissza. Csak egy negyed század óta is rendkívüli az átalakulás. Az egyesült államcsoport nemcsak nagyhatalommá emelkedett, hanem — s ez sokkal lényegesebb — vezér-szerepet is vívott ki magának. A Spanyolországnak 1897-ben megüzent háború következtében nyíltan hódító álláspontot foglalt el és hogy a nevezetes Monroe-tételekkel végképpen szakított, eléggé világosan bizonyítják újabb foglalásai; de mi sem bizonyítja azt jobban, mint a jelen világháborúban játszott önző és kegyetlen szerepe. Mert ha szégyenletes volt nyereszkesedésvágya és az alattomos mód, a mint elárasztotta öldöklő szerekkel a harczoló népeket, csak azért, hogy egymást gyengítsék és irtsák, még elítélendőbb, hogy minden komolyabb ok avagy erkölcsi kényszer nélkül, kizárólag anyagi czéljait követve, ma tényleg megjelentek seregei a harcztéren.

Ipari fejlődése a politikainál nem kevésbé sikeres, de talán még kevésbé vonzó. Még erőszakosabb és épp oly kegyetlen. A kérlelhetlen trust-ok sikeröket, hatalmi állásukat a legpusztítóbb fegyverekkel érték el. Visszatekintve e nemzet eredetére és tekintetbe véve, hogy eredetileg, nem is nagyon régen, Amerika elsősorban földmívelő alapon állott, még meglepőbbnek találjuk, hogy aránylag rövid idő alatt az elsőrangú ipari államok mellé sorakozott és hogy sok tekintetben már túl is szárnyalta összes vetélytársait.

II.

A szellemi élet.

A mi a belső, a kizárólag szellemi élet átalakulását illeti, az sem kevésbé lényeges. E százmilliónyi tömeg napi munkája, törekvései, eszményei, egy szóval egész élete változatlan érdekek kötik le figyelmünket. A fokozott anyagi munka mellett nem kevésbé pezsgő szellemi tevékenység fejlődött ki,

mely épp oly meglepő, mint az előbbi, sőt sok tekintetben talán még eredetibb is.

Mióta az első gyarmatosok partra szállottak, a legkülönbélebb elemek érkeztek ide a földkerekség minden részéből. Egyik a fagyos északról, a másik a langyos délvidékekről vándorolt be. Rövidebb vagy hosszabb idő lefolyása alatt mindannyi elvesztette magával hozott ősi tulajdonságait, hogy teljesen átalakuljon egy eddig ösmeretlen, minden tekintetben új típusá.

Az eltérő eredetnek megfelelően más és más forrásokból fakadt culturájok, egész belső életök. Hogy egykori eszményeik boldogítóbban hatottak-e, nagyobb nyugalmat biztosítva, teljesebb harmóniát létesítve, eldönteni nehéz lenne. Az újvilágba érkezve, új életet kezd akarva, nem akarva mindenki. Alig érthető, mily gyorsan enyészik el minden egykori emlék s mily teljes minden téren a szakítás a multtal. Mintha semmi hagyományt sem túrne e sajátságos légkör. Mindenki, gazdag és szegény, fiatal és öreg mintegy önmagától, talán saját akaratán kívül is megváltozik. Amerikaivá lesz testestől-lelkestől.

Amerika szellemi tevékenységét tanulmányozva, tulajdonképpen technikai vívmányait szükséges ösmernünk. Az amerikai intelligentia legmegragadóbb alkotásait a technika terén létesítette, a yankee-szellem legközvetlenebbül találányaik terén nyilvánul. E körülmény tesz egy-egy visszataszító, prózai várost, mint Southbend, Pittsburg vagy Chicago, érdekessé, mert álljunk bármennyire távol is a materialis törekvésektől, e fokozott tevékenységet és az egész szövevényes ipari életet létesítő szellem mindenkor meglepő. Elvégre is a valóban lényeges mindenkor a genius, nyilatkozzék bármi téren vagy bárminő alakban, az irodalom, képzőművészetek avagy a technika világában.

Az Egyesült-Államokban a tehetség elsősorban a gyakorlati tereken érvényesül. Az emberi energia leghatalmasabban a technikai felfedezések világában nyilatkozik. Jellemző e népre nézve, hogy mily határozottan és mennyire a legzsengőbb kortól mutatkozik e hajlam. A gépek csaknem érthetetlen varázst gyakorolnak a fiatalságra. Már az elemi iskolákban nem egyszer

találunk egyszerűbb gépeket avagy géprészeket, hogy a gyermekek hozzá szokjanak működésükhöz, megértsék rendeltetésüket. Nemcsak a szakintézetekben, hanem a középiskolákban is tartanak technikai előadásokat. A hallgatóság nemcsak ritka figyelemmel követi, hanem teljesen érti is az anyagot. Az atyáktól öröklött hajlamok nagy közvetlenséggel ébrednek fel ilyenkor s nem egy új eszme fogamzik meg és fejlődik idővel egy-egy korszakalkotó találmánynyá.

Amerika a találmányok földje. Nem csupán a hatalmas gépezetek, hanem a sok apró újítások következtében is, melyek mind hozzájárulnak az élet átalakításához. Alapjában véve mindenki kiveszi részét ebből. Világszerte ismert neven kívül, mint Edison, Westinghouse, Tessler, a névtelenek is százával járulnak az általános fejlődéshez. Alig vetettek fel kiváló szellemek egy-egy új lehetőséget, a tanítványok serege máris elterjesztette, népszerűvé tette azokat. Mindannyi hozzájárult kisebb-nagyobb mértékben a használhatóságához. A legcsekélyebb gépnek is megvan a maga társadalmi jelentősége. Metaphysikai szempontból a gépek kihatása az emberiség életére a mindenekelőtt fontos. Mind a legújabb időkig szinte hihetetlennek látszó feladatok megoldása hárult a technikára. A gőz és villamosság döntő részt kap az emberek kereseti tevékenységében. A kéz munkáját más erőforrásokból pótolták és egészítették ki. Minél tökéletesebbek lettek a mechanikai vívmányok, annál kevesebb a kéz munkája és a fáradság.

Nagyon érthető tehát, ha a nemzet szellemi ereje elsősorban ilyen gyakorlati értékű felfedezésekre irányul. Innen magyarázható, hogy elismerésre mindenekelőtt olyan szellemi munka talál, mely gyakorlati értéket képvisel. Hogy e felfogás mennyiben jogosult, vitatása ide természetesen nem tartozik, de az eredménye mindenestre nagyszabású. Mindenki azon igyekszik, hogy tehetsége szerint többé-kevésbé hozzájáruljon az általános haladáshoz. Amerika fiai létesítették az utolsó század folyamán a legtöbb alapvető újítást. Az Északi Egyesült-Államok tevékenysége alakította át az egész hajdani élet viszonyait; a yankee-szellem gyakorlati alkalmazása, értékesítése adta meg az egész mai mentalitás jellegét.

Csalódnék azonban, a ki azt hinné, hogy a nemzet összes

szellemi tevékenysége kizárólag a gyakorlati térre szorítkozik. Ellenkezőleg, a gyarmatalapítás rég letűnt napjai óta, sőt akkor inkább, mint bármikor, élénk intellectualis és spiritualis áramlatokat tapasztalunk. Délen, az első hódítások területén, Maryland, Carolina, Virginia államaiban, valamint északon, New-Englandban erősen kezdett lüktetni minden szellemi tevékenység. Az irodalom s valamivel később a művészetek előharczosai innen léptek a nyilvánosság elé. Mindez úttörőktől nem lehet megtagadni a törekvést, sőt a nemesebb eszményeket sem. Ha kezdetleges is a stíl és csiszolatlan a forma, az érzés nem egyszer finomult.

A materialismus későbbi jelenség. De ugyanekkor, sőt hamarabb terjed el a világ többi részeiben is. Bár itten még termékenyebb talajra talált, túlzottabbá lett. Mint minden modor és divat Amerikában, ez is határokat nem ösmerve ragadtatta magát túlságokra. Ha e szertelenség, akadályokat nem ösmerő energia a technikai világban valódi csodákat létesített, az irodalom és képzőművészetek terén nemcsak feleslegesnek, hanem károsnak is bizonyult. Ugyanazon nyers nemzeti erő, mely az emberiség történetében páratlan eredményeket létesített Amerikában, a szorosabban vett szellemi élet terén csaknem válságos hatással járt. Érthető, hogy a hatalmas küzdelmek, a physikai czélok elérésére irányult vetélkedés közepett a metaphysikai érdeklődés háttérbe szorult. Intellectualis tevékenység csak az anyagi élet hanyatlása után kezd virágozni. A szellemi finomulás bekövetkezése az ősi, a fiatal, harcziás erő csökkenésekor jelentkezik. Amerika ma még teljes fiatalságának örvend, a fiatalság összes előnyeit és hátrányait tárja élénk. Ma a cselekvés korát éli, sokszor a nélkül, hogy mérlegelni volna ideje cselekvéseinek horderejét, gondolatvilágának kialakulása, szellemi életének fejlődése még csak ezután következik.

III.

Irodalmi tevékenység.

Az amerikai szellem, jobban mondva : az új világrész mentalitása méltán kelt csodálkozást. Ez a szó fejezi ki legjobban e sajátságos emberek szellemi életének összes ellentétes árnya-

latait. Megérkezésünk első pillanataiban nem tudjuk eléggé elismerni a yankee-gondolkodás gyakorlati értékét. Később annál őszintébben sajnáljuk a minden eszmében kivilágító szomorú anyagi vonást. Végre hosszabb ott tartózkodás után, a kiterjedt országot és folyton növekedő népességét közelebről megismerve, azt fogjuk tapasztalni, hogy éppen a tömeg materialismusa okozza egyesek hyperspiritualismusát.

A munkás-elemeknek, akár egyszerű napszámosok, akár milliók tulajdonosai — mert a tőke birtokosai, a bankárok, gyárosok, vagy a különböző trustok vezérei aránylag még többet dolgoznak alkalmazottaiknál — felfogása anyagias. Még ha természetes hajlamai magasabb aspirációkat táplálnának is, ezeket mint teljesen feleslegeseket, sőt esetleg károsokat előlik. Ne feledjük, e föld elsősorban specialistákat nevel. Ezen körülmény adja erejét és ez biztosítja sikereit. A mi a kitűzött célnak megfelel, csak annak van jogosultsága. A meghatározott iránytól minden legkisebb eltérést mint esetleg veszélyes, és mindenesetre gátló idő- és erőpazarlást ítélnék el.

A specializálás a gyakorlati élet teréről azonban kihatott a szellemire is. A mint a fiatal köztársaság mindjobban megszilárdult és társadalma kezdett elrendezkedni, a szellemi élet is kialakult. Kezdetben teljesen az egykori anyaországból átszivárgó áramlatokat követte, de idővel mind önállóbbá lett. A környező viszonyok, a külfelfogások mind világosabb nyomot hagytak rajta. Eredeti helyzetek, sajátos körülmények új eszméket ébresztettek. Nyersek még, de e csiszolatlanság adja közvetlenségüket. A fiatal erő, a naiv meggyőződés teszi e népnek mind anyagi, mind szellemi tevékenységét annyira szokatlanná s megragadóvá.

Határokat sem az egyik, sem a másik nem akar elősmerni. A fiatalság irigylendő önbizalmával mer nekifogni a lehetetlennek. E hibából meríti előnyeit is. Az anyagi, valamint a szellemi lehetőségeket végteleneknek tekinti. Így mindent megkísért és kétségkívül sokat elér. Elsősorban a hagyományokkal szakít, ha ugyan egyáltalán ismer ilyeneket. Teljesen szabadon választja irányzatát. Minél szokatlanabb utakra lép, annál biztosabb sikereiről. Ha egyebet nem is, eredetiséget fog elérni, és — a mi még hasznosabb — feltűnést tud kelteni.

Az újvilág szellemi termékeit közelebbről tanulmányozva, elsősorban ezen jelenség lép meg. Az író vagy művész mindenekelőtt újat akar alkotni. Erre irányul főtörekvése; hogy alkotása jó vagy igaz-e, az már csak másodsorban jön tekintetbe. Az amerikai irodalom és művészet mindinkább ezt bizonyítja.

A *The bay Psalm Book* volt az első könyv, mely Észak-Amerikában megjelent (1640). Maga ezen körülmény eléggé bizonyítja az új bevándorlók, a puritánok pietista irányzatát. A ma virágzó realista, sőt sensatiókat kereső műveket lapozva, kétszeresen különösnek tűnik föl az erős ellentét. Nem szabad azonban feledni, hogy a felette köznapis és kétségkívül népszerű fictiók mellett párhuzamosan halad egy fenköltebb áramlat. R. Rich balladáit vagy A. Bradstreet művei egyaránt őszintén fejezték ki e korai időszak, az irodalmi úttörők eszmekörét.

Franklin Benjámint az első valóban és minden tekintetben amerikai író. Személyisége és szelleme egyaránt yankee. Tehetése ép annyira eredeti, mint a mennyire működése. A nagy híre szert tett *Poor Richard's Almanach*-ban meglepő közvetlenséggel igyekszik honfitársait arra tanítani, miképen lehet vagyont és hatalmat szerezni. Képzelt tehetsége ritka erővel ragadja a fellegek közé, de a mint elméletei túlságosan elvontakká és kivihetetlenekké válnak — hirtelen ép oly bátorsággal, mint a hogyan a magasba szállott, ereszkedik vissza a hétköznapi élet göröngyös földjére. Csálhatatlan yankee leleménységgel tudott minden helyzetet kiaknázni. Elméleteiben, bármennyire fellengősek voltak is, elsősorban a gyakorlati érték volt a fontos. Minden eszméjének kisebb-nagyobb mennyiségű dollár felelt meg. Az amerikanizmusnak ő minden időkre a legértékesebb kifejezője. Honfitársai közül senki sem multa felül e tekintetben. Franklin nagy volt már azért is, mert munkáiban egyénisége, egész szelleme érvényesül.

Kötetei mellett még a korokban legnépszerűbb művek is, mint Jefferson *Declarations* és *Notes on Virginia* avagy Paine *Common Sens*-e és *American Critic*-je, feledésbe mentek. A legtöbb író, mint Otis, Mayheu Witherspoon, alig emelkedtek bizonyos helybeli nevezetesség fölé. Philip Freneau ezen úttörők közül még a legérdemesebb. Viszontagságos élete sok alkalmat szolgáltatott a megfigyelésekre, de éppen úgy, mint Barlow

Vision of Columbia, Woolman *Naperja*, Adam *Discourses on Davilla*, Carey *Vindicae Hibernicae*-ja és Tyler *Contrastre*-je, melyek mindenikének megvolt a maga pillanatnyi sikere — tartósabb érdeklődést nem tudott gyakorolni. J. de Crevecoeur *Letters of an American Farmer*-je vonzó képet vázolt a korabeli gyarmatosok életéről. Hogy Crevecoeur joggal tekinthetjük-e az újvilág írójának, az más kérdés. Franciaországban született, és csak azután vándorolt Amerikába, hogy Angliában befejezte tanulmányait.

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy e korai termékek ma nagyrészt feledésbe mentek. Más idők és más emberek életviszonyait, gondolatvilágát rögzítették meg. Ma már csak az irodalomtörténet szempontjából érdekesek. Amerika irodalmának, szellemi működésének fejlődését, folyamatát azonban mindekkoráig igen kevésbé ismerik. Egy-egy kötet esetleg általánosabb feltűnést keltett, világszerte sikereket aratott, de hogy miképpen illeszkedett bele a nemzet általános szellemi munkájába, a felől teljes marad a tájékozatlanság. Hogy pedig az amerikai mentalitásról és elsősorban e mentalitásnak az utolsó század alatt befutott pályájáról, jegeczesedésének folyamatáról kellő áttekintést nyerhessünk, elsősorban irodalmi tevékenységét szükséges közelebbről vizsgálni.

A XIX. század folyamán vívta ki Amerika irodalmi önállóságát. A nemzeti függetlenség biztosítása után a nép szellemi élete is mind sajátosabb, eredetibb lett. Washington Irving emelkedett elsőnek nemzetközi hírnévre. A *The knickerbocker Legend* és *The history of New-York* valóban megérdemelték későbbi hírnevöket. Ritka megfigyeléssel adják vissza a növekvő világváros képét, légkörét. Mesteri vonásokkal vázolják az újvilág alapításának komoly és mulatságos epizódjait. De sehol se szellemesebb, mint midőn az érdemes bevándorló knickerbockerek gyermekes hiúságát, aristokratikus törekvéseit ostorozza. Elterjedt *Sketch Book*-jai mint kritikust, útleíró és essayistát mutatják be. Nyelve lehet régies, formája elavult, de a felfogás, elsősorban az érzések közvetlensége nagygyá tesz Irwinget; ezen érzés és felfogás eredetisége adja meg legelterjedtebb elbeszélésének, a sokszor idézett *Rip van Winkle*-nek örökös népszerűségét.

Az *Utolsó Mohikán*-nal James Fenimore Cooper méltán tekinthető Washington Irving irodalmi testvérének. Tényleg nemcsak kortársak, hanem barátok is voltak, csak hogy egyik felnőtt, a másik serdülő polgártársainak szentelte tehetségét. Célját várákosáson felül elérte. A képzeletet olyan erővel tudja megragadni, e prairiek romantikáját annyira vonzóvá alakítja, hogy meséi méltán érdemlik meg közkedveltségöket, sőt értékek még növekedni is fog, a mint lassanként végképpen kihálnak a vörösbőrű hősök, és az egész indusvilág eltűnik Amerikának mind prózaibb földjéről. Nem csekélyebb hatással szólaltatta meg a tenger költészetét *Wing and Wing*, *The Pilot*, *Red Rover* műveiben. Drámai jelenetekben gazdag, csillogó leírásai természetsszerűleg gyakoroltak befolyást az egész növekvő írói nemzedékre.

IV.

A romantikus iskola.

Amerika Sturm und Drang-ja, az irodalmi küzdelmek ideje, a múlt század első felére esett. Ki ne hallott volna, kit e nép szellemi élete érdekelt, a boldog emlékezetű *Brook Farm*-ról? Ki ne olvasott volna csodálkozva e sajátságos utópiáról? Csak az a szomorú, hogy az oly nagy lelkesedéssel szervezett újkori Arcadia, a hol a kiválogatot szellemi nagyságok egy eszményi közösséget voltak hivatva alkotni, végre a legteljesebb csődbe jutott, nemcsak anyagilag, hanem eszményeivel is. Az idealis kis respublica realis anarchiává fajult. De végre is bármennyire leverőleg végződött a fellengős kísérlet, meglepő maga a tény, hogy a köznapi élet kalmár tömegéből akadtak már ezen korai években kiváló egyéniségek, kik magasabb célokat tűzve ki, eszményi életre törekedtek.

Nem is volt ezen korban író, ki ne vallott volna közvetve vagy közvetlenül közösséget e kiváltságos elemmel. Mindazok közül pedig, kik megkísérlették *Brook-Farm*ban az aranykor újraélesztését, legnagyobb hírnévre Hawthorne emelkedett. A *The Scarlet Letter* nemcsak mesteri alkotás, hanem mindez ideig Amerika legtokéletesebb lélektani regénye. A *The House of the Seven Gables* nem kevésbé sikerült műve a nagytehetségű

írónak, míg a *The Marble Faun* lapjain mint jeles kritikus és műbarát mutatkozik be. Hogy az Egyesült-Államok iskoláiban oly nagy lelkesedéssel emlékeznek meg híres írójokról, nagyon érthető, mert kivételes tehetsége és alkotóereje mellett még felette szabatos és ritka világos stílusa volt.

Ha honfitársai nagy kedvvel hasonlítják Hawthornt Balzachoz, Holmes már inkább Stendalt juttatja eszünkbe. Korának kétségtől legolvasottabb írója volt. Műveinek, mint a számtalan kiadást ért *Guardian Angel*nek, elterjedtségét nem kis mértékben a korszerű jellemzéseknek köszönhette. Egyébként Oliver Wendel Holmesról emlékezve meg, első helyen mindenkori *Elsie Venner* című regényét kellene ösmertetni, mely hírnevét megalapította.

Ha nem volt is tényleg a *Brook Farm* lakója, de a kis baráti körhöz tartozott Emerson is. Az ő nevét emelte legmagasabbra a hír szárnya összes kortársai között. Amerika szellemi fejlődésének égboltján mint hajnali csillag tűndökölt tehetsége. Fényéből az idők változásával sokat veszített, de korában, sőt évtizedek multával is verseit könyv nélkül ösmerte a fiatalság. Nem kevésbé szerették essayit; a vagyon, művelődés, megelégedésről írt tanulmányai különös álláspontjaik és gyakran erőszakos következtetések mellett is meggyőzőleg hatottak. Versei közül a kedves *May Day*, *Good-bye*, *The problem* maig a legösmertebbek. Matthew Arnold volt talán az első, ki nyíltan meg merte bírálni, mint mondá, fiatalkorának legkedvesebb íróját és nézetét így fejté ki: «Nagyon kétséges, vajjon az *Essay* és *Lectures* gyűjteménye elég irodalmi érték-e, hogy Emersont a nagy írók közé sorozzuk.» Trent, egy másik ösmertetője, a fenti nézetet teljesen osztja: «Elérkezett az idő, hogy Emerson honfitársai ezen álláspontot elfogadják. Mind a forma, mind a tartalom hiányai nem engedik, hogy a prosa kiváltságos mesterei közé számítsuk. Mindamellett, hogy tanulmányai nem egy lapon kivételes erővel hatnak és csaknem költői rhythmusúak, mindamellett inkább szónoki, mint írói értékre vallanak. Könnyen lett köznapivá, csakhogy a nagyközönség tettségét biztosíthassa.» Talán éppen ezen körülményben rejlett a kétségtelen befolyás, melyet Emerson nemcsak kortársaira, hanem korának irodalmára is gyakorolt.

Ezen áramlatot követték Jones, Pearse, Cranch, Chauning és elsősorban Henry David Thoreau. A maga korában sokat olvasott *Week on the Concord*-ja ritka közvetlenséggel festi a természet báját. Mindezen írók előtt lehető magas eszmények lebegtek és mindannyian félreismerhetetlen rokonszenvet áruznak el transcendentalis kérdések iránt. Még talán ide sorozható Ripley, a felette különcz Alcot és Margaret Fuller, kit határozott keresettség és nem csekélyebb fokú önelégültsége méltán tett nevetségessé, és nem egy tekintetben emlékeztet a valódi typust alkotó és minden idők mintaszerű «kékharisnyájára», Mlle de Scudéry-re.

Ezen időtájt a szellemi foglalkozás divattá lett. Naplók és útleírások egymás után láttak napvilágot. Minden művelt ember szinte kötelességének tartotta eszméit a nyilvánosság elé vinni. Könyvek és folyóiratok nagy számmal jelentek meg. A *The Boston Quarterly Review*, *The Dial* és a még ma is vezető szerepet vivő *North American Review* mind általánosabb elterjedtségnek örvendtek. Nem volt yankee, ki egyes könyveket, mint pld. *Tamás bátya kunyhója* és verseket, mint az *Utolsó rózsa* vagy a *Holló*, ne olvasott volna el ismételten. Hasztalan volna ma elemezni e műveket. Hiszen nem magokról a művekről van szó, hanem íróik befolyásáról nemzetök szellemi életére.

Longfellow nevét ismerik legjobban nálunk is. Hírneve hamar elterjedt a tengereken innen is. Romantikus volt a szó nemes értelmében, hozzá az új világrész romantikusa, mint azt a *Brook Farm* fellengős lakói hirdették. A *The Day is done*, *The Bridge*, *Foot prints on the Sand* jellemző példái magasrátörő eszményi irányzatának. Hosszas utazásai még fokozták képzeletének erejét. Az óvilág multja, hagyományai teljes erővel ragadták meg kedélyvilágát. Újabban a kritika épen ezen vonásait támadja legélesebben. Az új emberek nem értik többé sentimentalitását és elvetik lágy, behizelgő rhythmusait, sőt nem egyszer vetik szemére még ezen ritka kiváltságait is. De a legszigorúbb bírálat, a legalaposabb elemzés sem lesz képes Longfellow hírnevének árthatni, és leránthatni arról a magas talapzatról, melyre honfitársai helyezték.

V.

Az új irányzat.

Edgar Poë csak ma, holtá után aratja teljes mértékben babérjait. Túláságos eredetisége kizárta a népszerűséget. Ezenkívül szomorú életmódja, iszákossága kortársainál csak megvetésre találhatott. Halála után, midőn e szerencsétlen egyéniséget már régen a sírhant fedte, kapták fel phantastikus, nem egy izben beteges képzeletre, de egyszersmind nem mindennapi tehetségre valló műveit. A *The Bells*, *Ulalame*, elsősorban a *The Raven* ma mint Amerika legkitűnőbb költői alkotásai szerepelnek. Prózái művei nem kevésbé eredetiek. A *The BlackCat*, *Shadow*, *The Gold Bug* minden túlzásaik mellett is megannyi kis irodalmi remek. Az elbeszélés, a maig annyira kedvelt és mindenekelőtt amerikai eredetű *Short story*, tovább nem fejlődhetett. Sőt napjaink æsthetikusai, elsősorban a Saint-Beuve irányzatát követő francziák, Poët tartják az egész amerikai irodalom legkiválóbb, legeredetibb és legnagyobb alakjának.

Jellemző, hogy míg Poët saját honfitársai, legalább is életében, nem igen olvasták, addig meglehetősen jelentéktelen írói társai, mint Whittier, Bryant és elsősorban Lowell, korlátlanul uralkodtak a kedélyeken. Whittier nevét ma már majdnem teljesen elfeledték, pedig *Poems subjective and Reminiscent* cím alatt megjelent versei nagy port vertek fel egykor. Bryant nem kevésbé ünnepelte a tömeg. A *The lapse of Time* és *The Past* határozottan megfelelő az általános szellemi kíváncsnak. A puritánok fiai hívek akartak maradni atyáik irányzatához, mely a mily korlátolt, annyira keresett maradt. De tele voltak mind ez iratok helyi vonatkozásokkal és ebben rejlett közkedveltségök főoka is; a local-patriotismus sehol se volt szűkebb körre szabva, mint éppen a Concord partjain.

A puritánok földjét, a sokszor emlegetett New-Englandot, kell elsősorban ösmernünk, hogy az Egyesült Államok szellemi életének eredetét, fejlődését kellőleg felfoghassuk. Az emlékezetes «Pilgrim fatherek», a zarándokok azért hagyták el az ó-hazát, hogy belső világuknak, eszményeiknek élhessenek. Megannyi rajongó, ki készebb volt vándorbotot ragadni és szám-

üzetésbe menni, mint egy eszményről lemondani. A mint a választott parton kikötöttek, képzeletük nem ismert többé határt. Az új hazát New-Englandnak nevezték el s itt minden tekintetben új életet igyekeztek létesíteni. Elsősorban eszmévilágukat óhajtották megvalósítani, mint mondták, ha az anyag nem képes valódi megelégedést szerezni, legalább a szellem nyújtson kárpótlást.

Amerika irodalma alapjában véve ezen álláspontból indult ki. Cambridge, a Boston szomszédságában emelt egyetemi székhely, volt mindenkor a szellemi központ. Cambridgeben született J. R. Lowel, kinek egész rokonsága az írói világhoz tartozott. Nála közvetlenebbül senki sem juttatta kifejezésre nemzetének vagy mondjuk, e válogatott baráti körnek gondolkozását. Az *Amory my Books* és *The Bigelow Papers* irodalmi értéke elsősorban innen magyarázható. Miután az Egyesült-Államoknak mindekkorig oly kevésbé ösmert irodalmi tevékenységéről és még kevésbé ösmert szellemi áramlatairól van szó, szükséges ezen írókkal közelebbről foglalkozni. Közéjük tartoznak Parson, Pike, Willes, Whitman és Taylor is. Kivált a két utóbbi érdemel említést, mert ha nem nevezhetők is elsőrangú költői tehetségeknek, a kor szellemi életének kiváló képviselői.

Amerikának nemcsak férfiai, hanem női is élénk részt vettek kezdettől fogva az irodalmi tevékenységben. M. Warner e korszak sentimentalismusát fokozott szenvedéssel fejezte ki melabús történeteiben. A *The Wide World* talán ezen melodramatikus hangulatnak köszönhetette nagy sikerét. M. Sedgwick, elsősorban M. Cummins, *Lamplighter*-jával szokatlan népszerűséget tudott nevének biztosítani. De volt a számos író között egy, kinek nevét az egész világ ismerte. E név tulajdonosa Mrs Beecher-Stowe, a híres *Tamás bátya kunyhója*-nak szerzője. Bátoran mondhatjuk, hogy a múlt század derekán nem volt ennél elterjedtebb könyv. Lefordították a földkerekség legtöbb művelt nyelvére, sőt sok ázsiai és afrikai népfaj is ösmerte. Alig volt valaha mese, mely az emberiség képzeletét közvetlenebbül ragadta volna meg és bármily szembeszökő fogyatkozásai voltak is, a nagyközönség teljesen hatása alatt állott. Ebben volt az *Uncle Tom's Cabin* nagy érdeme. Ezen közvetett hatásnak tulaj-

donítható az amerikai négerek végleges felszabadítása. Hogy a rabszolga-kereskedelem szomorú intézményét Lincoln előterjesztésére végleg megszüntették, abban nagyon nagy érdeme van a *Tamás bátya* szívfacsaró történetének.

A sentimentalis irány később mindinkább a sensatiók terére tévedt. Bret Hart és Mark Twain a leghajmeresztőbb mesékkel igyekeztek olvasó közönséget biztosítani maguknak. Mellettök néhány komolyabb irányzatú elbeszélő, mint Allan, Crawford, Atterton és mindenekelőtt E. Wharton elemző regényei nálunk is ismeretesek. Erősen érezhető rajtuk a modern francia irodalom hatása; annál specialisabb yankee-termék az annyira felkapott, de irodalmi műnek alig tekinthető *Detectiv story*. Tény azonban, hogy e férczművek a legelterjedtebbek és pedig nemcsak a műveletlen ranchok lakói között és a bányavárosokban, hanem az Óceánon innen is.

A komolyabb irodalmi törekvések közül elsősorban a történelmi művek említendőek. Motley, Bancraft, vagy Prescott neve a legösmertebb. *Németalföld története* Motleyt méltán emeli korának legjobb történetírói közé. A gazdag és nagy szorgalommal összegyűjtött anyag, a fontos adatok tárháza, és kivételes helyszíni ösmertet nemcsak felette tanulságossá, hanem elejétől végig lebilincselővé teszi e vaskos köteteket. G. Bancroft az Egyesült-Államok történetét írta meg. Jóllehet nem egy kemény ítéletre talált, mindenkor kitűnő ösmertetője leendő az Egyesült-Államok kialakulásának és az eseményeket nagy melegséggel és gyakran valódi szónoki hévvel sorolja fel anélkül, hogy mélyebbre hatolna. Prescott nevét a *The History of the Conquest of Mexico* tette híressé. Egy másik, nem kevésbé elterjedt történelmi munkája Peru elfoglalását tárgyalja. Parkman a francia hódítók viselt dolgait írja le nagy tehetséggel. Moncalme jellemzése mai napig az analitikus történetírás egyik leg-sikerültebb példája.

Az amerikai irodalomnak számos kritikusa és aesthetikusa is van. Whippey, Ticknor ösmertetései kitűnőek és nem mindennapi szolgálatot tettek az óvilág culturájának szélesebb körökben való ismertetésére. Az Egyesült-Államok államférfiai rendszeren irodalommal is foglalkoztak. Első sorban a politika érdekelte őket, de adtak ki gazdasági és társadalmi kérdéseket tár-

gyaló műveket is. Az első elnöktől, Washingtontól kezdve napjainkig magok a kormányfők is rendszeren tehetséges írók voltak. Jefferson, Madison, Adams vagy Lincoln nemcsak országuk első állását foglalták el, hanem szellemi működésök, nagyszámú irataik is hosszú életet biztosítanak számukra.

Mint látjuk, az Egyesült-Államok megalakítása pillanatától fogva felette élénk szellemi tevékenységet fejtett ki. A fenti sorokban ezért igyekeztem általános képet nyújtani az elmúlt század irodalmáról. Jóllehet számos írójuk jól ösmert és nem egy munkájuk le van fordítva magyarra is, az amerikai irodalom ismerete az Unio határain túl meglehetősen hézagos és egy-két népszerűbb nevet kivéve, annyi jeles tehetség közül a legtöbb feledésbe megy, pedig minden tekintetben megérdemelnék a tágabb körű elismerést. Legnagyobb dicséretökre valószínűleg az fog szolgálni, hogy mindannyian egy magasabb eszmény elérésére törekedtek és ha stíljük néha még kezdetleges vagy nagyon is virágos, formájuk művészietlen, de a tartalom, az irányzat őszintén igyekszik olvasóit nemesíteni és felemelni.

GRÓF VAY PÉTER.

JUSTH ZSIGMOND.

Szóke Krisztus-fej, szomorúan, de határozottan ránk tekintő kék szemek. Párizsi gavallér s cigány mellett búsuló vidéki magyar, skeptikus és positivista, a ki a nazarénus vallásért lelkesedik, előkelő régi nemes család ivadéka, a ki nem lesz se főispán, se versenyistálló-tulajdonos, hanem író, a külföldi és magyar aristokrata körök szívesen látott vendége s parasztjainak barátja, de a szó igazi értelmében; műveltsége európai, szíve fanatikusan magyar, élete felét külföldön tölti, de minden gondolata, törekvése, becsvágya haza vonja. Ime a korán elköltözött lelkes, tehetséges Justh Zsigmond arczképe.

Nem mindennapi egyéniség, mely érdekel, vonz bennünket s annál inkább, minél jobban megismerkedünk vele. Sajnos, ma már — alig huszonöt évvel halála után — fel kell fedoznünk újra, mint sok más magyar tehetséget. Életében sok volt a barátja, munkáit elegenden olvasták, a kritika rendesen elismeréssel méltatta, halálakor szép nekrologokban, melegen emlékeztek meg róla, de aztán a «bús feledékenysége» összecsapott koporsója és írói híre fölött. Pedig nem szolgált rá, hogy ennyire elfeledjük s munkáit a mult poros lomtárába vessük, sőt inkább megérdemelte, hogy emlékét, mint íróét és mint emberét, szeretettel őrizzük, hiszen nem vagyunk annyira bőviben a kiváló embereknek, hogy olyan bőkezűen osztogassuk nekik a feledést.

I.

Justh Zsigmond azok közé az írók közé tartozik, a kiknek élete szorosan összekapcsolódik munkásságukkal. Életének körülményei döntően hatottak jellemének és tehetségének kifejlődésére s írói működésének irányítására.

Születése kivételes társadalmi helyzetet juttatott neki. Mint a vagyonos neczpáli Justh-család sarja (szül. 1863 febr. 16. Szenttornyán) kitűnő nevelést kapott. Anyagi gondok nélkül, csak tanulmányaival törődve végezte iskoláit otthon, Pesten, majd Kielben és Párizsban s korán megkezdte külföldi utazásait, melyeket aztán egész életén át folytatott. 1885-ben Párizsba ment nemzetgazdaságtani tanulmányok céljából, mert családja politikust akart belőle nevelni, noha neki a zeneművészi pálya lett volna kedvesebb, irogatni pedig már diák korában szeretett. Párizsból írt levelei írói körökben feltűnést keltettek s többen buzdították, így Reviczky Gyula is, hogy legyen író. Ekkoriban készül el első regénye, *Ádám*, mely kéziratban maradt. Újabb párizsi tartózkodásakor jobban megismerkedik a francia írókkal s Taine maga is szépirodalmi működésre buzdítja tehetséges tanítványát. Ez mindenestre megerősítette elhatározásában. Végleg lemond a politikai pályáról és író lesz. 1887-ben megjelenik első elbeszéléskötete, a *Káprázatok*, s ettől kezdve, a mennyire egészsége engedi, folytonosan dolgozik egészen haláláig. A sors t. i. mindent megadott Justh Zsigmondnak, csak az egészséget tagadta meg tőle. Tüdőbajos volt s hiába keresett gyógyulást telente a meleg, napfényes délen és keleten. Rendesen csak a késő tavaszi és nyári hónapokat töltötte itthon, az ősz és a tél elől elmenekült a Rivierára, Görög- vagy Törökországba, Itáliába, Spanyolországba, Maroccóba, Algirba, Tunisba, Egyiptomba vagy Indiába. Betegsége ellenére éles szemmel figyeli a bejárt vidékeket, lakóikat, útítársait, gyönyörködik a természetben és művészetben. Mindent megnéz, meglát, élvez s benyomásait siet följegyezni s színes, hangulatos cikkekben hazaküldözni.

Párizst nagyon szereti, valósággal második otthona, hol mindig szívesen tölt hosszabb időt s bejáratos a legelőkelőbb körökbe. Megfordul comtesse Diane híres salonjában, Sarah Bernhardtnál, Taine-nél, író- és művész-körökben. Általában szereti a művelt és jó embereket s szívesen barátkozik itthon is aristokratákkal, írókkal és művészekkel. Munkáit szereti barátjainak ajánlani s hosszú, kedves leveleket ír nekik külföldről. Mintha érezné, hogy nem sokáig él, szeretne minél

több szívet magához csatolni s maga után minél több kedves emléket hagyni.

Ez a sors által örökös bolyongásra ítelt szomorú ember mégis itthonn a legboldogabb. Pesti salonja nyitva áll író- és művészbarátjai előtt, kiknek társaságát legjobban szereti; törekvése, hogy az írók társadalmi helyzetén javítson s íróbarátait bevezeti egyes aristokrata salonokba s a Műbarátok Körének megalapításában is tevékeny részt vesz.

Igazi, szeretett otthona azonban a békésmegyei Szabad-Szenttornya (vagy «Kopog»). Itt áll szép park közepén nagy verandás falusi háza, mely kívülről nem sokat mutat, de belseje a sokat utazott, művészlelkű gazdára vall: byzancezi stíllű dolgozószoba, indiai ebédlő, a salon tele festményekkel, a verandán egyiptomi ritkaságok. Itt is felkeresik jó barátai: Strobl Toldit mintázza egy izmos parasztról, Aggházy Károly zongorázik, Bunny Rupert a park egyik részletét festi, Jean de Néthy, a magyar származású párizsi író (Némethy Emma) a parasztlegényekkel tánczol, Czóbel Minka, Feszty Árpád és felesége hallgatják a kopogiak új nótáit, gr. Polignac a házigazdával magyar költőkből francia anthológiát tervez. Így kissé stilizált ez a kép, de az említettek, sok mással együtt, valóban mind megfordultak Justh vendégszerető házában. Az úri vendégekkel együtt nem egyszer parasztemberek és takaros parasztmenyecskék is ülnek egy asztalnál, mert ők is kedves vendégei a házigazdának. A szenttornyaiakat ősei jóval a jobbágyság eltörlése előtt felszabadították minden jobbágyi kötelesség alól (innen a «Szabad» Szenttornya név) s most mind bérlői földesuruknak, kit nagyon szeretnek. Erre rá is szolgál, mert ő is szereti parasztjait. Ismeri a faluban mindenkinnek egész életét, ügyes-bajos dolgát, szívesen ad nekik tanácsot, meglátogatja őket, egy-egy gazda meghívását ebédre a világért sem utasítaná vissza, keresztapja a falu apróságainak, részt vesz mulatságaikban. Házánál vasárnaponként nagy bál van, de még nagyobb multság a színház. Kertjében kis földetlen görög színházat építtetett s hozzá díszleteket festett parasztjaival, színtársulatot toborzott közülük s vasárnaponként fél kilencz órától éjfélig folyt a komédia. A kritikusok, a kik Pestről lerándultak egy-egy előadásra, elragadtatva

írtak róluk. A parasztok bámulatos készséggel és eredetiséggel játszották Plautust, Shakespearet, Molièret, vagy Justh-nak egy-egy népies kis darabját. A közönség akkora volt, hogy mindenki be se fért a színházba s nem tudott betelni a mulatsággal. Legjobban gyönyörködött és lelkesedett bizonyára maga a «színházigazgató», mert vállalkozása ime újabb bizonyossága volt a magyar paraszt nagy intelligenciájának, melyet mindig erősített.

1894-ben még beteg is folytatta munkásságát, befejezte utolsó regényét, novelláit rendezte sajtó alá, vezette színháza előadásait s dolgozott gr. Polignac-kal a franczia-magyar anthológián. Állapota azonban hirtelen rosszra fordult, Párizsba utazott, híres orvosokkal tanácskozni. Halálos beteg is dolgozott. Kis hôtelszobájában hallgatta, a mint Pekár Gyula és Malonyay Dezső felolvasták neki utolsó regénye kefe-levonatait. Párizsból Pallanzába ment a Lago Maggiore mellé s innen Cannes-ba. Menekült a halál elől, de az utolérte. Október 3-iki levelében még novelláskötete (*Delelő*) correcturája felől intézkedik. Ne küldjék, írja ágyban fekvve, mert olyan gyenge, hogy nem tudná elvégezni. Haldokolva is az irodalom volt fő gondja. Október 9-én már halott volt.

1886-ban ezt írja Bourget-ról szóló tanulmányában: Bourget arra tanított, hogy a szenvedésnek «nem hogy el kell ölnie az élet iránt nyilatkozó akaratot, hanem hogy ellenkezőleg, ebből kell merítenünk erőt az életre és a tetterre.» Ő egész életében szenvedett s csodálatosan nagy erőt tudott meríteni belőle. Rettenetes betegsége nem tudja tönkretenni életkedvét s a keleti ember meg a magyar paraszt fatalismusával nyugszik bele sorsába: «Nincs mit veszítsek, nincs mit várjak az életben.» Közeledő haláláról azt mondja, hogy «egy cseppet se bánja.» «Láttam sokat, újat alig fogok láthatni.»

Valóban sokat látott, sokat élt harminczegy esztendő alatt. Betegsége fokozta érzékenységét, élvezőképességét s törekeny testén erős akarata diadalmaskodott. Akart élni, akart dolgozni, akart élvezni. A mint a társaságot, az embereket szerette, élvezte, tanulmányozta, éppen úgy el tudott merülni nagy gyönyörűséggel a természetben és a művészetben. Milyen finom megérzője Párizs, Egyiptom vagy India han-

gulatainak! Mennyire bele tud merülni a cigánymuzsika élvezetébe s a classikus zenéébe is! Gyönyörűségét leli Jászai Mari művészetében éppen úgy, mint a Sarah Bernhardtéban, Bourget lélekelemző finomságaiban, Czóbel Minka vagy Reviczky Gyula dalaiban és Antocolski szobraiban, Mednyánszky tájképeiben, vagy Aggházy zongorajátékában. S mennyire szeret és tud dolgozni maga is! Otthon és külföldi bolyongásai közben folytonosan veti papírra hosszú, szögletes szarkalábbetűt, ha van ideje és ha baja szobájához köti, hiszen barátjai levelet várnak tőle, a szerkesztők meg útirajzokat és novellákat. A művészet és irodalom fanatikusa, a kinek a kiváló elemék az ideáljai, a ki rajong minden szépért, minden művésziért s a kinek az írói működés nem dicsőség- vagy pénz-hajhászás, hanem szent ügy.

Fanatikusa legfőképpen a magyarság ügyének. Törhetetlenül bízik jövőjében s minél több bajt, korhadtságot lát, annál jobban, hiszen itt van a magyar paraszt az ő egészséges testével, lelkével s a maga ázsiai bölcseségével, az meg fogja menteni nyelvünket, társadalmunkat a zülléstől, pusztulástól! Erről meg van győződve, ezt hirdeti munkáiban. A nyugat decadentiája nem mételyezi meg, óriási és túlságosan finomult culturáját megismerve, nem veti meg a miénket, hanem emennek emelésére törekszik minden erejével. Külföldön nem hallgatja szomorú megnyugvással a mi kicsinylésünket, hanem addig beszél a bennünket nem ismerőknek, a míg meg nem győzi őket arról, hogy mi is alkottunk valamit, a mit érdemes megismerni s nem egy külföldi ismerősből a magyarság lelkes barátja válik.

«C'étaient un esprit d'une délicateuse finesse, d'une rare distinction — mondja róla Coppée. — Grand seigneur et artiste avec la divination des belles choses.» Hozzátehetjük, hogy a leglelkesebb magyarok és a legjobb emberek egyike.

II.

Justh Zsigmond írói pályája 1885-ben kezdődik, mikor gr. Zichy Imre és gr. Kreith Béla képes ujságjába, a *Szemlébe* párizsi leveleit írja. 1886-tól kezdve már több lapba dolgozik,

leginkább a *Fővárosi Lapok*ba, *Ország-Világ*ba és a *Magyar Salon*ba. 1887-ben jelenik meg első kötete, a *Káprázatok*, a melyben addig megjelent novellái közül négyet gyűjt össze (*Taedium vitae*, *Fehér lap*, *Az utolsó hangulat*, *Keresztutak*). Kötetét «Gyulai Pálnak, a magyar széppróza mesterének» ajánlja. Péterfy Jenő a *Budapesti Szemlé*ben (1887. 52. k.) szigorú bírálatot írt róla, melyben jóformán minden eredetiséget megtagad az írótól s novelláit utánzatoknak mondja. A bírálat felsőbbbseges és gúnyos hangja nagyon bántotta Justhot, mert egy évvel később egyik cikkében fiatalos heves-séggel támadja Péterfyt, ki szerinte Jókaitól kezdve mindenkit ledorongol (*Főv. Lapok* 1888., 186.). Justh nem volt pusztá utánzó. Mindenesetre sok a francia-utánzás a *Káprázatok*-ban, de az író egyénisége is nyilatkozik benne s meglátszik néhány jellemző sajátsága: a finom lélekelemzés, a hangulatok művészi rajza, a jó megfigyelő tehetség s a mellett a compositio gyöngesége. A *Fővárosi Lapok* (1887. 129.) hosszú és elismerő bírálatában, melyet valószínűleg Vadnai Károly írt, «ép oly meglepő, mint sokat ígérő első lépés»-nek mondja a kötetet. A *Fővárosi Lapok*ban Vadnai később is figyelemmel kíséri a fiatal író fejlődését s elismeréssel szól köteteiről. Ezek a legértékesebb bírálatok, az Erdélyi Páléi mellett (*Hazánk*, 1894. 287., 1895. 196.), melyek Justhról eddig megjelentek.

1888-ban megjelenik *Művész szerelem* cz. regénye (ifj. gr. Batthyány Géza barátjának ajánlva), mely, mint nagyobb compositio, bizonyos háladást mutat. *A pusztá könyve*, melyet Feszty Árpádnak ajánlott (1892), tizenegy kis rajzot és elbeszélést tartalmaz s új irányt jelöl írói pályáján, mert ezekben a magyar népelet felé fordul s előkészíti a következő évben megindult regény-sorozatát, melynek *A kiválás genezise* összefoglaló címet adja. Első kötete a sorozatnak *A pénz legendája* (1893), Czóbel István barátjának ajánlva; bevezetésében maga fejtegeti regénysorozatának célját. Czóbel Istvánnal együtt a «jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező philosophiai világnézetét, szellemét» keresik. A mai társadalmi testet boncolják és azt nézik, mi benne kóros, mi használható, a mi újat, jobbat fog teremthetni. Barátja tanácsára nevezte így cyklusát. «A mulattatás nem volt célom — úgymond, — nem

is lesz soha. Mert az életben sem a mulatságost keresem, de meg nem is látom mulatságosnak az életet». Ezért nevezi könyveit «tanulmányok»-nak s életcéljául «a magyar szellemi világnézet» keresését tűzi ki. «Józássággal párosult idealismusuk népünk rendíthetetlen szellemi egyensúlyában s erejében nyilvánul» Czóbel szerint. Ezt akarta kifejezni *A pusztá könyvében*. Czóbel bátorította arra is, hogy a társadalom egyes osztályait áttanulmányozva, a társadalmi test legkülönbözőbb fejlődési stadiumban levő részein keresztül e világnézet megállapítását tűzze ki élete céljául. Ez után a «kis lélektanulmány» után (*A pénz legendája*) a pusztuló felsőmagyarországi olygarcha-világ, majd Erdély, legvégül a mai Pest fog következni. Mindezekben azt keresi, hogy «a lassú pusztulás vagy fejlődés folyamatában levő társadalmi részek mennyiben járulnak majd azon világnézet fejlődéséhez, a mely egy a népével — s így a legmagyarabb csak a fejlődés másodlagos fokán».

Ennek a Taine és Zola hatását mutató positivist tudományoskodásnak nem sok köze van magukhoz a regényekhez; némi irányzatosságon kívül lényegesebb kapcsolat nincs köztük. Az 1894-ben megjelent *Gányó Julcsa* ellendarabja *A pénz legendájának*. Ebben a hanyatló arisztokrátiát, amabban az egészséges parasztot rajzolja.¹ A *Fuimus* (1895)² a felsővidéki magyar olygarcha-világ rajza. Pekár Gyula szerint, ki az író terveit ismerte, még három regény szólott volna Erdélyről, Pestről s a socialismusról (*Pesti Napló*. 1894. 283.) A *Gányó Julcsa* és a *Fuimus* határozott emelkedést mutat az előbbiekhöz képest s két legjobb könyve Justhnak.

A *Fuimus* már halála után jelent meg, valamint a *Delelő és egyéb elbeszélések* cz. kötete is (Athenæum Olvasótára II. 22. 1895.), mely hat népies elbeszélését és rajzát tartalmazza. Mindezekről utóbb részletesen szólunk.

1889-ben még egy kis könyve jelent meg *Páris elemei* czímen Marco Antocolski-nak, a jeles orosz szobrásznak ajánlva,

¹ Második kiadása a két utóbbinak a *Magyar Regényírók* cz. vállalat 53. kötetében jelent meg Mikszáth bevezetésével, 1905-ben.

² A *Pesti Napló*ban is megjelent 1894-ben a 283. számtól kezdve, mielőtt könyvalakban napvilágot látott volna 1894 végén (1895-ös évszámmal).

melyben Párizsról szóló néhány cikket gyűjtötte össze (előbb a *Magyar Salonban* 1888. IX., az *Őrszág Világban* 1888. 40. és a *Fővárosi Lapokban* 1888. 22. 52., 92., 262.). A cím magyarázatául ezt mondja: «Két véglet között vagyunk mi mind idegenek, kik Párisban laktunk, Párist elemeire bontani, s felette ítélkezni igyekeztünk» (76. l.). Az *Első benyomások* szerint mindenütt ízlést, formaérzékét, formaművészetet talál az utcán, francia barátjának társalgásában, egy ismerős salon társaságának kifinomult elmésségében; drámairodalmukban is a forma ül diadalt, mai egyéb művészetükben is. Ide kell nekünk is formát tanulni jönnünk s «művészetünk mesterségét» megtanulni, mint Turgyenév, Kielland, Chopin, Liszt, Munkácsy tette. A «párisi» négy főtípusa címen finom jellemtanulmányokat ad. A «*Parisienne*!»-ben egy nagyvilági, előkelő nő egy napját írja le rettentő társadalmi robotjával és szívbeli nagy ürességével. Kissé caricatura, de különben finom rajz. A *társaságról*, még pedig a Faubourg St.-Germain-beliről, a bonaparte-ista előkelőkről s a párisi társaság selectiojáról, a túlságosan elfinomult gomme-ról sok érdekes megfigyelését mondja el. *Parisianismus* címen a Párizsban lakó idegenekről (pl. a Marczibányi-családról), Párizs varázsáról, vonzerejéről szól. *Páris visiója*: tavaszi hangulatokba olvadó reflexiók Párizsról, fény- és árnyoldalairól, köveiről, embereiről.

Sok finomság van az egészben. Párizsnak szeretete, megértése, csodálata nyilatkozik benne. Ebből a könyvből láthatjuk, mennyire tudta élvezni, szinte minden pórásával, ezt a csodálatos várost. Azért nem kritikátlan bánuló. Egy helyen «szellemfejlesztő, szívtoompító, boldogság helyett csak élvezetet nyújtó nagyvilágnak» nevezi Párizst s a túlságos elfinomultságban észreveszi az erős hanyatlás, a nemzeti pusztulás jeleit, melyről mindig szeretetből fakadó melancholiával ír.¹

¹ Többi párizsi cikkei közül megemlíti még a következőket: *Párisi levél*. A francia szellem nyilatkozásáról (Szemle. 1885. 9.). *Párisi típusok*. (U. o. 14.). *Párisi séták és képek* (U. o. 16., 17.), mely csupa szín, hangulat, elmésség, *A belélet Franciaországban* (U. o. 18.), *Párisi jegyzetek* (U. o. 21) a párizsi előkelő társadalmi életéről, *A párisi gróf* (U. o. 4. nov. 25. sz.), *Diane grófnő és munkája* (U. o. 1. okt. 10.), *Párisi típusok* (M. Salon. 1886. V.), *Egy párisi irodalmi salon* (M. Salon. 1888. IX.), melyben

De nemcsak kedves Párizsáról írt sokat, hanem más helyekről is, a hol megfordult. Ezekben az utirajzaiban is sok a jó szemre valló megfigyelés, a jellemző dolgok meglátása és kiemelése a természetben s az emberekben, sok a francziás elmésség, szeretetreméltóság, könnyedség és sok a finom hangulat.¹

Egyéb czikkei kevésbbé értékesek s inkább sokoldalú érdeklődésről tesznek tanúságot. Természetesen ezekben is találunk magára az íróra jellemző adatokat, egy-egy érdekes részletet, finom megfigyelést.²

III.

Justh három milieu-t ismert jól: az író- és művészvilágot, az alföldi parasztokat és az arisztokrátiát. Művei ezt a három kört rajzolják s így természetesen különülnek három csoporttá. Tárgyalásunkban ennek a hármas csoportosításnak rendjét fogjuk követni.

Comtesse Diane köréről ad igen érdekes és színes képet, *Szilveszter estéje a boulevardon* (Föv. L. 1888. 1.) finom hangulatkép, *A franczia művészetek és a párisi társaság* (U. o. 1888. 186.), *A párisi életből* (U. o. 1889. 3. (látogatásai Tainenél, Antocolskinál, Barbey d'Aurevillynél stb. *Üstökösök Páris egén* (Hét. 1892. 19.) kedves, intim rajz hő-eljának la kóiról és személyzetéről.

¹ Néhány a jobbak közül: *Afrika felé* (Hét. 1890. 2.), *Hôtel-élet*. Kairói tárcza (U. o. 1890. 4.), *Az egyetlen téma* (U. o. 1890. 44.), *Modern utazók* (U. o. 1890. 11.), *Az utazásról*. (U. o. 1890. 21.), *Anima Italiae*. (U. o. 1890. 46.), *Indiai jegyzetek*. (M. Salon 1893. XIX.), *Indiai katonaelét*. J. Zs. hagyatékából (Hét. 1894. 42.).

² Ime néhány ezek közül is: *Paul Bourget*. (M. Salon. 1886. V.), *Jászay Mari*. (U. o. 1887. VII.), *Wohl Stefánie* (Orsz. Vil. 1889. 6.), *Mary Robinson* (Föv. L. 1888. 140.), *Sarah Bernhardt* (M. Salon. 1889. X.). *Aggházy Károly* (U. o. 1889. X.), *Műpártoló egyesület*. (U. o. 1889. XI.), *B. Mednyánszky Lászlóról* (Hét. 1890. 26.), *Egy elhunyt költőnkől írván*. Reviczky Gyula (M. Salon. 1891. XV.), *Czóbel Minka és művei*. (U. o. 1893. XIX.), *Czóbel Minka* (Hét. 1892. 3.), *Szent-Tornyai világomról* (Igmándi Mihály: Magyar Szellemi Élet. 1892.), *A szenttornyai népszínház műsorából* (M. Salon. 1893. XX.) három kis színdarab Justhtól: *Siralomház*. *Asszony szava isten szava* (hasonló cz. novellájának dramatizálása), *Megmutatom, hogy kell*.

Az első csoportba sorozhatjuk a *Keresztutak*-at (Először *Főv. L.* 1887. 81—9.), mely legrégibb s leghosszabb novelláinak egyike: Claus Jensen dán bölcsészethallgató és Charles Ledoyen jogász megismerkednek a zürichi egyetemen s barátok lesznek. A fiatal francia beleszeret Hannába, a szép pinczérlányba, a kit becsületesnek hisz s nőül akar venni. Párba is keveredik miatta, családjával meghasonlik s Münchenbe megy a leánynyal, hogy ott kissé kiműveltesse, aztán elvegye. Hónapok múlva beállít Claushoz s elmondja, hogy Hanna megszökött, hátrahagyott levelében bevallva multját. A csalódás rideggé, cynikussá tette a fiút, ki Párizsba utazik feledni s Claus egyedül marad.

Igen jó benne a két fiatalember barátságának kedves, intim rajza s főként a délfrancia fiúnak, ennek a húsz éves idealistának jellemrajza: csupa tűz, délvidéki lelkesedés, francia büszkeség és a gloire-ért való lángolás. Hirtelen a legbizalmasabb barátságot köti Claus-szal, folytonosan lelkesedik, ömleng, szaval, a mindenki babáját ártatlan leánynak hiszi szent meggyőződéssel, s mindjárt házasságra gondol. Miatta imádott anyjával is durva; habozás nélkül arcul üti azt, a ki Hannáról rosszat mond s kockára teszi érte életét. Kiábrándulásából fakadó cynismusa is végletes, bár nem következik természetesen az előzményekből. Úgy érezzük, hogy itt a fiatal író az ellentét, a point kedvéért csavarint egyet a lélekrajzon. A másik, Claus, a szanszkrit nyelvvel és buddhizmussal foglalkozó árva fiú, nehézkesebb, komolyabb, mélázóbb, töprengőbb, mint afféle északi. Jó ellentéte a francziának. A háttér a zürichi egyetem nemzetközi hallgatósága (elég jó vázlat pl. Ivanovna Mária, a szabadszájú, fölényes, folyton politizáló nihilista leány, ki az orosz regényekből került Justh novellájába) s maga a bájos város. Íme Zürich hangulatos alkonyi képe: «A túloldal halmaira szürke köd ereszkedett s baloldalon Zürich merült fel a tó kékes tüzéből. A hosszú fehérlő város felgyúló gázlámpái picziny fényes pontokat hintettek a könnyű színeket játszó esti derengésbe. A Tonhalle villamlámpái is felcsillogtak, hosszú ezüstös csíkot vonva a tó vizébe. A túloldalon, a ködbe futó áttetsző tündéri tó felső végére gömbölyű árnyat vont a csábos Au, melynek csúcsa felett a rózsaszínű

alpok csipkézik ki az ég azúráját. A teremmből zongoraszó s ének hallatszik ki . . . Lassan-lassan besötétült, a tó vizére árny borult, csak a csillagok ragyogását verte vissza a tompa fényű vízlap s a háttérben a világításban uszó Zürich vetett vereses foltot a világoskék éjszakába».

Az utolsó hangulat-ban Szeghalmi Gábor, a «modern költő s nyugtalan viveur», szeretné Kondor Klárát, az ünnepelt színésznőt szeretőjévé tenni, de az mindenáron el akarja vétetni magát vele. Eléggé szereti Gábort, de azért hozzámegy a gazdag fűszerkereskedőhöz. Gábort bántja kissé a dolog, de aztán kiírja spleenjét egy kis költői beszélybe s megkönnyebbül. «Szeghalmi műkedvelésből lett költő — mondja hősről — gazdag volt, megvolt a tizenhat őse — futtathatott is volna. Idegei azonban véletlenségből épen ezen az úton nyilatkoztak. Kártyaasztal helyett íróasztal mellett akart nyerni», mintha csak magáról beszélné. Az ideges, önző, elfinomult lyrikus s a hiú színésznő kettőse ügyes (hangulatos sétájuk a Margit-szigeten), a hogyan vágynak egymás után, játszanak egymással és pose-olnak egymásnak, főleg a hogyan a költő figyeli a másiknak lelkét gúnyos felsőbbbséggel. A kis rajz vége, a mint a költő leül írni, megírja szerelme történetét s erre megnyugszik, — darabos, elszietett, az átmenet hirtelen, művészietlen. Ez technikai kisiklás, de a tartalom mélyébe is bevilágít.

A művészek egymás iránti szerelmének problémája, úgy látszik, erősen foglalkoztatta, mert *Az utolsó hangulat* themáját és lélekrajzát hosszabb compositióvá szélesíti a *Művész szerelem* cz. kis regényében (Eleje mutatványul *Ország Világ*, 1888. 13. márcz. 24.). Tartalmát ennek az egynek részletesen mondjuk el, nyomról-nyomra követve az elbeszélés mozzanatait, hogy világosan láttassuk Justh componáló és elbeszélő modorát, mely nemcsak erre a munkára jellemző, hanem a többiekre is.

Gilády Arzén modern regényíró, kit kedvese, egy kis színésznő, épen most hagyott el. Arzén folyton megfigyelte, analysálta, a mit a lány természetesen megútat. Arzént lehangolta csalódása. A leányt ideáljának szerette volna megtenni s nem bizonyult annak. Betér a Hungáriába s kedves Pali cigányának muzsikája mellett kibúsván magát, otthonn levelet ír Ernő barátjának, hogy jőjjön, mert szüksége van rá. Néhány nap

mulva Ernő műtermében álmodozik s beszél Ernő hugával, Elzával, a ki titkon szereti. Kálmán Ernő megjön, tele életkedvvel, mint mindig. Vigasztalja gyerekkori barátját s elmondja, hogy el akarja venni Walter Paula festőnőt, kivel Münchenben ismerkedett meg. A leány ismeri Arzén könyveit, Ernő sokat beszélt vele barátjáról. Arzén viszont a leány képeit ismeri. Fél, hogy elveszti barátját, s míg új regényén dolgozik, folytonosan Paulára gondol. Paula megérkezik. Látszik, hogy Arzén érdekli, de ezt közönbösséggel takarja. Arzénra is erősen hat az érdekes, szép leány az első pillanattól fogva s rögtön küzdeni is kezd vonzalma ellen. Ernőnél újra látja. Arzén tanulmányozza a leányt s iparkodik lelkébe látni. Paula kaczerkodik s Arzén észreveszi, hogy a leány lopva figyeli őt. Vajjon szereti-e Ernőt? Hátha őbelé szeretne? Mi lesz így belőlük? Csupa izgató kérdés, melyekre nem talál feleletet. Udvarias látogatást tesz nála a Vadászkiút-szállóban s tudatára ébred, hogy szereti. Küzdeni kezd szerelmével s kerüli Paulát, de újabb találkozásukkor kezdi érezni, hogy a leány is szereti őt. Boldog. Paulánál a leány nagybátyjával, Káldor főmérnökkel találkozik, ki úgy látszik, szintén szerelmes belé. Elza a szerelem éleslátásával megdöbbenve figyeli őket. Elza beszél Arzénnal s kéri, utazzék el, mert Paula bele fog szeretni. Arzén megígéri és Félegyházára utazik, öreg nénjéhez. A vasuton azon töpreng, meg kellett-e neki hoznia ezt az áldozatot a barátság kedvéért? Dolgozni próbál, nem tud, belátja, hogy a magány még jobban gyötri idegeit, vissza kell mennie Pestre, ott tán el tud szórakozni. Pesten találkozik Paulával, hajóznak a Dunán s meggyőződik róla, hogy a leány szereti, noha csak könnyed szavakat váltanak s egy-két czélzást tesznek. Ernő műtermében találkoznak újra. Paula bevallja Arzénnak, hogy szereti. Elza és Ernő jöttére kínos perczek, melyeknek Paula azzal vet véget, hogy hirtelen magával viszi Arzént. Elza megért mindent, vigasztalja bátyját, még titkolt szerelmét is bevallja neki, hogy példájával lelki erőre buzdítsa, majd bucsúzó levelet írat vele Paulához. Arzén Ernőért aggódik. A leánynyal együtt tünődnek, hogy Ernővel hogyan tudassák viszonyukat, mikor megjön Ernő levele. Ez Paulát indulatba hozza. Sérti hiúságát, hogy Ernő hagyja el őt. Arzént bántja, hogy Paula nem értette meg Ernő lemondásának nemes-

ségét s hogy nem érzi tettük csunyaságát. Boldogságába kétely vegyül. Egy tétényi kiránduláson, mikor egy sváb lakodalmas népet látnak, Paula megjegyzéseivel elárul egy-egy vonást egyéniségéből, melyek nem tetszenek Arzénnek. Mikor újra meglátogatja, Káldort találja nála, kivel kaczerkodik. Nem érti a leányt. Paulát felindítja egy képeit elítélő kritika, a miből Arzén azt látja, hogy nagyon hiú, tetszeni akar minden áron. Talán csak ezért fest? s talán ő is csak hiúságból kell neki? Paulát is elemezni kezdi, mint előbbi kedvesét, s készülő regényében felhasználja megfigyeléseit. Vonzalmuk hülni kezd. Arzént bosszantja Paula kaczerkodása; újra meg újra elemzi szerelmüket s észreveszi, hogy egyikük sem tud odaadóan szeretni. Siettetni a lakodalmat, hogy kétségeit elűzze, de azért folytatja megfigyeléseit, a mi Paulát üntatja és bosszantja. Arzén szenved a küzdelemben, de azért lázasan dolgozik regényén, melynek nőalakjában sok van Paulából. A regénynek az a conclusiója, hogy «a legmagasabb fejlődés színvonalán álló egyének a mi évtizedünkben képtelenek a szerelemre». Másnap Paula búcsúlevelet ír Arzénnek, ki komor gondolatokba merülve érzi, hogy mennyire egyedül maradt.

Ez aprólékosan részletező tartalomból látni, hogy az író a hős lelkének s szerelmének rajzát, a fejlődés mozzanatait nem foglalja simán össze, hanem mozaikmunkát végez. Rövid hangulatokból, apró megfigyelésekből, futó jelenetekből rakja össze képét, mely így nem hat átgondolt, igazán megcomponált műalkotás erejével, befejezettségével. A rövidke, sokszor alig egyoldalas fejezetek egymást űzik, mint a mozgóképek s szinte idegessé teszik az olvasót. Az elsietettség, vázaltszerűség hatását érezzük, mint sok mai modern regényben. Hőst idealistának rajzolja, ki az idealismust bonczoló elmével párosítja, a mi szerinte egyéniségének modern és disharmonikus vonása. «Törekvése az emberi motorok megismerésére, meg a tapasztalata s idealismusa közötti harcztette íróvá... Művészete kifejezte korát: a megismerésre törekvő s az idealismussal minduntalan összeütköző skeptikus, nyugtalan, lázas XIX. század utolsó éveit». Keresi az igazi, ideális nőt, keresi az igazi szerelmet, de skeptikus óvatossága, a művészetével járó foly-

tonos résen-létel, a maga és mások megfigyelése és analýsálása elfárasztják, lehűtik érzéseit, kiábrándulásra vezetik.

Paula az ideges, hiú, tetszeni vágyó, kissé színészkedő, néha a ridegségig okos, öntudatos, nyugtalan lelkű, szellemes és idegesen sokbeszédű művészeleány, méltó ellenfele a regény hőségnek. Szereti Arzént a maga módja szerint: ő is az ideált keresi, szeretnében sok a kíváncsiság, hiúság s talán auto-suggestio. Ő se tudja magát egészen odaadni, művészete leköti lelkének egyik felét.

Két ilyen egyéniség inkább megkínozza egymást, mintsem szereti. A művész idegességével, kíváncsiságával, kutató szellemével vágnak egymás megismerésére, mindegyik azt hiszi, hogy megtalálta érzésben és gondolkodásban igazi párját és mindegyik csalódik. Vonzalmukba kelleténél több képzőlődés és theoria vegyült. Kétségkívül sok a mesterkéeltség, kigondoltság ebben a lélekrajzban, de sok a finomság is. Az elemzés különben száraz, rideg, nem egyszer csupa kurta, ideges kérdés: «De hát mit akar ez a leány? Mit jelent mindez? Vajjon Káldort is szereti? Vagy csak mindnyájokkal játszik és nincs szíve? Vagy talán csak féltékenynyé akarja őt tenni? De miért?» Az író azonban ezt a szárazságot igazán megkapó hangulatokkal enyhíti: a tavasz a ligetben, egy este a keleti pályaudvar körül, a pályaudvar este. S e hangulatok specialisan pestiek. Irónk sok rejtett báját föltárja az akkori fővárosnak. Ez a város sok tekintetben nem a mai s ez még kedvesebbé teszi a leírásokat: a «német aréna», a «központi pályaház», mely akkor új volt, a «sárgán lobogó gázlámpák», a százház, a pályaudvar körüli veteményes kertek, a tetőülékes újpesti lóvonat — ma már gyerek- vagy ifju korunkat juttatják eszünkbe s különös, melancholikus varázst adnak e leírásoknak. A vége zavaros kép: «De hát éghet-e lámpa olaj nélkül? Nem volna-e jobb, ha kialudnék örökre? Hiszen így se nem világít, se nem melegít. Csak üszök, csak hamu az, a mit munkál. Cél és irány nélkül, kidobva a sík tengerre, révpart és világító torony nélkül, rongyolt vitorlával, törött árbócczal előre!»

Az egész befejezés erőltetett; ez nem igazi pathos és mélabú.

Művészttörténete¹ a művészlélek ismeretéről tanuskodnak, de hátterük még nincs, milieuraizot itt nem ad, alakjait környezetüktől izoláltan mutatja be. Bennünket ma már inkább úgy érdekelnek, mint a maga művészlélke sok finom rezdülések revelatiói.

IV.

Munkáinak második csoportját paraszt-milieut rajzoló elbeszélései teszik: *A puszta könyve*, *Gányó Julcsa* s a *Delelő*.

A puszta könyvében előhangot is ír hozzájuk, mely vallo-másként hat s átmenet addigi francziás tárgyairól a magyar népiesekre (*A puszta és Páris*). Elmondja, hogy három évi távollét után visszajut Párizsba, mely elragadó szép, «csak hideg s a barátságot és szerelmet nem itt találták föl». Egy zajos multság a Café de la Paix különszobájában. Ferkó cigány, ki most egy milliomos leány férje, muzsikál nekik. A multság leírása élénk, csupa hangulat. A cigánymuzsika visszaviszi a pusztára. Mint más emberre, úgy tekint régi énjére, ki Párizsért rajongott, búcsuzik Párizstól s üdvözli hazáját, a pusztát, a hova most készül. Kissé túlságosan pathetikusnak találjuk szavait, de magyar melancholiáját igaznak érezzük. A kötetet hasonló stílű kis lyrai epilogus fejezi be (*Búcsú*). Lejönnek hozzá látogatóba Pestről kedves cigányai s muzsikájuk mellett mélabúsan búcsuzik a pusztától, egyszerű lakóitól, hogy ismét nyakába vegye a nyugati világot.

Ebbe a sentimentalisan stilizált keretbe érdekes és színes képeket fest. Leíró kedvét szabadjára ereszti s a festő minden gondjával iparkodik a pusztát élénk varázsolni, úgy, a hogy ő látja: «Fenn a csillagok milliárdja, a melyre finom, áttetsző

¹ Ebbe a csoportba tartoznak kötetbe fel nem vett novellái közül: *Miserere*. Tanulmány ajánlva gr. Sternberg Jaroslaw barátomnak (Főv. L. 1890. 90. s. köv. sz.), *Élet-okmányok*. (U. o. 1891. 40 s a köv. számok): mindkettő egy tudóbajos orosz zongoraművész életének epizódjairól szól egyiptomi és tengeri milieuban. Sok bennük az egyéni tapasztalat és finom lélekrajz. *A gyöngytyúk*, melyet Meen-Misből, egy keletindiai katonai végőrállomásról küldött haza, megint egy író és színész szerelmi kettőse (Magy. Salon. 1893. XVIII.).

fátyol borult, lenn a végtelen sötét lap: a puszta. Leszálltam a kocsiról, ne zavarja az éj fenséges nyugalma semmi nesz. Csendes a puszta nyugattól keletig. A csillagok azonban mind homályosabbak lesznek, halkan zizegő szellő suhan át a fűszálon, megrezgeti az ajert. Egyszerre pacsirtaszó hallik, előbb csak egy hang, a mely végig iramlik a légen, ébresztve az életet, belevegyül száz és száz más pacsirta dala s most szinte összeköti az eget a végtelen lappal, a földdel, ez a láthatatlan torkokból fakadó édes zsolozsma. — Megálltam. Az égbolt most még óriásibbnak tűnik fel, hogy boltozatát nem pontozzák ki a csillagok, a föld még végtelenebbnek az által, hogy már a derengésnél formát kezd nyerni óriás lapja s azért még sem látni rajta semmit. A pacsirtaszó csak hallik . . . mind magasabban, egyszerre csak alulról, a lábaim alatt elterülő vízjárta rétekről szólal meg egy más újabb hang, a parányi békák brekegése. Ezek is ébrednek, millió picziny béka finom, lágy, alig hallható brekegése egy karrá tömörül s belevegyül a pacsirták dalába. A hajnali csillagig emelkedik a hang s szétárad a végtelen felé minden irányban. Az áldásos reggel új életre hí . . . Most halvány-szürke, tompa fényből bontakozik ki minden. A színek is ébrednek. Íme a hosszú pajta, a melynek sárgás kukoriczaszárból álló fedele most még tompa, elmosott szürkés színű — csak itt-ott villan meg egy-egy ponton a rendes sárga alapszín . . . Most egy harsány kukorékolás, a csősz órája megszólalt, nyílik a kunyhó ajtaja: íme a csősz maga». A csősz alakja is megkapó. Maga lakik a puszta közepén családjával, télen, nagy havazáskor, minden emberi segítségtől távol. Egymaga küzd az élettel s ezt természetesnek találja. Nagyszerű fatalismusa ebben az egy mondasban nyilatkozik: «Valahogy csak lesz, sehogy még nem volt», (ez a kis rajz címe is). Ugyanígy rajzolja a gulyást és feleségét életüknek szinte fönséges egyszerűségében; a haldoklókat, a halottakat a kártyázó, nyugodt virrasztókkal együtt s a szép pusztai temetést, hogy bemutassa, hogyan áll a pusztai ember a legnagyobb úrral, a halállal szemközt: természetes komolysággal s egyszerű megnyugvással (*Anyaföld*). Franyó Miska (*A puszta bölcse*) süketnéma legény, a ki kézmozgatással nagyszerűen elbeszélget az íróval. Mesterien leírt néma beszédjéből boldogság és bölcs meglegedés sugárzik. A Gyapárosban,

az alföldi szikso-tavak leghíresebbjében együtt fürdik szűzies meztelenségben a vidék apraja-nagyja. «Ide, ide, szobrászok, festők! — kiáltja az író. — Ide jertek: mezők, tavak világába, hol még a természet szűzi báját odatárja a fényes napsugárnak s annak arany világában, annak sárga mezében, az ember tisztának érzi a lelkét oly híven kirajzoló nyugodalmas burkot». Látjuk, hogy pathosa erőltetett s kirí a különben egyszerű elbeszélésből (*Délben*). Ugyanilyen kellemetlen dissonantia üti meg fülünket a dialogusban. Parasztjai néha így beszélnek: «A jó Isten tudja, micsoda erősebb hatalom döntött a karjaidba s nem a szerelem. Keserű volt annak a gyönyörnek minden cseppje, a mit a te szádról szívtam, átkos a te szádnak szava, csókja ... mindene!» «Leszek a tied, leszek. Csak csókolj, úgy! Dallos pacsirta tanított a szerelemre, a csalogány tanít meg a hűségre». Mintha rossz népszínművet szavaló színészeket hallanánk. Az utóbbi szavakat Guba Jánosnak mondja az egyik szeretője. A nyalka legénynek t. i. három is van, kiket magával visz aratni, hogy ott váljék el, melyik volna leginkább feleségnek való (*Leánynéző*). A cifra, kikapós Zana Zsuzsi élettörténetével is megismerkedünk (*Zana Zsuzsi megtérése*). Zsuzsi egy éjjel elszökött az urától Gyulai Ádám után. Együtt mulattak reggelig a kocsmában, akkor azonban Ádám hazaküldte az asszonyt, mert most még nem vehetné el. Zsuzsi haza is megy az urához, de mikor később Ádám mást vesz el, elkergeti (a ház az övé), kocsmát nyit s mindenki asszonya lesz. Azért még mindig Ádámot szereti, az is mind jobban kívánja a szép asszonyt s vagy tíz év múlva azt üzeni neki, hogy elválik a feleségétől s elveszi. Ezek után a nagyon valószínűtlen előzmények után következik a novella lélekrajzilag finoman megírt nagy jelenete. Zsuzsi szorongva várja Ádámot. Elkészül rá, hogy Ádám megveti s meg is veri először, de Ádám nagyon pipogya és megalkuvó emberré lett azóta, az asszony pénzére is fáj a foga. Zsuzsi kiábrándul belőle, leveti kaczkias ruháját, ékszereit, letörli arczáról a pirosítót s megmutatja Ádámnak, milyen vén asszony lett belőle. Ádám hazaballag, Zsuzsi pedig nazarénus és Zsuzsa néni lesz ezentúl.

Az *Asszony szava Isten szava* című a nazarénusok lelkébe világít. A megtérő nazarénus asszony, Julesa, Ányosék volt

szolgálója, eljön hozzájuk s bevallja minden bűnét, hogy mi mindent lopott tőlük annak idején s hogy a gazdának szeretője is volt egy darabig. Ezt, mint hívő nazarénus, urának is bevallotta, a ki emiatt elkergette. Ányosnét meghatja Julcsa őszinte áhítata és bűnbánata, megbocsát az urának s azt mondja neki: «A Julcsa beszéli az Úr nyelvét, nem te». Erre mind föl-kerekednek, hogy kiengeszteljék Julcsa urát is.

A *Süle Klára lakójában* is nazarénus asszony nyúl van dolgunk, kinek nyáron, mikor a Gyapáros sziksavas iszapjában annyian fürdenek, úri fürdővendége akad. A jámbor Klára azonban észreveszi, hogy a városi asszony nem jó úton jár s míg ő a gyülekezetben van, ugyancsak szeretkezik az ő tisztos házában. Elkezd téríteni. Addig-addig téríti, míg az beleun s megszökik tőle. A furcsa közös fürdő milieujét érdekesen rajzolja s a romlott némbert s a naiv, egyszerű, istenes parasztasszony közti ellentétet pompás humorral aknázza ki, a mi nála ritka dolog. Kitűnő humoros genre *Az elkárhozott* is. Fiatal csikósok dalolnak a tűz körül, köztük a vén Bús Mihály, a ki elmeséli, hogy nazarénus felesége megtérítette, itálról, pipáról leszoktatta. De most megint megszállta az ördög s mivel felesége pénzt nem adott neki, lopott magának dohányt a bárók földjéről. Most már pipál, sőt iszik is, mert a hívők kidobták a gyülekezetből s úgyszólván elkárhozik. Felesége azóta folyvást siratja s a pokol borzalmaival fenyegeti, a mit, különösen éjjel, nem állhat. Ezért menekült ide a pusztai tűz mellé. Igen jó humorral hat a pipázási eset kicsinyessége s a fontoskodó, bibliás, kenetes beszédmód közti ellentét.

A *puszta könyvének* két szereplője van: a puszta maga és a pusztai ember.

A puszta képét a legkülönbözőbb hangulatokban rajzolja: délben, alkonyatkor, éjjel, hajnali szürkületkor, ősszel. Ezek igazán finomak és sokban különböznek az addigiaktól, pl. a Jókai romantikusan nagyszabású pusztai leírásaitól. Ezek realistikusak, egy odavaló ember szemével nézve s mégis olyanával, a ki bejárta a világot s hosszabb távollét után az idegen szemével is tud látni. Sok finom részlet és igazán átértett hangulat van bennük.

A pusztai ember rajza csak részben sikerült. A parasztokkal

sokat érintkezik s jól ismeri, de kissé idegen szemmel látja és idealisálja őket. Nagyon egyszerűeknek, tisztáknak látja gondolkodásban és erkölcsben, hogy kiemelje ellentétüket a művelt, elfinomodott, összetett lelkű emberrel. Ezért téved néha pathosba és stilizálja parasztjait. Természetesen sok jó és igaz megfigyelést is ad róluk. A nazarénus gondolkodás és beszédmód bemutatása új és sikerült. A maga személyének gyakori belevegyítése intimitást, egyéni ízt, kedves lyraiságot ad rajzainak.¹

Parasztregénye, *Gányó Julcsa*, is ebben a környezetben, Szenttornyán és vidékén játszik. Meséje röviden az, hogy Manga Julcsa, a gányóleány és Csepcsányi Bálint, egy gazda fia egymásba szeretnek. A gőgös gazda-familia hallani sem akar a dolgról, hogy fiuk, a kinek vagyonos gazda-leányt szántak, egy dohánykertész (gányó) czifra és szegény lányát vegye el. Tóth András, a csendőr is jár a leány után, de hiába. Bálint kérésére édesanyja elmegy látogatóba a gányó-tanyára, de a büszke Julcsával hamar összekülönbözik s ez kijelenti, hogy úgy megy Bálinthoz, ha elhagyja a szüleit, mindenét s ő is szegény ember lesz. Neki a pénze, földje nem kell. Bálint erre elmarad, Julcsa szívszakadva várja. Végre, Juczi-néni kocsmájában táncz közben találkoznak, s Bálint megmondja neki, hogy a szüleit nem tudja mégsem otthagyni érte. A szilaj leány erre elkeseredésében beáll csárdásleánynak s Tóth András szeretője lesz, de csak arra az éjjelre. Az apja kitagadja s elküldi ruháit, czókmókját. A szomszédban lakik Horváth János, a nazarénus, kinek mély-séges hite és lelki nyugalma mind erősebb hatással van Julcsa kétségbeesett lelkére. Mikor megint eljön a csendőr s jogait követeli, undorral menekül előle Jánoshoz, ki megvédi s az öreg

¹ Francia fordítása : *Le livre de la pousa*. Traduit du Hongrois par Guillaume Vautier. Paris. 1892., mely állítólag régy kiadást ért, csak részben azonos a *Puszták könyvével*. Egészen mása bevezetése (A retour) s új benne a Coq rouge, mely kissé melodramatikus történet az orosz-házai socialista zendülések idejéből. A L'offrande du village (A falu ajándéka) s a Jean de Nazaréen (A nazarénus apostol) seregek meg a *Puszták könyvében*, ezeket a Delelő-ben találjuk meg. A többi megvan benne : La pousa (Anyaföld), La conversion de Zsuzsi Zana, Darré (Az elkárhozott), Midi (Délben), Le pâtre (Valahogy csak lesz, sehogy még nem volt), La pensionnaire de Klara Sâle, Ce que femme peut (Asszony szava Isten szava), Foins coupés (Leányvénz), Le sage de la pousa, Adieux.

Ányosnéhoz viszi, ki szintén hívó. Itt él most Julcsa, mint szolgáló s Jánosra is főz meg mos s hallgatja tanításait. Bálint hiába jön érte, hogy nem tud élni nélküle s most már elvennie. Kiábrándult belőle, szelíden, de határozottan visszautasítja. Atyja is megbocsát, érte küld, de ő nem tér vissza a gányók közé, tarka ruháit is elosztogatja, a hívók fekete ruhájában jár. János elviszi a gyülekezetbe, hol alázattal vallja be bűneit s tűri a megaláztatásokat. Két nehéz próbát szabnak rá: meg kell engesztelnie apját s jó útra kell térítenie Bálintot, ki az itálnak adta magát bánatában. Bálint eközben megházasodik szülei kívánságára, de nem szereti feleségét s folytatja korhelykedését, a csendőrrrel összeverekszik s leüti, a miért egy pár hetet ül a börtönben. Ányosné halála után János költözik a házba (mely az övé) s most egy födél alatt lakik Julcsával, ki az első próbát kiállja: hazamegy, megalázkodik s eltűri apja gyanúsítását, hogy a nazarénus szeretője. Lelkét emeli a megaláztatáson érzett gyönyörűsége. Lassankint szerelem ébred benne János iránt. János is nagy csalódáson ment át valamikor, szeretője megcsalta, a leányt meg akarta ölni s e miatt négy évig ült börtönben, aztán lett hívó. Julcsát figyelmezteti a második próbára. Julcsa elmegy a kocsmába s annyira a lelkére beszél Bálintnak, hogy az hazavezetteti magát bánatos és ráváró feleségéhez s jó útra tér. Julcsát, mikor hazatér, János mint feleségét öleli keblére.

Ebben a regényében, mely pár hónappal jelent meg *A pénz legendája* után, az arisztokrata világ ellentétét, a magyar népet akarta rajzolni. Mint bevezetésében mondja, «a magyar nép két véghatárát»: a könnyűvérű, szilaj dohánykertészt és a csupa eszmévé tisztult nazarénust rajzolja, ezek közt pedig «a paraszt racionalistát, a gazdát».

«Hogy» menti meg Julcsát impetusa és lelki egyensúlya, ez utolsó tanulmányom philosophiai háttere». A magyar nép philosophiáját akarta megvilágítani, mely azért életre való, mert «fajunk józan idealismusa szülte». Julcsa kiállja a tűzpróbát, emelkedik, mert erős.

Lélekrajz ez is, egy női lélek rajza. Julcsa büszke, erélyes, szenvedélyes, igaz lélek, ezek az alapvonásai. Arisztokrata léleknek mondhatnók. Szenvédeyes, teljesen odaadó szerelmé-

ben, szenvedélyes hirtelen, kétségbeesett elhatározásában, mely zűllésbe sodorja és épen olyan szenvedélyes vezeklésében, megalázkodásában, új életútra térésében. Jól meglátott s főként eleinte jól jellemzett alak. Jellemrajza jól van elgondolva, de a kivitelben már gyengébb. Julcsa átalakulása hívővé hirtelen s János iránt érzett szerelmének keletkezése is. Itt részletesebb, gondosabb lélekrajzra lett volna szükség. Bálint hirtelen megjuhászodása is váratlan s elő nem készített. Ez a főfogatkozása ennek a különben érdekes történetnek.

A környezetrajz eredeti: a könnyűvérű gányók élete, lakásuk, öltözködésük, szokásaik, a ridegen, anyagiassan gondolkodó gazda-nép a maga gőgjével és vagyonszeretetével s az istenes nazarénusok, fanatikus hitükkel és jámborságukkal pompásan vannak rajzolva. Megjegyzendő, hogy nála a népies milieu-rajz sohasem lesz ethnographiává, a mi nagy dicséretére válik, hanem mindig hangulatos, lelkileg jelentős és szerves része a történetnek. A háromféle osztálynak három főképviselője, Julcsa, Bálint anyja s János, jól vannak ilyenekül jellemelve.

Leírás kevés van, de az mind hangulatos. Nem állhatjuk meg, hogy egyet be ne mutassunk közülük: «A mint a lány végigment a nagy, tágas pusztai szőlőn, meg-megállt az őszi napon. Elmerengett. Merre szem lát, csak szőlő. Itt-ott egy sugár jegenyenyárfa szakította meg a nyári naptól oly színesre perzselt szőlő sorait... Ott az út szélénél kis présház, a melyet tökéletesen befutott az össze-vissza kuszált venyige, amott egy csomó pirosra érett ricinus. A szőlő útjain szerteszét ágbogas alma-, meggy- és cseresznyefák. Itt-ott egy százados diófa, jobb idők emlékeül. A tőkék oldalán érett, kékelt szőlőfürtök, a tőkék alján meg szertefutott tők s egyéb vetemények. Mindezen túlért, viruló mindenséget keresztültánczolta az ősz még színes, de azért már langyos napsugara... s a levegőt meg-megvonalozták a vén asszonyok nyarának finom, pók-hálószerű ezüstös szálai.

Végtelen nyugalom itt a virulás közepén. Nyugalom, pedig holnap kezdődik a szőlő pusztulása: a szüret s aztán letarolva élet, termés. Olyan, mint a hívők élete. Nyugodal-

mas, békés . . . pedig holnap tán már porba hull az élet gyümölcse és vége a földi létnek.»

Stylusa egyszerű népies beszéd, a nazarénusok istenes, bibliás beszéde pedig kiváló studium. Csak itt-ott népszínművies, affectált; «úgy éreztem, tágul a lelkem, felpattan a kis ház ajtaja s az édes tavasz iramlott be rajta»; «hangos szóval elárasztotta a mindenséget», ezek Julcsa szavai. Itt is eléggé idealisálja a népet céljához híven s lelküket hibáik, durvaságaik ellenére szépnek, igaznak látja. Ilyennek akarja látni és láttatni.¹

Delelő című hosszú elbeszélésében a vagyonos gazdalány, Angyalos Franczi, meg a szegény «putris» (mert viskóban, putriban lakik) Bella János szeretik egymást. Aratáskor János, ki egy kis földet bérel, megfogadja Franczit marokverőnek (ez ott gazdalánynak se derogál). Franczi odaadja magát a legénynek s mikor szülei, a részeges Angyalos Ferencz s nazarénus felesége még sem akarják feleségül adni Jánoshoz, elhagyja szüleit s Jánoshoz költözik. El kell szenvednie, hogy a falubeliek közül sokan megvetően bánjanak vele. Szüleit hiába kérleli az öreg Bertháné s maga János. Végre Horváthné (Gányó Julcsa) közbenjárására a gyülekezet veszi kezébe a dolgot s a leánynak ad igazat, mert szíve sugallatát követte; anyja elmegy hozzá, megkérleli s beleegyeznek házasságukba, ha János móringba nem követel semmit.

Nem maga a történet érdekes, mely a Gányó Julcsáénak változata, hanem a környezetrajz. Justh a szülőföld szeretetének melegével rajzolja Szenttornyát; az elbeszélésbe régi ismerős alakjai is belevegyülnek. Justh faluja igazán él, látszik, hogy minden zegét-zugát és minden lakóját ismeri. Ismeri nyelvüket, eszük járását. Ritkán olvas az ember jellemzőbb dolgot annál a rövid párbeszédnél, mely a Franczi felett a legénynyel történt bűnbe esése után statáriumot tartó két öreg közt a nagy jelenet után lefolyik:

¹ A *Levné Svazky Novel* című gyűjteményben *Nazarénái* czímen megjelent csehül Prágában 1896. — Rózsa Miklós 3 felvonásos népszínművet irt belőle, mely 1902 nov. 22-én került először színre a Népszínházban *A hit* czímen (Julesát Hegyi Aranka játszotta).¹

«— Hát a marokveréssel hogy' lesz így? — kérdezte Angyalosné az urától.

— A marokveréssel? Ejnye a lobogását, ez már baj. Hogy lekötötte az egész takarás s egész nyomtatási időre?

— Ha kiáll mellőle most, megfizettet érte minket. Kárpótlást kell, hogy fizessünk s még hozzá az eddig eltöltött ideje kárba vész.

— Az igaz — — no, no, hát maradjon vele. Többet úgy se tehet vele, mint a mit megtett. Fizetni meg nem akarok ezért a hitvány cselédért.»

Csak a helyenkint nem egészen természetes beszéd bántja a fülünket s itt-ott az író kissé pathetikus szava, mint hamis hang a szép paraszt-symphoniában.

A *Delelő* többi apróságai inkább az író miatt érdekesek. Ezekből az intim kis rajzokból látjuk, mennyire együtt élt parasztjaival Justh: ott van az iskola vizsgáján s a két eminenst meghívja magához, a kis czifra, nyelves gányólánykát s a gravitással mozgó gazdafucskát (*Tavaszi ünnep*). Elfogadja a falu gondoskodását, hogy meghalt inasa helyett másikat állítsanak neki (*A falu ajándoka*), a ki fura, komor, de hű ficzko; ez volt mellette halálakor is. Fogadja a nazarénus látogatását (*A nazarénus apostol*), ki le akarja beszélni az írásról, a mi nagy hiábavalóság s nem méltó egy keresztyénhez. Bizalmasa a legényeknek s szeretettel nézi tánczukat s hallgatja eredeti dalaikat (mind ott termett helyben) a kocsmában vasárnap délután (*Gányó becsület*).

A *gazdaasszony* genrekép: az öreg asszony meghal, kitesszik matráczon a konyhába s fia, menyei osztóznak a vagonán (a mi Maupassant egyik kitünő rajzára emlékeztet). Az öreg föltámad, hallotta a beszélgetést, nem ütközik meg rajta s nyugodtan mondja: «De azért csak rátok iratom holnap a nyolcz fertályt meg a négy holdat, hogy ne kelljen azt a rongyosilletéket fizetni.»

Justhot a népies novellában és rajzban sokan megelőzték (Tolnai Lajos, Abonyi Lajos, Baksay Sándor és mások). A múlt század nyolczvanas éveiben a népies elbeszélésnek (főként a rövidebbnek) különösen nagy virágzását látjuk. Mikszáth 1881 óta vezet ezen a téren s kétségkívül része van az ő hatá-

sának is ebben a virágzásban. Példája a fiatalok közül nem egyet buzdított a népies genre művelésére s azokat, a kik előtte, vagy vele egy időben léptek föl, élénkebb munkásságra serkentette. Palotás Fausztin *Az én édes otthonom* (1881), *A mi parasztjaink* (1884) cz. köteteiben a későbbiekkel együtt szegedi tanyai történeteket adott, Petelei István a *Keresztekben* (1882) s többi köteteiben az erdélyi kisváros és falu életéből vette tárgyait, Jakab Ödön a *Székely históriákban* (1884) s a *Marosszéki történetekben* (1886), Gyarmathy Zsigáné *Az ifjú papban* (1885), *A hegyek közül* cz. kötetében (1886) s másokban a székelységet rajzolták. Csak néhány példát említünk a Justhnak e téren történt fellépése előtti időből. Mindenesetre ezek is hatottak rá, de nemcsak ezek indították a népies genre művelésére. Ez természetes reactio volt addigi francziás irányára és kosmopolitismusára. «Maga szereti az Alföldet? — kérdik a *Fuimusban* Márfay Gábortól. — Azt hiszem, ez az igazi Magyarország. — De magyar lett kosmopolita létére. — Tán ép azért lett az», mondja rá Erzsébet. Justh is, minél jobban megismerte a külföldet, annál jobban vonzódott a magyarsághoz, minél behatóbban foglalkozott a külföldi irodalmakkal, annál inkább megbizonyosodott róla, hogy az író igazán eredetit és újat csak specifikusan nemzeti tárgyak feldolgozásában adhat. Formát tanulhat a külföldiektől, de tartalomban nemzetinek kell lennie (Turgenyev például minden francia formaművészete mellett mennyire orosz!). Ezért fordult a népies tárgyak felé s hogy a maga parasztjait rajzolta, kiket ismert, megint csak természetes. Erre az irányváltotásra Czóbel István barátja is hatással volt, mint maga elismeri. Mi újat adott a népies genre-ben? Miben különbözik e téren kortársaitól? Azt hiszszük, három pontban. Először is: csak a maga faluja népet rajzolta, köztük a gányókat és nazarénusokat, mint új típusokat irodalmunkban. Másodszor, hogy az előadás francziás formáját itt is alkalmazta s harmadszor, hogy a parasztságot magasabb socialis szempontból mint társadalom-regeneráló elemet tekintette és ehhez képest irányatosan stilizálta.

V.

Végül lássuk, hogyan rajzolta a harmadik milieut, az arisztokrátiát. Legelső kötetében két novellája tartozik ide, a *Taedium vitae* s a *Fehér lap*.

A *Taedium vitae* (először *Magyar Salon*, 1887. VI.) életkép: Belényesi Kálmán gróf tönkrejutott, csak hatvanezer forintja maradt hitelezői kielégítése után. Sz. városba hajtats a fogadóba száll. Este az étteremben vacsorál, utoljára urasan, pezsgő és cigány mellett, egy lezüllött, hajdan előkelő úrral, aztán szobájába megy s rendes opiumából nagy adagot vesz be s ezzel véget vet jövőjére vonatkozó töprengéseinek.

Belényesi élete végén visszaemlékszik hiúságból esztele nélkül eltékozolt életére s Párizsban, Londonban elvert nagy vagyonára. Egy nagy jelenet az egész: az utolsó vacsora a vidékiesen ízléstelen, rikító étteremben (ez igen jól van leírva), mely Párizs finom vendéglőit juttatja eszébe, vidéki alakok között. Sok a művészi vonás a lélekrajzban: a tönkrement gavallér emlékei, hiúsága, érzékenysége, a vén züllött úr nyomorult alakján érzett szánalma, megdöbbenése, hiszen a maga jövőjét látja benne, beteg idegrendszerének fájó megrezdülései a szomorú, cigányos multság közben a vidéki vendéglő esti hangulatával színezve.

A *Fehér lap* hosszabb elbeszélés (először *Ország-Világ*, 1887. 1—6.). Kelechényi Mariette grófnőnek hazajön a klostorból leánya, Emi, kinek lelke még «fehér lap», de hiú s tapasztalt anyjának tanácsai, szüleinek egymáshoz való hidegsége csakhamar őt is öntudatosná, számítóvá, szinte cynikussá tesz. Beleszeret Saárdy Bélába, egy diplomata rokonába, ki számításból szerelmet mutat iránta, mert szeretne jó parthiera szert tenni. A szerelem azonban nem akadályozza Emi, hogy a dúsgazdag özvegy Bajmóczy Antal gróf felesége ne legyen. Csak mikor nemesszívű férjét megismeri, a ki nagyon szerette első feleségét s őt is szereti, ébred igazán tudatára, hogy Bélába szerelmes, a férje kebelére menekül s a «szeretettől kért segílyt a további élet elviselhetésére». A lélekrajz ingadozó, sietős, vázlatos, idegesen vibráló, rövid aperçuekben nyilatkozó. Nem valószínű, hogy a «fehér lapot» ilyen hamar feketére

mázolja néhány benyomás s hogy a kolostorból kikerülő fiatal leány ilyen hamar átalakuljon lelkileg, hogy nagyvilági anyja, ki iránt ellenszenvet érez, akkora hatással legyen rá, hogy ne akarjon más, nemesebb életet, mint a mit maga körül lát és megvet. Az átalakulás nagyon hirtelen; mélyebb, részlete-sebb rajza meghaladja az író erejét. Alakjai önmagukat és másokat elemzik és figyelik meg. Ez a folytonos analysis, tudatosság a tapasztalatlan fiatal leányhoz kevésbé illik.

Az előkelő világ léhaságát és ürességét kesernyés gúnynyal rajzolja, kissé felszínesen és egyoldalúan, mintha ott mindenki léha és üres volna. Csak az egy Bajmóczynak kegyelmez.

Mégis van benne találó megfigyelés. Az irodalmi és philosophiai allure-ökkel hiúskodó, miniszterrel flirtoló, léhaságát és hiúságát bölcseledő phrasisokkal takargató grófnő s a becsületes, őszinte és mély érzésű Bajmóczy elég jól meg-látott alakok.

Fzen a novelláján alapszik *A pénz legendája* cz. regénye, melynek alakjai a mese alapvonásaival együtt már a *Fehér lapban* megvannak. Belényesy Mini (Mária) grófnő naplója az egész. Mini szülei tanácsára hozzámegy a dúsgazdag Bálványosy Sándor grófhoz, ki nagyon szereti. Mini is kezdi megszeretni derék és nemes férjét, de nem tud vele igazán őszinte lenni. Sándor szenved e miatt, de ő sem keres alkalmat a ki-magyarazkodásra, hanem magára hagyja feleségét, ki újra beleveti magát a társaságba. Sándor barátja, gróf Vezekényi Elek, Minibe már leánykorában szerelmes volt s most nagy vagyont örökölvén, ostromolni kezdi szerelmével, melyet eddig szegénysége miatt eltitkolt. Télen Biskrában vannak (Afrikában), hol Sándor egészen magukra hagyja őket. Mini, noha anyának érzi magát, Elek szeretője lesz. Cannesban folytatják viszonyukat s Mini zajos mulatságokban keres feledést. Sándor egy vitorlázás alkalmával a tengerbe vész. Mini tudja, hogy ő ölte meg. Sándornak végrendelete és búcsúlevele, melyben lelke egész nemessége nyilatkozik, átalakítja a bűnös, de alapjában véve jólelkű asszonyt s elhatározza, hogy fennkölt tanácsait fogja követni. Eleket is átalakítja a levél. Mini nyil-tan bevallja neki, hogy mindig csak Sándort szerette, ma már

ismeri magát. Sajnos, ez Sándor életébe került. Szerelmet nem ajánlhat neki, csak hűséget s együttes vezeklést. Elek elfogadja az ajánlatot.

A *Gányó Julcsa* előszavában maga magyarázza a történetet. A túlságba vitt analysis hatását akarta egy finomult lelki szövetű lényre feltüntetni — úgymond — megvilágítván azt, hogy az akarat mennyire pusztul a «túldifferencirozott» agyműködés hatása alatt. Az akarat-betegséget, ezt a tán modern és veszedelmes lelki kórt rajzolja, melyet a *Fuimus*-ban később még szélesebben fest. Ha Mini grófnőben van akarat-erő, megteszi férje felé azt az egy lépést, mely megmenti. Ha Sándor erélyes, akaraterős, magához hajlítja feleségét s e tulajdona talán kiváló emberré is teszi s akkor nem tesz fel mindent egy kártyára, a szerelemre. A bőség veszedelmét akarta benne megírni. Egy túlfinomult társadalmi kör csupán izgalmakat kereső, akaratra képtelen alakjainak tragikus sorát rajzolja. Mini grófné elbukik, mert képtelen egyetlen lépést tenni a boldogulás felé; elbukik, mert passiv.

Maga a szerző is érezhette lélekrajza gyöngességét, mert magyarázatokkal akarta megtámogatni. Az ilyen sohasem sikerül s a rossz regényt nem teszi jobbá. Először erőszakos magyarázat s nem is igaz. Mini folyton analysálja ugyan magát, de elég agilis azért a nagyvilági szereplésben, elég gyorsan határozza el magát a gazdag férj megfogására, nem annyira passiv és akaratnélküli báb, mint az író állítja. Sándor gróf pedig, a nagy sportsman, hajós, oroszánvadász, szintén nem olyan lehetetlen alaknak indul a regény elején, mint a milyenné később válik. «Il n'y a rien à dire, c'est un homme!» — mondja róla a felesége. Hogy tehető fel ilyen emberről s bárkiről is, ki annyira szereti a feleségét, mint ő, hogy ne keressen egy bizalmas beszélgetést, mikor lelki depressióját látja s kimagyarázkodjék vele, hanem e helyett automataként viselkedjék, feleségét házasságuk első heteiben magára hagyja, annak kívánsága ellenére a társaság karjaiba dobja s elnézze, hogy felesége barátjának szeretője legyen. Ez olyan absurdum, a mit semmiféle theoria meg nem magyaráz. Ez papirosízű. Minit sem értjük, miért nem érti magát. Azt még értjük, hogy érdekből megy Sándorhoz s azután szereti meg, azt is értjük,

hogy eleinte nem bizonyos szerelmében, kétkedik ebben is s ez a józan elemzés mintegy lehűti érzelmeit, de végre is érzi, hogy szereti férjét, s mégsem közeledik hozzá, noha mindig erre vágyik. Érzi életének hazug voltát, sóvárog az igazság után s mégis folytatja a hazugságokat. Későbbi viselkedése is lehetetlen és visszataszító, még ha daczból, idegességből magyarázzuk is. S hogy Eleknek odadobja magát, mikor már anya, ezt semmiféle passivitás, akaratnélküliség sem magyarázza meg. Legalább úgy, a hogy' az író élénk állítja a történetet; alakjait így nem fogadhatjuk el. Maga a napló-forma okozza a legnagyobb bajt. Mini, a naplóírók rendes szokása szerint, a helyett, hogy őszintén feltárná lelkét, önmaga előtt pose-ol, igazi érzéseit szégyenli leírni. Adja a cynikust, okoskodik, elemez s szakadatlan ideges kérdéseivel, érzelem-ingadozásaival önmagát és az olvasót is elszédíti. Magában véve, mint napló, mely egy elkényeztetett, elromlott, ideges, skeptikus, szellemes aristokrata nőnek gyors, fel-felvillanó, egymást rohanva követő megfigyeléseiből s finoman megrögzített hangulataiból áll, igen sikerült s élénken emlékeztet a mai modernnek egynémelyikének ideges lélekrajzára és előadásmódjára. A könnyed, cynikusan felsőbbbséges (különösen eleinte), aristokratikusan felszínes csevegő hang jól van eltalálva. Ez igen jellemző.

Egyes részek nagyon sikerültek, pl. az esküvő színes rajza, a két barátnak a fiatalkori bolondságokra való visszaemlékezése, az udvarlók satirikus apró jellemrajzai, a vadásztársaság tagjairól adott elmés vázlatok, a cannesi nemzetközi társaság; általában az aristokrata élet sok találó vonásból álló discret rajza, mint háttér, igen sikerült.

Mondanunk sem kell, hogy az aristokratia a tendenciához mértén egyoldalúan van rajzolva. Maga Mini túlságosan elfinomodott lélek. Az egész életet hazugságnak látja s minden intézményünkben azt talál. A saját vallomása szerint nincs érzéke az igazság iránt, a maga lelkében sem látja meg a valót. Az egész aristokrata élet hazug, üres külsőségek halmaza. Sándor búcsúlevelében kirívóan nyilatkozik a javító czélzat. Szerinte az aristokrata társadalmat a svihákság jellemzi. *Lát-szani* és nem *lenni*, ez mótelyezi meg társadalmunkat. Tanácsai: az aristokrata járjon elől mindenben jó példával. Mu-

tassa meg, hogy vagyona mellett nemes marad s ne engedje a pénz által megrontani magát. Emelje fel a népet magához, tanulja meg tőle a családi élet egyszerűségét s az élet nagy esélyeit egyszerűen venni fel. Ez a társadalom tönkre fog menni, ekkor lesz hivatása az arisztokratának emlékeztetni az új embereket a régi erkölcsökre s átvinni mindazt, a mit az új társadalomban szükséges tudni nekik. Legyen jótékony, pártolja a művészeteket és irodalmat. Legyen magyar és igaz. Ezek Sándor gróf tanácsai.

Compositio és előadásmód tekintetében a *Művész szerelem* párja.

Utolsó és legérettebb műve a *Fuimus*. Márfaý Gábor atyja végrendelete értelmében kicsiny korától fogva külföldön nevelkedik, hogy más emberré legyen, mint a családjabeliek. Mikor nagykorú lesz, hazatér felsővidéki birtokukra, hol anyja s öcsese, gr. Niffor Lőrincz (anyja második házasságából) tárt karokkal várják. A két testvér gyöngéden szereti egymást. Gábor szereti Klienigstein Lollyt, a bécsi jucker-comtesset, de elvenni nem meri. Erősen foglalkoztatja, hogy a felvidéki arisztokrata-családok züllőben vannak s szeretne valahogyan segíteni rajtuk, szeretné megváltoztatni életüket, gondolkodásmódjukat. Lolly látván, hogy Gábor nem akarja elvenni, Lőrinczet keríti hálójába. Gábor, hogy megmentse öcscsét, megkéri a leányt, de most már kosarat kap. Tudja, hogy ez a házasság el fogja idegeníteni tőle öcscsét, sőt anyját is. Rokonához, br. Czobor Ádámhoz menekül az Alföldre s itt talál lelki megnyugvást. Belátja, hogy a régimódi olygarcha világ pusztulását nem lehet megakadályozni, csak a paraszt mentheti meg Magyarországot. Lollyból is kiábrándul s kárpótlást talál Ádám leányának, Erzsébetnek szerelmében. A regény Lőrincz lakodalmával végződik.

Gábor szerelmi regénye rövid, de finom lélekrajz. Nem érti Lollyt, kit hidegnek, számítóknak tart. Lolly talán szereti kissé Gábort s szívesen menne hozzá feleségül, mert legkülönbnek tartja udvarlói között s szegény leány is (az érdekházasság themája állandóan foglalkoztatta Justhot). Beszélgetéseik érdekes szellemi párba-jok. Mindegyik szeretne közelebb férközni a másikhoz, mindkettő óvatos, mindkettő jó vívó. Végre fá-

radtan abbahagyják a küzdelmet. Gábor szereti a leányt minden hibája ellenére, de érzi, hogy nem neki való feleség és sajgó szívvel mond le róla. Fájt neki, mikor észreveszi, hogy öcsse is szerelmes bele, de ekkor már inkább Lőrinczet félti. A másik szerelni kettős, Gáboré és Erzsébeté, csak jelezve van. Erzsébet anyja parasztleány volt, kitől a szép és okos leány sokat örökölt: egyszerű, tiszta gondolkodást, egészséges idegeket, nyugodt, parasztosan bölcselkedő lelket, mely harmonikus, kiegyensúlyozott. Jellemrajza irányzatosan stilizált s kissé túlzott. Szereti Gábort s bízik benne, hogy az övé lesz s Gábort valóban mind jobban és jobban meghódítja Lollynak egyenes ellentéte s előre látjuk, hogy házasságuk boldogabb lesz, mint Lőrinczé.

Még szebb és eredetibb a két testvér viszonyának rajza. A külföldön sokat tapasztalt, erősebb lelkű Gábor s az energiátlan, csupa érzés Lőrincz szinte beteges érzékenységgel szeretik egymást. Lőrincz jó fiú, tehetséges is, kitünő muzsikus, de nincs elég ereje, hogy a naturalistaságból kiemelkedjék. Nem tud szakítani a régimódi olygarcha-szokásokkal sem, pl. hogy egész éltődi udvarral ne vétesse körül magát otthon. Gábor az idősebbnek, tapasztaltabbnak kissé atyáskodó, pártfogó módján szereti öcsjét. Szeretne változtatni mindezen, szeretné Lőrincz életét szebbé, tartalmasabbá tenni, de jóakarata megtörik mindkettejük erélytelenségén. Mert az erősebb bátya csak relative az, benne is sok a degenerált faj puhasága, tépelődő, habozó volta. Energiája inkább fejesség, önállósága inkább zárkózottság. Mimóza-lelkük minden érintésre erősen reagál s a folytonos hangulatváltozások megakadályozzák őket abban, hogy igazán bizalmasak legyenek egymás iránt. Folyton a legteljesebb bizalomra, a legőszintébb odaadásra törekszenek s mégis észrevétlenül távolodnak egymástól. Ez a lélekrajz a finomlelkű írónak igazi kis mesterműve, de még ennél is nagyobb erőssége a regénynek s egyszersmind főcélja is a milieu-rajz: a pusztuló, enervált felsővidéki arisztokrata-társadalom bemutatása. Ez a rajz elnélyedőbb, részletesebb, mint a *Fehér lapban*, vagy *A pénz legendájában*.

A három nagy dynastia, a Márfayak, Czoborok és Nifforok, évszázadokon át egymásba házasodnak s mégis hadilábon

állnak egymással; életüket üres mulatságokban, nevetséges ambíciókkal s kicsinyes családi perpatvarokkal töltik. Márfaý Niki bácsi, a tótosan beszélő, ceremoniás, harapósan kedélyeskedő, családi gőgtől duzzadó, önző és gyűlölködő agglegény folyton a rokonait szapulja, különösen a Nifforokat, kik szerte léhák és pazarlók. Maga «patriarchalis egyszerűségben» él, mert neki nem telik úgy, mint amazoknak; mindezt megczáfolja hercegi háztartása, mindennapi pazar lakomái s vagyonba menő ferblizése. Négy vénkisasszony rokonát tartja, nem szeretetből, mert ki nem állhatja őket, hanem csak azért, hogy bátyjukat bosszantsa vele. A kegyelemkenyíren élő vén lányok is tele vannak családi gőggel s tele keserűséggel is. Boldogságukat feláldozták családi érdekből s most céltalan és szomorú életet élnek.

Nem kevésbbé sikerült a bécsieskedő Niffor Tomiéknak és házuk tájának bemutatása. Tomi, az üres sportember (ki tulajdonképen a sporthoz sem ért igazán), nyafogó felesége örökös migrainejével, kinek becsvágya, hogy a bécsi legelőkelőbb körökben minél jobban érvényesüljenek; apja, a nyugalmazott osztrák diplomata; Lolly s léha dzsidás-főhadnagy bátyja, Hanzi; Stázi tante, az öreg, reminiscenciákból élő, pletykázó, ósdi hercegnő mind jó alak.

A Czobor-családot a jeles festő, Poldi képviseli, a folyton csatangoló, züllött csavargó-formájú, cynikus bölcselkedő, a kedves «öreg kutya», ki sokkal mélyebb lelkű, semhogy rokonai közül ki ne ríma, de sokkal különzebb, semhogy a normalis emberek közé beillenék. «Nagyon fenn és nagyon lenni jár mindig.» Bölcs és cynikus, finom érzésű és kiméletlen egyszerre. A pompásan megrajzolt alak mintájában egy jeles festőnkre ismerünk.

Ez a színes, sokoldalú, az élesen megfigyelt részletek erejével ható milieu-rajz valósággal remekbe készült s nem rontja meg hatását az erősen irányzatos megvilágítás sem.

A tendentia az, hogy az aristokratia, legalább részben, degenerált, életre képtelen, megérett a pusztulásra s hogy Magyarországot csak a paraszt mentheti meg. Ez nemcsak a cselekvényből, jellemrajzokból s egyes alakok éles ellentétbe állításából tűnik ki, hanem az alakok vitáiból is. Gábor nem-

csak az öcsese gyengeségét siratja, «hanem egész pusztulásra megért, elkorhadt fáját, a mely rohan lefelé a lejtőn, hiába, nincsen akadály, rohan a megsemmisülés felé, mert ezt egy erősebb, egy hatalmasabb törvény parancsolja így... a feudális templom rombadől, porrá omlik az oltár, a mely előtt örök hűséget esküdtek, betemetve azt a sírboltot is, a melyben az ősök fekszenek s a templom romjainak utolsó porszemét elkapja a jövő idők szellője magával és sodorja, sodorja az enyészet tengerébe». A parasztoké a jövő, mondja Ádám: «Valamennyinek az anyaföldön áll a lába... Ennek energiájában — mely a legerősebb a világon — szívósságában bízok... El fajunk és élni fog, mert erős és életre képesebb mind a többinél.»

A tendentia, mely regény-cyklusán végigvonul, itt még egyszer erősen nyilatkozik. A pénz legendájában még az arisztokratia javulásának lehetőségét hirdeti, itt már sötétebben lát s belenyugszik pusztulásába, de viszont annál nagyobb lelkesedéssel hirdeti a magyar társadalomnak a magyar parasztságra támaszkodó újjászületését. Magyar szívének egész fanatizmusával csüggött fáján, bízott jövőjében, melyért ő is küzdött mint magyar birtokos és író.¹

VI.

Justh a kilenczvenes éveknek azok közé a novellistái közé tartozik, a kik huzamosabban időzván Párizsban, közvetlen és erős francia hatás alá kerültek (pl. Ambrus Zoltán, Malonyay Dezső, Pekár Gyula) s különösen forma tekintetében sokat tanultak a francziáktól. A francia hatás legjobban Justh munkáin látszik. Concret hatást, mely egyes alakok vagy motivumok utánzásában mutatkozik, keveset találunk nála. Talán ilyennek

¹ Köteteiben meg nem jelent novellái közül ebbe a körbe tartoznak: *Ki nem szeret, nem él* (M. Salon. 1888. VIII.) németül az Ungarischer Novellenschatz 1893—4./I. k.-ben (Berlin): Wer nicht liebt, lebt nicht. *A jövő nemzedékért*, (U. o. 1889. X.), az utóbbi németül is a Bibl. der fremden Zungen cz. gyűjtemény XVII. kötetében Für die künftigen Generationen czímen. Stuttgart, Leipzig, Berlin, Wien. 1894.; *Gibraltar* (Föv. Lapok. 1891. 259—62. sz.); *A kupéban* (Hét. 1891. 37.).

vehetjük a *Keresztutak* heves, délfrancia, idealista hősenek alakját, a mely Daudet *Saphojának* (1884) Jean Gaussin-jára emlékeztet. Szerelme, családjával való meghasonlása is hasonló a Gaussin esetéhez. *A gazdasszony* cz. rajzának tárgya (osztzkodás a meghalt öregasszony vagyonán s az öreg föltámadása) Maupassant egyik elbeszéléseével azonos. Mini grófnő és Gányó Julcsa, kik szerelni kétségbeesésből, önfeledésből odadobják magukat másnak, Bourget *Un crime d'amourjának* (1886) Hélène-jére emlékeztetnek. Ezek akkor a francia irodalom ujdonságai voltak s így annál erősebben hathattak a fiatal kezdőre. De nem ezek a fontosak. Érdekesebb, hogy a francia regény-cyklusok mintájára, főként Zola akkor folyó Rougon-Macquart cyklusának hatása alatt, szintén cyklust ír, melyben ő is az egész akkori társadalom képét akarja adni egyes társadalmi osztályok bemutatásával. Abban a külsőségben is utánozza Zolát (bár Zola ebben már Balzacot követte), hogy ugyanazokat az alakokat szerepelteti több elbeszélésében is, mi a cyklus természetéből következik.

Taine positivistá természettudományos felfogása is hatott rá, de ez inkább kissé zavaros elméleti fejtegetéseiben nyilvánul, semmint magukban az elbeszélésekben. A francia naturalismus hatása csak a népelet realistikusabb festésében, egy-egy erősebb kifejezésben, rikítóbb színfoltban mutatkozik, túlzásaitól visszatartotta ízlése. Zolától nem sokat tanul kortársai közül, inkább Bourget és Maupassant, a régibbek közül a Goncourtok s Flaubert hatnak rá, főként leírás és lélekrajz tekintetében.

A leírás, mint láttuk, erős oldala, még pedig a hangulatos, lélekrajzilag jelentős leírás, melyről Bourget találóan mondja: «La description du paysage le plus résolument plastique n'est-elle pas une transcription d'un état de l'ame?» E tekintetben a leírás nagy mesterei közül leginkább Flauberttől, Daudettől és Maupassanttól tanult.

A lélekrajzban kívülök leginkább Bourget volt a mestere, az előkelő világ kedvelt és akkor divatos regényírója, ki munkáiban az analitikai vagy lélektani regény modern újjáteremtője lett. A lélek e nagy anatomusának Justh is hatása alá kerül, noha analysisét túlságosnak mondja róla írt kis tanulmányában. Azért maga is ebbe a hibába esik, főleg *A művész szerelem* és

A pénz legendája cz. regényeiben, hol lélek-analysise sok helyt nagyon is elfinomított, keresett. Nem lehet mégsem egészen Bourget-utánzónak mondanunk, mert lélekelemzésének formája nem azonos Bourgetnek nagyon is részletezően pontos, néha szinte tudományosan értekező módjával, inkább Stendhal rideg, éles bonczolását, de még inkább a Goncourtok ideges, impressionista modorát juttatja eszünkbe. Elbeszélő módja, főleg első munkáiban, nagyon emlékeztet rájuk. A Goncourt-regényeket is jellemzi a mozaikszerűség: csupa apró jellem-vázlat, hangulatrajz, színes leírás, futó dialog, melyekből aztán sokszor nagyszerű milieu-rajz kerekedik, de igazi gerincz, erősebb concentratio nincs bennük. Ez Justh elbeszéléseit is jellemzi, melyeknek ideges, szaggatott, színeket és hangulatokat megvillantó előadásmódja, helyenként erősen színező és idegesen vibráló stílusa is rokona a Goncourtok stile impressioniste-jének (v. ö. Charles Demailly naplóját a Mini grófnőével).

Kétségtelen, hogy Justh, főként forma dolgában, erős francia hatás alatt áll, mely pályája második felében némileg csökken, de azért egyénisége is erősen nyilatkozik munkáiban s nem utánzó a szó rosszabb értelmében. Hogy pl. aristokrata regényeket ír, ne tulajdonítsuk Feuillet vagy Bourget hatásának, hiszen kitűnően ismerte az aristokrátiát. Hogy regényhősei mind érzékeny és finomlelkű emberek, ez szintén nem csupán Bourget-utánzás, hanem a maga egyéniségének tükröződése alakjaiban. S ez már legelső munkáiban így van. Betegségének, nagyon érzékeny idegrendszerének bizonyára része volt lelke elfinomodásában, túlságosan érzékenynyé válásában, a melyet aztán kedvező körülményeiből következő s már igen korán szerzett széleskörű műveltsége és sokoldalú tapasztalása csak fokozott. Ezek okozták korai skepticismusát, melancholiáját, a pessimismus felé hajlását, de a teljes pessimismustól, rideg sarcasmustól megőrizte meleg, szerető és szeretetre vágyó szíve s törhetlen hite bizonyos ideálokban.

Elbeszéléseinek főtárgya a szerelem, mely csalódásra vagy boldogtalanságra vezet, hiszen maga is, mint a kegyetlen sors halálra-ítélte, inkább csak boldogtalanságot, lemondást találhatott a szerelemben. Az érdekházasság motivuma is erősen

foglalkoztatta. Talán ennek okát is személyes tapasztalataiban kereshetjük.

Műveiben nagyon sok a lyraság s ez ad nekik különös egyéni színt és érdekességet. Mennyire a maga érzéseit fejezi ki, pl. az, a mit a *Fuimus* hősről, a külföldről hazatérő s az Alföldre készülő Gáborról mond: «Úgy érezte, hogy édes hazájának kapui tárultak fel előtte. Most érezte csak igazán, hogy hazajött. Hisz ez a darab föld, ez a végtelen síkság, ez az otthona, ez a hazája, ebben bízunk, erre épít... Itt egy élet folyamán csak védelmet talált, ide tanácsért jött akkor, ha megingott alatta a talaj; ideért, midőn fáradtnak érezte magát, pihenni; ide, midőn elszorult a szíve, — vigasztalásért».

Ez a lyrai hajlam okozza compositióinak lazaságát, gyengeségét. Nagyon érzékeny lelke, mely minden hatásra reagál, nem tud nyugalmat, tárgyilagosságot erőszakolni magára alkotás közben. Jól gondolja el meséit, de kidolgozásukhoz nincs igazi alakító ereje, művészi biztossága. Így munkái részleteikben bármennyire sikerültek is, nem hatnak a harmonikus egészek, művészi befejezettségnek egészséges erejével. Jellem- és lélekrajzai szintén ezért nincsenek mindig következetesen végigdolgozva.

A lélekelemzésre való hajlama és tehetsége szintén finom, érzékeny lelkéből magyarázható, a francziák példája csak fejlesztette ezt a tehetségét. Aprólékos, művészi lélekrajzot csak finom és önmagával nagyon sokat foglalkozó lélektől várhatunk s Justh ilyen volt. Természetes, hogy a magáéhoz hasonló lelkeket tudta legjobban rajzolni, azaz jórészt a maga lelkét vetítette képzelt alakjaiba.

Tehetségének jellemző határai vannak. Képzelete nem erős, nem gazdag, sokszor ismétli magát, mint láttuk, meséi soványak, motívumokban szegények. A megfigyelésben már erősebb. A külső világot s benne az embert éles, finom árnyalatok iránt is fogékony szemmel nézi, ezért jó leíró. Lélekrajza nem egyszer mély, de eléggé egyoldalú, csak bizonyos fajta lelkekbe lát bele világosan a magáén keresztül.

Stilusa még egyenetlen, nem elég kiforrott s nekünk ma már itt-ott avultas is, de az avulás minden kor stílusának közös sorsa. Aristokrata elbeszéléseinek dialogusában jól utánozza a

német, francia s néha angol szavakkal és szólásokkal kevert felszínes magyar beszédet, népies rajzaiban pedig elég jól a népies stílust. A leíró részleteket színesen írja, az elbeszélőket és elemzőket kissé száraz, színtelen szabatossággal.

Szereti a francziásan világos, rövid mondatokat, de ebben néha túloz s az ideges sietség hatását teszi az olvasóra kurta mondatkáival. Általában régebbi elbeszéléseiben sok a keresettség, a későbbiekben higgadtabb, tisztultabb lesz a stílusa. Erősebb egyéni íze nincs, azonban fejlődést mutat ebben az irányban is.

Justh írói pályája töredék.

Egy regényíró, ki harminczegy éves korában meghal, nem lehet egészen kiforrott egyéniség s az írásnak kész művészé.

Sok értékes volt benne s tehetsége fejlődőben, úgy, hogy halála — minden phrasis nélkül — veszteség volt irodalmunkra.

Azoknak volt egyike, a kik annak idején francziás csiszoltságot, elmésséget, mozgékonytságot, modernséget hoztak elbeszélő irodalmunkba.

Az a kevés, a mit ránk hagyott, érdekes és részben értékes örökség, melyről tudomást kell vennie irodalmunk történetének.

SZINNYEI FERENCZ.

CORNÉLIA.

— Második közlemény.¹ —

Míg ez történt, a gazdasszony azzal foglalatoskodott, hogy a csecsemő ajkát mézzel kenegette és elcserélte az előkelő ruhát valami szegénynyel. Már elkészült vele s megindult, hogy elvigye a bábához, a mint Don Juan meghagyta neki. De a mint elhaladt a szoba mellett, a hol az idegen nő éppen el akarta mondani históriáját, a kis baba elkezdett sirdogálni, úgy hogy behallatszott a szobába. Az asszony fölemelkedett s feszült figyelemmel hallgatózni kezdett és ekkor tisztán kivette a gyermeksírást.

— Uraim, — szólott — miféle gyermek ez? Mintha megszületett csecsemő volna!

— Egy kis fiú, — felelt Don Juan — a kit az éjtszaka kitettek a háznak kapujába, és most a gazdasszony elviszi, hogy valakivel megszoptassa.

— Hozzák ide, az Isten szerelméért, hadd tegyem meg ezt a szolgálatot mások gyermekének, ha már az ég nem engedi, hogy megtegyem a magaménak!

Don Juan behívta a gazdasszonyt, elvette tőle a csecsemőt s átadta az asszonynak, a ki karjába zárta.

— Ime, madoña, az Éj ajándéka! S ez nem az első, mert alig néhány hónapja, hogy a kapunk küszöbén ilyen meglepetést találtunk.

A nő karjára véve a gyermeket, figyelmesen vizsgálgatni kezdte arczát s egyszerű, bár tiszta pólyáit, aztán a nélkül, hogy sírását vissza tudta volna tartani, kendőjét a keblére borítva, hogy az illem megsértése nélkül megszoptathassa, a

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 494. számában.

csecsemőt melléhez szorította, fejét ráhajtotta, tejével táplálta és könnyeivel fürösztötte. Mind a négyen mély csendbe merültek. A csecsemő csendesen szopott, de csak látszatra, mert közvetlen szülés után egy anya sem tudja gyermekét táplálni s a mint ezt az idegen nő észrevette, visszaadta a gyermeket Don Juannak.

— Hiába, — szólt — hiába akartam neki szolgálatot tenni, nagyon járatlan vagyok én még az ilyenekben. Adass, uram, a gyermeknek egy kis mézet ízlelni és ne engedd, hogy ilyen órában kivigyék az utcára. Várd meg a nappalt s mielőtt elvinnék, hozzák ide nekem, hadd vigasztalódjam a látásával.

Don Juan visszaadta a gyermeket a gazdasszonynak és meghagyta neki, hogy gondozza, míg nappal lesz s adja rá megint a finom ruhát, a melyben idehozta s el ne vigye, mielőtt nem szólna. Azzal visszatért s a mint hárman maradtak, a szép Cornélia így szólt :

— Ha azt akarjátok, jó uraim, hogy beszéljek, adjatok előbb valamit ennem, mert mindjárt elhagy az eszméletem, elegendő okom van rá.

Don Antonio a szekrényhez sietett, kivett belőle egy csomó ennivalót. Az elbágyadt asszony egy keveset fogyasztott belőlük, megivott egy pohár friss vizet, azután magához térve és kissé megnyugodva beszélni kezdett :

— Üljetek le, uraim, és figyeljete!

Az ifjak így tettek s az idegen nő elhelyezkedve az ágyon és gondosan elrendezve ruháját, fátylát fejéről a vállára bocsátá s fölfedé arcát : mintha a nyájas hold süttött volna ki, vagy jobban mondva, maga a nap, a mikor legragyogóbban tündöklük. Szeméből olvadt gyöngyök gördültek alá egy fényes fehér keszkenőre s keze is, melylyel fogta, olyan fehér volt, hogy közte s a kendő között alig volt különbség. Sok nehéz sóhaj után, keblét kissé megnyugtatta, fájó és remegő hangon, végre megszólalt :

— Én, jó uraim, az a nő vagyok, a kinek nevét bizonyára sokszor hallottátok emlegetni, hiszen minden nyelv csak az én szépségemet dicsérte : én valóban Bentivoglio Cornélia vagyok, Bentivoglio Lorenzo testvére s ha csak ennyit mondok, akkor is nyilván elegendő tudnátok mind nemességemről, mind szépsé-

gemről. Kicsi korom óta apátlan-anyátlan árva vagyok s bátyám gyámsága alatt állok. Ez féltő gonddal őrködött felettem, bár jobban megbízott becsületemben, mint bármely óvintézkedésben. Így hát zárt falak között, teljes magányban, csupán szolgáló leányaim társaságára utalva, növekedtem, s velem együtt nőtt szépségem, melynek hírért városszerte terjesztették a cselédek s egy arczkép, melyet bátyám egy híres festőnél rendelt, hogy, a mint mondá, a világ se legyen el nélkülem, ha esetleg az ég egy jobb életre szólítana. Ám mindez édeskevés lett volna arra, hogy bukásomat elősegítse, ha meg nem történik, hogy a ferrarai herczeg násznagyul nem ígérkezik egy unokatestvérem lakodalmára. A bátyám elvitt oda azzal a jó szándékkal, hogy rokonunkat megtisztelje vele. Itt láttak és föltüntem, vagy a mint hiszem, szíveket hódítottam és akaratokon győzedelmeskedtem: itt éreztem először a dícséretet ízt, a melyek hízelgő ajkáról szálltak felém, itt láttak végre a herczeget, itt látott ő meg engem s ennek következménye, hogy ily állapotban kell magamat látnom, a milyenben most látom. Nem akarom fölsorolni, mert soh'se érne véget, a sok tervezgetést, cselszövést, próbálgatást, míg végre két év múlva beteljesedtek vágyaink, melyek e menyegzőn fészkelődtek meg szíveinkben. Mert sem örök, sem éberség, sem aggódó intelmek, sem más emberi gondosság nem volt elég arra, hogy megakadályozhatta volna egyesülésünket, a mely végre megtörtént — arra a becsületszóra, a melylyel a herczeg megfogadta, hogy feleségül vesz. Mert e nélkül hiába lett volna minden ostron az én becsületes és bátor büszkeségem sziklavára ellen. Ezerszer megmondtam ugyan neki, hogy kérjen meg nyilvánosan bátyámtól, a ki vissza nem utasíthatta volna, viszont a herczegnek sem lett volna oka szégyenkeznie a nyilvánosság előtt e házasság miatt, hiszen a Bentivoglio-család nemessége semmiben sem maradt el az Este-családé mögött. Minderre azonban ő kifogásokat hozott fel, nekem elégségesek- és szükségszerűeknek látszottak s így bizalommal és megadással, szerelmemben elhitttem neki mindent s akaratomat teljesen alávettem az övének. Egy komorna volt a közvetítőnk, a ki engedett a herczeg ajándékainak és ígéreteinek s így nem felelt meg annak a bizalomnak, melyet bátyám a hűségébe vetett. Napok múltak s egyszerre

csak anyának érzem magam. De mielőtt ruháim elárulták volna ballépésemet, hogy csak e névvel illessem, betegnek és mélabúsnak tetettem magam s így kivittem bátyámnál, hogy elengedett ahhoz az unokatestvéremhez, a kinek menyegzőjén a herczeg volt a násznagy. Itt értésére adtam a herczegnek állapotomat s a veszélyt, a melyben forogtam s a kevés biztonságot, a melyben éltem volt, mert attól kellett félnem, hogy bátyám gyanítani fogja vétkeket. Megegyeztünk tehát abban, hogy röviddel időm elérézése előtt értesíteni fogom s ő akkor több barátjával értem jön s elvisz Ferrarába, a hol, reméli, hamar elérkezik az alkalom arra, hogy nyilvánosan feleségül vegyen. Ez éjtszaka volt a megbeszélte időpont, a mikor jönnie kellett és éppen ez éjjel, miközben reá várakozottam, hallom, hogy jön a bátyám egy csomó emberrel, bizonyára fegyveresen, hallottam a kardok csörgését. A hirtelen ijedelemben megtörtént a baj és én egy gyönyörű fiúgyermeknek adtam életet. Az asszony, a ki tudója és közvetítője volt tetteimnek s azért el volt készülve minden eshetőségre, pólyákba burkolta a csecsemőt, különbekbe, mint az a kaputokba kitett gyermek, azután leszaladt a kapuhoz s átadta állítólag a herczeg egyik legényének. Én pedig kis idő múlva, jól-rosszul, a hogy' tudtam (a szükség kényszerítő hatása alatt) elhagytam a házat, mert azt hittem, hogy a herczeg az utcán várakozik reám. Pedig nem kellett volna előbb távoznom, mielőtt a kapuhoz nem ér. Mégis a félelem, melyet bátyám fegyveres csapata okozott: már nyakamon éreztem a kardvasát, a félelem, mondom, nem engedett jobb megfontolást. Így megzavarodva, ész nélkül elrohantam. A többit már tudjátok. És bárha gyermek és férj nélkül maradtam s még rosszabb következményektől is tartok, hálát adok az égnek, hogy hozzátok kerültem, uraim, kiktől bizton remélhetem mindazt, a mit a spanyol lovagiasságtól várhatok, kivált pedig ha valóban olyan nemeslelkűek vagytok, a milyenek megismertelek benneteket.

Alig hogy ezt elmondta, egész hosszában végigdőlt az ágyon. Az ifjak odaugrottak, mert azt hitték, hogy elájult. De nem, az asszony csak keservesen sírt. Ekkor Don Juan így szólt :

Ha eddig, szépséges asszonyunk, én és bajtársam,

Don Antonio, csak asszony-voltodért éreztünk sajnálatot és részvétet irántad, most hogy tudjuk kilétedet, a sajnálat és részvét helyébe kell lépnie annak a szigorú kötelességnek, melylyel rendelkezésedre állunk. Térj magadhoz és ne csüggedj s ha nem is szoktál ily esetekhez, annál inkább megmutathatod kivoltodat, mennél nagyobb türelemmel viseled el a bajokat. Hidd el, madonna, meg vagyok győződve róla, hogy e különös történet szerencsés véget fog érni, mert az ég nem engedheti meg, hogy ily szépség szerencsétlenül járjon s ily nemes indulatok rossz végre vezessenek. Pihenj le, madonna s viselj gondot magadra, mert szükséged van rá. Majd beküldjük gazdasszonyunkat, a kiből épp úgy megbízhatol, mint jómagunkban: épp amnyira titokban fogja tartani szerencsétlenségedet, mint a mennyire segítségedre lesz bajodban.

— Olyan az én bajom, — válaszolt az asszony — hogy még nagyobb nehézségekre is el kell készülvén lennem. Küldd be hát, uram, a kit jónak találtok, mert a kit ti küldtök, az bizonyára segíteni tud majd rajtam. De mégis arra kérlek, a gazdasszonyon kívül senki se szerezzon tudomást rólam!

— Úgy leszen, — felelt Don Antonio és egyedül hagyván őt, kimentek.

Don Juan meghagyta a gazdasszonynak, hogy menjen be, de vigye magával a gyermeket is, finom ruhába burkolva, ha már elkészült vele. Úgy is volt, a gyermek ugyanabban a ruhában volt, a melyben Don Juan elhozta. A gazdasszony bement, jól eszébe vésve, mit kell majd felelnie arra, a mit az úri hölgy ott benn a csecsemő felől kérdezni fog tőle. Cornélia megpillantva a belépőt, fölkiáltott:

— Jőjjön csak, lelkem, adja ide a gyermeket s hozza közelebb a világot!

Az asszony úgy tett s Cornélia alig hogy karjába vette a gyermeket, egészen megzavarodott s nem győzte eléggé csodálni.

— Mondja meg, jó asszony, — kiáltott föl végre — ez ugyanaz a gyermek, a kit az elébb hozott vagy hoztak ide elém?

— Igen, madonna, — felelt a gazdasszony.

— De hát miért van akkor más ruhában? Mert igazán, lelkem, vagy ez más ruha, vagy ez nem ugyanaz a gyermek!

— Bizony az meglehet, — válaszolt a gazdasszony.

— Bizony az meglehet? Jaj nekem! Hogyan lehet? Jó asszony, a szívem megszakad a mellemben, ha el nem árulja nekem e változás okát! Mondja meg, drága lelkem, mindenre kérem, a mi szent, mondja meg, honnan szerezte ezt a finom ruhát? Tudja meg hát, hogy ez az enyém! ha szemem nem csal vagy emlékezetem félre nem vezet. Hiszen e ruhában vagy hozzá hasonlóban adtam át szolgálómnak az én szívemnek drága zálogát. Ki vette el tőle? Jaj, én boldogtalan! Ki hozta ide? Jaj, szerencsétlen!

Don Juan és Don Antonio, a kik hallották a panaszos szavakat, nem akarták, hogy tovább gyötrődjék s a kétség az elcsesélt pólyák miatt tovább marczangolja, azért beléptek és Don Juan így szólt:

— Ez a ruha és ez a csecsemő a tied, madonna Cornélia.

Azzal elmesélte neki szegről-végre, mint vette át a szolgálótól a gyermeket, mint hozta haza és miért adatott rá először más ruhát. Mert a mint Cornélia elmondta történetét, rögtön biztosra vette, hogy az övé a gyermek, és ezt csak azért nem közölte vele rögtön, hogy a kétségek után váratlanul ne érje a felismerés öröme.

Valóban, Cornélia örömkönnyei szünni nem akartak, sem esőkjai, melyekkel elborította fiacskáját, sem hálálkodásai nemes pártfogói iránt, a kiket emberi őrangyalainak nevezett. Végre magára hagyták a gazdasszonynyal, de gondos figyelmébe ajánlották és fölfedték előtte állapotát, hogy mint asszony náluk bizonyára jobban fogja tudni, mi mindenre lesz szükség. Azzal visszavonultak, hogy az éj hátralevő idejét alvással töltsék el. Elhatározták, hogy nem lépnek be Cornélia szobájába, ha csak az maga nem hívná őket vagy egyébként szükség nem lenne rájuk.

Másnapra virradva a gazdasszony dajkát szerzett, a ki titokban szoptatta a csecsemőt. A fiatalemberek Cornélia hogyléte iránt érdeklődtek. A gazdasszony azt felelte, hogy még pihen. Ezek hát elmentek az egyetemre, de arra haladtak el, a hol tegnap a viaskodás történt és a ház mellett, a honnan Cornélia elmenekült. Figyeltek, vajjon tudnak-e már a szökésről vagy pletykálnak-e valamit róla. De nem tudtak meg semmit, sem a verekedésről, sem Cornélia eltűnéséről. Azzal végighall-

gatták leczkéiket és visszatértek szállásukra. Cornélia hivatta őket a gazdasszonynyal, de erre azt felelték, hogy elhatározott szándékuk, hogy be nem teszik lábukat a szobába, mert így jobban meg akarják őrizni azt a tiszteletet, a melylyel neki tartoznak. De Cornélia könnyek és könyörgések közepett kérlelte őket, hogy menjenek be, mert eléggé megőrizték az őt megillető tiszteletet s ha nem is tudnak rajta segíteni, legalább megvigasztalják. Úgy is történt. Cornélia derült arczczal és nagy előzékenységgel fogadta őket s azt a kegyet kérte tőlük, hogy járják be a várost és igyekezzenek hírt szerezni az esetről. A diákok azt felelték, hogy mindezt már elintézték a legnagyobb utánjárással, de a városban még semmit sem tudnak róla.

Ekkor három apródjuk egyike megjelent a szoba ajtajánál és kívülről beszólt:

— Lenn a kapunál két szolgával várakozik egy lovag, a ki magát Bentivoglio Lorenzónak nevezi és uramat, Don Juan de Gamboát keresi.

E hír hallatára Cornélia mindkét kezét ökölbe szorítva szájához emelte és halk, remegő hangon megszólalt:

— A bátyám, uraim, jaj, a bátyám! Biztosan megtudta, hogy itt vagyok s eljött, hogy megöljön. Segítsetek rajtam, jó urak, védjete meg!

— Légy nyugodt, madonna, — felelt Don Antonio — olyan helyen vagy és olyanok oltalmában, hogy a legkisebb bántalom sem érhet a világon! Siess le, uram Don Juan, nézd meg, mit akar az a lovag! Én itt maradok, hogy megvédjem Cornéliát, hátha szükség lesz rá.

Don Juan a nélkül, hogy egy arczizma megrándult volna, lesietett. Don Antonio pedig két töltött pisztolyt hozatott s meghagyta az apródoknak, hogy ragadjanak kardot és legyenek résen. A gazdasszony látva az előkészületeket, reszketni kezdett, Cornélia is rosszat sejtett s félt. Egyedül Don Antonio és Don Juan voltak maguknál, elkészülve minden eshetőségre. Don Juan az utczai kapu előtt találta Lorenzót, a ki észrevévén őt, így szólítja meg:

— Kérlek, kegyes uram, (így szokás az olaszoknál) légy oly szíves és jójj velem itt szemben ebbe a templomba. Közölni

valóm van veled, kegyes uram, egy dologról, a melytől éltem és becsületem függ.

— Szíves örömet, — felelt Don Juan — menjünk, uram, a hová kívánod!

Ennyit mondtak s kart karba fűzve, beléptek a templomba, leültek egy padba oly helyen, hogy senki sem hallhatta beszélgetésüket. Lorenzo szólt először:

— Én, spanyol uram, Bentivoglio Lorenzo vagyok, e városban ha nem is a leggazdagabb, de a legelőkelőbb emberek egyike. Szolgáljon mentségül az öndícséretért, hogy ezt mindenki tudja rólam. Szüleim elhaltak, van már jó egynéhány éve s az én örízetemre maradt bízva egy testvérem, maga a szépség, a kire, ha nem is érintene oly közelről, hiába pazarolnám a legnagyobb dícséreteket, még sem találnék méltót a kifejezésére. Az én becsületem s az ő szépsége és fiatalága elég gondot okoztak nekem. De minden előrelátásomat és óvatosságomat semmivé tette Cornélia testvéremnek könnyelműsége. Elvégre, hogy rövid legyek s ne untassalak e különben is hosszasnak ígérkező esettel, csak annyit mondok, hogy Alfonso d'Este, Ferrara hercege, hiuz-szemeivel túljárt az én Argus-szemeimen, kiját-szotta és legyőzte minden figyelmemet s megejtette testvéremet. Ez éjjel elszöktette, elvitte egy rokonunk házából. Azt is mondják, hogy testvérem egy gyermeknek adott életet. Ma éjjel tudtam meg mindezt és ma éjtszaka indultam a herceg keresésére. Rá is akadtam s le akartam kaszabolni, de valami jó angyala megmentette s megakadályozta, hogy vérével mossam le a becsületemen esett szennyfoltot. Rokonom mondta el, tőle tudtam meg mindent: a herceg azzal szédítette el testvéremet, hogy házasságot ígért neki. Én ezt nem hiszem el, mert ez a házasság egyenlőtlen lett volna, a mi t. i. a szerencse adományait illeti, mert származás tekintetében mindenki ismeri a Bentivogliók előkelő voltát. Én azt hiszem, hogy a herceg úgy tett, a mint a hatalmasok szokták, ha el akarnak csábítani egy félénk és óvatos kis lányt: reméltette vele a férj édes nevét s elhitette, hogy bizonyos okokból nem veheti el rögtön. Hazugság, mely magán hordja a való látszatát, de hamis és rosszindulatú. De történt, a hogy' történt, elég, hogy se testvérem, se becsületem. Mindeddig a titok zárja alatt tartottam és senkit

az ügybe nem avattam, a míg sérelmemre orvosságot és elégtételt nem találok. Mert a becsstelenségben jobb, ha az emberek csak sejtenek és gyanakodnak, mintsem mindent határozottan és tisztán lássanak, hiszen a kétségben az *igen* és *nem* között ki-ki arra hajlik, a merre rokonérzése hajtja s mindegyik lehetőségnek megvannak a maga védelmezői. Végül is elhatároztam, hogy elmegyek Ferrarába s magától a herceztől kérek elégtételt a gyalázatért s ha megtagadná, kihívom párviadalra. De nem fegyveres sereggel, mert nem áll módomban katonákat toborozni és ellátni, hanem egyedül, szemtől szemben! Azért kérem a te pártfogásodat, uram, légy útamban kísérőm. Bízom benne, hogy megteszed, hiszen tudom, hogy spanyol lovag vagy. Nem akarok szólni rokonaimnak és barátaimnak, úgysem szolgálának mással, mint félénk véleményekkel és lebeszélnének, míg tőled támogatást és jó tanácsot remélek, mely minden veszélylyel daczol. Azért, uram, tedd meg nekem azt a kegyet, kísérj el, mert egy spanyol lovag az oldalamon, még pedig olyan, mint te, többet ér nekem, mint Xerxes egész hadserege. Sokat kérek tőled, de a nemzedet hírébe vetett bizalommal még többet is remélhetek.

— Ne tovább, Lorenzo uram, — szólt közbe Don Juan, a ki eddig megszakítás nélkül hallgatta. — Ne tovább! E pillanattól kezdve védelmeződ és tanácsadód vagyok. Magamra vállalom a rajtad esett gyalázatért az elégtétel vagy bosszúállás terhét. Nemcsak azért, mert spanyol vagyok, hanem mert lovagok vagyunk mindketten s te a legjavából, a mint az egész világ tudja. Mikor akarod, hogy induljunk? Legjobb volna rögtön, mert a vasat addig kell ütni, míg meleg s a harag tüze lángba borítja a lelket és a friss gyalázat bosszúért szomjaz!

Lorenzo fölugrott, magához szorította Don Juant és így szólt:

— Nemes lélek vagy, uram Don Juan! Nálad nem kell másra hivatkoznom, csak a becsületre, a melyet meg kell mentenünk! A te kezedbe teszem le becsületemet s ha szerencsésen végezőnk, ráadásul följánlok neked mindent, a mim van, a mit tehetek, a mit érek. Holnap indulunk, ma megteszem a szükséges előkészületeket.

— Helyes — felelt Don Juan. — De engedd meg, Lorenzo

uram, hogy tervünket közölhessem egy lovag bajtársunkkal, a kinek szívében és titoktartásában még jobban megbízhatol, mint az enyémben.

— Magadra vetted, Don Juan uram, becsületed ügyét, a mint magad mondtad, rendelkezézzél tehát vele, a mint jónak látod. Mondj el, a mit akarsz és a kinek akarod. Hiszen a te bajtársad hozzád méltatlan nem lehet!

Ezzel megölelték egymást és elváltak azzal a megjegyzéssel, hogy Lorenzo másnap érte küld, a városon kívül lóra ülnek és álruhában útnak indulnak.

Don Juan visszatért és elmondott Don Antoniónak és Cornéliának mindent, a mit Lorenzóval megbeszélt és a mit magára vállalt.

— Én istenem, — kiáltott föl Cornélia — milyen nagy-lelkű vagy és milyen bátor! Hogyan? Hát csak úgy vaktában magadra merted vállalni ezt a kényes feladatot? És honnan tudod, hogy csakugyan Ferrarába visz el a bátyám? Hátha máshová? Ám bárhová vezessen, az ő hűségében megbízhatol. Én boldogtalan még a napfényben is reszketek és minden árnyék megijeszt. De nincs-e okom rá? Hiszen a herczeg feletétől függ életem és halálom. Mit tudom én, fog-e a herczeg oly higgadtan felelni, hogy bátyám haragja el ne ragadja fékét? S ha kitör, azt hiszitek, közönséges ellenféllel lesz dolga? Hígyjétek meg, a míg távol lesztok, a bizonytalanság, félelem és aggodalom között reszketek minden édes vagy keserű újságért! Mi lesz ennek a vége? Egyformán féltem bátyámat és a herczeget, lelkem mélyén remegek, ha valamelyikök szerencsétlenül járna.

— Ne félj annyira, madonna Cornélia, — szólt Don Juan. — Annyi aggodalom között adj helyet a reménynek is, és vedd bizalmadat Istenbe, az én igyekevésembe és jóakaratomba, hogy szerencsésen elintézzem minden kívánságodat. Most már el kell mennem Ferrarába s bátyádnak segédkezet nyújtanom. Mind-eddig nem ismerjük a herczeg szándékát, sem azt, tud-e a te eltűnésedről. Mindezt az ő szájából kell meghallanunk és senki nálam inkább őt kérdőre nem vonhatja. Értsd meg, madonna Cornélia, hogy a bátyád becsületére és igazára, valamint a herczegére úgy fogok vigyázni, mint a szemem világára, a mint mondani szokás. Nekem gondom lesz mindkettőre.

— Ha az ég — felelt Cornélia — annyi hatalmat adna neked az ügy elintézésére, Don Juan, mint a mennyi kegyet adott az én vigasztalásomra, akkor tenger bánatom közepett is boldognak érezném magam. Már szeretném, ha indulnál és visszatérnél, bármennyire lesújtana is távollétedben a félelem, és kétségek között hányna-vetne a remény.

Don Antonio helyeselte bajtársa elhatározását, megdicsérte figyelmét, a melylyel Bentivoglio Lorenzo bizalmát viszonzta s hozzátette, hogy el akarja kísérni, hátha valami közbe jönne.

— Így nem lesz jól, — szólt Don Juan — mert egyrészt nem helyes madonna Cornéliát egyedül hagyni, másrészt nem akarom, hogy Lorenzo azt higye, mintha másnak karjára akarnék támaszkodni.

— Mi egyek vagyunk, — válaszolt Don Antonio — s így bár ismeretlenül és távolról, mégis követni foglak. Tudom, madonna Cornélia is beleegyezik, hiszen nem marad annyira egyedül, hogy ne legyen, a ki szolgálja, vigyázzon rá és kísérje.

— Sőt nagy megnyugtatómra szolgál, — szólt Cornélia — ha tudom, hogy együtt mentek s ha sor kerülne rá, egymás segítségére lesztek. Jól tudom, hogy veszélyes feladatra vállalkoztatok s azért kérek, fogadjátok el s vigyétek magatokkal ezt a két amulettet!

E szavakkal kivett kebléből egy mérhetetlen értékű gyémántos keresztet és egy nem kevésbé drága arany agnust. A diákok megesodáltak a remek ékszereket és még többre becsülték, mint a herczeg kalapszalagját. Mégis visszaadták és semmi áron sem akarták elfogadni, mondván, hogy ők is maguknál hordják amulettjeiket, s ha nem oly értékesek is, de azért a maguk szemében nem kevésbé hasznosak. Cornélia sajnálta, hogy nem akarták elfogadni, de aztán belenyugodott. A gazdasszony értesülve gazdái távozási szándékáról, bár sem a helyet, sem az utazás célját nem közölték vele, megigérte, hogy nagy gonddal fogja ápolni úrnőjét (a kinek eddig nevét sem tudta) s úgy fogja ellátni, hogy észre sem veszi majd az urak távollétét.

CERVANTES után, spanyolból

KIRÁLY GYÖRGY.

ZRÍNYI MIKLÓS.

Mint Krőzosz királynak megnémult fiából,
Mikor apja mellén villogott a kard,
Úgy tört ki belőled a heves kiáltás,
A szivetrendítő: Ne bánts a magyart!...
Hát most, Zrínyi Miklós? A mikor kigyúladt
S lángol öt világrész? És zuhogva dől
Védő gátjainkra ellenség özönje?
Mit kiáltanál most az egekre föl?

Most is azt! De büszkén, nem bűgó panasszal,
Mely részvétlen pusztát ostromolni jár.
Mert ez a kiáltás minden csatasíkon
Győző hadak élén ujjongana már!
Ó ez a kiáltás!... Mint a hogy' az erdő
Érez-kemény kúrhangot csengve visszavet,
Úgy harsogsz te vissza milliók szívéből
Riadó, felséges hazaszeretet!...

Koszorús sírodból, a hová lebuktál
Gyors, gyászos halállal életed delén,
Mért szállasz ki folyvást, mint hajnal az éjből?
Mély szemed gyémántja mért csillog felém?
Ünnepélyes kővé, jéghideg szoborra
Mért nem merevedtél? Mért vagy itt velünk,
Mint ha élő volnál? Ájtatos gyönyörrel,
Édes könnyhullással mért ünnepelünk?

Mi az, a mi téged föltámaszt örökké,
Hogy rajongva nézzen lelkünk szeme rád?
Az, hogy te megírtad, tollal, vérrel írtad
A magyar vitézség legfőbb kánonát!

Az, hogy soha senki nemesebb szégyennel
 Nem pirúlt, magyar nép, súlyedéseden,
 S nem kívánta senki lángolóbb foházzsal
 A te megváltásod, bűnös nemzetem!

Élsz, mert csupa élet szikrázott szavadban,
 Mely a fásult lelkek mélyéig hatott.
 Élsz, mert a dicsőség harsonája voltál,
 A mikor mindenki gyáván hallgatott.
 Élsz, mert a magyarba életet leheltél,
 Sziklaüregéből hogy kilépni lásd
 S tunya Lázárodnak eldugult fülébe
 Belemennydörögjed a feltámadást!...

Láttad országunkat széttépve, megosztva,
 Fölfeszített Krisztus szent köntösekint.
 És az lett a czélod, egyetlen reményed:
 Országunkat egygyé forrasszad megint!
 És egész jövődönk roskadt össze benned,
 Mintha elmetélnék mind a két karunk,
 A mikor kidőltél: horvát magból szökkent
 Gyönyörű sudár-fánk, leghűbb magyarunk!...

Századok kamráit bárhogy átkutassuk,
 Nincs hozzád hasonló tündöklő erény.
 Nincs hozzád hasonló: se a Parnass ormán,
 Se vezéri sátrak lobogós terén!
 Költő, a ki súlyos, csatarendbe álló
 Versszakok sorával hősöket nevel.
 Hadvezér: jövőnket a ki úgy álmodja,
 Hogy költő se szállhat magasabbra fel!...

Álmodtál sok fényes, tüneményes álmot
 Muraközi várad csúcsos homlokán,
 De hogy így fölszárnnyal Phőnix-hamujából
 A te ájult néped: álmodtad-e, bán?
 Álmodtad-e róla, Zrínyi Miklós lelke,
 Ihletett próféták lelkével rokon,
 Hogy ott lesz a világ minden égő táján,
 Sárga sivatagban, jeges Alpokon?

Álmodtad-e akkor, hogy Sztambúl s Szigetvár
Földrázó ütegje egy czélért dörög?
Együtt sujtja kardját villámló haraggal
Közös ellenségre magyar és török?
Magyar a mozlemmel együtt megy rohamra
Lengyel rónaságon, Kárpátok fokán,
S a ki ellen harczol: nagy, művelt, keresztyén
Nemzetek virága —: az lesz a pogány!...

Dermesztő méreggel, gyilkos áfiummal
Ők akartak minket elpusztítani!... Ők!
Jöttek a szabadság és Jézus nevében
A rabolni vágyók, aljas hitszegők!
Tengeren, szárazon, fönn a levegőben
Feketén hömpölygött a xerxesi had.
Jöttek, hogy hazádat széjjel-darabolják,
Jobban, mint az ozmán, a hajdani, vad!...

Ezzel a pokollal daczol a magyar most,
Sátán-légióit mind visszaverő.
Nem *Sors bona* ez!... Több!... Sorsot leigázó
Akarat, tüzes hit, izzó tetterő!...
Mindaz, a mit egykor te kívántál tőle,
A mit egykor, Mester, tőled megtanult!...
Testet öltött vágyad daliás csodája,
Fenségben föltámadt zrínyiászi mult!

Ugy-e, boldog vagy most glóriás egedben,
Hogyha még részvétre hangolhat a föld?
A mióta Árpád itt hódítva nyargalt,
Így magyar vitézség még nem tündökölt!
Száz és száz Deli Víd jár a harcmezőkön,
Mint dühös oroszlán és mindent lever.
Gödrök meszes alján, tömeges sírokban
Száz és száz hatalmas Juranics hever!...

Kell-e több? Igen, kell!... Még egy hősiesség,
Minden hősiesség legnagyobbja tán:
Hogy magyarral szemben ne legyünk mi hősök,
Hogy ne öljük egymást itthoni csatán!

Merjünk félni : féltsük nemzetünket! . . . Tartsuk
Legszebb drágaságul egységünk diszét,
És fonjunk gyászfátyolt minden diadalra,
Mely e szent palástot hasogatja szét.

Bántottak bennünket! . . . Rossz, irigy szomszédok
Hányszor meggyötörték ezt a szép hazát!
De legádázabban, legkegyetlenebbül
Egymást bántottuk mi századokon át! . . .
Úgy gyűlölni hévvel, úgy sérteni vérig,
Úgy bántani minket nem bírt soha más,
Mint a hogy' mi egymást téptük és tiportuk,
Jaj, mint két megőrült testvér-óriás! . . .

Bántani : nem egymást, csak az ellenséget,
És egyet akarni, a vezér ha int — :
Megtanultuk immár künn a csatatéren,
Fegyelemre hívó kánonod szerint.
De ha bent is, buzgón, ezt meg nem tanuljuk,
Bősz kedvünk ha folyvást ön-testünkbe mar :
Végül talpra áll majd minden elhyomott nép,
És porba csak egy hull — : a győztes magyar!

Ó, ha néztél minket, Zrínyi, a magashól,
Neked is, bizonynyal, ez volt, a mi fájt.
És teljes nyugalmad akkor lesz csak ott fönn,
Itt lenn ha kioltunk minden rút viszályt.
Mert ha egyszer elhűlt pártos szenvedélye,
Híven, bátran, bölcsen hogyha összetart,
Istenemre mondom : míg világ világ lesz,
Meg nem bántja többé senki a magyart! . . .

ÁBRÁNYI EMIL.

RUSZTAVELI SOTA.

I.

Sárosy Gyula írja az *Arany Trombitában*, hogy mikor Kossuth felment Bécsbe az ország színével, hogy a leendő magyar ministeriumot Ferdinánd királynak bemutassa, a *Karthausi szerződéről*, báró Eötvös Józsefről ezt mondotta :

«Szép istóriákat ír az asszonyoknak.»

Ez a jellemzés találóan illenék a grúzok világhírű költőjére, Rusztaveli Sotára is, kinek verses lovagregénye (*Tariel, a párducz-bőrös lovag*) hétszáz esztendő óta népszerű olvasmánya a földkerekség legszebb asszonyainak, a híres-neves georgiai nőknek. A mohammedánok háremeiben sok száz év óta georgiai nők uralkodnak, a kik vagy önként mentek oda, vagy leginkább rabszolga-kereskedők útján jutottak a basák kezére. Ezeknek alig volt ottan egyéb szórakozásuk, mint az otthoni dalok, tánczok és, ha olvasni tudtak, Rusztaveli mozgalmas regénye, mely tele van megindító, könnyfacsaró részletekkel, a barátság, a szerelem, a férfi és a női testi szépség rajongó magasztalásával. Hogy a mű mese-anyagához és költői nyelvéhez mennyi köze van a perzsa költészetnek, mennyi a görögnek, talán soha ki nem derítik. Hogy az európai lovagregényekre Rusztavelinek volt-e hatása, annak kinyomozása is emberfölötti feladatnak látszik. Tiflisztől Byzanczig, onnan Ferraráig, a tizenkettedik század második felében élt Rusztavelitől a tizenötödik század elején írt Ariostóig nagyon nagy a térbeli és időbeli távolság. És Tariel mégis olyan, mintha testvére volna a szerelmében örvengő Orlandónak. Cervantes remeke, a ríkatós lovagregények örökéletű csúffátévője pedig mintha egyben-másban a párducz-bőrös loagnak is paródiája lehetne.

A grúzokról és nagy költőjükről, ki oly népszerű Khartliban, mint az Ezeregy-éj meséi az egész keleten, megkísértem összeállítani a nevezetesebb ismertetések kivonatát, már a mennyihez hozzáférhettem. A feladat nehezét bízom a szerencsésebb utódokra, kiket nem fog háború gátolni irodalomtörténeti vizsgálódásaikban.

«Ősi cultur-nép lakik — írja Déchy Mór — Kartvéliában, Georgia kellős közepén. A kartvéli népcsaládhoz tartozó kaukasusiak összes száma 1.200,000-re tehető. Mint valamennyi kaukasusi népnek, úgy a kartvéli nyelvcsaládnak ősi multja is áthatolhatlan homályba vész. A keresztyénség és a byzantiumi görög műveltség elterjedésével szilárdult meg a georgiai birodalom s lassanként nemzeti culturát fejlesztett. Mindamellett az ünnepelt és annyszor megénekelt hősi Tamara királynő uralkodása után a hanyatlás korszaka következett a XIII. századtól a XVII.-ig s csak ez után mutatkoznak újra a nemzeti művelődés jelei, mindinkább megerősödve a XVIII. század folyamán. Nem szabad azt hinnünk, hogy Georgia egyszerűen átvette az ó-perzsa és a byzantiumi culturát. Megvan a georgiai műveltségnek a maga sajátos nemzeti vonása. S ennek a népnek, Elő-Ázsia egyik legrégibb keresztyén cultur-népének a története megérdemli, hogy ne engedjük feledésbe merülni. Az izlám nem volt képes egy csekély töredéknél, 50,000-nél, többet a keresztyénségtől elhódítani. A legutóbbi időkben a georgiai művelődés új lendületet vesz. Lyrikusaik, elbeszélő íróik vannak s a tudományos irodalomnak is látjuk náluk némi kezdetleges nyomait. Mindazonáltal ez a szellemi fejlődés csak a Fekete-tenger közelében elterülő lapályokon, továbbá a Rion és a Kura völgyeiben jelentkezik, ott, a hol georgiaiak laknak. A szintén kartvél, de más népelemekkel vegyült psáv-ok, chevstur-ok és szvanét-ek teljesen elszigetelve élnek fenn a maguk hegyei között és őket ez a culturális befolyás nem érintette.»

A khartvelek vagy grúzok faji és nyelvi hovátartozandósága ma sincs még eldöntve. Max Müller a turáni nyelvcsaládhoz sorozza nyelvöket; Vikár Béla is így ír. Arthur Leist róluk írott német könyvében babiloni-asszyr eredetű népnek vallja őket, kiknek ősei Mesopotamiából menekültek valamikor a Kaukasusba. Könyve képei között közöl is egy pár asszyros-semitás embertypust. Ilyenek azonban kevés számmal lehetnek bennök és ezek mellett ritka szépségű tiszta kaukasusi eredetű férfiak és nők túlnyomó számmal vannak a georgiai fajban, a kiket már nem tekinthetünk a másik babiloni elem, a turáni szumirok ivadékainak. Perzsák és örmények származékai talán. Hiszen állami életük első ötszáz évét sassanida uralkodók alatt töltötték. Georgia népei a harmadik század közepétől csekély megszakítással a nyolczadik század végeig. Ennyi idő alatt új népek, nyelvek, viseletek, művelődési formák támadhatnak. Talán ő náluk is az az eset történt, a mi az európai törökség és a mai magyarság embertani elváltozását okozta, a nyelv,

az államforma és a szép nemzeti viseletek hódító hatalma érvényesült, khartvellé tett, törökké tett, magyarrá tett árja és kaukaszusi elemeket. A jakut, a japán, a turkoman ma is hasonlítanak egymáshoz és mongol-féle testvéreikhez, de különböznek a kaukázusi emberfajtól. Ha igaznak bizonyul az a feltevés, hogy az emberfajták testileg nem változnak, nem is vegyülnek, csak egymás mellett élnek (tehát csupán nyelvet és ruhát cserélnek, testalkatot nem), akkor a fajok tízezer évvel ezelőtt is ilyenek voltak. S ha megáll az a másik feltevés, hogy Turánból kivándorolt szumír-törökök alapították a Tigris és Euphrát közén a később Babilonnak nevezett országot, mely ilyenformán Turkesztán gyarmata lehetett eleintén, turkómán típusú lakossággal, melyhez csak később járultak sémita típusú assyrok: akkor nagyon kevésbé állhat meg Arthur Leist véleménye.

Sokat foglalkozott Georgiával és költőnkkel a *Nouveau Journal Asiatique* lapjain Klaproth és Brosset, 1828-tól 1831-ig. Brosset ösmertetést meg fordítás-próbákat is közölt a műből francia prózában, két kéziratos grúz codex nyomán. Életrajzi adatokat azonban nem közölt. A mi keveset kiderítettek a költő személyéről, az újabb nyomozók érdeme. Itt következnek

Rusztaveli Sota, mint neve is mutatja, Rusztaviban, Georgia egyik községében (melyet 1260-ban dúlt fel a mongol Barkha khán) született. E környék később Bosztan-Kalak név alatt vált ismertté, Vakhust földrajzában pedig Naghébi neve van. Jelenleg a város lakatlan, de szép romrészletek láthatók benne.

Rusztaveli a tizenkettedik század második felében élt és a híres-nevezetes Thamára királynő udvarában kincstartó volt. Lángolóan belészeretett ebbe a nagy uralkodónőbe és érzékeny, kiművelt szellemét a szerelmi szenvedések költővé avatták. Nem mervén nyíltan kifejezni érzelmeit, Rusztaveli a költészethez folyamodott és megalkotta a *Vepkuis Tkao saní* (a párduezbőrös ember) című epost. Ebben a költeményben fejezi ki édes szenvedéseit, áthelyezvén a történetet idegen földre, érzéseit átruháztván idegen személyekre és a valóságot átöltöztetvén a perzsa és arab költők között annyira közkedvelt nagyított képekbe.

A hagyomány semmit sem szól arról, hogy Thamára királynő megértette-e az allegoriát, sem arról, mi jutalma lett a költő-kincstartóknak.

Mindenki, a ki a grúzok nyelvét érti, egyértelműen magasztalja Rusztaveli költeményét, nyelvének báját és nemességét...

A királynő halála után, mely 1208-ban eshetett, Rusztaveli

Sota zarándokútra kelt Jeruzsálembé, kolostorba vonult ottan és nagyon előhaladott korban halt meg.

1755-ben még megvolt Rusztavelinek egy arczképe, a Szent-sír temploma falára festve Jeruzsálemben, mint azt Thimoteus grúz érsek bizonyítja szentföldi útjáról szóló írott jelentésében. »(*Le Caucase pittoresque*, dessiné d'après nature par le Prince Grégoire Gagarine avec une introduction et un texte explicatif par le Comte Ernest Stackelberg etc. Paris. Imprimé par Plon frères en MDCCCXLVII.)

M. J. Mouriera *Journal Asiatique* 1887-iki folyamának április—május—juniusi együttes füzetében közölt Rusztaveliről életrajzt, művéről pedig kritikát. A bírálat meglepően elfogult; dorongolásnak is beillenek. De az életrajz adatai grúz kézből származhattak. Meunargia Jónás, akkoriban Párizsban lakott grúz író, egy gazdag kereskedő honfitársa anyagi segítségével, a ki 25 ezer francot ajánlott föl a kiadásra, a Zichy Mihály illusztrálta grúz nemzeti kiadásból prózában francziára fordította a Tarielt, *L'homme à la peau de tigre* cím alatt. Kéziratát nyelvi szempontból Mourier-vel nézet-ték át, a ki különben a grúz iparművészettel foglalkozott annak előtte. A cikk tíz sűrű oldal (520—530).

«Rusztaveli Sota, mint hiszik, 1172-ben Akalezik mellett Rusztaviban, a Kura partján festőileg elhelyezkedő faluban született, mely faluból néhány kunyhó maradt csak fenn, melyek ma két kurd parasztéi.

1180 körül, tehát kora gyermekségében, szülei tanulni Grémibe, Thélav mellé Kakhethiában, egy Artilisvili nevű tudós emberhez küldötték, ennél töltötte ifjúságát.

Rusztaveli ott mindent megtanult, a mit akkoriban tanítottak: lovaglást, fegyverforgatást, tánczot, labda-játékot, sólyom-nevelést, olvasást, írást és az Evangeliumokat könyv nélkül.

Az eszes, fogékony növendék hamarosan felülmúlhatta mesterét vagy tán fölismerték rendkívüli tehetségét, nem tudom, de 1192 körül Rusztavelit, a ki akkor húsz éves volt, Athénbe küldötték. Az út hosszú volt és költséges. Tehát föl kell tennünk, hogy vagy köl-tonk szülei voltak gazdagok, vagy, ha lehet himni Vártán örmény történetírónak, az ország költségén utazott, harmincz más fiatal társával együtt, hogy Görögországban tanulmányait befejezzék.

Athénben megismerkedett a régiek nagy szellemeivel, olvasta bölcsészeiket, történészeiket. Itt hallott először éneket, zenét; itt kísértett meg először verseket írni, talán már itt álmodozott egy nagy eposzeiáról, mely nevét halhatlanítani fogja s mely mű csak

arra a szikrára várt, melyet majdan a leghíresebb georgiai királynő fog szívébe dobni.

Néhány év múlva visszatért hazájába s befogadták Thamára udvarába . . .

Úgy képzelem, hogy Rusztaveli, a ki szép ifjú, művelt ember s magas rangú hivatalnok volt, látván a perzsák és törökök feletti győzelmek sorát, melyek Thamára uralkodásának különösen első éveit beragyogják, tanúja lévén hazája művészeti ujjaszületésének. elvakítva a Georgiára királynője által áramló dicsőségtől, belésszeretett fejedelemisszonyába és e szerelméhez holtig hű maradt, sőt, ha a mondának hinni lehet, ez űzte őt Jeruzsálembe a Szent-Kereszt kolostorába is, a hol barátnak állt, a királynő halála után.

Thamára szerette-e őt? Erősen kétlem. A királynő egyetlen fennmaradt arczképe. . . mely a bethániai templom falára van festve, eléggé tiszta georgiai típusú nőt mutat, szép természetű, esinos nőt, nagy, fekete, kifejezéstelen szemekkel, arca kifejezése hideg és kevésbé értelmes, . . . olyan nő képe ez, a ki biztos a maga szépsége felől, de a ki nem termett arra, hogy helyeseljen egy olyan szenvedélyt vagy részt is vegyen benne, mely kívül esik a törvényes frigyen.»

A továbbiakban erősen kétségbe vonja, hogy a királynő vagy bármely nagyúri nő és troubadour között abban az időben viszony szövődhetett volna. A platói viszonyok hazájának meg éppenséggel nem tartja az ismertető az akkori Georgiát. Végül így végzi :

«Mondják, hogy a költemény Thamarának volt ajánlva . . . Meglehet, ez szolgáltatának jutalma volt, hogy ezzel megkönnyebbítsék előhaladását az udvarnál és nemessé tegyék őt, az eléggé alacsonyszületésűt; egy bizonyos és ez az, hogy Rusztaveli a királynő kincstartójává neveztetett ki. E hivatalát 1212-ig viselte és ekkor Thamára halála miatt vigasztalhatlan bánatában elhagyta a Kaukázust, hogy Jeruzsálembe menjen meghalni . . .»

Thamára és Rusztaveli viszonyát talán nem kell épen ennyire legendának nézni. Ha Rusztaveli közönséges vándor lantos lett volna, bizonyos, hogy nem méltatja figyelmére a királynő, de pénzügyi főemberét, a ki a mellett a legjobb költők közé tartozott, az udvarnál élt, más szemmel kellett néznie. És az ország ura Thamára volt, nem férje, Dávid, majd második férje Giorgi, a főhadvezér. Az akkori erkölcsi nézetek sem állhatták útját eféle szerelemnek. Ha a költemény ajánlása, melyet a német és a magyar fordítás nem közöl, nem hiteles is, a regényben előforduló gyönyörű szerelmes levelek meg sok-sok egyéb jel eléggé megértethették a szép királynővel, hogy Rusztaveli Arabiája Khartli, hősnője, Thinatin, maga a királynő,

Avthandil és Tariel szerelme pedig az ő olthatlan vágyódása Thamára után. Rusztaveli nőtlen volt, mások szerint nejétől elváltan élt. A királynő első férje 1193-ban halt meg, második férje pedig 1207-ben, ő maga 1212-ben.

II.

Rosztéván arab király, fia nem lévén, leányára, Thinathin-ra ruházza hatalmát. A leány csodásan szép. A hadnak feje, Avthandil, főhadvezér-apa fia, titkolt szerelemben ég a szép király-leány iránt. A trónváltozás ünnepén, melynek öröme a királynő az egész fejedelmi kincstárt elosztogatja a népnek, a fiatal vezér vadászversenyre hívja ki az öreg királyt, hogy meggyőzhesse, bírja úgy az íjat, mint ő. A vadászon a király 2000 darab vadat ejt, fővezére 40-nel többet. A király örül vadászvereségének, mert látja belőle, hogy lesz kire bíznia leánya sorsát.

Vadászat után tor és játék áll. Meglátnak egy idegen ifjút: ül a folyó partján és zokog. Termetére köntös borúl, párduezbőr van kívül rajta, búsan lehajtott fején párduezbőr süveg, kezében korbács. Fekete lován előkelő szerszám, drágakővel kirakott csótár. Ösmerni óhajtkák a különös idegent, a ki azonban nem felel a hozzá küldött szolgák kérdéseire, csak sír tovább. Rosztéván király ekkor maga elé akarja hurezoltatni, de az idegen ifjú lóra pattan, két toladó szolgát korbácsával leüt. Az utána rohanó katonák se bírják elfogni. Ekkor az ősz király és az ifjú vezér Avthandil ülnek lóra és veszik úzóba a párduezos lovagot. De az eltűnik előlük, nyoma vész. A király kedvetlenül tér haza. Leánya tanácsára követeket, kutatókat küld szét a világ négy tája felé. Egy év múlva megtérnek s jelentik a királynak, hogy bejártak minden földet, de az ifjút nem lelték meg. Az agg király dül-fül, Thinatin, a szép királynő, kíváncsiságtól ég miatta. Maga elé hívatja Avthandilt s fölkeri, menjen ő a párduezos hős kinyomozására. Megfogadja, hogy az ifjú vezér titkos szerelmét és e szolgálatát siker esetén kezével kívánja megjutalmazni. Avthandil útnak indul s távolléte idejére tanítványát, rabszolgáját, Sermadint bízta meg a hadsereg vezetésével. Katonáival tudatja, hogy külföldre kell utaznia, talán évekig távol marad. Arra az időre Sermadint hagyja maga helyett előljárójokul. A sereg messze elkíséri a távozót, szeretett ifjú vezért, a ki kardját magasra emelve, elnyargal a mezőkön által.

Sok országot átfürkészt a nap alatt, három éve járt már Avthandil, mikor végre egy kietlen tartományba érkezett. Ott egy

folyó partján tanyát ver, tüzet rak, vadpecsenyét tűz nyársra, lovát fűre csapja. Valamely vitézeket lát, csöndesen eléjük mégyen, íjjal, nyilakkal kezében. Két vitéz egy haldokló ifjút hoz, ki fején sebesült meg, öcscsüket. Vadászó urak voltak. Seregüket haza bocsátották már, mikor fekete lovon megláttak egy ritka szépségű, párduczbőr-kaczagányos, párduczbőr-süveges, magános lovagot. Utána vágattak: állj! A legifjabb vadászt, a ki közelébe ért, egyetlen korbácsütéssel, halálosan megsebezte fején a párduczos lovag. A gyászba borult testvérek megmutatták a távolban homályosan még látszó rejtélyes lovast Avthandilnak, a ki rögtön utána vágatott, nagy örömmel, hogy végre föltaalhatta a rég keresettet. Megtudnia tanyáját, messziről kíséri két nap, két éjen át. Harmadik nap estéjén sziklás vidékre jutottak, a hol egy folyampartra néző barlang felé tart a párduczos fiatal ember. Avthandil leszáll a lóról, egy óriási fához köti azt, maga meg felmászik a fára és fürkészsze szétnéz. A hegy odvából egy feketeruhás leányzó jön a párduczos lovag elé, sírva megölelik egymást, majd a lovat bevezetika barlangba és magok is bent maradnak. Avthandil a fán leskelődik egész éjjel. Másnap reggel látja, hogy a feketeruhás lány megetette, megtisztogatta, felszerszámozta a fekete lovat s a rejtélyes ifjú eltávozott rajta. Ő ekkor lejön a fáról, lóra ül, a kő-oduhoz léptet s megfogja a leányt, a ki segítségért kiáltoz. Később mégis megjuhádzik, de uráról felvilágosítást adni nem akar. Végre mégis megvallja, hogy a párduczos ifjú hős neve Tariel, az övé meg Aszmat. Elrejtí a barlangban Avthandilt, hogy majd később, ha lehetséges lesz, összebarátkoztathassa Tariellel. Egy zugban kuczorogva nézi Avthandil, mint érkezik vissza az ifjú, mint sír, zokog, leterített párduczbőrén alszik egyet, ébred, kiáltoz, veri szívét kővel, fejét fütykössel, borzasztó nézni is fájdalmát, önkínzását. Láttára Aszmat is elfakad sírva. Unszolja, mért nem szerez magának részvevő barátot. Mért öl meg mindenkit, a ki hozzá közelíteni akar? Tariel nem hiszi, hogy olyan ember, a ki őt barátul szeretné, lehessen. Megesketi őt a leány, hogy nem fogja bántani, ha hoz neki olyan férfi-testvérbarátot. A leány elővezeti Avthandilt. Megtetszik Tarielnek. Összeölelkeznek. Megered köztük a szó.

Avthandil elbeszéli a három évvel ezelőtti történet vadászatot, Tariel ottani üldöztetését, eltűnését, két szolgának leütése után s hogy őt a királyleány küldötte. Ezért nőül fogja nyerni a szép Thinatint. Tarielnek is eszébe jut Ruszteván országában járt, ottani esete. Maga mellé ülteti Aszmatot, hogy locsolja szíve környékét vízzel, ha elájulna fájdalmában s hozzá fog szerelme bús történetét elregélni. Ő Száridánnak, India egyik királyának fia, a kit Parszadán, hat

ország ura, fogadott örökbe. A fogadott fiú s Parszadán király leánya, Nesztán Daredzsán, megszeretik egymást. A leány apai nagynénje felügyelete alatt külön palotában lakik. Aszmat és két rab van szolgálatára. Tarielt nagyvezérré teszik meg, együtt jár vadászni a királylyal. Egy alkalommal vadászatról visszatérve, foglyokat vittek a leánynak. A szétnyílt függöny megett meglátta Tariel volt játszótársát, a ki rendkívüli szépséggé fejlődött s rögtön halálosan belészeretett. Ott esett össze azonnal a kertben a szerelmi felindulástól. Mikor a király kijött leányától, elájulva lelte vezérét. Felvitette a királyi palotába, a hol három napig orvosolták, míg magához tért s haza bírt menni tulajdon házába. Ott levelet kap, szerelmeset, a szép királyleánytól. Ő is felel rá.

Tariel felüdül. A királyleány megígéri neki, hogy mihelyt a khinaiak ellen kilátásban levő háborút győzelmesen megvívja, nőül megy hozzá. Tariel búcsút vesz jegyesétől s kora reggel megindul a haddal Khina ellen. A ravasz ellenség ajándékokkal várja őket a határon, könyörögvén, ne dőlják föl váraikat. Tariel háromszáz kiválasztott jó vitéz kíséretével megy beljebb-beljebb Khinába, hogy annak fejedelmével találkozassék. Serege messziről követi. Nemsokára találkoznak a roppant khinai sereggel. Megütözkönek s Tariel mesés bátorsága, ereje és háromszáz vasas katonájának vitézsége nagy kárt tesz a khinaiak seregében. Estefelé Tariel hátramaradt hada is megérkezett; szétszórták az ellenséget, városait felprédálták, várait elfoglalták. Ramaz khinai király maga is fogságukba jutott. Tariel ezer tevét rakat meg a zsákmány szépével, javával s levél kíséretében küldi királyának. Önmagának csak egy különösen szép aranyhínes köntöst és turbánt tart meg, melyeket, haza érkezvén, a királyleánynak küld el, rajongó levél kíséretében.

Másnap hivatja a király. Megtudja, hogy királya leányát a khvarezmiai fejedelem fiához akarják nőül adni. Tariel nem mer ellentmondani. A királyleányt eljegyzi. Ez ekkor magához hivatja Aszmattal Tarielt és heves szemrehányásokat tesz neki, esküszegéssel, hűtlenséggel vádolja, a miért nem akadályozta meg e házassági tervet. Tariel megfogadja kedvesének, hogy a perzsa királyfit meg fogja ölni, mihelyt az kíséretével megérkezik. A városon kívül sátrakat veretnek a vendégeknek. Jön a vőlegény sok néppel. Diszes sátorba szállásolják. Tariel bemegy éjjel hozzá, alva találja, lábánál fogva oda vágja fejét a sátor főoszlopához és elvágat. Üldözik. Várába menekül s oda hivatja főbb enbhereit. Roszteván király három főemberét küldi Tarielhez, mért ontotta ki az ártatlan khvarezmiai királyfi véré? hogyha a lányt kívánta, mért nem szólt? Eddig fiául tekintette,

úgy is nevelte, ezutánra kitagadja. Tariel visszaüzeni, hogy nem Daredzsánért lett a perzsafi gyilkosává, hanem azért, mert ő az egyetlen élő királyi herceg Indiában és nem tűrhette, hogy trónöröklési jogait a házassággal kijátsszák. Jogát fegyverrel is meg fogja védelmezni. A leányt, bánja is ő, adják, a kinek akarják!

Rosztván király e miatt nagyon megharagudott testvérnénjére, Davar hercegnőre is, a ki eddig a királyleány nevelője, tanítója, gondja-viselője volt. Mikor ez megtudja, hogy bátyja őt a perzsa vőlegény megöletése miatt halálra ítélte, kegyetlenül megveri szép hugát, aztán két szerecsen rabszolgával hajóra hurczoltatja a tengerre. Azok eleveznek a szép gyermekkel, ő maga pedig öngyilkossá lesz. A királyleány eltűnését udvarhölgye, Aszmat viszi hírül Tarielnek. A hős keseregve hallja ez eseményeket és az eltűnt Nesztán Daredzsán fölkeresésére indul, de se földön, se vizen nyomát se találja szép szerelmesének. Egy sebesült ifjút lát, fekete paripán, tört karddal, sok ellenség elől menekülni. Ettől megtudják, hogy a közeli város Mulha Zanzár, ura pedig maga az üldözött hős, Nura-din Pridon, a kit vadászaton egy közeli szigeten tulajdon nagybátyja támadtatott meg. Kíséretét levágták, de ő maga kiusztatott lovával. Tariel megszereti a fiatal fejedelmet, az is őt. Tariel segítségével Pridon legyőzi ellenségeit; hadai Tarielt királylyá kiáltják, de ő e kitüntetést elhárítja magától: — «Mennem kell e tájrul!» — mondja.

Pridon elbeszéli Tarielnek, hogy nem régen vitorlás hajót látott, két szerecsen szolga csodaszép feketehajú fehér leányt hozott rajta. Tariel e hírre sírva fakad, marczangolni kezdi magát, a leírásból ráösmert elveszett kedvesére. Elmondja szerelme történetét Pridonnak. Ez mindenfelé keresőket küld szét, a kik a királyleány után tudakozódnak. Nem találták meg a leányt, hírét se hallották. Tariel búsan búcsút vesz barátjától. Ez kivezeti s neki adja szép, fekete ménlovát, sírva elbúcsúznak és a párduczborös lovag újra maga indul keresésre, bujdosásra, míg belé nem fáradt és azt a barlangot föl nem találta és az óriásoktól el nem foglalta, melyben Aszmattal együtt mostan tanyázik. Párduczborót azért visel, hogy emlékeztesse őt szép kedvesére, párduczára, Nesztán Daredzsán királykisasszonyra. Aszmat varrja Tariel hős párduczbor-ruháit, főzi-süti ételmét, gondozza lovát, még a hős bánatában is igaz részvéttel osztozik. Elmondván szíve történetét, kéri Tariel Avthandilt, menjen haza hírt mondani, szépjét látni, térjen vissza Thinatinhoz. Avthandil szót fogad, de kiköti, hogy ide a barlangba vissza fog térni (kedvesét ha már látta) barátjához

és segít neki az eltűnt királylányt fölkeresni. Aszmat szívére köti Avthandilnak, siessen mielőbb vissza! «Két hónap ha vissza nem hoz, rút dologban kell forognom!» felel a távozó vezér.

Otthon a tiszteletére adott lakomán elbeszéli Tariel történetét. Thinatín királynő többet is akar még hallani. Avthandil elmondja, hogy vissza fog térni: «Esküdtem Napom fejére, esküm nem lesz füst és pára.» Thinatín egy gyöngysort ad neki az útra talizmánul.

Másnap reggel a fővezérnél teszi tiszteletét Avthandil s megkéri, százezer aranyat igérvén fáradsága díjául: eszközölje ki Roszteván királynál, hogy ő Tarielhez visszamehessen. A király magából kikelve hallja a hírt.

Avthandil titkos távozása előtt megbízza újra Sermadint, viselje gondját házának meg a seregnek. S halála esetére végrendeletet ír, melyben mentegeti tettét a király előtt. Aztán imádkozik, lóra ül és kioson a vár kapuján.

Avthandil vadászatva, gondolkozva lovagol vissza barátjához. Végre eléri a barlangot. Abban csak Aszmat fogadja. «Itt hagyott, hogy eltávoztál s azóta nem tért még vissza. Pedig megmondotta, hogy nem megyen messzire, hogy bevárja a tőled kiszabott időt.» Avthandil barátja keresésére indul. Negyednap egy napsütte mezőn meglátja a párduczboros lovag fekete lovát legelészni. A közeli nádas szélén ott van a hős is, megsebesült, haldoklik. Jobbja felől egy holt oroszlán fekszik s egy véres kard, balfelől egy megölt párducz hever. Avthandil könyörög neki, ne hagyja el magát, ne hagyja el őt, a ki ura királyától, kedvese atyjától szökve jött el, hogy adott szavát megtartsa és barátjának segítségére lehessen. Rábeszéli a hőst, üljön még egyszer lovára; mert sejti, mihelyt lovon ülhet, újra föl fog éledni. Visszatérnek Aszmathoz a barlang felé. Útközben elbeszéli vadász-kalandját Tariel. Egy oromról meglátta, hogy himoroszlán és nőtény párducz szerelmesen játszadoznak. Később összevesztek, az oroszlán ráront a párduczra. Tariel kardot ránt az oroszlánra: «Piha! micsoda vitézség! szeretődöt bántod hitvány!» Leüti az oroszlánt, s meg akarja simogatni a még élő, de összemarczangolt párduczot. Az elbődül s megmentőjébe vágja karrait. Ez erre megdühösödik, megfogja és földhöz vágja a párduczot. Az élettelenül ott marad, de ő is, íme, csoda, hogy megmenekült, úgy összeesbesült.

Aszmat nagyon megörült, mikor a két hőst együtt látta visszatérni. Lepihenek. Másnap vadászni mentek. Harmadnap útra indulnak. Tariel a tengerpartig kíséri barátját, megmagyarázza,

merre kell mennie Pridon országába, mindig kelet felé a tenger partján. Aztán elválnak. A beteg Tariel visszatér barlangjába, Avthandil útja közben éneket mond a hét égi fényhez (a bolygó csillagokhoz), adják tudtára kedvesének, mint sóvárog, tőle távol, utána. A vadak előjönnek hallgatni énekét, még a halak is kibújnak szavára, úgy «hallgatják elragadva, sírva ezt a dalos dalját, érzik, a mit érez s onló könnyeik közt véle dallják.»

Hetven napig lovagol Avthandil a tengerparton, előre, keletnek. Ekkor egy hajós-sereget lát indulni. Ezek megmutatják neki az utat Mulgha Zanzárba, Pridon székvárosába. A főváros közelébe érkezvén, nagy csapat királyi vadászszal találkozik, a kik temérdek vadat ejtettek már el. Avthandil egy sast lát meg a tábor fölött kerengeni. Megállítja lovát, célba veszi, el is ejti a sast, mely vérét hullatva esett le. Ő leszállt, lenyeste a sas szárnyát és újra visszault lovára. A vadászok csodálkozva sereglenek köréje és Pridon elé vezetik. Pridon, meghallván, hogy Tariel testvér-barátja érkezett táborába, nagyon megörül. Leszáll a hegyről és vendége elé siet. Megtetszenek egymásnak, összeölelkeznek. Lóra ülnek, poroszkálnak Pridon palotája felé. Útközben elmondja Avthandil Pridonnak, hogyan ösmerkedett meg Tariellel, mint kötöttek testvér-barátságot. Tudakolja Pridontól, mi módon lehetne Nesztán Daredzsán királykisasszonyt feltalálnia. Bent a városban, a vendég tiszteletére nagy *keif* lett, poharazás, lakomázás, újabbnál újabb szép versekkel ünneplik Avthandilt. Másnap kimenneka tengerpartra, a hol a ladik s benne a hölgy feltűnt volt Pridonnak. «Ide hozta két rabszolga — magyarázza Pridon — el akartam fogni őket, de megláttak, elfutottak előlem, a hajócska szárnyra kapott.» Megölelik egymást és elválnak.

Megy Avthandil. A kit ér a tengerparton, kikérdezi. Száz nap múlva nagy kereskedő-karavánnal találkoznak, a kik, kalózoiktól féltőkben, nem mertek tengerre szállni. Avthandil felajánlja Uszennek, a karaván fejének, hogy megvédelmezi őket. Úgy is lesz. Egy tengerparti városba érkeznek. Avthandil maga is kalnárkodik, ad-vesz ott a kertben rögtönzött vásáron s így kiléte rejtve marad. A kertészétől megtudja, hogy egy tíz hónapi járó-föld nagyságú birodalom fővárosában, Gulansárában vannak, melynek Melich Surchav a királya. Öröm, vígság országa e hely, télen-nyáron nyit a virág, még az öregén jöttek is megfiatalodnak benne. Pompás hely kereskedésre, meggazdagodásra. A kereskedők feje Uszen, szépét-javát minden portékának hozzá kell vinni, ő kiválogatja a legszebbjét magának adóba, a többbit el lehet adni. «Jó lesz, ha te is legelsőbben ő nála tisztelkedel. Most nincs honn, de felesége, Fatman

Khatun, kedves asszony, bőkezű vendéglátó, szívesen fog fogadni. Nappal menj, kísérő emberrel.» Avthandil megbizza a kertészt, jelentse őt be asszonyánál. Az örömmel szalad haza, hogy egy napfényarcú szép fiatal kereskedő fog jönni a házhoz. Holmiját behordják a karavánszerályba.

Fatman belészeret Avthandilba. Levelet ír neki, rajongó, lán-goló szerelmes levelet. Hívja magához. Avthandil, bár szíve hideg a szép asszony iránt, elhatározza, hogy felkeresi, hiszen e város «világjáró utasoknak állomása» és enő azoknak barátja. Érzi, hogy ez asszony által feltalálja Tariel kedvesének nyomát. Éjszakára hozzá ígérkezik. Megyen is már, Fatman visszaizen egy szolgától, jőjjön holnap, de ő csak bemegy, hiszen híva volt. Az asszony zavartan fogadja, de aztán leülnek, van édes öröm, ölelés, csók. Egyszerre csak megjelen az ajtóban egy derék, szép szál férfialak. Királyi testőr, az asszony régi szeretője. Ez kegyetlenül kitör, együtt látván őket a kereveten, megfenyegeti, hogy feljeleníti és holnap gyermekeivel együtt kivégezteti az asszonyt. Ezzel távozik. Fatman kétségbeesve rimánkodik Avthandilnak, ölje meg ez embert még ez éjjel, mert különben ő családotól veszve van. Azután térjen hozzá vissza, majd megmagyaráz neki mindent. Ha nem, rakassa föl portékáit és meneküljön onnan tüstént. Avthandil fog egy buzogányt, kér a nőtől vezető-embert s indul. «Jelül, hogy megölted, hozd el gyűrűs újját!» A vezető elvezeti a királyi ember palotájáig. A kapuban két ór alszik. Nyakon fogja őket, egymáshoz üti fejüket, hogy velejök kilocscsan s bemegy a palotába. Ott leli Csacsnaigirt, a testőrt, «megragadja, földhöz vágja s törrel oltja életét el.» Gyűrűs-újját lemetszvé, a testet kiveti egy ablakon, mely a tengerpartra nyílt. Maga visszament, mintha mi sem történt volna, Fatmanhoz s felmutatja véres törét meg a testőr levágott gyűrűs-újját. Az asszony örvend: «Magam és Uszen újonnan születünk ma, gyermekestül.»

Fatman elbeszéli Avthandilnak, hogyan hozott hajón két fekete szolga kertjük alá egy csodaszép hölgyet. Ő kerti laka emeletéről látta, mikor kihozták a hajót a partra s kibocsátották a szép hölgyet. Fatman leküldötte négy szolgáját, vegyék meg a négerektől a szép leányt. Ezek, nem boldogulván szóval, agyonverik a két feketét s behozzák a ritka szépségű zsákmányt. Fatman elragadtatással írja le annak napnál ragyogóbb szépségét. Lakában rejtegette, hogy híre ne menjen. De férjétől mégsem meri eltitkolni. Egyszer, szoros titoktartást ígértetvén vele, megmutatja a lányt Uszennek. Sokáig elnézték együtt, faggatták, de választ nem nyerhettek tőle. Nemsokára Uszen ajándékokkal a királyhoz megy látogatóba s bebo-

rozott fejfel elárulja fejedelmének a titkot. A király látni kívánja a ritka-szépet, hatvan rabszolgát küld érte rögtön. Fatman kénytelen-kelletlen, engedelmeskedett. Néhány szép gyémántot adott a szép lány-nak, hátha valahol hasznát veheti. A király elámulva szemléli a lányt, a természet e ritka remekét. Oldalára ülteti, kérdezzeti, a lány nem felel. Pedig a király hadban időző fiának szánná, fel is öltözteti meny-asszonyi ruhába. Szép koronát is tettek fejére, úgy vitték át a trón-örökös palotájába. Uszent gazdagon megjutalmazta. Nagy lakzit csaptak. Nesztán Daredzsán a kapott ruhákkal, kincsekkel megvesztegeti az őrizetével megbízott lányokat, egyiknek ruhájában visszafut Fatmanhoz, paripát kér tőle és az éjszaka leple alatt azon elmene-kül. Azt is megmagyarázza ekkor Fatman, hogy miért kívánta Csacsnağır testőr vesztét. Ez az ember szeretője volt és egy alkalommal annak megvallotta, hogyan segítette elő e szép lány szökését.

Fatman elbeszéli azután, hogyan ejtették foglyul a táltosok a szép Nesztán Daredzsánt. Egy sétája alkalmával Fatman egy korcsma elébe került, a hol három szolgaféle ember mulatott és arannyal fizetett. Egyik elbeszéli társainak, hogy ő a táltosok elhúnyt hatalmas királyának rabszolgája s hátrahagyott fiait húga nevelgeti, Duledurkh. Ez a nő kegyetlenül bánik szolgálóival, ezek egy része e miatt elszökik és rablóbandába áll össze. Egy éjjel, raboltukban, nagy világosság kerül elébök, csodaszépfejű leány lóháton. Szólongatják, nem felel, csak kicsinylően tekint rajtuk végig. Elhatározzák, hogy az egyik királynak viszik a lányt ajándékba. A lány sírva megyen velök. Most egy toronyba van ott bezárva, míg Roszán királyúrfi, jövőendő férje haza nem jön a csatából.

Avthandil hálát ad istennek a hírért, mely végre ím nyomra juttatta. Felfedi magát Fatman előtt. Megkéri, hogy bűbajos szolgáját röptse levéllel Táltosvárba. A levélben felkéri Fatman a király-lányt, adja értésökre, otthon vannak-e mostan a táltosok, vagy mikorra várják haza őket? hányan lehetnek összesen? És Tariel számára küldjön valami jelet magáról. Várjon nyugodtan, barátai hamarosan érte mennek.

A bűbájtudós szolga bejut a leányhoz. Az megírja válaszat, melyben lebeszélni törekszik a megmentésére törekvőket, mert őt sokan-sokan őrzik és a vár szinte megközelíthetetlen. Jelül egy darab-kát küld a Tarieltől kapott khinai turbánból, külön szerelmes, bánatos levelet is ír vőlegényének. A szolga a levelekkel azonnal visszarepült Gulansáróba. Avthandil hálát ad istennek, Pridonhoz visszaküldi gazdag ajándékokkal megrakott hajón, levelével, a vele jött négy török szolgát. Fatmantól és Uszentől búcsút vesz és tengerre száll.

Elkövetkezett a tavasz, mikorra száraz földet ért ; úttalan pusztákon halad át, míg a barlangnál Tariellel találkozik. Elmondja, hogy Nesztán Daredzsán nyomát feltalálta. Tariel hitetlenkedik. Erre előveszi az ifjú a jelül küldött turbándarabot és a királyleány levelét. Tariel megrendülve, félholtan esett össze. Avthandil ráborul, költségeti, nem tud segíteni rajta. Fut vízért, de csak oroszlánvért talál a közelben, azt visz, önti a mellére, dörzsöli vele, míg az oroszlánlelkű hős remegni, mozdulni nem kezd tőle. Aztán a barlang oldalkamráiba mennek, a hol a dév-óriások kincse még azon módon érintetlenül hever, mint mikor Tariel idejött és kiirtotta őket. Egy ládában három bűvös aczéltőzetest találnak, hozzá való fegyverekkel. Felpróbálják. Pridonnak szánják a harmadikat. Kipróbálják a kardokat. Pihennek reggelig, pirkadatkor Aszmatot is velük vivén, elutaznak Nuradin Pridon országába. Egy éjjel Nuradin csikósaira bukkannak. «Raboljuk el ezt a ménest!» kiált fel Avthandil. — Jó tréfa lesz. Pridon a rablás hírére kirobban ellenünk, ránk ismer, elámuls jó mulatunka végén. Így is lesz.

Másnap háromszáz lovas vitézzel útnak erednek Táltosvár ellen. Aszmatot a királyi lakban hagyják. Éjjel lopakodnak, hogy az örök észre ne vegyék őket, a vár közelébe. Pridon azt tanácsolja, hogy a ki közülök messzebb bír dobni, vessen át egy kötelet a vár egyik tornyán, hogy azon az fennakadjon. Ő majd, teljes fegyverzetben, felmászik a kötélre a várba, az őrséget kardra hánnya s a kaput kinyitja nekik. Avthandil kereskedőnek öltözve akar bejutni, hogy a védőket levágja és a kaput kinyissa. Tariel azt tanácsolja, osszák el az embereket három felé, ők magok pedig lovagoljanak előre, menjenek be más-más kapun a várba és ott ne engedjék hátuk mögött a kaput bezárni, vagdalkozzanak az őrséggel, míg embereik utánuk nem özönlenek. A három hős vezér szép csendesen lovagolva, mintha egy-egy hazatérő táltosvári vitéz volna, bemén egy-egy kapun. A terv többi része is sikerült. Tariel kedvesére talál. Nesztán Daredzsán, hálája jeléül, megcsókolja kedvese két testvér-barátját is. A vezérek temérdek drágaságot rakattak tevékre és e kincset és a szép menyasszonyt mennyezetes palankinban előre küldötték Tengervárba. A királyhoz külön futárt küldött levéllel Tariel, hogy menyasszonyával átutazóban szeretné Tengerországot meglátogatni. A legyőzött Táltos-országot ajándéku felajánlja a királynak, a kit arra is felkér, hogy Uszent és Fatmant is hozza magával, hadd lásák a leányt boldogan, a kinek jó szívvel pártját fogták árvaságában.

Nagy az öröm, mikor találkoznak. Különösen Uszen felesége

öleli boldogan a szép királykisasszonyt. A tengerpart királya kitesz magáért. Hét napig tartó menyegzőt tart az ifjú párnak, viszonzásul Táltosvárért. Tariel, hálája fejében, Fatmannak adja a Táltosvárból szerzett drágaságokat.

Nyolczadnapon útra kelnek Pridon városába, a hol az ifjú pár újra menyegzőt ül. Nyolczadnapon elbúcsúznak Pridontól és Arábiába kísérik Avthandilt. Útba ejtik Tariel barlangját is, a hol az annyi ideig rejtőzött bánatával. A mint Arábiába érnek, Tariel megbízott emberét küldi előre Roszteván királyhoz, izenvén tőle, hogy bocsánatot jön kérni, ő, India királya Arábia urától, régi hibájáért, hogy szolgálából egykor néhányat leütött. «Ajándékot nem hozok, csak Avthandilt, a főhadvezért.» Roszteván nagy lovascsapat élén siet fogadásukra. Tariel elbeszéli röviden, mint segített ügyén Avthandil baráti bizalma és elárulja, hogy Avthandil Thinatumba szerelmes és tőle viszont szeretettetik. A városban Thinatín trónusán fogadja őket. Mellé ültetik Avthandilt. Az öreg Roszteván megáldja őket, s veje kezéhez esketi a hadsereget. Nagy lakzit csap egybekelésük öröme az ősz király. Egy hó múlva Tariel búcsút vesz, hogy hazájába térjen és azt maga kezére hódoltassa vissza. Seregével Avthandil is csatlakozik hozzája. A három hős fejedelem: Tariel, Avthandil és Pridon útra kél. Indiában senki sehol ellenül nem viselkedett. Tariel, mind a hét királyság egyedüli ura, bevonul honába. Aszmatnak hű szolgálatai jutalmául felajánlja birodalma hetedét s biztatja, válaszszon férjet magának, országát megvédelmezőt. «Uram vagy! — rebegi Aszmat és megcsókolja Tariel lábait, — mi érhetne édesebb, mint hogy lehessenek rabszolganőd.» Avthandil és Pridon búcsút vesznek és haza utaznak. De holtig barátságban és szövetségben maradtak. Egymást gyakran fölkeresték, hádaikban segítették. Birodalmát kiki megnövelte, népeit boldoggá, gazdaggá tette. Ezzel ér véget Tariel története.

III.

A költemény eredetijének versalakjáról a következőket olvastam francia ösmertetésekben.

... «A költemény hősi sorokban van írva, minden sor tizenhat szótagos és sormetszettel két felé van osztva. A félsorok lábakra oszlanak. Például az első versszak minden sora így hangzik:

○ ○ ○ | ○ ○ ○ | — ○ || ○ ○ ○ | ○ ○ ○ | —

A második versszak harmadik és negyedik sora pedig így:

— ○ ○ ○ | — ○ ○ ○ | — ○ || ○ ○ ○ | — ○ ○ ○ | — ○ ○ ○ | — ○ ○ ○ | — ○ ○ ○ | — ○ ○ ○ | —

Az ötödik versszak második sora így :

— | — | — | — | — | — | —

Ugyanazon versszak minden sora azonos rímbe hangzik ki . . . » (Mourier).

Brosset a grúz nyelv és verselés ismertetésében itt-ott Maggio olasz tudósra támaszkodik, a ki *Syntagma linguarum* etc. autore Maggio (Romae 1629.) című munkájában a khartvelek nyelvét darabosnak, verselésüket időmértékesnek tartja ; a *chairi-stropha* szerinte anapestusos lebegésű, az ősi nyolczas sorok azonban (melyekből a *chairi-stropha* tizenhat szótagos sorai összetevődnek), trochaikus esésűek, a grúzban is, akár csak a finn és a magyar népköltésben.

A *chairi-stropha* állítólagos időmértéke Maggio szerint :

Romēlmān chēkmnā sāmqaro, dzalīthā mīth dz'herithā.

Zegardmo ārsnī soūlīthā, qwnā zētziṭh monaberīthā.

Tchwēn cātztḥā mōgwtzā kweqanā, gwākws outhoulawi pherīthā

Da Mīsgān ars qowli khhēlmtsiphē, sakhītā mīsmierīthā.

(Értelme francziául : «Celui dont la toute-puissance a fait le firmament, dont le souffle, du haut du ciel, a créé l'existence, nous donne la terre à nous autres hommes avec ses milliers d'êtres ; c'est de lui que relèvent les princes, son image.»)

A *chairi-stropha* hangsúlyozása Brosset szerint :

Kēdsā gārdāwsdēg lōm wēphkhi, movidēs ertgān reboūlnī.

Sakhēd wāmsgāwsnē midjnourthā, tzētzhkhlnī damēwsnēs deboūlni

Cheiqārnēs dā cheibnēs, ībrdzodēs gāmtsareboūlnī.

Da Lomīdēws wēphkhi mioūrbis, iqwnēs ār tchēmḡān keboūlnī.

(Értelme francziául ; «Je gravis la montagne, un lion et un tigre s'y étaient rendus de concert ; je les pris pour des amants et le feu s'alluma dans mes veines ; ils s'assaillirent et se battirent avec fureur, mais le lion fit fuir le tigre devant lui, spectacle qui ne fit pas plaisir.» Tariel 986. versszak.) Vikár Béla magyar fordításában ezt két versszakasz tartalmazza.

A grúz verselésről — írja Brosset — körülbelül ezeket állapíthatjuk meg :

1. A georgiai versek, mint az örményekéi, csak szótagot számlálnak és így ejtendők ki.

2. A rím és a meghatározott szótagszám egyetlen szabálya a georgiai versköltésnek, mint a hogy francziául is nagyon szép verseket írnak így minden időmérték nélkül.

A négyes rímelés, különösen tizenkét szótagú Sándor-versek-

kel, a magyarban is félezer esztendőre nyomozható vissza. Hogy a Sándor-vers pedig az ősi nyolczas két sorából rövidült meg, arra sok magyar népdal-példát idézhetünk. Íme egy :

Mi vagyon ma ? mi vagyon ma ?
 Piros pünkösöd első napja.
 Holnap lesz, holnap lesz
 Piros pünkösöd másod-napja.

Ez így rövidült idők során félsándorvers-sorokká :

Mi van ma ? mi van ma ?
 Piros pünkösöd napja.
 Holnap lesz, holnap lesz
 A második napja.

Négy sor alexandrin összerímeltetése nemcsak epikusainknak, hanem búcsúztatókban kedvelt formája a régi magyar kántoroknak is. De találtam egy XVIII. századbéli iskolai bohózatban olyan kántor-verset is, melyben a kántor tizenöt szótagos négysoros egy-rímű vers-szakaszokban énekli ki Kocsonya Mihálynét. Íme :

Oh nagy Egek, magas hegyek, zokogjátok sorsomat !
 Sirassátok erdők, völgyek boldogtalan voltomat !
 Alig hordám négy holnapig nehezen nyert kontyomat !
 Bár csak immár láttam volna egy vagy két porontyomat !

Az ilyen megegyezések gondolkodóba ejtik az embert s a magyar Sándor-vers meg a négyrím francia vagy szláv eredete felől hajlandó lesz kételkedni.

Vikár Béla magyar fordításában megtartotta a grúz eredetinek tizenhat szótagos négysoros versszakait, melyeket ő is szakonként azonos egybehangzású rímmel köt össze, tehát zeneileg hű maradt Rusztaveli zengő lelkéhez. Az állítólagos anapaestusokat, daktylusokat lejtí, lépő és itt-ott lengedező lábakkal helyettesítette. Így is elegendő nehézséget okozhatott neki a rímelés maga. Fordítói képességét Vikár már Kalevala-fordításán megmutatta, e grúz eposbeli kettős ősi nyolczasokban újra hatalmas erővel bizonyítja, mit ér a magyar nyelv hozzáértő kézben. Nyolczezer sor a mű, tehát kétezer négysoros szakot kellett négysoronként azonos csengésű rímmel egybehangoztatnia. Ez természetesen nem sikerült mindig eléggé művészileg ; sorgyűrődések, metszet-eltolódások, merevülések, rímtoldások, magyartalanságok megütik a szemet, a fület, de aránylag nem sokszor. Az a fiatal grúz író, Ciklári György, a ki Vikár Bélát a khartvelek nyelvére oktatta és az első, prózai fordítás elkészítésében

segítségére volt, kitűnően megtaníthatta őt Rusztaveli nyelvére, költői eszejárására. Vikár nyelve némely helyütt egészen közel hozza hozzánk a művet; sokban ösmerős vonásokat és tősgyökeres, a népiesen és nyelvtörténeti ösmereteken kifejtett szép magyar nyelvet találni benne. A könyv hatását emelik még Zichy Mihály gyönyörű rajzai. Érdekes, hogy a nagy magyar rajzoló fekete krétája is erősen díszmagyart fogott, mikor e sassanida ízlésű georgiai díszruhákat ott a helyszínén megörökítette.

Arthur Leist német fordítása szintén az eredetiből készült, de nem az eredeti vers-alakjában, hanem legnagyobb részében rímetlen jambusokban. Az első ének szépen rímelt stanzákban adja, de aztán belé fárad s blanc-versben folytatja s csak a legutolsó lapon szegi be páros-rímű ötös jambusokkal a művet. Eleje-vége verses tehát, a közepe homok. Ez a *Der Mann im Tigerfelle*.

Brosset francia próza fordításának és Leist verses német átültetésének néhány részletét izelítőül, Vikár fordításának jellemzésére kijegyeztem és a magyarral párhuzamosan itt közlöm.

Prémière Histoire de Rostévan, roi d'Arabie, traduit du roman géorgien intitulé *l'Homme à la peau de tigre*, etc. par M. Brosset. Nouveau Journal Asiatique, Tome II. P. 277—286. Paris, 1828.

Il y avait en Arabie un roi nommé Rostévan, protégé de Dieu, noble, généreux, modeste, ayant beaucoup de soldats et d'esclaves; juste, clément, riche, habile à gouverner, aussi aimable dans l'intimité qu'il était redoutable dans les combats.

Le roi n'avait d'autre enfant qu'une seule fille, astre brillant du monde, digne de figurer dans l'armée du soleil; objet ravissant, aimable enchanteresse des pensées; et, pour la louer, il faudrait un sage qui eut dix mille langues et autant d'ames.

Leist német verselésében ugyanez így hangzik:

Ein König lebte im Arabierlande
Mit Namen Rostevan, dem Gott, der Herr
Noch reiches Glück verlieh'n zum hohen Stande
Leutselig, von erhabenem Sinn war er,
Mildthätig auch, gerecht und klug im Rate;
Herr einer ungeheuren Kriegerschar,
Ein Feldherr, der nicht seines Gleichen hatte
Und auch als Redner anzuhören war.

Ein Kind war seiner Ehe nur entsprossen,
Nur eine Tochter, die ein Licht der Welt,
Von solchem Schönheitsglanze war umflossen,
Dass sie dem Sonnenkreis schien beigesellt.

Wer Sie nur sah, verlor bald alle Sinne
 Sie nahm die Seele ihm, Herz und Verstand.
 Zu singen ihrer Schön'heit Lob beginne
 Ein Weiser nur, der zehnfach sprachgewandt!

Vikár Béla fordításában ugyanez magyarul :

Rosztéván arab király volt, Isten kegyelméből való,
 Délczeg, nagylelkű a néphez, kit hatalmas hadával ó,
 Igazságos, szelid, dús, a kormányt bölcsen birtokoló,
 Hős a harcban, győzhetetlen, barátjáért élő-haló.

Fia nem volt a királynak, csak egy lánya, nap sugára,
 Világ fénylő fényessége, ütött volt a Nap hugára ;
 Csupa ész és csupa lélek, a ki látja : szíve kára ;
 Sokat tudjon a dalművész, ki őt veszi ajakára.

Nesztán Daredzsán első levele Tarielhez.

«Cache tes ardeurs au ciel et à la terre, je suis à toi quoique je n'aie pu te le dire encore, supporte la vie et bannis un chagrin inutile. Aszmath te dira le reste.

«Au lieu d'une lâche douleur que tu prends pour de l'amour, songe à déployer aux yeux de Nestan l'énergie d'un héros. Les peuples du Khatanéti, jadis nos tributaires, affichent depuis quelque temps une insupportable arrogance, va les combattre . . .

(Brosset.)

Nestan Daredschans erstes Brief an ihren Geliebten.

Ich nahm den Brief, geschrieben von der Hand
 Der Herzlichen, für die mein Herz so glüht.
 Sie schrieb: O Du mein Löwe, gräm' Dich nicht,
 Ergieb Dich nicht dem Schmerz, denn ich bin Dein!
 Gar sehr missfällt mir, dass so schwach Du bist.
 Was ist die Liebe, die zur Ohmacht führt?
 Zeig' lieber der Geliebten Dich als Held.
 Schau' doch, wie unsere Vasallen längst
 Die Häupter kühn erheben und mit Trotz
 Sich widersetzen unserm Machtgebot.

(Leist.)

Nesztán Daredzsán levele, kit először íra kedvesének.

Olvasám levelét annak, kiért szívem ég ; a napfény
 Ezt írja ím : «Oroszlánom, végy erőt szívednek sebjen :
 Tied vagyok, ne halódj, de nem akarlak látni gyengén,
 Aszmatom majd megmagyaráz mindent, a mit mondok,rendjén.

Rossz az ájulás, a halál — hogy' szerethetsz ilyenformán?
 Lásdon tégedet barátnéd inkább hősi tettek ormán!
 Khina lám nekünk adózik s most adóját visszavonván,
 Ellenünk mer fenekedni, türhetetlenül, gorombán.
 (Vikár B.)

Mourier dolgozatának kritikai része velejében igazságtalan. Szidja a tevét, miért nem elefánt; a lovagregényt, mert mese-szerű! A naturalismus harmincz évvel ezelőtti virágzása idején mindenféle természetrajzot respectáltak, csak a műalkotásokat nem. Az a gyanum, hogy a francia képes díszkiadás nem is jelent meg, elvette a goromba előzetes bírálat a jó chartvelek kedvét annak kiadásától. Arthur Leist legalább nem tud róla. Az ő német fordítása, mely 1889-ben Tifliszben készült, így az első teljes fordítás, mely európai nyelven megjelent. Vikaré, mely (hitem szerint) alakhú is, a második. Egyszersmind a legjobb az eddigi három kísérlet közül. A magyar Taniel igazi khartvel őserővel beszél hozzánk s méltó volt Zichy Mihály rajzaival együtt adni ki.

IV.

(*Brosset a Tanielről.*)

Rusztaveli remekéről nagyon szép méltatást adott Brosset francia tudós. Jelentősebb részleteit lefordítom.

«...Taniel, egy georgiai regény hőse, indiai herceg, a ki Parszadán király udvarában nő fel és forró szerelenre gyullad annak leánya, Nesztán iránt, kinek szépségét tízezer nyelv se bírná méltóképen magasztalni. De az atya ellenzi egyesüléseket. A leány szerelmét igéri Tanielnek és buzdítja, távozzék és hősi tettekkel tegye magát kezére méltóvá. Taniel hatalmas sereggel leigazza Khatait s foglyul ejti Ramaz királyt, Parszadán házának régi ellenségét. Győzött, ünneplik, de az apa mégis elutasítja kérelmével és leányát Khorazani király fiaának szánja. Részegen a szerelmentől és a kétségbeeséstől, Taniel meggyilkolja a méltatlan kérőt és elmenekül... Bujdosásában megtudja Nesztán Daredzsán kísérő-nőjétől, hogy szépe eltűnt. Ettől kezdve Taniel olyanszerű vezeklésre adja magát, mint később a híres-neves La Manchai lovag az ő phantastikus Dulcinea-jaért. Tíz évig bujdosik Arábia sivatagaiban, vadászik, harezol a lakását környező vadakkal és mint egy új Hercules, azzal végzi, hogy tigris bőrével díszíti föl magát, melyet tulajdon handzsárja ölt meg; innen a regény címe: *Taniel és Nesztán Daredzsán szerel-*

mők vagy a *Tigris bőrébe öltözött ember*. Másfelől Avthandil, egy arabiai király első vezére, szerelmes uralkodójának egyetlen leányába. Egy nap, mikor Rosztevan, ez a király neve, nagy vadászattal ünnepi leányának Arabia trónjára emeltetését, Tarielt meglátja a kíséret s a hős nagy kíváncsiságot gerjeszt maga iránt. Avthandilt küldi a tigrisbőrös ember felkeresésére, a ki nyomtalanul eltűnt. A vezér, miután sokáig bolyongott a félelmes sivatagokon, egy barlanghoz érkezik, szomorú menhelyéhez Tarielnek és tulajdon szájából tudja meg annak esetét . . . Testvér-barátságot fogadnak, hiszen egyenlő szerelmi bánat öli őket. Együtt kalandoznak s végül feltalálják szerelmesüket és meglágyítják a kemény apák szívét . . .

Nem lehet tagadni, olvasván e művet, hogy ne volnának benne hosszadalmasságok, értekezések, melyekben a szerelem elmélete a legmagasabb analysis fokára emelkedik: mindazonáltal e kevés híján nyolczezer soros nagy költemény érdeklődést ébreszt gazdag és változatos irányával, lovagi kalandjaival és mindenek fölött az újság vonzó-erejével . . . »

(*État actuel de la littérature géorgienne*, par M. Brosset. Lu à la séance generale de la Société Asiatique, mardi 29. avril 1828. *Nouveau Journal Asiatique*, tome I. pages 434—454. Paris 1828.)

«Ez Tarielnek és szerelmének nemes története. Ha mi nyugotiak nem adjuk is meg neki az eposcia nevet, mert cselekvénye nem oly egységes, mint Homér, Virgil és Tasso nagy compositióié, de nem is száraz verses napló.

A költemény célja lefesteni három nemes lovagnak arra czélzó szövetségét, hogy jóvá tegyék a sorsnak egyikök iránt való igaztalanságát és győzelemre segítsék, egyiknek majd másiknak közbejöttével, két lángoló és a szenvedélytől már-már kétségbe esett szerelmesnek kalandos szerelmét. De legtöbb dicsőség árad Nesztánra és főfőképen az ő Tarieljére, mert ők művelik a műben a legszebb tetteket, hozzák azokért a legnagyobb áldozatokat és az ösztönzi hőstettekre a többieket is. Ebből a cselekvénynek elegendő egysége származik arra, hogy az olvasót érdekelje és elegendő változatossága is, hogy elszórakoztassa.»

A szereplők neveiről bebizonyítja Brosset, hogy se nem hinduk, se nem arabok, hanem perzsák és georgiaiak.

«A *Tariel* személyei ép amnyira georgiaiak, mint hinduk vagy perzsák és azért vannak talán a műbe keverve, hogy a szerző nemzete hiúságának hízelegjen velök, a mi költőnél megengedhető.

Azt gondolom végül, hogy a *Tariel* indiai történet megjelenítésében, de perzsa a nevekben és georgiai minden egyébben.»

(*Recherches sur la poésie géorgienne*; notice de deux manuscrits et extrait du roman de Tariel, par M. Brosset. Mémoire lu à la Société Asiatique. Nouveau Journal Asiatique, tome V., VI., VII. Paris 1830—1831.)

Ez Rusztaveli és műve világirodalmi megvilágításban.

De nemcsak mint világirodalmi jelenség érdekes ez a minden ösmert Amadisoknál régibb grúz lovagregény. Minket magyarokat más okon is különösképen érdekelhet Rusztaveli és műve. Eredetijének nemzeti kiadása a legnagyobb magyar illusztrator, Zichy Mihály rajzaival, jelent meg. E táblák a grúz eredeti mellett fénykép-nyomatban vannak közölve. Mivel Zichy Mihály helyszini tanulmányok alapján készítette Tariel-illusztrációit és különben is mélységesen bele tudta magát élni illusztrálandó tárgyaiba, rajzai nagyban hozzájárulnak, hogy az olvasó a művet helyesen fogja fel. Zichy Mihály hívta fel Vikár Béla figyelmét is az ösmeretlen kaukázusi költeményre. Vikár, a ki akkorában a *Kalevala* őserdejét járta, megfogadta a nagy művész tanácsát és nem sok idő múlva elindult az ismeretlen csillag felé: — megtanult grúzul. Megtanult grúzul és — lefordította a *Tarielt*. Alakhíven, sorért sort, rimért rimet adva, khartvel aranyért csengő magyar ezüstöt fizetve. Brosset töredékes franczia próza, Leist rimetlen jambusos teljes német fordítása kisebb értékűeknek látszanak az eredetinel, Vikár alakhú magyar fordítása alkalmasint vetekszik azzal s így irodalmunknak nyeresége. Bármely nemzet is annak tekinthetné.

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

SZEMLE.

Ünnepi beszéd Széchenyről.

(A Nemzeti Casino 1918. évi február hó 3-iki ülésén.)

Tisztelt Uraim!

Negyedik éve annak, hogy serleg nélkül a kezünkben emlékezünk meg arról a nagy férfiról, a ki e casinót alapította s emléket körünkben megörökítette. Nagy idők, eseménydús évek, a melyek valóban nem alkalmasak a szokásos ünnepsésre; de nem gátolhatnak meg abban, hogy megtisztelő felhívásuk alapján néhány rövid szóval megfeleljek hagyományos kötelességünknek.

A midőn Széchenyi István mint ifjú a katonai pályára lépett, a mostanihoz hasonló nagy események zajlottak le Európában, a melyek eldöntötték egy századra a nemzetek sorsát. E harcokban személyesen tapasztalta nyugoti szomszédainknál a nemzeti öntudatnak azt a hatalmas megnyilvánulását, a mely a küzdelemben meghatványozza az erőket és a mely tényező később is oly jelentős szerepet játszott a XIX. század politikai történetében. Visszatérve hazájába, ott egy alvó nemzetre talál, a melynek legjobbjai — mint saját atyja is — nem bíznak többé a nemzet felébredésében. Ő azonban hivatást érez: «az emberiségnek egy nemzetet megtartani.» Felismeri azt, hogy a középkori birtokrendszer, a fejletlen gazdasági és közlekedési viszonyok, kulturális intézmények hiánya, a közjogi sérelmek politikája, a mely feláldozza a lényegét a formáért, azok az akadályok, a melyek a nemzet erősítéddig megbénították. Ezek elhárítása céljából egymás után megjelenő munkáiban kimutatja ez állapotok káros voltát; fokozódó részletességgel megjelöli azokat a módokat, a melyek szerint ezeken változtatni lehet; kiemeli a reformok gyakorlati hasznát, a melyek nemcsak a köznek, hanem az egyénnek is javára lehetnek; egyúttal utalva a nemzet történelmi multjára, felkelteni törekszik a nemzet bizalmát önmagához és honfitársainak hazafias érzését, a mely képesít arra, hogy alárendeljük egyéni érdekeinket a közös nemzeti érdekeknek.

Széchenyi szerepét és hivatását senki nálánál jobban nem jel-

lemezte, midőn azt mondja: «Én egyedül alakot adtam a közsej-
tésnek, egyedül szavakat a sokakban élő gondolatnak.» A nagy ál-
lamférfiakat valóban minden korban az a képesség jellemzi, hogy
felismerik a kor szükségletét, mielőtt még az köztudatra jutott
volna és hogy egyúttal képesek is megjelölni a módokat és alkal-
mazni azokat az eszközöket, a melyek révén a czélok elérhetők,
a mint azt az új korban Richelieu, az öregebb Pitt és Bismarck pél-
dája is mutatja. E jelenség könnyen magyarázható egyrészt azzal,
hogy ilyen általános feladatnak, ilyen közsejtésnek felismerésére
csak kiváló képességű és nagy képzettségű egyének képesek; más-
részt pedig azzal, hogy ilyen egyének között is csak elvétve akad
egy, a ki egyénisége révén e feladatokat a közéletben is képviselni,
tehát személyesíteni is tudja. A tömegekre — mint ismeretes —
nem annyira érvekkel, mint inkább eszmények megjelölésével lehet
hatni; a ki tehát egyénisége révén a jövő feladatait nemcsak fel-
ismeri, hanem a megfelelő alakban, a képzeletre hatva, terjeszteni
is képes, az gyakorol embertársaira és a nemzet sorsára valóban
irányadó befolyást. A midőn tehát Széchenyi szerényen az előbbi
kijelentést teszi, ezzel csak igazolja azt a nagy szerepet, a melyet
mind kortársai, mind az utódok neki tulajdonítottak.

Ha mindezek ellenére őt az a tragikus sors éri, hogy megvaló-
sítva eszméinek egy részét és elérve népszerűségének csúcs pontját,
nyilvános pályájának második felében azon törekvések ellen küzd
minden erejével, a melyek saját reformeszméivel kapcsolatosak, e
látszólagos ellentétnek indokát megtalálhatjuk az akkori viszonyok-
ban, de semmiesetre sem saját működésében és kijelentéseiben.

Majd minden munkájában hangsúlyozza egyik vagy másik
alakban: «A józan és igazságos középút a nemeslelkűek egyedüli
ösvénye.» A midőn tárgyalja a jogkiterjesztésnek szükségét és ezzel
kapcsolatban alkotmányunknak megfelelő megváltoztatását, azt
következőleg indokolja: «Minél többen vesznek részt az alkotmány-
ban és mennél liberálisabb jellegű az előbbi, annál nagyobb az er-
költési erő, munkakedv, a szorgalom, sőt a nemzet előhaladása és
emelkedése.» De e tényezők szükséges irányításáról sem feledkezik
meg, mert «a mint nem létezik olyan hízlekedő, a ki elég szemtelen
volna állítani, hogy a kormányok csalhatatlanok: úgy nincs oly
elvakult demokrata, a ki a népet merné csalhatatlannak mondani.»
Hirdeti az eszmék harcának szükségét, mert az igazság csak eszme-
súrlódások között derül ki; de egyúttal megjegyzi: «Felette sok
erő veszett el és vész el hazánkban elégtelen és hiányos munkás-
ság, meddő politizálás, ferde ideák, de meg annál fogva is, hogy

nem tudjuk vagy nem akarjuk egymást megérteni, a mi igaz. Egek átkaként nyugszik rajtunk.» Midőn a közjogi kérdések körül heves viták indultak meg az országgyűlésen, sürgeti egy közvetítő pártnak megalakítását, a mely tartózkodik a szélsőségektől, megalkuszik a körülményekkel és elvárja kényes kérdések megoldását az idő érlelő hatásától. Egyszersmind 22 évvel a kiegyezés megkötése előtt megjelöli Deák Ferenczet, mint olyan férfit, a ki hivatva van a közvetítő országos párt élére állani. Lehetetlen meghatottság nélkül olvasni nyilvános szereplésének utolsó munkáját, a melyben megjósolja azokat az eseményeket, a melyeket lángelméjével előre látott, a melyektől minden igyekezete mellett sem tudta hazáját megóvni és a melyek később saját vesztét is előidézték. Ha nyilvános szereplésének második időszaka nem hozott is számára babérokat, annál jobban kidomborította államférfiúi előrelátását és a valódi nagyság jellemét.

Ma, három emberöltővel azután, hogy Széchenyi kezdeményezésével új korszakot nyitott meg hazánk történetében, nemzetünk sorsának újabb fordulópontján állunk. Kivonultunk ismét, mint a multban annyiszor, megvédeni hazánk s a monarchia határait azon ár ellen, a melyet ellenségeink keletről és délről reánk zúdítottak. Ma, midőn negyedfél évre terjedő harcok után büszkeséggel tekintünk vissza az elért eredményre és hazánk sorsát a jövő nemzedékek számára már előre is biztosítva látjuk, meg nem feledkezhetünk e nagy erő kifejtéshez szükséges előfeltételekről, melyeket számunkra elődeink megteremtettek. Külügyi vonatkozásokban szövetségeseink támogatását biztosította az a politika, a melynek alapját Andrassy vetette meg és a melyhez azóta is szilárdan ragaszkodunk. A monarchia népeinek összhangzatos együttműködését biztosította az a közjogi alap, a melynek megvalósítása Deák nevéhez fűződik. Gazdasági fejlettségünk alapján megtaláltuk hazánkban mindazokat az anyagi erőforrásokat, a melyek a küzdelemben nélkülözhetetlenek voltak; megtaláltuk pedig azokat nagyobb mértékben, mint azt eddig lehetőknek véltük. Mindenekfelett azonban biztosította a sikert az a hazafias érzés, a mely nemzetünk minden egyes tagját osztálykülönbség nélkül áthatotta és a mely tudva azt, hogy a nemzet jövő léte forog kockán, kész volt mindenét feláldozni.

Látva e tényezők érvényesülését és eredményét, csak hálás szívvel emlékezhetünk meg annak a férfinak működéséről, a ki mindazoknak az erkölcsi és anyagi erőforrásoknak alapját vetette meg, a melyek ma rendelkezésünkre állanak; a kinek számos al-

kötését azóta állandóan hasznunkra fordítjuk és a kinek meg nem valósult eszméit és vágyait is azóta majd minden téren realizálva látjuk. Bízvást mondhatjuk, hogy az a Magyarország, a melyet ő mint a jövő képét kortársai szemei elé varázsolt, ma már megvan; hála az ő kezdeményezésének, meglett a kellő időben arra, hogy hazánk megállja helyét a népek nagy küzdelmében. Ilyen előzmények és sikerek után visszatérve a harcztérről, ha majd ismét a béke munkájához láthatunk és azt hasonló előrelátással és a nemzeti érdekeknek szigorú szemmel tartásával fogjuk irányítani, a mint azt ő tette még saját népszerűségének koczkáztatásával is, akkor méltán mondhatja majd az utókor e nemzedékre Széchenyi szavait alkalmazva:

Küldetésük volt az emberiségnek egy nemzetet megtartani!

Jankovich Béla.

A mai török nyelv és műveltség.

A török birodalom néhány évtizeddel ezelőtt távolabb volt Európától, mint Ázsia tengermesta országai. Míg az angolok, francziák és portugálok a XVII. század közepén már erősen befészkeltek magukat Indiába és kereskedelmi összeköttetésekkel és hódításaikkal karöltve a nép culturáját is megismerték, addig Törökország csak mint háborús terület szerepelt a XVIII. század művelt világa előtt. Török könyveket, specialisan történelmi műveket olaszra, latinra és németre is lefordítottak, de az ország culturája egy századdal ezelőtt csak felületes ut-leírásokból volt ismeretes. A török nyelv a Balkán-félszigeten, sőt Magyarországon is otthonos volt a hódoltság korában, de azért a szomszédos Németországban senki sem kutatta annak eredetét, irodalmát és tudományát. Gibbon, egyik legragyogóbb tollú történetíró, csak sekélyes fordítázból ismerte a törökök ősi történelmét, vallási berendezkedéseiket illetőleg csak Maracci Korán-fordítása állt rendelkezésére és ha ítélete mégis oly találó, azt éleselméjű synthesisének köszönhetette. Nemrég egy angol író, a ki a világbéke kérdésével foglalkozik művében, azt állította, hogy a török népnek nemcsak irodalma nincsen, hanem nyelvének sincsenek semmiféle szabályai. Ez az állítás ugyan oly mély tárgyi és gondolkodásbeli tévedésen alapszik, a melylyel foglalkozni felesleges, mégis jellemző, hogy ily nézetek és ezeknek merő ellentéte — a török állapotok és cultura módnélküli dicsérete — a kellő higgadtság és tudományos vizsgálat hiányának eredménye.

Magyarországon a török nyelv kutatása nemzeti feladat volt.

Azzá vált attól az időtől kezdve, hogy a nyelvrokonság eszméje általánossá lett. Kőrösi Csoma még Tibetben kereste az ősmagyarokat, Vámbéry már Khivában és Bokharában, de ő és az utána jövő nyelvészeti kutatók csak a magyar szempontot érvényesítették, és nem sokat törődtek a törökség irodalmával, történelmével. A nyelv volt főfontosságú céljuk és csak a népnyelv; a perzsa-arab-török irodalmi nyelv legtöbbje előtt ismeretlen volt és ezzel a cultura megértésének kulcsa is rejtve maradt. Európában keleti tanulmányokat az arab és perzsa cultura megismerése céljából végeztek, a török népre nem terjeszkedtek ki, az írók átvették elődeik nézeteit a nélkül, hogy saját kutatásaik azokat bármiképpen is megerősítsék. Csodálatos, hogy mind a mai napig Németország egyetemlein a legkiválóbb arabisták vezetik be hallgatóságukat a keleti tudományokba, törökül azonban egy sem tud, és a ki tud, az a török nyelvet arab kiejtéssel, helytelen értelmezéssel, a török művelődéstörténelmet arab-moslim szemüvegen át, fonák beállításban ismeri. Csak néhány év óta foglalkozik egy-két német tudós turkológiával. Míg a magyar turkológia tisztán a nyelvészet terepén már szép eredményeket ért el, a németeknél csak most kezd az érdeklődés a török nyelvészet felé fordulni. A török cultura magyar nyelven kevés ismertetőre akadt. Ez a cultura, a mennyiben a szellemiekhez tartozik, olyan keverék nyelven szólalt meg, a melyet lelkes magyar nyelvészeink nem szívesen tanultak. A tiszta törökség, a rokonnyelv, kis mértékben van benne képviselve, az arab és perzsa nyelv pedig nem volt turkologusaink kenyere. Inkább curiosumnak tartották ezt az irodalmi nyelvet, a melynek rejtélyeibe behatolni nem igyekeztek. Sohasem volt helyeselhető ez az irány, mert egyoldalú, csupán nyelvészeti eredményekre vezethetett. Minden létező dolognak megvan a jogosultsága és annak kutatása sokkal gyümölcsözőbb, mint könnyed lekicsinylése és mellőzése.

A török cultura éppen sokoldalúságánál, gazdag kölcsönvételénél fogva igen érdekes. A nép maga, primitív egyszerűségével a perzsa phantastikus, az arab speculativ és dogmatizáló környezetben, később, mikor világverő lett, a mozgékony görög és a kufárkodó földközi népek társaságában magába olvasztott valamit minden hatásból. Nem lett sem arab, noha mohamedán, nem lett perzsa, noha irodalmi ideálja az volt, de levantei sem lett, pedig évszázadok óta ugyanazon a vidéken, ugyanazon klíma alatt él, mint az ókori és újkori görögök. Megváltozott, a hogy' új hatások alá került, de környezetét is megváltoztatta. Ez a kölcsönhatás a culturtörténelem. Kezdetben nyelve tiszta török volt, aztán tanulnia kellett a per-

zsáktól, az araboktól, a kik hivatalos mesterei voltak és ezek tele-tönték nyelvét a maguk szavaival, eszméivel, de miként az idegen szók sajátos hangzást nyertek és beleszorultak a török nyelvtan szabályaiba, úgy a perzsa és arab mohamedán szellemi cultura is más alakban és más tartalommal jelentkezik a török lélekben. Valaki hiába olvassa a Koránt arabul és hiába ismeri a vallásjogot, a török cultura előtte idegen marad. Arabisták a török culturtörténelem megírására ép oly kevéssé hivatottak, mint az összehasonlító nyelvészek. A történelem apró számai, a melyekből szövődik, lenyúlnak a társadalom közös szívébe, lüktető öntudatába és a szereplő kegyéniségebe, s ezeket általánosító dogmatismussal megfejtteni nem lehet. Az egyedüli eszköz a török cultura minden nyilvánulásának elemző ismertetése, hogy azután általános synthesissal a teljes képet megrajzolhassuk.

Ma is forr és buzog Törökországban a századok óta felhalmozott anyag. Még nem sikerült annak teljes egybeolvasztása és máris újabb hatások furakodnak a régibe. A krimi háború az európai műveltség háborúja volt az orosz barbarismus ellen. Akkor ez volt a jelszó, melylyel vigasztalták és buzdították a háború áldozatait. Cultur-háború volt, a mely meg akarta menteni a Szentföldet az északi barbár tolakodásától; keresztes hadjárat volt a schismaticus oroszok ellen, a kik Palaestinán át Konstantinápolyra vágyakoztak és e különös körülmények hozták magukkal a történelmi gyakori komikumát: e keresztes hadjáratban európai keresztyének védték a törökök számára a Szentföldet és vezették a «pogányokat» keresztyének ellen. A törökök ebben a háborúban először érezték magukat európaiaknak és mivel a legműveltebb népekkel szövetségben harczoltak a cultura és a szabadság megmentéséért, maguk is érdeklődni kezdtek az európai cultura iránt.

A krimi háború romantikája azonban nem merült ki az aldunai, a kaukasusi és a sebastopoli ütközetekben. Legmélyebb hatását azon elváltozásokban észleljük, a melyeket a törökök szellemi mozgalmában idézett elő. A törökök békés úton megismerkedtek európai népekkel, kölcsönösen érdeklődtek egymás iránt. Európában garmadával jelentek meg a háborús nyomtatványok, ujságcikkek, röpíratok, könyvek, a török nép fegyverbarátságának idealisálására, viszont a törökök európaiaktól kezdtek tanulni. A francia volt kedvencz nyelvük és a francia élet utánzandó ideáljuk. Az az őszinte, meggondolatlan bámulat, a melylyel hat századon át az arab-mohamedán cultura iránt viseltettek, most európai gondolatok iránt nyilatkozott. Habozás nélkül tökéletesnek találtak mindent,

a mit Európában láttak és azt utánózni siettek. Nem voltak kellően iskolázva, hogy a jó és rossz között különbséget tehessenek. Eddigi keleti ismeretükörük nem élesíthette ítélőképességüket annyira, hogy az új irányt módszeresen tanulmányozva átültessék, meghonosítsák saját légkörükben, keleties világukban. Olthatatlan szomjúsággal, a száraz termőföld esővályához hasonlóan kívánczoltak európai gondolatok, divatok után. Sok gyermekes vonást árul el e culturvágy. Abdul Medsid szultán palotákat épít, úgyszintén fivére, Abdul-Aziz és az Európától Törökország gazdasági fellendítésére szánt pénzt Konstantinápoly díszítésére, kutak, kertek, szerájok építésére fordítják. Az európai udvarok külső pompáját és hivatalait meghonosítják, de a rossz gazdálkodás, a nép szellemi elhanyagolása továbbra is megmarad. A kulturai megújulás sem különb. Keleti minták követésétől elállnak és a nyugati eszméknek hódolnak, de azokat teljesen meg nem értik, jórészt félreértik és csak lassan, évtizedek múltán észlelhetjük egyes embereken az európai gondolkodást. Senki sem szabadul környezetétől és nevelésétől.

A legérdekesebb a harcz az irodalom terén. A próza-irodalom megszületik. Addig csak az udvari történetírók tudákos nyelvű krónikái irattak prosában. Ezeket nem olvasta senki. A ki betűtudományra adta magát, az a vallásjogot tanulta, a többi versíró volt. A műveltség a szépirásból és versírásból állt. Fejedelmek, államférfiak régóta ebben találták legnagyobb büszkeségüket és ez tradícióvá vált. Midőn két évvel ezelőtt hivatalos kiküldetésben fellekerestem a török belügyi államtitkárt, az azzal fogadott : olvastam-e már szerelni költeményeit és tagadó válaszomra kihúzott az akták közül egy csinos kötetet és megajándékozott vele.

Európában minden nép a maga nyelvével fejezte ki gondolatait, símán, érthetően, a bombastot kerülték. Ezt a törökök követendő példának találták. Nem tudták, hiszen ők a keleti irodalmakban, a perzsában, az arabban nem voltak túlságosan jártasok, hogy ez a bombast csak a törökség ideálja ; sem az arabban, sem a perzsában nincs meg. Eddig a török írónak nem az volt fontos, hogy mit mond, hanem az, hogy hogyan mondja. Itt azonban egy félreértés csúszott be a kulturharcz felfogásába. Az európai írók a török irodalom megújulását abban látják, hogy az írók nem akarnak többé az arab-perzsa-török keveréknyelven írni, hanem a tiszta török, nemzeti nyelvet akarják kifejezési eszközük gyanánt használni. A nemzeti eszme, a mely ismeretlen volt az iszlamban, de az oszman uralom alatt a gyakorlatban mindenütt megnyilvánult, csak a theologiai felfogás tudta azt eltüntetni, erősen s céltudatosan

felütötte fejét, mert ilyen nemzeti eszmét találtak Franciaországban. De ez a nemzeti eszme nem jelentett tiszta török népnyelvet, mint azt néhány európai turkologus állította. A «haza» szót, az újonnan felfedezett fogalomra szintén arabul mondták: «vatan». A nemzeti fellendülés nem a török nép öntudatra ébredése volt, hanem az arab-perzsa irodalmi emlékün táplálkozott műveltek mozgalma. Ezek tanulni akartak és pedig Európában. Csak jóval később és pedig szintén európai írók ösztönzésére, vették észre a török népnyelvet és irodalmát. Sem történelmet, sem irodalmi irányt nem lehet mestersegesen létrehozni. Az oly sok összefonódó hatás alól kerül ki, a melyeket nem lehet egy gyúponthoz egyesíteni, hogy a kívánt eredményt létrehozza. Mikor a török írók az európai formákat utánözva színműveket írtak, nem volt tudomásuk arról, hogy a török népben él a régi görög-byzanci mimos, mely török formájában orta ojuu (színjáték) néven szerepel, de anélkül, hogy ennek tiszta népnyelvét utánózták volna, kénytelenek voltak a társalgási nyelven írni, mert a költészet tömött perzsa stílusát, vagy a krónikák érthetetlen arab-perzsa szóvirágait nem vihették színpadra. Színházba az ember szórakozni megy és nem classikus nyelvtanulási célból. A mit a törökök addig írtak, azt olvasott ember is csak szótár segítségével tudta megérteni, ez a színházban, a beszélt nyelvnél lehetetlenség lett volna. Másrészt az európai regény tárgyát nem lehetett a krónikák nyelvén elmesélni. A török régi irodalomban nem találunk tájleírásokat. Ez a regény egyik fontos szépségéhez tartozik. A döcögő nyelvű csataleírások, a melyek stereotyp fordulatokkal csak az író nyelvi készségét ecsetelték, s nem az ütközet hű képét, nem szolgálhattak mintául. Új nyelvet kellett találni. Küzdöttek és mesterkedtek és mivel a regényformát meg kellett tartani, hiszen a francia volt az ideál és nem eshettek vissza az epikus stílusba, lassan a társalgási nyelv lett az alap, a melyen az író egyéni ismereteit és izlését felmutatta. Ez a társalgási nyelv nem volt tiszta török népnyelv. Sinászi, Szezáji, Námik Kemál nem voltak céltudatosan puristák. Lassan azzá váltak, mert irodalmi műfajaik (novella, regény, dráma) nem tűrték a lehetetlen, érthetetlen török stílust. Az új irány azonban nem nyúlt vissza a néplelékekhez, hogy onnan merítsen ihletet. Csak európai turkologusok jutottak arra a gondolatra, hogy a nép irodalmi termékeit össze kellene gyűjteni és így megmenteni az enyészettől; a francziáskodó iskola ilyesmivel nem törődött. Az új iskola kiadója és lelkesítő apostola, Ebu Zia Teüfik, nem volt purista, nem volt népirodalmi harcász. A magyar Kúnos Ignác gyűjtötte össze átírásban a török népdalok, népmesék százait, a népszínműve-

ket, árnyjátékokat, bohókás anekdotákat, a melyeket idegen nyelvekre is lefordított. Török írásban ezek a szövegek mai napig sem láttak napvilágot. A török megújhódás észrevette és félreértette Európát, de csak félreértette s nem vette észre önmagát.

A nemzeti eszme a közélet minden ágába behatolt. A parlamentáris kormányzatot letörték az események és a féktelen nyugatimádást a keleti despotismus. A nagyreményű ország az uralkodó tékozlása következtében csődbe került és folytonos háborúk megszorították a szabadságot. Katonai uralom alatt a szellem nem fejlődhetik. A fiatal lelkesedést letörte Abdul-Hamid és az európai nevelésű törökök kénytelenek voltak hazájukat elhagyni. Franciaországba mentek. Valamennyi író volt. De Törökországban a tollforgatás szorosan összeforrt a politikával. A költők uralkodóknak ajánlották fel verseiket és ha világi sikereket, irodalmi hírnevet akartak elérni, jó, befolyásos összeköttetések birtokában kellett lenniök. A prózában író történészek az uralkodó erényeit dicsérték és így államhivatalokat nyertek el. Csakis művelt, írni-olvasni tudó ember lehetett politikus, minden politikusnak írónak kell lennie. Törökország consulai, követei és ministerei ma is a tollforgatók, költők sorából kerülnek ki. Ezek a Franciaországba menekült törökök nem azért hagyták el hazájukat, mert otthonn nem írhattak színdarabot, regényt a nép nyelvén, hanem mert politikai céljukat nem érthették el, mert az állam hivatalos politikájába ütköztek. Politikusok, újságírók voltak, oly fajtából, a kik többet bíznak saját lángelméjűségükben, mint mások rendszeres tanításában és a tanulásban nem phantastikus gondolataik megzabolázását látják cél gyanánt, hanem elszórt, töredékes ismeret megszerzését, a melylyel hitüket, politikai meggyőződésüket tetszés szerint támogathatják. Az ilyen lelkes dilettánsok ideális menhelye Franciaország. A hol a stilus többet nyom a latban, mint a tartalom, a hol a szó és nem az értelem a vezető és megváltó elem, a hol a közélet dilettantismus nem vesz tudomást az egyetemnek tárgyilagos munkájáról, sőt a hol a tudomány maga is az utca lelkesedése szolgálatába áll, ott lázasfejű törökök megtalálták földi Paradisomukat. Sokat írtak, sokat beszéltek s politizáltak és keveset tanultak. Egy-kettő, elvégezte az egyetemet és elsajátította az európai módszert. Ebből tudós lett és nem ment vissza hazájába. A többi elfranciásodott, megtanulta a salonok műveltségét, finom modorát és mikor a macedóniai hadsereg lemondásra kényszerítette a szultánt, hazament tele mámorral, gyönyörrel, hogy az otthonn maradtakkal együtt megvalósítsa Franciaországot Törökországban. Mindenki egyetem fel-

állításáról álmodozott és e tervét oly magas szárnyalással dolgozta ki, hogy megfeledezett arról, hogy országában nincs nép- és közép-oktatás. Más a régi dicsőség visszaállítását követelte és már látta a félholdat Belgrád, Szófia és más várak ormán, mire álmából fölrázta őket a Balkán-háború véres realitása.

A legélesebben a cultura terén tűnik ki a fejlődés megszakadása. A krími háború óta hosszú idő telt el. Akkor csak az európai cultura formáját kezdték utánózni. Ez a forma a gondolatok tartalmának is irányt szabott. Az Európában divó nemzeti chauvinismus dicsőségesen vonult be a török birodalomba. Az európai orientalisták tanulmányai a törököket is megragadták, de míg a tudósok a tudományt művelték, a törökök az életet akarták a tudomány kaptafájára vonni. Sokszor csak a felszínen maradtak, majdnem mindig tévedtek, de szándékuk őszinteségében senki sem kételkedhetik. A leghevesebb volt a harc a nyelv terén. Hangosan követelték, hogy az emberek ne úgy beszéljenek és írjanak, a hogyan atyáiktól tanulták, hanem a hogyan azt a «nyelvtudomány» és lelkes hirdetői előírják. Az a nyelvtudomány, a mely előírja, hogyan kell törökül beszélni és írni, csak néhány fiatal török lelkesedésében volt meg. Ha van jelenség, a mely semmiféle emberi szabálynak, előírásnak nem engedelmessékedik, az a nyelv. Törvényei, kifejezési módja, fejlődési iránya meghatározatlan. Időről-időre változó történelmi befolyás, ízlés, divat és hóbort mind rajtahagyja nyomát és e nyomok kölcsönhatása később analógia útján nyelvtörvénynyé válik. A törökök, a kik irodalmi kérdésekben döntő véleményt adnak, írók, politikusok, de nem nyelvészek. Ítéletük nem módszeres tanulmány, hanem személyes ízlés eredménye. Abban a nyelvújítási harcban, a mely egy évtizeddel ezelőtt kitört, az ellenfelek nem a tudomány, hanem az egyéni meggyőződés fegyverével küzdöttek egymás ellen. A mint az idegen formák kényszerítő hatása alatt mindinkább közeledtek a népnyelv szókincséhez, azon vették észre magukat, hogy szépirodalmi műveket, egyelőre csak prózaiakat, törökül is lehet írni. Nem vették figyelembe, hogy a tudományos nyelv továbbra is keveréknyelv maradt, mert azt új formák nem kényszerítették megtisztulásra. Egyszerre csak feltűnt Mehemed Emin, a ki a görög-török háború alatt népnyelven kezdett költeményeket írni. Európában lelkesen ünnepelték; az angol Gibb tőle várja a török irodalom új korszakát, Giese nagy költőt lát benne, a törökök is, látva hazájuk fiának nagy hírét Európában, felkapják és Abdul Hamid trónfosztása után az addig vámmellenőr költőt magasrangú államférfivá teszik. Verseit továbbra is a népnyelven írta, de haladást nem mutat. Örökké

ugyanazon themákat dolgozza fel, buzdít a munkára, ajánlja, hogy faeke helyett vasgépeket használjon a paraszt és legyen büszke a városokra, falvakra, ne szégyelje származását senki, hanem igyekezzék, serénykedjék. Mehemed Emin költészetének értékelésében nem lehetünk egy nézetben az európai orientalistákkal. Versei egyszerű népdalok, a legtöbbje gyerekesebb, hogysem komoly költeményszámba mehetne és irálya hasonlít ama versikékhez, a melyeket czégek árúik hirdetésére szoktak felhasználni. A mély érzés, a költői szín hiányzik belőlük és nyelvük is primitívsege mellett gyakran erőltetett.

Mehemed Enint felkapták és ő új irányt teremtett: a nyelvújító irányt, a mely most már túlment a mult évtizedek modernismusán és a nyelvtisztítást vezette be. Az arab és perzsa elemeket ki kell szorítani és helyükbe európai, franczia és tatár szavakat ültetni. Ezt a nyelvészeti irányzatot támogatta a törökökben felébredt nagy nemzeti öntudat. Nem csupán magukat látták szerepelni a történelem színpadán, hanem valamennyi népet, a mely nyelvileg velük rokon volt. Csodálatos, hogy a nemzeti érzés mily szűkkeblű egyfelől, hogy' eltaszítja magától azokat, a kikkel együtt századokon át egybeforrva, egy nemzetet alkotott, másfelől meg magához szorítja azokat, a kikkel semmi érdek nem kapcsolja össze, a kiknek jó része sokszor csak a történész előtt ismeretes és a kiknek rokonságát néha csak a nyelvész bizonyíthatja. Ha a nemzeti érzés felülkerekedik, olykor a tudományt hívja segítségül, hogy jelölje ki a rokonokat, sőt a képzeletbe is átesap. Egy évszázad óta a nyelvileg egy osztályba sorozott népeket rokonnak tartják, a nélkül, hogy eszükbe jutna, hogy ez a rokonság sokszor csak a nyelvre, nem a fajra, még kevésbbé a jellemre és érdekre, életfeladatra vonatkozik. Szokássá vált a szláv, a germán, a román fajról beszélni, annak fellendüléséről, hanyatlásáról, faji sajátosságairól, pedig ezen osztályozások a nyelvészek dolgozószobáiban születtek, s míg nem hirdették, addig nyelvi hovatartozásukról, közös faji jellegükről e népek semmit sem tudtak. A nyelvészet világosította fel a törököket, hogy ők az Oroszországban élő törökök rokonai és leszármazottai; azt hitték, hogy ez igazság tudatában most jövő életüket e rokoni összetartozás jelében kell berendezni. Közép-Ázsia vált ideáljukká, Közép-Ázsia műveltsége a követendő példa. A kitaszított arab és perzsa szók helyébe tatár szókat kell ültetni, az iszlám vagy a XX. század humanismusa helyett Dsingiz kánt, Timur Lenket kell idealisálni.

A legsúlyosabb hiba azonban nem ez a naiv álmodozás, hanem az a módszertelen eljárás, a melyet az újítók magukévá tettek. Minden elmélet elnyeri tetszésüket és rögtön alkalmazzák. A sociológiának

még néhány évvel ezelőtt elismert, azóta megdőlt egy-két tanát mohón alkalmazzák a mohamedán vallásra, a vallásjogra és saját újdonsült eszméikre. Sehol elmélyedés, sehol higgadt kutatás. Az arab írást új betűkkel kell helyettesíteni, a helyesírást phonetikai alapon megváltoztatni: ezek mind sürgős követelmények. Végrehajtásukban kiki önkényesen járt el. Az egyik író bizonyos szokat így írt, a másik amúgy, saját kiejtése szerint; de mivel ez a kiejtést nem tanulmányozta teljes egészében, ugyanazt a szót néha egy oldalon többféleképpen írja le. A legnagyobb következetlenségeket találjuk az írók orthographiájában és ez az azelőtt eléggé szilárd török írást az olvashatatlanság zürzavarába sodorta. Az idegen szavak használata is ilyen rendszertelen. Századok óta divatos volt olyan ritka szavakat használni, a melyeket csak szótárral ért meg az olvasó. Most derűre-borúra francia szavakat használnak, a melyek olvasása az arab betűs írásban mindig kétes, de nem tudnak ellentállni természetüknek és váratlanul fel-felbukkan egy-egy arab szó, melyet csak gyakorlott arabista ismer.

Ily viszonyok között látott napvilágot Dselál Núri könyve.¹ Szerzőnk fiatalember, a kinek neve azonban már ismeretes a török irodalomban. Útirajzait érdeklődéssel fogadták és társadalomtudományi értekezései komoly olvasóközönségre találtak. Kétkedve vettem legújabb könyvét kezembe, mert jól tudom, hogy Törökországban iskolázott philologus nincsen és új egyetemi tanáraik sem képesek arra, hogy philologiai iskolát teremtsenek. A könyv első fejezete után nem is volt kedvem folytatni az olvasást, mert az író néhány merész állítása különös fényt vetett tudományos gondolkodására. A 11. oldalon ez a mondat olvasható: «Ha e két szent nyelv (a perzsa és arab) nem jött volna segítségünkre, akkor az eredetileg ragozó török nyelv sohasem fejlődött volna hajtogató nyelvvé.» Dselál Núri nem nyelvész és olvasottsága a régibb francia nyelvtudományi munkákban merül ki, a melyek még Müller Miksának ma már elavult nyelvészeti osztályozását tanítják. Meg van győződve arról, hogy nyelvek az idő és a cultura haladásával szerkezeti változáson mennek át és ragozó nyelvből hajtogató nyelvekké válnak. Nem lehet czélom e nyelvészeti theoria helytelenségét bővebben megvilágítani, csak arra szorítkozhatom, hogy a török nyelv bármennyi arab és perzsa elemet olvasztott is be, mindvégig ragozó nyelv maradt. Régibb és új költőknek vannak oly versei, a melyekben

¹ Dselál Núri: *Türkcsenitiz*. (Török-égünk.) Konstantinápoly, 1917.
120 l.

török szók nem szerepelnek, a perzsa szók jórészt a perzsa nyelvtan szerint vannak kapcsolva, de a nyelv alapja a ragozás.

Ilyen apró félreértést azonban megbocsáthatunk a szerzőnek, mert a következő fejezetek okosan és erélyesen kelnek ki a nyelvgyártás ellen és példáit a szerző az európai nyelvekből kölcsönzi. Felteszi a kérdést: vajon egyszerűsíthető-e a nyelv? Századokon át tanult kincs semmivé válik, ha annak nyelvi kifejezéseit elpusztítjuk. Helyesen ismeri fel a nyelv szerepét, a mely nem lehet a szavak érdekes gyűjteménye, hanem a mindenkori viszonyok gondolatainak szabatos kifejezése. Az arab és perzsa hatást indokolja a török történelem, az események, a melyeknek hű tolmácsa a nyelv és annak alkotórészei. A nyelvet nem lehet mesterségesen bővíteni, vagy szűkíteni. Felhótt emberek nem gondolkodhatnak gyermekek eszével, művelt nép gondolatait nem fejezheti ki Ázsia félvad népeinek szókincsével. Mint török írónak véleménye döntő az új iskola műnyelvének érthetőségére nézve. Eddig csak én emeltem fel gyenge szavamat a tatárul, törökül, francziául írt műnyelv ellen. Soknak tetszett ez a játék. Dselál Núri bevallja, hogy ezt a nyelvet török meg nem érti, ezt a nyelvet senki sem beszéli, e nyelven írni botorság.

Minden nyelvben más a tudomány nyelve s más a paraszté, a népé. A török nyelvújítók érthetővé akarják tenni a tudomány nyelvét a nép előtt. Kedves anekdotát mond el egy török parasztról, a ki falujában látta, hogyan olvas a pap szemüveggel. Elment a közeli városba és szemüveget akart vásárolni. Sorra próbálja az üvegeket az ujságokon, de mindig csak azt mondja: «Nem tudom olvasni» és visszaadja őket a kereskedőnek. Ez végre türelmét veszti és megkérdezi a paraszttól, vajon tud-e egyáltalában olvasni. «Ha olvasni tudnék, nem jönnék hozzád szemüvegért» — volt a válasz. A török nép, mint minden más nép, iskolázás nélkül nem használhatja a műveltek nyelvét és azt hiába egyszerűsítik és tatárosítják, tartalma, értelme idegen marad. Szerzőnk az esperanto és a volapük nyelvet is találóan hozza fel példa gyanánt, hogy a nyelv élő organismus, azt mesterségesen alkotni, formálni nem lehet. Azok, a kik az irodalmi török nyelvet mesterséges keverék-nyelvnek tartják, tévednek. A török nép történelme kezdetén nem fejlesztette nyelvét másképen, mint kölcsönvétel által. Ezek a kölcsönzések azonban minden művelt nép nyelvében megvannak. A francia, az angol, a német, a magyar keveréknyelv. Minthogy fajilag nincs tiszta nép a világon, nincs tiszta nyelv sem. A török nyelv kölcsönszavai azonban már török szókká váltak. Kiejtésük; sőt gyakran jelentésük is eltörökösödött. Változásukban alá voltak vetve a fejlődés törvé-

nyeinek: használat csiszolta és alkalmassá tette őket az élet számára. Az élet folyik, sohasem áll meg. Ha a «turáni tájszólással» (a tiszta török nyelvet érti) megelégedtünk volna, — úgymond Dselál Núri — egyáltalában nem haladtunk volna. De Közép-Ázsia nomádjából culturnéppé lettünk, tanultunk és változtunk és nyelvünk is változott és e 4—5 század változásainak köszönhetjük, hogy nyelvünk teljesen különböző a turáni tájszólástól és a világ legédesebb, legzengzetesebb nyelve lett.» «Ha már régebben felszedtük volna a közös emberi kincset tevő tudományokat és e tudományokat tanítottuk volna medreszéinkben, akkor a mai török nyelv természetesen még különbözőbb képet mutatna.» «A nyelv tökéletessége azzal fejlődik, hogy az élet új jelenségeire kifejezést, árnyalati érzékitést akar alkalmazni. A szellemi tudományokban hajszalvékonyságú megkülönböztetésekre van szükségünk. Honnan vegyünk ezeket? Vagy saját nyelvünk concrét, ismert fogalmaiból megyünk át az új abstract ismeretlen fogalmára, vagy idegen szót kölcsönzünk, a melynek a kívánt jelentést tulajdonítjuk.»

Az író felveti azt a kérdést, vajon alkalmas lehet-e a török nyelv a tudomány műszavaira. «Az orosz — azt mondja — a latin nyelvből kölcsönzi e kifejezéseket. Mi erre nem vagyunk oly mértékben képesek. Habár megengedett dolog a latin és görög kifejezéseket használnunk, de mivel nyelvünk eddigi fejlődése és írásmódja a keleti nyelveket követte, nehezen illeszthetjük be a nyugati szokat.» Különböben nem szándékszik e kérdést véglegesen eldönteni. Véleményem szerint a török irodalmi nyelvnek nincs szüksége az idegen hangzású, nehezen írható latin szavak kölcsönvételére, mert az összes tudományok összes műkifejezései számára van megfelelő arab szava. Az arab nyelv gazdagabb gyökökben, mint a görög vagy latin és még az orvosi és technikai kifejezésekre is talál szokat. Ezeknek pedig határozott orthographiája van, olvasásuk kételyt nem okoz, míg az európai nyelvekből vett kölcsönszók sohasem olvashatók le pontosan az arab írásban.

Dselál Núri könyvének legérdekesebb fejezetei azok, a melyekben a török culturával foglalkozik. Ítélete igen szigorú, és ha nem tapasztaltuk volna, hogy a legtöbb modern, európai műveltségű török fájdalmas resignációval emlékezik meg az utolsó század hanyatlásáról, igazságtalannak kellene őt tartanunk. A török ember melancholiája kishitúséget szül önmaga iránt és bámulatot idegenek iránt. Csak néhány phantastikus önámító tartja nagyra az ország jelen helyzetét. A legtöbb kétségbeesett hangon beszél arról az elmaradottságról, a melyben hazájukat vergődni látják. Szokásaikat, gondol-

kodásmódjukat kinéletlenül ostromozzák. Példa erre Ibráhím Hilmi *Európaiasodás*¹ című könyve, a melynek hangján ma más nemzetbeli ember írni nem merne. De a kritika jogos, csak kétes, vajon megszívlelik-e az őszinte intelmet és a kormánykörök megváltoztatják-e azokat az intézményeket és fonák szokásokat, melyek a baj okozói voltak.

Dselál Núri a nyelvből indul ki. «Nincs oly nép, a melynek magas culturája legyen és nyelve fejletlen maradt volna. Ha hanyatlott is az a nép, nyelve magán hordja volt nagyságának bélyegét.» Azután a török történelmen fut végig. Az oszmánok — úgymond — katonai pályát futottak be, Nagy Szulejmán idejéig csak hódításokkal voltak elfoglalva, ezért elhanyagolták a szellemieket. Pedig ha a számos *tezkerén* végigfutunk, a melyek az egyes korok íróiról emlékeznek meg, azt látjuk, hogy a török irodalom fénykorában több nevet mutathat fel bármely más irodalomnál. Dselál Núri pessimista. A legtöbb modern török ilyen. Mindezen írók közül nem talál egyetlen Aristotelest, Bacont, Descartest, sem Ibn Rusdot, ezért értéktelennek tartja őket. Végigmegy a philosophián. Az arabok óta semmi haladás. A törökök még az arab philosophiát sem értették meg. A török nyelven írt philosophiai művek tényleg másodrendűek, de itten más szempontból kell eljárni, mint a hogyan a francia, német vagy angol szellemi termékekkel szemben eljárunk. Az a kérdés: vajon a török vagy arab faj dicsősége-e az, ha török, illetőleg arab gondolkodó kitűnik és maradandó nyomot hagy az illető tudományban? Nem tudható-e ez be különös körülményeknek, a melyeknek a fajisághoz semmi közük sincs. Gyakran a legtehetségesebb faj nem mutat fel lángelméket, mert a körülmények miatt azok zsengejükben elpusztulnak, míg tehetségtelen nép nagy teljesítményekre hivatkozhatik, mert ápolja a feltörő és igyekvő elemeket. Csak ily esetben hozhatók az egyes kiváló emberek kapcsolatba a fajjal és csak így válik művük a faj dicsőségére. A török nép katonai téren tűnt ki. Szervezkedése olyan népelemek között ment végbe, a melyek a szellemi tudományok iránt már nem érdeklődtek. A törökök feltűnésével Kelet-Európában és Nyugat-Ázsiában a cultura hanyatlani kezdett. A mongol hódítás feldúlta az arab kalifátust és Bagdad eleste után sem a tudomány, sem az irodalom nem emelkedett arra a magaslatra, a melyen a X—XII. században állt. Konstantinápoly elfoglalása után pedig a szellemi tevékenység Európa nyugati felében összpontosult. De ennek bonyolódottabb okai voltak, a melyekre

¹ *Avropallısmak*. Konst. 1913. 265 lap.

itt nem terjeszkedhetem ki. Alig hiszem, hogy a fajtság oly döntő tényező lett volna ebben, mint az organisatio és az erkölcsi felfogás.

Dselál Núi nem veszi figyelembe azokat az okokat, a melyek a törökök szellemi elmaradottságát előidézték. Hazafias bánattal ugyan, de ridegen ecseteli az országában uralkodó tudatlanságot. A száz év előtt élő Szünbülzade Vehbi versikéjét idézi elrettentő bizonyíték gyanánt:

A geometriát semmibe se vedd,
Ne zavarodj abba a sátáni körbe.
Ne főglalkozzál gondolkodással,
Éjjel-nappal ne az legyen munkád.

Még szigorúbb az ítélete az irodalom azon ága ellen, a melyet Magyarországon érdeklődéssel karoltak fel: a török történelemírás ellen. Krónikáikat nem az események hű leírása kedvéért írták, hanem, hogy hizelegjenek a hadvezéreknek és uralkodóknak, kiknek számára azokat írták. Szóvirágok halmaza, játékok, az arab és perzsa összetételek erőltetett fitogtatása, állandó kitételek jellemzik a török történetírást. Nem az események hű leírása, hanem a szavak maguk a török krónikák főfeladata. Olyan nyelven íratnak, a melyen senki sem beszélt, a melyet senki sem ért meg teljesen és a melyből senki sem meríthet okulást. Vegyük még ehhez, hogy az arab történetírás olyan kritikai módon járt el, a mely a középkorban ismeretlen volt a nyugati írók előtt. Egymással párhuzamban mutatták be a különböző forrásokat és még ha ellenmondók voltak is adataik, nem igyekeztek azokat kiegyenlíteni. Ezt az olvasóra bízták és így nagy szolgálatot tettek a későbbi tudománynak. Ezt a hagyományt a török történetírók nem követték. Nehéz és hálátlan feladat a török történelmet török forrásokból megírni.

Ugyanezt a szomorú képet festi elénk szerzőnk, midőn a török művészetéről beszél. A palota pártolta ugyan a festészetet, de ez a pártolás ideiglenes és szeszélyes volt. Ibrahim pasa Magyarországból néhány szobrot¹ vitt és ezeket az Aja Szófia terén állította fel. Hová lettek, nem tudják. De ezek kivételével a szobrászat ismeretlen maradt. Csak az írásművészet fejlődött a törökök kezén. Ebben a perzsák méltó társai voltak, az arabokat felülmúlták. Az úgynevezett

¹ A török kincstár egyik illuminált kéziratában, mely a *Hürner Náme* nevet viseli, egy szobor van lefestve. Ezt Budáról hozták és a Hippodrom-terén állították fel. Négy-öt méter magasságú oszlopon angyalszerű alak látható — a mennyre ezt a kézirat stilizált rajzából kivehettem.

rik'a írásfajt a törökök alkalmazták először és ma is náluk fejlődött a legmagasabb tökélyre.

A fentebbiekből következtethetjük, hogy Dselál Nûri nem azon lelkes törökök közé tartozik, a kik a török multat dicsőítik, néhány lelkes jelszóval vigasztalódnak és tunyán néznek a bizonytalan jövőbe. Pessimismusa csak a multnak szól, kutató elmével a mult hibáinak, bűneinek okait keresi és javulást remél a jövőben. Nem tartozik azok közé, a kik a törökségben nemcsak az oszman birodalom területén élő népet látják, hanem egy nagy közös török fajban vélik világtörténelmi jelentőségüket feltalálni. Jóllehet a törökség egységesnek fogható fel ma, midőn a régibb századokra vonatkozó kutatások még annyira kezdetlegesek, lehetséges, hogy mélyebb ismeret a nyelvileg közös törökséget történelmi szempontból különálló egyedek gyanánt fogja tárgyalni. De bármint legyen is, ma csupán a negativumokban egységes a török faj és e negativ szerepét a culturtörténelemben leghatározottabban Ranke emelte ki. Az oszman törökség szerepe mellett annak jelen és jövő élete is van. Erre nézve pedig Dselál Nûri és vele együtt minden higgadt államférfi csak egy nézetet lehet. Az oszmánság léte jelen földjéhez, jelen körülményekhez, a jelen képességeihez van kapcsolva. Sem a mult letűnt nagyságán való ábrándozás, sem a képzelt jövő számára készülő önámítás nem lehet áldásos hatással az ifjú nemzedékre. Dselál Nûri realista akar lenni, de e realismusában sok az őszinteség és naivitás, a mely hamar elfelejti, hogy egyik nép sem tagadhatja meg önmagát, történelmét.

Az újabb török irodalom e termékének ismertetésével csak futó pillantást vethettünk a török gondolkozás műhelyébe. A háború alatt ott is, mint nálunk, minden életnyilvánulást a tőke ejtett hatalmába. Az anyagon teljesen uralkodik és az anyag uralmával elfojtja a szellemet. De ez mélyebb gyökerekre nyúlik vissza, az emberi kedélyre és érzelmvilágba. A változó anyaggal szemben aránylag lomha és változatlan, de mire a külső kényszer, az anyagi nyomás megenyhül, ellenmondás nélkül veszi át ismét a vezető szerepet. Törökország állapotát csak úgy érthetjük meg, ha anyagi és szellemi culturáját együtt, kapcsolatban tudjuk felfogni.

Germanus Gyula.

ÉRTESÍTŐ.

Károlyi Árpád az 1606-iki bécsi békéről.

Magyar Országgyűlési Emlékek. A M. T. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából szerkeszti és történeti bevezetésekkel ellátta dr. Károlyi Árpád r. tag. Tizenkettedik kötet. 1606. Budapest, 1917. Kiadja a M. T. Akadémia. Ára 20 korona.

Történetünknek egy nevezetes évét tárgyalja e kötet szerkesztője. Iratok közlésével és bevezetésekkel világítja meg a korszakalkotó 1606-iki évnek magyar politikai mozgalmait. És így Károlyi Árpád e kötettel tökéletesen befejezte a bécsi béke megkötésének történetét. Helyénvaló tehát, hogy ez alkalomból az ismertetés keretében maradvá, megemlékezzünk Károlyi írói sajátosságairól.

Hogy Károlyi minő gonddal, fáradsággal és költséggel szerzi össze kiadásainak becses anyagát, azt nem szükséges bőven fejtegetnünk. Feltűnik ez annak is, a ki csak futólag lapozza végig az előtünk fekvő tartalmas kötetet. De azt már csak a figyelmesebb olvasó látja, hogy minő munkát fordított Károlyi az összeszerzett anyag kiadására. Kitöltötte a hézagokat, több helyen eloszlatta a homályt a nem ritkán rossz latinsággal írt levelekben, felterjesztésekben, vagy az igen nehezen olvasható német fogalmazványokban. Az olasz és magyar szövegek is rászorulnak néha a jegyzetekre és pótlásokra.

Mind ez eléggé meg nem becsülhető érdem, de a szerencsés kutató és a lelkiismeretes kiadó mellett a történetíró is érvényesíti kiválóságát a bevezetésekben. Károlynak egyik szokása az, hogy a félhomályban maradt történeti tényekre teljes világosságot derít. A mit az 1604: XXII. törvényezikk szerkesztéséről írt, az közkincsévé vált történettudományunknak. E kötetében is egy fontos hamisítás történetét tisztázza. Kimutatja, hogy a bécsi békét megerősítő királyi oklevélnek dátumai meg vannak hamisítva.

Valamit tudtunk azelőtt is e dologról, de csak Károlyi tisztázta a tényeket és szinte drámai elevenséggel beszéli el e furcsának látszó,

de politikai okokból mégis szükséges hamisításnak történetét. Vagy vegyünk más példát. Bocskay halálát még nem igen régen mérgezésnek tulajdonították. Kancellárja, Káthay Mihály mérgezte volna meg, a miért őt Bocskay halála után a hajduk felkoncezták. Károlyi most kimutatja, hogy Káthay valóban meg akarta buktatni Bocskayt külföldi segítséggel, a miből az is következtethető, hogy fejedelme személyét sem kímélte volna, ha nagyra vágyó tervéi úgy kívánják. Ezért fogatta el kancellárját a fejedelem és ezért gyanakodtak a hajduk a fogolyra, noha Bocskay halálát nem lehet mérgezésnek tulajdonítanunk.

De a külső tények megállapításánál is nehezebb a cselekvők motivumainak feltüntetése. Ezen a téren a bécsi békének történetírója nagy nehézségek előtt állott. Meg kell ugyanis gondolnunk, hogy a bécsi béke a vallásszabadságot biztosította oly időben, a mikor, Károlyi szavai szerint, a pápai szék államférfiai a legszigorúbb conservatív mértékkel latolgatták a vallás és lelkiismeret szabadságát. «A mit ők e fogalmaknál éreztek vagy gondoltak, — mondja szerzőnk — azt körülbelül azzal lehetne összehasonlítani, a mit a modern időkben a mai államot conserválni óhajtó politikus a forradalom vagy a jövő socialis állama vagy a communismus fogalmára érezhet. Lelkiismereti szabadság a pápai államművészet szemében egyértelmű volt a lelkek, a gondolatok fegyelmezetlenségével és kicsapongásával, minden állami és erkölcsi rend felbomlásával.» Természetes, hogy a pápai udvarnak e felfogása mély hatással volt Rudolf király és Mátyás főherczeg lelkére is. És hogy mégis rászánták magukat a lelkiismereti szabadságnak elismerésére, azt csak a bonyodalmas politikai és lélektani okok kényszeréből érthetjük meg. Ezeknek az okoknak mesteri rajzát találjuk Károlyi bevezetéseiben. Elkísér bennünket a legkülönbözőbb táborokba, fölfedi előttünk a pápai udvar titkait, Mátyásnak törekvéseit, környezetének befolyását, a cseh királyság s az osztrák tartományok rendjeinek felfogását, a velencei, a pápai, a német birodalmi és a spanyol politikának hatását a magyar eseményekre. Ezekhez kapcsolja a magyar államférfiak és pártok céljaikban nem egészen egyező és eszközeikben igen széthúzó vágyainak és gondolatainak rajzát. Ez annyira változatos diplomatiái törekvésekből és lélektani motivumokból oly képet alkot, melynek finom árnyalatai s élénk színei mély hatást tesznek az olvasóra. Jellemrajzai közül a rövidebbek is sokat mondanak. «Don Guillen de San Clémentéről, a spanyol udvar prágai nagykövetéről» — úgymond — «a ki Spanyolországot évtizedek óta képviseli a császári udvarban és mint hig-

gadt, ildomos államférfi egymásután két király föltétlen bizalmával dicsekedhetett, nem tudom, nem volt-e bask eredetű. De bizonyos az, hogy az a nyugodt, udvarias, de kimért válasz, melyet a főherczegnek adott, a bask kegyetlenségnek is nyomait viseli magán». Vagy Forgách Zsigmondot és Dóczy Andrást jellemzi egy mondatban: «Találkoztak aztán jóindulatú skeptikusok, mint Forgách Zsigmond és rosszindulatú kétkedők, minden kákán csomót keresők, mint a későbbi korok legmerevebb aulikusainak ősi példányképe, Dóczy András.»

Máskor jellemrajzai kiszélesednek, de mindig elevenek. Károlyi a töredékes anyagot is életre bírja kelteni művészi szemmel és kézzel. Különösen jól esik előadásában az igazságérzetnek az a ritka ereje, mely ítéleteit áthatja. Mindenki becsüli az őszinte meggyőződést, katolikusból vagy protestánsból egyaránt, nehezen határozza el magát a kárhoztatásra, a valódi bíró lelkiismeretességével bírálja az embereket. De rokonszenvének egész melegségét Illésházyra és Bocskayra összpontosítja. «Ne feledjük» — így kiált fel egyszer — «hogy Illésházyt itt is mindig a főntebb kifejtett elv vezette: az az izzó fajszeretet, magyar fájának az a cultusa, melynek főpapjául e nagy, de szomorú időkben Bocskayt és őt választá ki a gondviselés».

Az a magyar érzés, mely ez ítéletben nyilvánul, soha sem csábítja méltánytalanságra a szerzőt még a magyar faj ellenségeivel szemben sem. A kuruczkorból vett szólásmóddal élve, Károlyi nagyari magyar.

Azért nem magyarkodik. Stílusa is egyszerűen és mesterkélt-ség nélkül magyaros. Nem keresi a történeti stílus méltóságát, hanem eltalálja, mintegy önkénytelenül. Nem restel a köznapitársalgás hangján is írni, de onnan természetes átmenetben emelkedik a méltóságig. Stílusában nincs modern izgatottság, szaggatottság, szereti a kerek, de mindig súlyos körmondatoknak ünnepies palástját gondolatain. És ez a dísz jól illik hozzá. Régi világra emlékeztet, arra a lovagias érzésű, európai műveltségű s mégis tözsgyökeres magyar típusra, melynek személyesítői egyre ritkábban láthatók közéletünkben.

Bocskay korának politikai mozgalmait igen sokáig úgy fogja látni a magyar történetírás, a hogy Károlyi elénk állította.

A magyarság ügye a külföldön.

Révai Mór: *A magyarság ügye a külföldön.* Budapest, Révai Testvérek, 1917.

E könyv fontos kérdéssel időszerűn és gyakorlati módon foglalkozik. Mit tudnak rólunk a külföldön; miért nem ismernek jobban; mit kell tennünk a magunk jobb megismertetése czéljából: e kérdéseket a szerző bő és érdekes adatok alapján behatóan fejtegeti s végül okos, gyakorlati tanácssal, sőt kész tervvel is szolgál. Fontos kérdés ez; a félreismertetés kárát, a rágalmak szégyenét állandóan nyögtük. Tárgyalása pedig sohasem volt annyira időszerű, mint ma, midőn helyt-állásunk a világháborúban ránk fordította a figyelmet. Igaza van szerzőnek: a világháborúnak egyik meglepő tapasztalata az, mily kevésbé ismerték a nemzetek egymás erejét, természetét, érzelmeit. S bizonyára bennünket ismertek legkevésbé, még a németek is, szövetségeseink és bajtársaink; ma már maguk is beismerik ezt. E tartós félreismerés egyik okát Lóczy Lajos a Thun-féle osztrák tankönyvekben keresi, melyek az absolutismus éveiben osztrák szempontból irattak, rólunk csak czélzatosan és ferdítve szóltak; máskülönbén jeles tankönyvek, éppen azért ma is használatban vannak s ma is ezekből meríti reánk vonatkozólag elemei ismereteit Ausztrián kívül a németiség is. Ép ilyen elfogultak az újabb osztrák tankönyvek, mint Ambrus Zoltánnak egy ott bőven idézett cikkéből látni. A németiség egészen a legújabb időkig csak két sugártörő prismán keresztül nézett bennünket: Bécs szemüvegén, vagy a hazai német nemzetiségi izgatón át. A magyarországi németiség ügyének a könyv külön fejezetet szentel, melyre alább tesz megjegyzéseket Bleyer Jakab, ki e kérdéssel e folyóiratban behatóan foglalkozott. Az kétségtelen, hogy a magyarság és a birodalmi németiség közt egymás kölcsönös jobb megismerése mindkét félre nézve csak hasznos lehet, sőt szükséges, mert, mint gr. Andrássy Gyula mondotta: «Nincs Európában két olyan, egymástól vérben, traditióban teljesen független tényező, a melynek érdekazonossága olyan világos lenne.» Nekünk e részben nincs tartozásunk; nálunk eléggé ismerik a németeket, tudományukat, irodalmukat, életüket, utazásokból, könyveikből, újságaikból. Igen érdekes, hogy 1913-ban 224 német nyelvű újság és folyóirat jelent meg; a magyar posta 216.000,000 újságot kézbesített, s annak ötödrésze német újság volt; a pesti könyvkereskedések kirakataiban 30 % magyar könyv mellett 70 % a német. Így is van; hiszen ezt egyik elsőrangú könyvkiadónk mondja; mindenki folyvást ta-

pasztalhatja ; Berczik Árpád mozgalmat is indított, hogy a magyar könyvek több helyet kapjanak a kirakatokban. Német részről azonban vajmi kevésbé ismernek bennünket. Magunkra vessünk! Mi a külföldi sajtó rágalmait és támadásait érthetetlen közönnyel, ölbe tett kézzel néztük, abban bízva, hogy minden szél eláll magától. Csalódtunk. Az alldeutsch-mozgalom kenyér, a melyből sokan élnek s a folyvást hangoztatott hazugság végre szinte igazságnak tetszik. El kell ámulnunk azon, hogy a háború közben milyen áradata öntötte el Németországot a magyarelleses cikkeknek. A folyóiratok *Sonderheftjei*, melyeket nálunk megtiszteltetésnek vettek, nagyobbrészt gúny- és röpiratok ellenünk. Ennek bizonyítása és ismertetése a könyv egyik főfejezete, mely a 67. laptól a 119-ig terjed. Nem szólunk arról a gyerekes játékról, mely Hunyadit, Zrinyit, Kossuthot, Petőfit igyekszik elvitatni a magyarságtól s az újabb irodalmat is, Mikszáthot, a «lutheránus tót»-ot, a sváb Herczeget, Gárdonyit, Rákosit, Dóczyt, Kisst, Reviczkyt ; mely azzal csúfolódik, hogy minden nemzeti középületünket német ember emelte, mint Ybl, Steindl (csoda, hogy Hausmannt és Schuleket kifelejtik). Nem állítunk össze egy másik lajstromot a német műtörténetekből, Lenau, Liszt, Angeli, Goldmark és mások neveivel. Elámulni való azonban, ha a Meyer nagy Lexikona is azt írja : «Csak a XVIII. század utolsó harmadában keletkezik voltaképpen magyar nyelvű irodalom, a melyet jogosan a «magyarországi irodalom» elnevezés illet meg, mert Magyarország minden nemzete kiválóan közreműködik benne és legkiválóbban talán a nem-magyarok ; így mindenek fölött a «szlávok» (Zrinyi, Petőfi), mellettük pedig a németek és legujabban a zsidók. Ellenben a népdal lényegében magyar eredetű, noha a dallamok német, szláv és cigány eredetűek». E lexikon azt is állítja, hogy a magyar nyelv még alakulófélben van s csak a legifjabb nemzedék kezdi társalgási nyelvvül használni. Az ilyen állítások nem ártanak nekünk (mert a valóságot nem változtatják meg), csak a német alaposságnak. A felfuvalkodó német «tudós»-ok nagyzási hóbortja, a kik a Mommsenék és Helmholtzok tekintélyét maguknak szeretnék kisajátítani, valóban káprázatos. Egy német irodalomtörténeti mű, melynek badarságait Révai nem idézi s melyről eddig e *Szemle* sem emlékezett meg, *Die Lyrik des Auslands seit 1800* von Otto Hauser (Leipzig) a szűk látkör naivságával ezt írja előszavában : «Deutschland muss sich immer bewusst bleiben, dass das Beste, was das Ausland seit dem Auftreten der Germanen in der Geschichte geschaffen hat, Blut von seinem Blute ist», s szerinte mai ellenségeik mind szellemi anyjukra emelnek kezét. „Hisz szép a nagy önérzet”, — de ilyen foka

csak a tudatlanságban gyökerezhetik. Azt a vágyát, hogy minden irodalmat kifoszszon, valódi német kitartással erőszakolja végig az egyetemes irodalomtörténeten, s még a holt nyelveknek sem kegyelmez; onnan kezdve, hogy «Vergil und Catull kommen aus dem Norden und werden sicherlich mehr Kelten, als Römer gewesen sein». Kedélyes Horvát-Istvánkodással az egész francia lyrát lefoglalja a német szellem számára: De Vigny, Musset, Gerard de Nerval-ról együttesen hangsúlyozza: «épen nem véletlen, hogy mind a három szőke volt, ... hiszen fajilag a romantika a germán szellem újjászületése» (12. l.); aztán külön is megállapítja: «Chenier war reiner Norde». «Musset ist zwar ganz und gar Germane». Nerval «ist oft geradezu deutsch». Nev. t. azon, hogy Béranger a gall szellem megtestesítője; hiszen gallok már Caligula idejében sem voltak Franciaországban, s ha visszaütöttek is néha, ezeket már nem lehetett megkülönböztetni a germánoktól. Különben is Béranger német nevet viselt (Berengar), s szőke volt és kékszemű (16. l.). Ha van, a kit nem kőzhat el a németség javára, legalább elmarkolja a francziáktól, mint a mi róinkat szokták mitőlünk. Catulle Mendés portugál zsidó, Hérédia spanyol, Coppée belga, Richpin cigány, stb.

Hauser könyvére csak azért tértünk ki, mert oly világosan elárulja ez eltulajdonítási mánia forrását: a szellemi viláгуралонra való törekvés képében az önhittséet. Másik forrása pedig a tudatlanság, mert az szokta szűk ismereteit merész elméletekkel és vakmerő általánosítással megtoldani. Csak az hajszolhat végig az irodalmakon egy ily képtelen teoriát, a ki ismereteit lexikon-czikkekből meríti s a részletekben csöppet sem aggályoskodik. Csak az mondhat olyat, mint Hauser, hogy a magyar nem dalos nép, dalainak melódiái nagyobb részben szláv, kisebb részben német kölcsönzések. «Die Slaven werden wohl auch am stärksten Inhalt und Ausdruckform der Texte bestimmt haben. Jedenfalls waren die zwei Dichter, die am besten den Volkston trafen, Michael Vitkovics und Alexander Petöfi (Petrovits) Slaven, der erste Serbe, der zweite lutheranischer Slowake». Összerinte még Vörösmarty is «nach deutschem Vorbild» írta hexameterait, — a mennydörgés zenéje a prüszkölő német hexametert majmolja! Általában a „magyarische Lyrik“ 18 névvel van említve, három lapon, ott, a hol a portugálból 24 nevet emlegetnek. Se 18-ról is kisül pl., hogy Himfy Petrarca után bár, «doch mit deutscher Empfindsamkeit» zeng, hogy Arany követői voltak: Czuczor Debreczeni Márton és Garay, hogy «der Einfluss des jungen Deutschlands macht sich geltend» — Petöfinél! —

Hagyjuk e badarságokat, s térjünk vissza Révai szemléjéhez,

mely a történelmi, közéleti és politikai kérdésekben sem vigasztalóbb. A *Der Panther* magyar-száma azt írja, hogy nálunk még mindenben az ősi hagyományok állnak fenn; hogy tragikus, mennyire rossz németiséggel írnak németjeink, kiknek földadatuk volna, hogy megadják nekünk a civilizatiót, mert «jene Völker sind nun einmal da, und man muss sich mit ihnen auseinander setzen». Brandsch Rudolf ötleletes magyarosító politikánkról ír, a németiségtől való függésünk mellett. Hamar elő kell erre vennünk Madách aristophanesi komédiáját, *A civilizátor*-t, a svábbogarak kardalával. A *Die Tat* cz. havi folyóiratnak, mely Jénában, Diderichsnél jelenik meg, 1916 áprilisi száma egyik cikkében azt írja: a dunai néptörzsek, «különösen a magyarok, Európának csak terhére vannak; minél hamarabb pusztulnak el, annál jobb». A *Deutscher Glaube, Deutsches Vaterland, Deutsche Bildung* cz. alkalmi kötet azt vallja, hogy szervezni kell a kivándorlást Magyarországra, hogy a nagy Germánia a Vöröstoronyiszorosig érjen. Szerzőnk ismerteti s bírálja a Korodi-Lutz-féle izgatásokat, a Meyer-Lexikon *Kriegsnachtrag* kötetét, melyben Samassa osztrák tudós hazánkat *subgermán* államalakulat gyanánt sikkasztja el, Schmoller *Jahrbuch*-ját, Köhler tanulmányát, a külföldi s erdélyi szász napilapok cikkeit, a *Ruhmeshalle* díszalbumot, mely Szent István nagyságát Gizella királyné részére követeli s egyhangú Hált-ot szeretne odakiáltani a magyarság hegemoniára való törekvéseinek. De elég. Hasonló, bár rövidebb áttekintést nyújt szerzőnk osztrák cikkekről. Azonban korántsem célunk e kivonattal mintegy pótolni a könyvet; ellenkezőleg, érdeklődést kívánunk ébresztetni iránta, hogy minél többen olvassák.

Mindenesetre megdöbbenő, hogy míg nálunk a háború alatt a németek megbecsülése és megszeretése eddig példátlan mértékben terjedt az alsóbb rétegekben is: addig Németországban ily kevésbé ismerik, sőt ily szörnyen félreismerik irodalmunkat, történetünket, politikai jogainkat s oly kevésre becsülnék, hogy ilyeneket írnak rólunk azalatt míg a német és magyar szuronyok egymás mellett nyomulnak előre. Meg lehetünk nyugodva a felől, hogy ez nem a komoly tudomány, nem is a higgadt publicistika szava, — Naumann és Eucken másképp írtak rólunk — csak a tájékozatlanság handabandája. De bizonyos, hogy kötelességünk mindent elkövetni az ilyenek megczáfolására és a jobbak jobb fölvilágosítására.

Szerzőnk azt is számba veszi, mit tettünk eddig. Végigpillant a könyveken és röpiratokon, melyeket nálunk e tárgyban írtak, főlemlíti német folyóiratainkat, egyik, az Akadémia *Ungarische Rundschau*-ja, valóban jelentékeny; említi a Bajtársi Szövetséget, mely néhány magyar

államférfi és tudós feltűnést keltett előadása óta, sajnos, nem igen ad életjelt magáról. A németek is tettek valamit. Mindenesetre sokkal többet kell tennünk nekünk. Helyet kell szereznünk a német napi és időszaki sajtóban, ismertető czikkeink s a tévedések czáfolatai, egy egész védő irodalom számára; közvetlen érintkezésbe lépni a sajtó útján az egész világgal; önálló könyvekben ismertetni viszonyunkat. A többek által írt, kis cikkekből összerótt, lazán szerkesztett albumszerű önismertetésekben keveset biznánk, többre nézzük, a mit szerzőnk személyes buzgólkodása több esetben elért, ha a Teubner- és Perthes-féle gyűjtemények önálló köteteket adnak Magyarországról. Szerző jónak látta volna ily kis kötetekből egész ismeret terjesztő könyvtárt adni közre. Eltervét egy nagyobb gondolat nyomta el, gróf Tisza Istváné, a ki a magyar szellem, magyar műveltség főkéjét kívánta volna a külföldnek megmutatni, egy német nyelvű gyűjteményben, mely irodalmunk jeles alkotásaiban, jól összeválogatva, történetünket, társadalmi életünket és típusait, a nép jellemét szokásaival ismertetné, a mellett történelmünket, mondáink, legendáink, krónikáink, memoireok és történetírók szemelvényeiben, majd a magyar jog életét, közjogunkat, műemlékeink és művészetünk mellett gazdag etnographiánkat. Íróink bevezető jellemzése, műveik és fordításaik bibliographiája elismertetné, hogy nem vagyunk oly fölfedezésre váró curiosum, a minőnek egyik újabb ismertetőnk, Lux is, feltűntet. Szerzőnknek, a ki könyvkiadó, ez a terv van leginkább szívéhez nőve; kétségtelenül monumentuma volna ez nemzeti lényünknek és műveltségünknek, s nyitott kapu a külföld — első sorban Ausztria és Németország — érdeklődése előtt. A mellett mintegy irodalmi képviselőt javasolna a külföldön, szervezett és tekintélyes intézményt, német mintára, mely állandóan buzgólkodnék védelmünkön és önismertetésünkön. Ezek a szerző tervei és tanácsai; kétségkívül gyakorlatiak és kivihetők, jó volna, ha csak egy részük is megvalósulhatna.

Egyet a szerző elért: figyelmet ébreszt e kérdés iránt. Könyvének az a része, mely szemlét tart a ránk vonatkozó téves vagy célzatos ismertetések fölött, sensatiós, és komoly figyelemre méltó. Mondhatják ugyan, hogy csakis német és osztrák közleményekről szól, de most nem is férhetni hozzá máshoz, s ránk nézve ez a legfontosabb. Az is igaz, hogy e két helyütt is főképa folyó- és röpiratokat vizsgálja, pedig érdekes volna pl. a tankönyveket venni revisio alá, melyek a felnövő nemzedék számára a tévedések melegágyai. S általában, idővel ki kellene terjesztetni e vizsgálódást a távolabbi külföldre, a Scotus Viatorok izgatásaira, el az amerikai hirlapokig.

Szerzőnk később megtehetné ezt; a tárgy szemlátomást érdeklí, s módja és hivatottsága van ily vizsgálódásra. A legfőbb minden-esetre az, a mit e könyvével már megtett: hogy itthon nyissa föl a szemeket, mutassa meg a veszély nagyságát, s ezt könyve elérte.

E könyv szükséges és hazafias tett volt.

v.

A hazai németiség kérdéséhez.

(Megjegyzések Révai [Mór *A magyarság ügye a külföldön* című művéhez.]

A szeszélyes véletlen, mely a könyvolvasásnál — még az ideje javát evvel töltő embernél is — oly nagy szerepet játszik, csak mostanában juttatta kezemhez, hónapokkal megjelenése után, Révai Mór-nak *A magyarság ügye a külföldön* című munkáját. Nagy örömmel, sok tekintetben lelkes csatlakozással olvastam fejtegetéseit, melyekben annyi talpraesett gondolat, annyi életrevaló eszme kergeti egymást, hogy szívből kell kívánnunk megvalósulásukat. A felvetett problema is egyike azoknak a nagy feladatoknak, melyekre megoldása a báború véres hullámaiból kibontakozó új Magyarországra vár.

Hogy a könyvhöz, melylyel majd minden részletében egyetérték, mégis hozzászólok, annak oka, hogy a hazai németiség kérdését is szóvá teszi. Oly módon teszi azonban szóvá, hogy — bár rám is hivatkozik — mégis a tőlem oly nyomatékosan hibáztatott egyoldalúsággal és nem avval a teljes nyíltsággal tárgyalja, mely meggyőződése és tapasztalatom szerint egyedül vezethet igazi, maradandó sikerhez. Részben persze igaza van abban, a mit mond, s nem kell külön erősítenem, hogy ebben tökéletesen az ő oldalán állok, mert hisz én jórészt könyvének megjelenése, egészben pedig annak ismerete előtt ismételten ugyanazt hirdettem magyarul és németül írt tanulmányokban és cikkekben. (Ezek a *Budapesti Szemlében*, *Budapesti Hirlapban*, *Magyar Figyelőben*, *Deutsche Rundschau*-ban, *Pester Lloyd*-ban, *Neue Post*-ban és *Nord und Süd* cz. folyóiratban jelentek meg.)

Abban Révainak föltétlenül igaza van, a mit én is folyton hirdetek, hogy a magyar-német viszonyrak érzelmi szemponttól — és ki merné ma e szempont döntő jelentőségét tagadni? — punctum salienste: a hazai németiség kérdése. «Magának a két milliós németiségnek ittléte — úgymond — főoka azoknak a félreértéseknek, a melyek közöttünk és a németek között voltak és vannak» (41. l.). Teljesen igazak a következő megállapításai is: «A magyarországi

németség ügye a német közönség elé eddigelé mindig vagy a gravaminális nemzetiségi politika szemüvegén vagy a pángermán aspiratiók nézőpontján át jutott el» (42. l.); továbbá: «Jóformán semmi értelme nincs annak, hogy mi magyar lapokban és magyar folyóiratokban, tehát kizárólag magyar nyelvű közönség előtt felelünk oly közleményekre, a melyek német nyelven, nagy elterjedtségű lapokban a nagy német nemzet előtt láttak (t. i. a hazai németiség érdekében a magyarság ellen) napvilágot» (43. l.), mert hisz ez nemcsak hogy a németeket nem világosítja fel, hanem a magyar közvéleményt is teljesen czéltalanul — és ettől Révai könyve sem egészen ment! — felizgatja. A legnagyobb igazság azonban, mely engem is vezérel a megértés útjának keresésében és a melynek mindenkit vezérelnie kellene: a németiség felvilágosításában «arra az egyetlen lehető, nyílt, világos álláspontra» kell helyezkednünk, «hogy a magyar állam magyar nemzeti jellegének kifejlesztésére nemcsak megállapodott történeti joga van a magyar nemzetnek, hanem hogy az államnak ezt a magyar nemzeti jellegét teljes egészében ki is kell fejlesztenünk, épen a németiség érdekében is» (44. l.). Vagyis egyszerűbben: mi igenis fajilag assimilálni akarunk vagy még egyszerűbben és magyarul: mi igenis magyarosítani akarunk, mert nekünk erre a magyar nemzeti állam fönmaradása érdekében szükségünk van!

A homály ott kezdődik Révai Mór fejtegetésében — a mint ott végződött Euckennel folytatott német vitájában is (*Nord und Süd*, 1916) — a hol a magyarság részéről olyan rajongóan és egyúttal olyan érthetően óhajtott magyarosítás módjáról és mértékéről szól. «Nekünk — írja — tisztán és világosan meg kell mondanunk, hogy mi igenis arra törekszünk, hogy a haza minden polgára a magyar nyelvet bírja, hogy respectáljuk a nemzetiségeknek és különösen a hazai németiségnek nyelvét és culturáját, de épen az ő érdekében levőnek találjuk, hogy az államnyelv elsajátítása révén teljesen egyenjogú és egyenlő képesítésű állampolgárok lehessenek. Meg kell értetnünk velük, hogy iskoláztatásunk szellemét és rendszerét nem bolygathatjuk meg egyes phantasták ábrándjai miatt és hogy a magyar műveltség részesévé óhajtjuk tenni épen iskolai rendszerünknel fogva a hazánkban lévő német értelmiséget, hogy ez a legsajátabb érdeke neki, mert csak így boldogulhat az állami és polgári életben» (46—47. l.).

Ez nem egészen világos beszéd. Nem szólok arról, hogy a hazai németiségnek «az ő érdekében» kell-e magyarul tanulnia és hogy a német értelmiség «legsajátabb érdeke»-e, hogy «a magyar műveltség

részesévé» legyen : mert ha faji szempontból tekintjük az «érdek» kérdését, — és ha németet és magyart egymással szembe állítunk, milyen más szempont jöhetne szóba? — akkor világos, hogy az nem német, hanem magyar érdek, mint — bizonyos fokig — mindnyájan hiszszük és valljuk : a magyar haza érdeke. Aztán : miben áll «a hazai németiség nyelvének és culturájának respectálása», ha minden iskoláját ilyen vagy olyan czímmel, azonban de facto magyarrá tettük? Az iskola! Mint a külpolitikai német-magyar viszonynak a hazai németiség, úgy a belpolitikai magyar-német viszonynak a német iskola az ütköző pontja. És itt van igazában az a homály, a melyről fönt szoltam, nemcsak Révai könyvében, hanem általában a magyar publicistikában, melynek láttára az egyenes gondolkodástú ember mindig úgy érzi : köd előtttem, köd utánam! Révai beszél «a haza minden polgáráról» és beszél «a hazánkban levő német értelmiségről»; de miért nem szól nyíltan — mert bizonyára erre czéloz — az elemi iskoláról egyrészt, a közép- és felsőiskoláról másrészt? Akkor a magyar iskola-politika célját — Révai értelmében, de általában a magyar publicistika és a tényleges politika értelmében is — így kell meghatároznunk : a német elemi iskolát megmagyarosítottuk, hogy a haza minden német polgára tanuljon meg magyarul; a közép- és felsőiskolákon pedig azért nem engedünk német szellemű változtatást, mert azt akarjuk, hogy a hazai németiségből kikerülő értelmiség magyar műveltségű legyen.

Révai könyvében így jellemez engem : «Bleyer önérzetesen magyarországi németnek, még pedig származására büszke németnek vallja magát». Ez igaz is, nem is. Igenis, *én magyarnak vallom magamat*, német írásaimban is mindig ép oly büszkén és öntudatosan vallottam magam magyarnak, mint bárki. Ebben a tekintetben köztem és Révai Mór közt, sőt bármely fajmagyar közt nincs és nem lehet különbség. Az én nemzetem a magyar nemzet : a magyar társadalom, a magyar műveltség, a magyar tudomány az én hazám és a magyar föld levegője az egyedüli athmosphæra, melyben élni és lélegzeni tudok. Nekem nincs és nem lehet más nemzetem, mint a magyar; de igenis *van hazai német népem*, mint a birodalmi németnek van, teszem, bajor népe, az erdélyi magyarnak székely népe, másnak Biharja, Sáros, Zemplénje stb. És ezt a népemet, a magyarországi és első sorban a délmagyarországi németiséget meg nem tagadom, ahhoz a származás adta minden érzelmi erővel ragaszkodom és avval egynek érzem magam jóban és rosszban egyaránt. A külföldi németiséghez semmi közöm és semmi összeköttetésem azon az esetlegességen kívül, hogy

szaktudományként germanistikát, de magyar célú germanistikát művelek és tanítok. Ha németül írt czikkeimben foglalkozásomra is, származásomra is hivatkozom, teszem azt — mint mindenki olvashatja és mint magától értetődik — nem azért, hogy szavainnak bizonyos tendenciát és mintegy kétféle színt, hanem, hogy súlyt adjak, a belső igazság súlyát és egyszersmind documentáljam, hogy jogom van a hazai németiség nevében beszélnem. Jogom a tájékozottságnál fogva, melylyel ebben a kérdésben bírok és a szeretetnél fogva, melylyel e nép iránt viseltetem: több jogom, mint bármely, álmában és ábrándjaiban a világot átölelő allduitschnak. De ép azért kötelességem is mind a külpolitikai, mind a belpolitikai magyar-német viszony érdekében szót emelnem, felvilágosítanom és meggyőzőnm — az igazság teljes feltárásával — a német közvéleményt is, a magyart is.

Már most mi az én felfogásom, a melyben — most már mondhatom — a hazai német származású és népéhez ragaszkodó értelmiség osztozik, a németiséggel szemben követett iskola-politikánk tekintetében? Csak röviden összefoglalom, a mit már két ízben (*Budapesti Szemle* 1917. évf. márcziusi füzetében és *Pester Lloyd* 1917 szeptember 16. és 20. reggeli számaiban) bőven és tüzetesen kifejtettem: a hazai német nép köréből kiemelkedő értelmiségnek magyarnak kell lennie, ép azért *német közép- és felső iskolák felállítását nem szabad megengednünk*, a mint hogy a városoknak természetes úton végbemenő magyarosodását sem áldozhatjuk fel soha senki kedvéért sem. Ezt a magyar nemzeti állam fönmaradása követeli tőlünk, tehát állami szükségszerűség, melyből nem engedhetünk még a német szövetség kedvéért sem, mert hisz nekünk végre mindegy lehet, — nekünk hazai németeknek is, a kiket a sors a lét és nem lét erejével köt a mi magyar hazánkhoz és magyar nemzetünkhöz — hogy mint a németek barátja vagy a németek ellensége pusztulunk-e el. Ily értelemben írtam a *Budapesti Szemle*-beli cikkemben, a mit Révai szóról-szóra idéz: «A németeknek le kell mondaniok arról a kívánságról, hogy vagy két millió németet népfajilag szervezzenek és így Magyarországon bizonyos tekintetben német provinciát neveljenek fel. Erre a célra irányuló törekvésükkel határozottan és elkerülhetetlenül elveszítenék egy húsz milliós állam egységes támogatását és barátságát és hozzájárulásának ahhoz, hogy ne csak Magyarország, hanem az egész monarchia kiforduljon sarkaiból».

De hogy' állunk az elemi iskola kérdésével? Természetesen — ez a fentiekből következik — a német falu elemi iskolájának kérdésével. A német falusi iskola is, mint már fent húmezés-hámozás nélkül

kimondtam, meg van magyárosítva, ha az állami hatóságok eltűrik is, hogy egy pár heti óraban németet is tanítsanak. És mi az eredmény? Az eredmény: hogy a gyermekek — a vegyes német-magyar lakosságú falvakat és vidékeket nem tekintve — nem tudnak magyarul beszélni (legfeljebb egyet-mást nyögni), nem tudnak németül írni és olvasni (ezen nemcsak a betűk gépies ismeretét értve) és híjával vannak minden, még a leprimitívebb tárgyi ismereteknek is, (mert erre a magyar nyelv formális tanítása részint nem engedett időt, részint nem adott lehetőséget). Legbenszömet meztelenre vetköztetve mondom: ha módomban volna huszonnégyszáz óra leforgása alatt, züllesztő átmenet nélkül, a hazai németiséget magyarrá tennem, úgy, hogy semmit sem vesztené sem faji erényeiből, sem erkölcsi mivoltából, sem régi évszázados culturájának sokféle értékéből, mint a hogy mindebből a közép- és felsőiskolákban a műveltség teljességét magába felvevő értelmiség nem veszít: habozás és fönn-tartás nélkül megtenném. Mivel azonban ez nem lehetséges, német vérem és magyar lelkem, hazaszeretetem és emberi lelkiismeretem egyaránt kényszerít rá, hogy népem culturális süllyedésének, előbb süllyedésének, aztán romlásának ne maradjak néma szemlélője. Fel kell emelnem kéro és óvó szavamat, még ha a *Kassandra*-jóslatok sorsára jutna is: nemcsak német népem, hanem magyar nemzetem érdekében is, melynek e nép — ki merné ezt tagadni? — egyik legértékesebb, igazán államfenntartó eleme. Kívánnom kell újra és szüntelen: a régi német elemi iskolákat faluhelyeken — természetesen a magyar nyelv rendes, tantárgyszerű tanításával, mint régen is — vissza kell állítanunk és a magyar nyelv megtanulásáról másképen, az elemi iskolán túl, magyar vidékeken felállítandó gazdasági és ipari továbbképző iskolák keretében, a falvak vezetésre hivatott elemeire szorítkozva, gondoskodnunk. Ilyen értelemben írtam *Budapesti Szemle*-beli említett cikkemben, a németiségtől a magyarsághoz fordulva, a mit azonban Révai elmulaszt idézni, pedig magyarul írván és a magyarság szempontjából keresvén az igazságot, inkább ezt kellett volna leszögeznie:

«De a magyarságnak is le kell mondania egy vágyról, a mely soha sem mehet teljesedésbe és ép azért csak kárt okozhat. Mert soha sem fog sikerülni és nem sikerülhet, hogy a német falusi lakosság nagy tömegeit nyelvíleg és ethnikaileg magába olvaszsza; iskola-politikájának mai rendszerével csak gyengítheti és a magyarságtól elidegenítheti. De vajjon igazán komoly rövidséget szenved-e a' magyar felsőbbiség, ha néhány százezer egyszerű földműves és jó-

ra való mesterember németül beszél, de a mellett jól magyarul érez? Végre is minden virág, melyet ez a németiség hajt és minden gyümölcs, melyet terem, szíves készséggel hull a magyarság ölébe. Ha a hazai németiség nyelvileg külön vonul is fel, harcra sorakozni mindig a magyarság oldalán fog és mindig ugyanazon ellenség, a közös ellenségek mindig ugyanazon csoportja ellen, a haza határain belül és azokon kívül.»

Ismétlem: a hazai németiség falusi elemi iskolája a magyar-német viszony sarkpontja, kül- és belpolitikai szempontból egyaránt. Ha ezt sikerül szilárd, igazságos, érzelmi tekintetben is megfelelő alapra helyoznünk, akkor — mint a német szellemi élet számos elsőrendű képviselője, köztük Eucken is, biztosít — a német-magyar szövetséges viszony legmélyebben rejtőző és legállandóbb, mert a közérzésben gyökerező, mondhatjuk: egyetlen igazi, komoly veszélyét hárítottuk el. Ha nem sikerül, akkor e viszony újra és újra való megzavarodásán túl meg fog teremtni — a német származású értelmiség közreműködése nélkül is, sőt akarata ellenére — a sok nemzetiségi kérdésen felül a német is. A szövetségesek már kínálkoznak hívó, csábító szóval; a szövetségesek, a kikre az ú. n. világáramlatok választóvizes hatása után nem nehéz ráismerni. Számuk és erejük nem kicsinylendő, mert közéjük tartoznak mindazok, a kik az általános titkos választójogot minden nemzeti cautela nélkül kívánják, mindazok, a kik állítólag a népek és néptöredékek ú. n. önrendelkezési jogáért harcolnak.

Ime, ez az igazság, a teljes és leplezetlen igazság a német-magyar viszony tekintetében és nem az, a mit Révai Mór könyve III. fejezetében jóhiszeműen ugyan, de szólamokba burkoltan előad. De ez a czélszerűség, a méltányosság, az emberiség is.

Bleyer Jakab.

Világáramlatos kritika.

(Levél a szerkesztőhöz.)

Tisztelt Szerkesztő ur!

Szeretem olvasni a szókimondó, de azért igazságos kritikákat, s azért érdeklődéssel vettem kezembe Hatvany Lajos új szemléjének, az *Esztendőnek* első füzetét, hogy elolvassam Berzeviczy Albert sokat dicsért új könyvéről, a *Délen* című cikkgyűjteményről szóló bírálatát. Megvolt a könyvről magamnak is

a véleménye, számos cikkét ismertem már első megjelenésük óta; tetszett benne a történelmi és művészeti, gazdasági és politikai, társadalmi és turistikai szempontok kapcsolatosága, a sokféle elem közt a művészeti érdeklődés uralkodása, az egészben az író lelkiismeretes komolysága; — természetesen észrevételeim is támadtak. Úgy tapasztaltam, a művelt nagyközönség is szívesen fogadta. A sajtóban megjelent elismerő bírálatok után szerettem volna consultálni egy ellenzéki bírálatot is, hogy ellenőrizsem a magam véleményét. Tudom, hogy Hatvany olvasott és világlátott ember, mint essayista és kritikus valamikor a *Budapesti Szemle* lapjain is gyakorolta erejét, azóta is fejlődött, ezért talán nem ok nélkül várhattam tőle egy jóra való contradictorius bírálatot.

Meg kell vallanom, tisztelt Szerkesztő úr, hogy kinosan csalódtam. Nem azt kaptam, a mit vártam: a könyv tartalmának és az író sajátosságainak alapos és szellemes vizsgálatát, többek közt a könyv jelentékeny történeti anyagának valamelyes szellőztetését, az árnyoldalak erősebb, de megokolt kiemelését, a könyv értékelésének új szempontjait, hanem merő csúfolódást, kifigurázást, a könyv és az író boycottálására irányuló kísérletet. Az egész cikk nem bírálat, hanem lerántás; okulást nem nyújt egyebet, mint azt, hogy hova jut egy jól indult, de elkapatott és mindenáron vezérszerepre törekvő író, ha nincs vágyaihoz mért tehetsége s nincs önuralma és felelősségérzete.

Már a füzet élén álló tartalomjegyzék kiábrándítja a bírálatra számító olvasót: «Hű arczkép (Berzeviczy Albert)» — így harangoz be a mutatótábla a cikknek, és sejteti, hogy nem annyira a könyv, mint az írója lesz napirenden, megfelelő céllal. Ez a hang az utczai lapok és botrányban utazó vöröstáblás füzetek rikoltó címeire emlékeztet. Sajnos, a nagyon modern tartalomjegyzékben nincs meg a lapszám, s így nehezen találunk rá a füzetben a cikkekre. Ott még jobban megütközik az erős, de becsületes kritikára váró emberfia, mert ott meg ez a felírás: «Elmult nagyságok. Hatvany Lajos. I. Berzeviczy Albert. (A *Délen* megjelenése alkalmából).» A tartalomjegyzék csak leleplezést ígert, ez már kivégzéssel kecsegtet. Az új szemle főszerkesztője tehát egy rovatot nyit meg, a melyben a magyar irodalmi és közélet kiválóságai fognak szépen terítékre kerülni. Az «elmult nagyságok» felírást természetesen

nem magának szánta, bár a fatális «modern» szokás az ő nevét rendelte a gyűjtőcím alá, hanem azoknak a nevezetes embereknek, a kiknek ő hónapról hónapra selyemzsinórt fog küldeni. Az ő neve a cím alatt azt jelenti, hogy ő birói székébe ül s a saját felsége nevében halálra ítél majd egy csomó eleven embert. Ezeknek attól a pillanattól fogva közéleti halottá kell válniok, el kell süllyedniök, mert ezt így helyesnek, jónak így találja — Lajos, irodalmunk mostani királya. A kritikához önértzet kell; nos ebben a főszerkesztői pose-ban az önértzetnek szinte kivételes mértékével találkozunk.

Maga a czikk azután olyan, a minőnek a címelek jelezték. Főczélja az, hogy tönkretegye Berzeviczy tudományos és írói reputatióját. Ezt nemcsak a sorok közül olvashatjuk ki, hanem a szerző egyenesen is megmondja: «Most nem tagadom, hogy támadást írok Berzeviczy ellen». (A pongyola szórend a Hatványé, a ki pedig Berzeviczy stílusába minduntalan beleköt.) Szeretné ugyan olvasóival elhitetni, hogy támadásának nincs személyes éle, csak annyi az egész, hogy imádja a jó könyvet és gyűlöli a rosszat, — egyébként Berzeviczyt személyében igazán szeretetreméltó uriembernek ismeri, sőt érdemes könyvet is olvasott tőle; de két lappal tovább leleplezi magát, s megvallja, hogy «a mindannyiunk, élők és holtak felett fennhéjázón ítélő akadémiai elnök úrnak, minden jobb törekvés és modernebb írói lendület ellen emelt vetoinak visszatorlása okából» gúnyolódik vele. (Ez a nyikorgó mondat sem a Berzeviczyé, hanem a Hatványé.) Egyszóval megtorló repülő-tamadás az egész vállalkozás azért, a miért Berzeviczy egyik elnöki megnyitójában újabb íróink egy csoportjának nyelvművészete ellen kifogásokat tett.

Ehhez képest a bíráló módszere is olyan, mint a megtorló-repülőrajok harcsmódja. Vaktában, rendszertelenül dobálja a maga bombáit, csakhogy törjön, zúzzon, romboljon. Kiszakított mondatokat idéz a könyvből, talán egy tuczatot, beállítja őket más keretbe, mint eredeti helyükön voltak, keres bennök olyan kelleket, a minőkre az írónak gondolni sem volt oka, s az illető mondatokat kicsúfolja, kineveti, mert nem felelnek meg az ő feltevéseinek. Ha Berzeviczy konkrét ismereteket is közöl, ráfogja, hogy a Baedekerből dolgozik, vagy szemére hányja, hogy Michel Angelót nem a Goethe kifejezéseivel jellemzi. Berzeviczy azt mondja Bolognáról, hogy ott a régi idők építészeti emlékeihez az új alkotások különösen harmonikusan illeszkednek. Ezt az

illető helyen mindenki megérti. Hatvany kikapja ezt a mondatot, nagy kéjjel kineveti, mint értelmetlenséget, s végre maga se mondja meg: a fogalmazást hibáztatja-e benne, vagy az észlelet helyességét tagadja. Én már most, mint okulást kereső olvasó, nem tudom, hányadán vagyok Bolognával, illetőleg az antik és modern építészeti benyomások különleges harmóniájával, ha nem jártam Bolognában; ha pedig jártam is, nem tudom hányadán vagyok Hatvanynak erről a tárgyról való véleményével. Szerettem volna olvasni Hatvany véleményét a könyvben levő nagyszámú reflexio eredetiségéről és helyességéről, például a görög és a phoenicziai kereskedelem szellemének egybevetéséről és sok másról; de effélérről mutatóban sincs szó. A sok csúfolódás annyira megzavarja az olvasót, hogy még ott sem hisz a bírálónak egészen, a hol történetesen igaza van. De hogy is higgyen neki, mikor azt látja, hogy a bíráló egyenes ferdítéstől sem tartózkodik? Egyik nagy ütőkártyája az a leírás, melyet Berzeviczy állítólag a Szt. Péter templomáról ad, s a melyért nem győzi leszólni és kinevetetni Berzeviczyt, hogy mennyire nem tudja olvasójával *láttatni* a Szt. Péter templomát. Pedig az illető helyen nem is a Szent Péter-templomról beszél, mint Hatvany kétszer is állítja, hanem a Vatikánról, s ezt sem láttatni akarja, hanem létrejöttét magyarázni. Nem tehetem föl, hogy ez a ferdítés szándékos, hiszen az efféle még a köznapi életben sem úri tempó, sőt az üzleti életben sem «fair» dolog; de ha szándéktalan is, akkor is határtalan könnyelműség bizonyítéka. Hát Beöthy, a kitűnő Zsolt — a hogy Hatvanynak mókázni tetszik — hol teszi azt a fura nyilatkozatot Berzeviczy stilusáról, a melyet Hatvany neki tulajdonít?

Nem, t. Szerkesztő úr, ilyen bírálatból nincs haszon. Igaz, hogy kár sincs annyi, mint a szerző akarta. Ez a bírálat nem reális, se a könyvet, se Berzeviczynek értékét ebből meg nem ismerem. Vagy tán elhiszi valaki arról a Berzeviczyről, a kit akárhányszor hallottunk, legformalistikusabb, tisztán reprezentatív felszólalásaiban is mindig meglepett bennünket vagy a tartalom bizonyos újszerű elemével, vagy legalább a kifejezés nemes és választékos formájával, de soha banálisnak nem mutatta magát, — elhiszi erről a Berzeviczyről, hogy nem distingvált szellem, ő, a ki politikusaink közt azok közé az öröndetes, de ritka példányok közé tartozik, a kik sokoldalú műveltségüknek és iskolázott szónoki képességüknek köszönik emelkedésüket, azt a bírá-

latban sokat hánytorgatott kegyelmes uraságot is, az akadémiai elnökséget is? Vagy elhigyük, hogy Berzeviczy elmúlt érték, mikor csak tegnap, csak a múlt évben hallottuk őt, egy fényes nemzetközi szónoki concertben, itt Budapesten, az újjvárosháza közgyűlési termében, s önkéntelenül és magyar büszkeséggel azt állapítottuk meg róla — sokan — hogy ő beszélt legszebben? Avagy hiszi azt hozzáértő ember, hogy Berzeviczy az Akadémiában kerékkötője a tudományosságnak, s hogy akármelyik tudósunk korlátozva érzi magát az ő elnöklése miatt? Nevetségesnél nevetségebb föltevések. Nem az ő vezetésével lendült-e fel nálunk s lett rendszeressé a Shakespeare-kutatás? De époly nevetséges és tartalmatlan az az általánosítás, melylyel a bíráló a cikket végzi, hogy ő nem is Berzeviczyvel foglalkozott, «hanem az egész fajtájával; az akadémiai tudománynyal, a hivatalos műveltséggel, mely ránehezől erre a szomorú országra». A *Délen* nem készült tudományos munkának, nem is az Akadémia megbízásából készült, egész jellege más — szándékosan más — mint az «akadémiai tudományé», s azért egyiket a másikkal egy kalap alá vonni nem lehet.

De mit törődik effélével Hatvany? Neki begyében van Berzeviczy is, meg az Akadémia is. Egyelőre főleg amaz. Megtorló repülő-támadását most főleg B. ellen intézte, az elnöki szobára dobálta bombáit. A főtítkári hivatalra és a könyvtárra egyelőre bonbonokat szórt alá. Ám ki tudja, nem lesz-e ezekből a *douceur*-ökből is gázbomba? Hatvany úr kegye változékonyabb, mint akármely szeszélyes asszonyé. Vargha Gyulától még verset kért az *Esztendő* januáriusi füzetébe, s már februárius közepén őt is lerántotta a Pesti Naplóban. Biztosnak — úgy látszik — senki sem érezheti magát tőle. Támadása nem veszedelmes ugyan, de mégis kellemetlen.

Legtöbb kárt azonban Hatvany magában tesz. Ő kedvezőbb auspiciumok alatt kezdte meg írói pályáját s elég rokon-szenvesnek indult. Jó sorsa megadta neki a feltételeket, hogy kora ifjúságában korlátlanul hozzáférhessen a művelődés forrásaihoz, világot lásson, a szellemi élet vezetőivel érintkezzék. Sok reménnyel tekintettünk fejlődése elé. Sajnos, ezek a remények nem váltak be. Helyzete és hízelgői elkényeztettek, túlságos hiúság és becsvágy fejlődött ki benne. Mindenáron valami nagyot akarva végezni az irodalomban és a szellemi életben, s mivel ehhez az ereje kevés, mindig a legdivatosabb jelszókat teszi magáévá, nem a saját meggyőződése után indul. Azt hiszi, hogy azzal

táblázza be jogát a halhatatlanságra, ha mindig a legújabb áramlattal úszik. Mint kritikus is, ítél erős ítélőképesség és komoly lelkiismeretesség nélkül s nem azt keresi, hogy igaza legyen, hanem azt erőszakolja, hogy mindenáron *neki* legyen igaza. Így veszedelmes lejtőre került, melyen tehetségére pusztulás vár. Ez a bírálata a kritikai bolsevikizmus jelentkezése a magyar irodalomban. Mert hát ez a legújabb «világáramlat».

Ez a tünet az, a mire t. Szerkesztő úr érdeklődését bátorítottam felhívni. Most már ez az áldás fog rááradni «erre a szomorú országra». De majd csak kibírjuk ezt is. Talán Hatvany úr is kibírja, ha megint egy egészséges világáramlat jön s kiragadja őt a süllyedésből. Ezt őszintén kívánom neki.

Négyesy László.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

493. SZÁM

1918 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KÖZGAZDASÁGUNK A HÁBORÚBAN ÉS A HÁBORÚ UTÁN. — Matlekovits Sándortól — — — — —	1
II. SZABÓ BÉLA ELFELEDETT KÖZJOGÁSZUNK. — Concha Győzöttől — — — — —	46
III. GERTRUDIS. — Tolnai Vilmostól — — — — —	71
IV. A DUALISMUS FEJLŐDÉSE. (I.) — Balogh Artúrtól — — —	94
V. SZONTAGH GUSZTÁV KRITIKAI MUNKÁSSÁGA. — Császár Elemértől — — — — —	107
VI. A VÉREB. — Elbeszélés. — Schönherr Károly után németből —	119
VII. MEPHISTOPHELES AZ EGYETEMEN. Goethe <i>Faustja</i> második részéből. — Németből. Kozma Andortól — — — — —	125
VIII. SZEMLE: 1. <i>Rodin</i> . (1840–1917.) — D.-től	
2. <i>Színházi szemle</i> (Barta Lajos: <i>Szerellem. Zsuzsi</i> . Mórincz Zsigmond: <i>Pucstortás</i> . Herczeg Ferencz: <i>A kék róka</i> . Árva László király. Molnár Ferencz: <i>Uri divat</i> .) — v. g.-tól — — — — —	134
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Délen</i> . (Berzeviczy Albert: <i>Délen</i> .) — n–y-től	
2. <i>Franzia könyv a háború ellen</i> . (Henri Barbusse: <i>Le feu</i>) — Báró Wlassics Tibortól — — — — —	150

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemieket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

494. SZÁM

1918 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS. — Berzeviczy Alberttől	161
II. A TARTÓS BÉKE FÖLTÉTELEI ÉS A NEMZETKÖZI JOG JÖVŐ FELADATAI. — Báró Wlassics Gyulától	177
III. ÁGAI ADOLF. — Kéký Lajostól	189
IV. A DUALISMUS FEJLŐDÉSE. (II.) — Balogh Artúrtól	222
V. CORNÉLIA. (I.) — Elbeszélés. — Cervantes után spanyolból Király Györgytől	270
VI. DISZNÓTOROK. — Költemény. — Vargha Gyulától	279
VII. SZEMLE: 1. <i>Könyi Manó</i> . (1842—1917.) — Angyal Dávidtól 2. <i>Jelentés az 1917. évi Greguss-jutalom tárgyában</i> . Első zené- szeti évkör. (1911—1916.) — Kern Auréltól 3. <i>Tárlat</i> . (A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. Új művész- csoport a Nemzeti Salonban. Külön kiállítások. Az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállítása.) — D-től	281
VIII. ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Egy XVI. századi francia író</i> . (Eckhardt, A.: <i>Remy Belleau. Sa vie, sa «Bergerie»</i> .) — Haraszi Gyulától 2. <i>Kozma Andor utirajzai</i> . (Kozma Andor: <i>Hetedhét ország- ból</i> .) — v-től	311

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GEZA

195. SZÁM

1918 MÁRCZIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NEMZETGAZDASÁGI ALAP- ESZMÉI. — Gaal Jenőtől	321
II. ZRINYI MIKLÓS EMLÉKEZETE. — Takáts Sándortól	341
III. AMERIKA BELSŐ ÉLETE. (I.) — Gróf Vay Pétertől	356
IV. JUSTH ZSIGMOND. — Szinnyi Ferencztől	372
V. CORNÉLIA. (II.) — Elbeszélés. — Cervantes után, spanyolból Király Györgytől	408
VI. ZRINYI MIKLÓS. — Költemény. — Ábrányi Emiltől	419
VII. RUSZTAVELI SOTA. — Zempléni Árpádtól	423
VIII. SZEMLE: 1. Ünnepi beszéd Széchenyiről. — Jankovich Bélától 2. A mai török nyelv és műveltség. — Germanus Gyulától	445
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. Károlyi Árpád az 1606-iki bécsi békéről. (Magyar Országgyűlési Emlékek. XII. k.) — d.-től 2. A magyarság ügye a külföldön. (Révai Mór: A magyarság ügye a külföldön) — v.-től 3. A hazai németiség kérdéséhez. (Meggjegyzések Révai Mór 4 magyarság ügye a külföldön cz. művéhez.) — Bleyer Jakabtól 4. Világáramlatos kritika. (Levél a szerkesztőhöz.) — Négyesy Lászlótól	462

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A **Franklin-Társulat** kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKÍRÓK

Kiadja a Magyar Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága

AMMIANUS MARCELLINUS REÁNK MARADT TÖRTÉNETI KÖNYVEI

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval ellátta

PIRCHALA IMRE

II. kötet

Ára 10 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. *Sas Andor dr.*

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította *Trócsányi Zoltán*.

UNGARN

Land und Volk, Geschichte, Staatsrecht, Verwaltung und Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie und Handel, Schulwesen, Wissenschaftliches Leben, Literatur, bildende Künste.

Megírásában a legelső rendű írók és tudósok működtek közre

Berzeviczy Albert **dr. Marczali Henrik** **dr. Magyary Géza**
dr. Cholnoky Jenő **dr. Polner Ede** **dr. Rubinek Gyula**
 dr. Gratz Gusztáv **dr. Alexander Bernát.**

A könyv a német közönség számára készült, de sok tanulsággal olvashatja a művelt magyar közönség németül tudó része is.

Ára 10 korona

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

ENYÉM VAGY!

TÜZPRÓBA

Regény

Regény

Harmadik kiadás Ára 8 korona

Negyedik kiadás Ára 10 korona

SZINI GYULA

MOLNÁR FERENCZ

PORCELLÁN MUZSIKA

URI DIVAT

Regény

Vígjáték három felvonásban

Ára 6 korona

Ára 5 korona

ZSOLDOS LÁSZLÓ

SZEMERE GYÖRGY

AZ ÜRGE

KÉT LEÁNY

Regény

Regény

Ára 5 korona

Két kötet Ára 10 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

885—886. **Marivaux.** Szezelem játéka. (Le jeu de l'amour et du hasard.)
Vígjáték három felvonásban. Fordította Radó Antal.

887—888. **Mauks Kornélia.** Képek Mikszáth Kálmán életéből. Függelékül:
Mikszáth a Magyar Könyvtárról.

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés.
Fordította Tomcsányi János.

Húsz éves ^a *Magyar Könyvtár!*

1897 őszén indult meg Magyarország legnépszerűbb füzetes vállalata, a *Magyar Könyvtár*. Huszadik évfolyama befejezését most azzal ünnepelte meg, hogy közrebocsátotta az újabb magyar szépirodalom egyik legbecselesebb remekművét

Molnár Ferencz

A Pál-utczai fiúk

cízmű regényét (ára 1 K 20 f.), melyet a szokottnál jóval díszesebb képes borítékban adott a magyar közönség kezébe, meghálalni azt a szeretetet, melylyel az a vállalatot megindulása évétől fogva kitiintette.

A Magyar Könyvtárt

az új, huszonegyedik évfolyamban is az szerkeszti, a ki az első évben:

Radó Antal,

a kinek kiváló ízlése és lelkiismeretes gondossága főtenyezője volt a gyűjtemény óriási sikerének. — A *Magyar Könyvtár* Magyarország legolcsóbb gyűjteményes vállalata; egy-egy szám **40 fillér**. Teljes lajstromot az eddigi mintegy 900 számról ingyen küldi meg bármely könyvkereskedő, vagy a kiadóhivatal.

Lampel R. (Wodianer F. és Fiai)

részvénytársaság

Budapest, VI., Andrássy-út 21. sz.

A koronázás-évfordulójára

jelent meg

A Társaság Király-száma !

A Király-szám ünnepi kiállításban emlékezik meg a koronázás első évfordulóján az ifjú magyar királyról, 54 oldal terjedelemben, közel 100 pompás képpel diszítve, színes boríték-rajzzal. — *A magyarság albuma* ez a szám, mely képen és íráshán is a király életét, békés ünnepeit s háborus hétköznapijait mutatja be az olvasónak. A gyönyörű képeken kívül szövegrésze is előkelő, az uralkodóház néhány tagja s több politikai és irodalmi kitűnőségünk irt cikket a Király-szám részére.

3 kor. beküldése után, bérmentve küldi

A Társaság kiadóhivatala
IV., Reáltanoda-utca 18.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BERZEVICZY ALBERT

D É L E N

UTIRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

136 képpel

Ára 20 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

GERÉB JÓZSEF

ENYVVÁRI JENŐ

A RÓMAI KULTURA
LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

PHILOSOPHIAI
SZÓTÁR

Ára kötve 2 korona 80 fillér

Ára kötve 3 korona 20 fillér

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közé nyomott képpel

Ára 24 korona

BAKSAY SÁNDOR

ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet

Ára 24 korona

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHEL-LÁZÁR ALFRÉD

ENYÉM VAGY!

Regény

Ára 6 korona

FEINER-DÉNES PÁL

AZ ÁRNYÉKEMBER

Fantasztikus regény

Ára 6 korona 60 fillér

SZINI GYULA

PORCELLÁN MUZSIKA

Regény

Ára 6 korona

HAVAS ALISZ

SZENT BORBÁLA KÉPE

Regény

Ára 6 korona

KISS JENŐ SÁNDOR

A GÉP

Novellák

Ára 4 korona 80 fillér

MOLNÁR FERENCZ

URÍ DIVÁT

Vígjáték három felvonásban

Ára 5 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

, 882—884. szám

MOLNÁR FERENCZ

A PÁL-UTCAI FIÚK

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA